Filozofija prakse: nastanak, utjecaj, posljedice

Đidara, Robert

Doctoral thesis / Disertacija

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Philosophy and Religious Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet filozofije i religijskih znanosti**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:260:057929

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-29**

Repozitorij Fakulteta filozofije i religijskih znanosti

Repozitorij diplomskih i doktorskih radova

Repository / Repozitorij:

REPOSITORY OF FACULTY OF PHILOSOPHY AND RELIGIOUS STUDIES - Repository of master's thesis and phd

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zagrebu

Fakultet filozofije i religijskih znanosti

Robert Đidara

FILOZOFIJA PRAKSE: NASTANAK, UTJECAJ, POSLJEDICE

DOKTORSKI RAD

Mentor: prof. dr. sc. Josip Talanga

Zagreb, 2018.

University of Zagreb

Faculty of Philosophy and Religious Studies

Robert Đidara

THE PRAXIS SCHOOL: GENESIS, INFLUENCE, CONSEQUENCES

DOCTORAL THESIS

Supervisor: Josip Talanga, PhD

Zagreb, 2018.

ŽIVOTOPIS MENTORA

Prof. dr. sc. Josip Talanga je redoviti profesor u trajnom zvanju zaposlen na Fakultetu filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Rođen je 17. ožujka 1953. god. u Županji, gdje je završio osnovnu školu. U razdoblju od 1968. do 1970. godine pohađao je srednju školu u Ludwigshafenu (Njemačka), a maturirao je 1972. godine u matematičko-prirodoslovnoj gimnaziji u Zagrebu. Iduće godine položio je njemačku maturu u Düsseldorfu (Njemačka). Od 1973. do 1978. godine studirao je filozofiju, klasičnu filologiju i matematiku na Sveučilištu u Bonnu, a potom od 1974. do 1975. godine studijski boravi u Oxfordu. gdje studira filozofiju i grčki jezik. Postao je asistent 1978. godine pri katedri za antičku filozofiju prof. dr. sc. Karla Bärthleina u Bonnu. Doktorirao je 1985. godine na Sveučilištu u Bonnu na temu "Zukunftsurteile und Fatum" pod mentorstvom prof. dr. sc. Karla Bärthleina i prof. dr. sc. Hansa Wagnera. Na postdoktorskom studiju boravi u akademskoj godini 1986./1987. na kojem se bavi srednjovjekovnom filozofijom pod mentorstvom prof. dr. sc. Carlosa Steela. Potom je bio habilitant Sveučilišta u Bonnu (1987-1989) gdje je dobio državnu stipendiju za pripremanje sveučilišne habilitacije u suradnji s prominentnim humboldtovcima izvan Njemačke (*Feodor-Lynen-Forschungsstipendium*). Habilitacijski rad bio je kasnije tiskan pod nazivom *Helenistički filozofijski sustav u Ciceronovim filozofskim spisima*, a izrađen je pod mentorstvom prof. dr. sc. Karla Bärthleina (Njemačka) i prof. dr. sc. Williama Walla Fortenbaugha. U razdoblju od 1989. do 2007. godine bio je zaposlen u Institutu za filozofiju u Zagrebu, nakon toga je radio na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, a od 2017. godine nalazi se sadašnjem radom mjestu.

U ljetnom semestru akademske godine 1992./1993. bio je korisnik istraživačke stipendije Sveučilišta u Augsburgu. Tema rada bila je prevođenje Boškovićeva djela *De continuitatis lege* na njemački jezik. Iduće akademske godine bio gostujući profesor antičke filozofije na Sveučilištu Rutgers. U zimskog semestru 1996. godine koristio je istraživačku stipendiju Sveučilišta u Bonnu za rad na temu prevođenja Boškovićevog djela *De viribus vivis* na njemački jezik. Na istom sveučilištu boravio je u svojstvu gostujućeg profesora i tijekom 2003. i 2004. godine. Također, surađivao je i s Filozofskim fakultetom u Zagrebu te Filozofskim fakultetom u Zadru. Inače, na Hrvatskim studijima obnašao je dužnost pročelnika dodiplomskog studija i voditelja poslijediplomskog doktorskog studija filozofije, a od 2012. do 2016. godine bio je i voditelj navedene visokoškolske ustanove.

Pored navedenog, vodio je znanstveni projekt o Ruđeru Boškoviću i bio je direktor programa trajne istraživačke djelatnosti u Institutu za filozofiju. Također, vodio je znanstvene

projekte "Problem utemeljenja u etičkoj tradiciji" i "Reprezentacionalizam i kognitivna stanja". Izradio je dodiplomski i poslijediplomski program studija filozofije koje je prihvatilo Nacionalno vijeće za visoku naobrazbu i Senat Sveučilišta u Zagrebu. Autor je sveučilišnog udžbenika iz etike, kao i 11 znanstvenih knjiga, od kojih su dvije na njemačkom jeziku, te 37 znanstvenih članaka. Urednik je i jedne knjige na njemačkom jeziku. Bio je mentor većem broju diplomanata (40) i doktorskim kandidatima (Filip Grgić, 1996.; Tomislav Bracanović i Maja Hudoletnjak Grgić, 2005.; Tvrtko Jolić, 2010.; Matej Sušnik, 2011.; Ksenija Grubišić, 2012.; Ivica Mihaljević i Robert Đidara, 2018.).

Pored navedenog, bio je glavni urednik časopisa *Prolegomena* od 2002. do 2008. godine i predsjednik Udruge za promicanje filozofije od 2010. do 2012. godine. Govori njemački i engleski jezik te se pasivno služi francuskim, talijanskim, španjolskim, nizozemskim i ruskim jezik. Također, dobro poznaje i studirao je klasične jezike starogrčki i latinski.

SAŽETAK

Ovaj rad usmjeren je na istraživanje nastanaka, utjecaja i posljedica djelovanja filozofske grupe *Praxis*. Radi se o filozofskom pravcu koji je 60-ih i 70-ih godina bio prepoznatljiv u međunarodnim intelektualnim krugovima zahvaljujući prvenstveno vođenju Korčulanske ljetne škole i filozofskog časopisa *Praxis*. U okviru ljetne škole i filozofskog časopisa razvijali su "stvaralački" marksizam spram dogmatskog marksizma sovjetskog tipa. U posljednjih desetak godina kod nas je u nekim krugovima primjetna tendencija "rehabilitacije" filozofske grupe *Praxis*. Ta se tendencija podjednako temelji na nekritičkom i apologetskom odnosu prema njezinim idejama, kao i na zanemarivanju činjenica o njezinom značaju i utjecaju. Nepostojanje sustavne analize djelovanja te filozofske grupe izravno je pridonijelo nastanku, održavanju i širenju mita o neshvaćenoj vrijednosti njihove filozofske ostavštine. Stoga se ovim istraživanjem nastojalo ispraviti taj nedostatak i pridonijeti objektivnom razumijevanju fenomena filozofske grupe *Praxis* u širem društveno-povijesnom kontekstu, a samim time i boljem razumijevanju čitavog jednog razdoblja novije povijesti hrvatske filozofije kao dijela hrvatske intelektualne povijesti.

U tom smislu, cilj je ovog istraživanja bio rekonstruirati društveno-politički kontekst u kojem je nastala, djelovala te nestala filozofska grupa *Praxis*. Tu je naglasak stavljen na tri prijelomna događaja: poslijeratnu transformaciju hrvatske akademske filozofije, djelovanje Korčulanske ljetne škole i izdavanje filozofskog časopisa *Praxis*, tj. njihovo gašenje, te nestanak političkog i društvenog okvira u kojem su praksisovci dugi niz godina djelovali i za koji su bili najuže vezani. Namjera je bila i analizirati njihove temeljne pojmove, stavove i argumente te procijeniti njihovu utemeljenost, plodotvornost i izvornost. Također, cilj je bio utvrđivanje stanja recepcije praksisovskih ideja, kao i posljedica djelovanja praksisovaca na akademsku filozofiju, ali i društveno-humanističke znanosti u cjelini. Na temelju navedenog doneseni su zaključci koji ukazuju na nedostatak sustavne analize i kritičkog vrednovanja filozofske grupe *Praxis* što utječe na stvaranje iskrivljene slike o novijoj povijesti te aktualnom stanju hrvatske filozofije.

KLJUČNE RIJEČI: filozofska grupa *Praxis*, Korčulanska ljetna škola, filozofski časopis *Praxis*, Branko Bošnjak, Danko Grlić, Milan Kangrga, Gajo Petrović, Rudi Supek i Predrag Vranicki, marksizam, stvaralački marksizam, filozofija prakse, mišljenje revolucije, filozofija, praksa, etika, revolucija, socijalizam, komunizam i samoupravljanje.

ABSTRACT

This paper investigates the foundation, influence and consequences of the work of the philosophical group *Praxis*. It refers to a philosophical movement that was recognized in international intellectual circles in the 1960s and 1970s, owing primarily to the Korčula Summer School and the philosophical journal *Praxis*. As part of the summer school and the philosophical journal, a "creative" form of Marxism was developed in opposition to the Soviet type of dogmatic Marxism. In the last ten years in some circles in Croatia there is a noticeable tendency to "rehabilitate" the *Praxis* group. This tendency is equally based on an uncritical and apologetic relation to its ideas, as well as ignoring the fact of its significance and influence. The lack of systematic analysis of the activity of this philosophical group has directly contributed to the creation, perpetuation and dissemination of the myth of the unrecognized value of its philosophical legacy. Therefore, this research seeks to correct this fault and contribute to an objective understanding of the phenomenon of the *Praxis* group in a broader socio-historical context, and thus to a better understanding of an entire period of modern Croatian philosophy as part of Croatian intellectual history.

In this sense, the aim of this research is to reconstruct the socio-political context in which the group *Praxis* was created and operated. The emphasis is placed on three key events: the postwar transformation of Croatian academic philosophy, the activity of the Korčula Summer School, and the publication of the journal *Praxis*, i.e. their eventual termination, and the disappearance of the political and social framework in which the members worked for a significant number of years and with which they were most closely connected. Moreover, its intent is to analyze their underlying concepts, attitudes and arguments, and evaluate the foundation, fertility and originality of their theoretical concepts. Also, its aim is to determine the status of the reception of their ideas, the effect of their work on academic philosophy, as well as the social sciences and humanities as a whole. Based on the above, the following conclusions on the topic of this paper were reached:

(1) The self-proclaimed school of creative Marxism, which is here most often referred to as the *Praxis* group, is one of many of the post-war Continental-European currents of interpretation of Marx's thought.

(2) The group members explicitly rejected the possibility of establishing ethics as a philosophical discipline, which resulted in the absence of principles and criteria according to which a better and more humane world should be defined. Also, their demand for the creation of a more humane society on the basis of an unspoken critique

of virtually everything was reduced to a rejection of traditional social institutions and market economics, and their sole concrete proposal was to accept the idea of self-governing socialism.

(3) Considering the socio-political context in which it came into being, the *Praxis* group determined not only the course of Croatian academic philosophy but influenced developments in other social and humanistic disciplines, and thus the formation of a general intellectual climate in Croatia (to a lesser extent also in some other areas of former Yugoslavia) in the period from the early sixties to the late eighties of the last century.

(4) If we ignore the very rare dissonant notes, it can be said that past attempts at a systematic analysis and critical evaluation of their legacy have remained at the level of quasi-critical or apologetic approaches.

(5) In recent years, interest in the group *Praxis* has increased, but their legacy and influence are always presented in the same, tendentious and laudatory manner.

(6) As a consequence of (4) and (5) a distorted picture of recent history and the current state of Croatian philosophy was created, and hence of the consequences of the dominance of a Marxist approach in social and humanistic sciences in Croatia.

Disregarding the facts about the actual theoretical range of the philosophical group *Praxis* and the socio-political conditions of its emergence, development and disappearance, opens up the space for manipulating the general scientific public, creating a distorted picture not only of the aforementioned philosophical movement, but also of the recent history of Croatian philosophy. Moreover, such a state contributes to the mistaken and ideologized perception of the role of philosophy itself, and then to the degradation and relativization of criteria for the evaluation of its achievements, those same criteria that have been harmonized with international standards in other fields and domains.

KEY WORDS: *Praxis* group, *Praxis* school, Korčula Summer School, *Praxis* journal, Branko Bošnjak, Danko Grlić, Milan Kangrga, Gajo Petrović, Rudi Supek i Predrag Vranicki, Marxism, creative Marxism, philosophy of praxis, the thought of the revolution, philosophy, praxis, ethics, revolution, socialism, communism and self-governance.

SADRŽAJ

UVOD 1

I. DRUŠTVENO-POVIJESNI KONTEKST NASTANKA FILOZOFSKE GRUPE PRAXIS 6

1. OSNIVANJE HRVATSKOG FILOZOFSKOG DRUŠTVA 6
2. O IDEJI NACIONALNE FILOZOFIJE 9
   2. 1. Rektorski govor Franje pl. Markovića 9
   2. 2. Albert Bazala i definicija nacionalne filozofije 10
   2. 3. O Bazalinom shvaćanju ideje nacionalne filozofije 11
   2. 4. Vladimir Filipović i njegov doprinos izgradnji hrvatske filozofske baštine 13
   2. 5. Skupština HFD-a 1968. godine kao signum absurdi 18
3. SHVAĆANJE HRVATSKE FILOZOFIJE U TUZEMNIM I INOZEMNIM IZDANJIMA 22
   3. 1. Routledge Encyclopedia of Philosophy 22
   3. 2. The Oxford Companion to Philosophy 23
   3. 3. Mala povijest hrvatske filozofije 23
   3. 4. Hrestomatija filozofije 25
4. TKO SU ZAPRAVO PRAKSISOVCI – PRILOG ODREĐIVANJU KRITERIJA 26
   4. 1. O praksisovcima iz Hrvatske enciklopedije 27
   4. 2. O praksisovcima iz drugih filozofskih priručnika 28
   4. 3. O praksisovcima u svjetlu memoarskog djela Mihaila Markovića 31
   4. 4. Povijest marksizma – jedna povijest, dva različita pristupa 35
      4. 4. 1. Predrag Vranicki – Historija marksizma 35
      4. 4. 2. Predrag Vranicki – Filozofija historije 48
      4. 4. 3. Leszek Kołakowski o slomu marksističke doktrine i marksističkoj iluziji 50
      4. 4. 4. Međunarodna recepcija dviju povijesti marksizma 55
5. RENESANSA FILOZOFSKE TRADICIJE PRAKSISOVSKE GRUPE 59
   5. 1. Ciklus predavanja u Beogradu 60
   5. 2. Međunarodna konferencija na Korčuli 63

II. NASTANAK I DJELOVANJE FILOZOFSKE GRUPE PRAXIS 66

1. AKADEMSKO OBRAZOVANJE I KARIJERE PRVE GENERACIJE PRAKSISOVACA 66
   1. 1. Obrazovni sustav pod vidikom odluke AVNOJ-a br. 132 68
   1. 2. Gajo Petrović (12.3.1927., Karlovac – 13.6.1993., Zagreb) 74
   1. 3. Branko Bošnjak (14.1.1923., Stojčinovac kod Osijeka – 18.6.1996., Zagreb) 77
   1. 4. Milan Kangrga (1.5.1923., Zagreb – 25.4.2008., Zagreb) 80
   1. 5. Rudi Supek (8.4.1913., Zagreb – 2.1.1993., Zagreb) 85
   1. 6. Predrag Vranicki (21.1.1922., Benkovac – 31.1.2002., Zagreb) 88
   1. 7. Danko Grlić (18.3.1923., Gračanica, BiH – 1.3.1984., Zagreb) 89
   1. 8. Tri stupa filozofske grupe Praxis 91
2. ČASOPIS POGLEDI – KAMEN TEMELJAC "STVARALAČKOG" MARKSIZMA 94
3. MITSKA POBJEDA NA BLEDU – POČETAK ZLATNOG RAZDOBLJA PRAKSISOVACA 100
   3. 1. Povijesni kontekst sastanka JUF-a iz 1960. godine 100
   3. 2. Izlaganja i rasprava na skupštini JUF-a na Bledu 101
   3. 3. Sastanak HFD-a 1960. godine 107
4. MJESTO DIONIZIJSKOG MARKSIZMA - KORČULANSKA LJETNA ŠKOLA 112
   4. 1. Osnivanje ljetne škole 112
   4. 2. Tijek Korčulanske ljetne škole 117
   4. 3. Prijepor o prvom zasjedanju ljetne škole 126

5. FILOZOFSKI ČASOPIS PRAXIS – "NAJBOLJI FILOZOFSKI ČASOPIS NAŠEG DOBA" 131
5. 1. Struktura filozofskog časopisa Praxis 131
5. 2. Teorijsko određenje filozofskog časopisa Praxis 137
5. 3. Praksisovski aktivizam u časopisu Praxisu 140
5. 3. 1. Časopis Praxis na vrhuncu zlatnog razdoblja (1964.-1966.) 140
5. 3. 2. O časopisu Praxis nakon godišnje skupštine HFD-a (1967.-1974.) 145
5. 4. Redakcija časopisa Praxis i odnos prema časopisu Praxis International 158
III. FILOZOFSKO UTEMELJENJE PRAKSISOVSKE FILOZOFIJE PRAKSE 165
1. OD ONTOLOGIJE DO POLITIČKE FILOZOFIJE 165
2. IZMEĐU "UKIDANJA" I "OZBILJENJA" FILOZOFIJE 169
3. PRAKSISOVSKI PRISTUP PROBLEMU ETIKE 179
3. 1. Moral i etika kao predmet sociologije 180
3. 2. Shvaćanje etike kao nauke 185
3. 3. O (ne)mogućnosti normativne marksističke etike 188
4. PRAKSISOVSKA POLITIČKA FILOZOFIJA 197
4. 1. Pojmovno utemeljenje socijalizma i komunizma 197
4. 2. Praksisovci o smislu i perspektivama socijalizma 200
IV. O KRITICI PRAKSISOVACA I NJIHOVA PRISUTNOST U BAZAMA PODATAKA 209
1. O KRITICI PRAKSISOVACA 209
1. 1. Praksisovci i Hrvatsko proljeće 209
1. 2. Filozofska kritika praksisovaca 212
2. BIBLIOMETRIJSKI POKAZATELJI PRISUTNOSTI PRAKSISOVACA U BAZAMA PODATAKA 214
2. 1. Metodološki prikaz istraživanja 214
2. 2. Analiza rezultata istraživanja 216
2. 2. 1. Podaci iz baze podataka WoS 216
2. 2. 2. Podaci iz baze podataka Scopus 216
2. 2. 3. Podaci iz znanstvenog pretraživača Google Scholar 217
2. 2. 4. Tabelarni prikaz prikupljenih podataka i osvrt na rezultate 217
ZAKLJUČAK 220
KRATICE 226
POPIS LITERATURE I IZVORA 228
ŽIVOTOPIS AUTORA 248

UVOD

Povijest filozofije je filozofska disciplina koja proučava razvoj ljudskog duha i njegovih ideja, kako u određenom vremenu i na određenom području, tako i u njegovoj cjelini. Brojni filozofski pravci i škole nastale su upravo kao reakcija na specifično društveno uređenje i situaciju, ali kao i njezin odraz. Ovisno o svojoj aktualnosti i protagonistima, filozofski pravci i škole nastavljaju se dalje razvijati, utjecati na nastanak i razvoj novih ideja ili jednostavno odlaze u zaborav zajedno sa svojim zastupnicima.

Uslijed brojnih tehnoloških promjena u načinu komunikacije i prijenosa informacije u posljednjih četvrt stoljeća, odnosno općenito globalizacije, polako dolazi do slabljenja spone između (filozofske) ideje i njezine geografske koordinate, dok se s druge strane javlja sve veća potreba za pridodavanjem oznake izvornosti i zemljopisnog porijekla mnogobrojnim proizvodima i uslugama u zaštiti i izgradnji kulturnog identiteta određenog naroda i prostora.

Filozofija je oduvijek bila univerzalna u svojoj težnji za mudrošću, a stoljetna skolastička tradicija možda je i najadekvatnije odredila sveobuhvatnu ulogu i važnost filozofije u povijesti čovječanstva, odredivši da je filozofija "scientia rerum ratione humana cognoscibilium per causas vel rationes ultimas naturali lumine comparata"[1].

No, u svojoj univerzalnosti uvijek je odražavala duh vremena i prostora u kojom se razvijala zbog čega je bila i do danas je još uvijek ostala neizostavan dio društvenog i kulturnog identiteta svakog naroda. U prilog tome govori i činjenica da je u okviru enciklopedijskog članka o Hrvatima u *Hrvatskoj enciklopediji* tematizirana i "filozofija u Hrvata". Na početku se navodi sljedeće:

> Razvoj filozofije u Hrvata započinje se u srednjov. humanističkim i teol. školama, ugl. uz benediktinske samostane, gl. žarišta duhovne i znanstv. naobrazbe.[2]

Ne pružajući sistematičan uvid u periodizaciju razvoja filozofske misli na "našem tlu", ipak su navedene pojedine značajke tog razvoja. Naime, navodi se da do njezina razvoja dolazi pod utjecajem rane skolastike, a u humanizmu i renesansi postupno se prelazi s teocentrične na antropocentričnu sliku svijeta. Krajem 18. i početkom 19. stoljeća "zamire filoz. rad iscrpljujući se u filozofskoj propedeutici i logici, tj. u sintetiziranju skolastičkih (tomističkih ili skotističkih) kompendija filozofijskih znanosti...",[3] što se mijenja s obnovom Sveučilišta u Zagrebu (1874.)

[1] Reinstadler, S. (1913.) *Elementa philosophiae scholasticae*, sv. 1, Friburgi Brisgoviae [Freiburg u Breisguu]: B. Herder, str. 1.
[2] "Hrvati" (2002.) u: Kovačec, A. (gl. ur.) *Hrvatska enciklopedija*, sv. 4, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, str. 688.
[3] Ibid., str. 689.

kada dolazi do kritičkog dijaloga između profesora Katedre za filozofiju tadašnjeg Mudroslovnog fakulteta i njihovih kolega s Katoličkog bogoslovnog fakulteta. Razilazili su se u tumačenju Immanuela Kanta (1724-1804) i njegovog učenja o nespoznatljivosti stvari po sebi (*Dinge an sich*). Do kraja prikaza označeno je da se nakon 1945. godine prekida spomenuti kritički dijalog zbog čega se "filozofija na kat. učilištima povlači u unutarškolske okvire", a na Filozofskom fakultetu u Zagrebu "u duhu Marxova nauka uobličuje se tzv. filozofska »praxis« škola". Nakon toga spomenut je značaj osnivanja Instituta za filozofiju u Zagrebu (1967.) u istraživanju "hrv. filozof. baštine", kao i uloga Fakulteta političkih znanosti u proučavanju filozofije, te važnost Interuniverzitetskog centra u Dubrovniku. Zbog osnivanja Hrvatskih studija, Filozofskog fakulteta Družbe Isusove, tj. današnjeg Fakulteta filozofije i religijskih znanosti, te katedre za filozofiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Rijeci i pravcima njihove filozofske djelatnosti, naposljetku se zaključuje sljedeće: "Nakon 1990. u Hrvatskoj filozofija dobiva još veći zamah."

Prošlo je nešto više od četvrt stoljeća od početka tog "filozofskog zamaha" u Republici Hrvatskoj zbog čega je zanimljivo na trenutak zastati i osvrnuti se, ali ne samo na to razdoblje, već na razdoblje koje bi se moglo smatrati razdobljem suvremene hrvatske filozofije. U tom trenutku ne može se zanemariti činjenica nepostojanja sustavnog pregleda povijesti hrvatske filozofije, kao i izostanka konsenzusa tj. nepremostivog jaza u temeljnim pitanjima vezanim za našu filozofsku tradiciju. Spoznaja o tome pojačala je u meni interes za povijest hrvatske filozofija, što je na kraju za posljedicu imalo višegodišnje istraživanje na temu "Filozofija prakse: nastanak, utjecaj, posljedice". Dodatan razlog istraživanju bila je zamijećena tendencija "rehabilitacije" filozofske grupe *Praxis* koja je naročitu pažnju intelektualnih krugova zaokupljala 60-ih i 70-ih godina prošlog stoljeća. Ta se tendencija podjednako temeljila na nekritičkom i apologetskom odnosu prema idejama te grupe, kao i na zanemarivanju i iskrivljavanju činjenica o njezinom značaju i utjecaju.

Nepostojanje sustavne analize filozofije prakse na našim prostorima – njezinih glavnih tvrdnji i argumenata te društveno-političkog konteksta u kojem se razvijala – izravno je pridonijelo nastanku, održavanju i širenju mita o neshvaćenoj vrijednosti i neprepoznatoj aktualnosti praksisovske ostavštine. Stoga se ovim istraživanjem nastojalo ispraviti taj nedostatak i pridonijeti objektivnom razumijevanju praksisovskog fenomena u širem društveno-povijesnom kontekstu, a samim time i boljem razumijevanju čitavog jednog razdoblja novije povijesti hrvatske filozofije kao dijela hrvatske intelektualne povijesti.

Početak istraživanja bio je obilježen blagim nepovjerenjem pojedinaca iz filozofske struke prema odabiru područja interesa. Tome u prilog može se navesti mišljenje našeg

međunarodno priznatog filozofa iz ožujka 2013. godine. U njegovoj *e-mail* poruci prispjeloj tada s Dalekog istoka bile su iduće rečenice: "Da budem sasvim iskren, nisam siguran da bavljenje filozofijom prakse danas više ima previše smisla jer mi izgleda da taj pravac mišljenja čak ni sedamdesetih godina nije imao neku filozofsku važnost, a kamoli u sadašnje vrijeme. Ali moguće je da sam u krivu." Njegovo mišljenje je teško zanemariti u bavljenju ovim područjem zato što se radi o filozofu koji je prvi, a prema nekima i jedini, otvoreno kritizirao praksisovce. Na samom kraju listopada iduće godine u zagrebačkoj Tomićevoj ulici u neformalnom razgovoru s istim sugovornikom, on je bitno ublažio gore izneseni stav, opravdavši to tadašnjom neupućenošću u hrvatske akademske prilike zbog višegodišnjeg izbivanja iz Republike Hrvatske.

Otprilike u isto vrijeme naš drugi filozof s inozemnom (britanskom) adresom prebivališta i odličnim poznavanjem praksisovskih prilika boravio je također u Zagrebu. Nakon njegovog predavanja na temu racionalne neistine u Institutu za filozofiju obratio sam mu se na temu filozofske grupe *Praxis*, na što je kratko odgovorio: "O njima nemam što reći!", te se okrenuo i otišao. Uistinu je šteta zbog toga zato što on poznaje praksisovce još iz vremena, kako je sâm jednom zapisao, kada su "oni bili započeli svoje karijere kao vatreni staljinisti". Također, tijekom prikupljanja same dokumentarne građe o praksisovcima, njihovih izvornih tekstova, tekstova autora koji su se teorijski formirali pod utjecajem praksisovaca, ali i srodne (marksističke) literature, našao sam se u niz drugih situacija koje su nanovo dokazivale nepostojanje kritičkog odnosa prema praksisovcima.

Stoga je cilj ovog istraživanja bio rekonstruirati društveno-politički kontekst u kojem je nastala, djelovala te nestala filozofska grupa *Praxis*. Tu je naglasak stavljen na tri prijelomna događaja: poslijeratnu transformaciju hrvatske akademske filozofije, djelovanje Korčulanske ljetne škole i izdavanje filozofskog časopisa *Praxis*, tj. njihovo gašenje, te nestanak političkog i društvenog okvira u kojem su praksisovci dugi niz godina djelovali i za koji su bili najuže vezani. Uz to, namjera je bila analizirati njihove temeljne pojmove, stavove i argumente te procijeniti utemeljenost, plodotvornost i izvornost njihovih teorijskih koncepcija. Također, cilj je bio utvrđivanje stanja recepcije praksisovskih ideja, kao i posljedica djelovanja praksisovaca na akademsku filozofiju, ali i društveno-humanističke znanosti u cjelini. Ovi ciljevi istraživanja poslužili su ispitivanju hipoteza o filozofskoj grupi *Praxis*, tj. njezinom značaju, filozofskim argumentima te utjecaju na aktualno stanje hrvatske filozofije.

Istraživačka metodologija obuhvaćala je analizu tekstova samih praksisovaca, zatim drugih autora marksističkih uvjerenja, potom praksisovskih istomišljenika i kritičara. Također, analizirana je dokumentarna građa, medijski zapisi te internetski izvori, a sve zajedno je

poslužilo za rekonstrukciju društveno-političkih uvjeta u kojima su praksisovci djelovali. Cjelokupno istraživanje prikazano je u ovom doktorskom radu koji je podijeljen u četiri poglavlja.

U prvom poglavlju je riječ o društveno-povijesnom kontekstu nastanka filozofske grupe *Praxis*. U okviru toga govori se o osnivanju Hrvatskog filozofskog društva, što se dovodi u vezu s konceptom postojanje nacionalne filozofije, tj. hrvatske filozofije. Na ideju nacionalne filozofije u hrvatskoj filozofskoj baštini ukazano je već u rektorskom govoru Franje pl. Markovića (1845-1914), a potom je ukratko prikazana u filozofskom djelovanju Alberta Bazale (1877-1947) i Vladimira Filipovića (1906-1984) za kojeg se često može čuti da je on zapravo ključna osoba u filozofskoj naobrazbi praksisovaca. U okviru razvoja ideje nacionalne filozofije posebno je ukazano na okolnosti održavanja skupštine HFD-a 1968. godine. Naime, u tom razdoblju praksisovci su zahvaljujući Korčulanskoj ljetnoj školi i filozofskom časopisu *Praxis* stekli već određeni ugled u marksističkim krugovima. Nakon toga prikazuje se na koji se način tumači sintagma hrvatska filozofija u tuzemnim i inozemnim stručnim izdanjima, da bi se potom došlo i do analiziranja na koji se način shvaćaju praksisovci, tj. tko se sve zapravo shvaća praksisovcem. U tom dijelu poseban naglasak je stavljen na usporedbu filozofskog pristupa dvojice autora koji su pisali o povijesti marksizma – Predraga Vranickog (1922-2002) i Leszeka Kołakowskog (1927-2009) – što do sada nije bilo tematizirano u filozofskim raspravama. Na kraju poglavlja pažnja je usmjerena na renesansu, tj. rehabilitaciju filozofske tradicije filozofske grupe *Praxis*.

Drugo poglavlje odnosi se na razvoj hrvatske poslijeratne akademske filozofije, tj. na formiranje i djelovanje filozofske grupe *Praxis*. Praksisovski filozofski razvoj promatran je od njihovog fakultetskog obrazovanja, pa do početaka akademskih karijera i stjecanja doktorata znanosti. U tu svrhu predstavljeni su prije svega podaci iz arhivske građe Filozofskog fakulteta u Zagrebu, a potom i drugi biografski i bibliografski podaci o članovima filozofske grupe *Praxis*. U tom dijelu pokušalo se dati i sustavan pregled njihove autorske djelatnosti koja se odnosi na njihove objavljene knjige. Razlog tome nalazi se u često puta manjkavim izvorima, bilo enciklopedijskim, leksikografskim ili dr. U tom dijelu nije se propustilo problematizirati uvriježenu tezu o dva stupa filozofske grupe *Praxis*, pri čemu se ukazuje na neizostavan značaj i utjecaj Rudija Supeka (1913-1993). Potom je ukazano na akademsko djelovanje zagrebačkih intelektualaca početkom 50-ih okupljenih oko časopisa *Pogledi* u kojem je kasniji praksisovac Rudi Supek imao presudnu ulogu. U kratkom razdoblju izlaženja tog časopisa naglašena je uloga tog časopisa i Rudija Supeka za kasniju praksisovsku filozofsku, ali i društveno-političku aktivnost u 60-im i 70-im godinama. Nadalje, slijedi dio o čuvenom simpoziju Jugoslavenskog

udruženja za filozofiju održanom 1960. godine na Bledu i mitu koji je o njemu održan do današnjih dana. Značajni dio ovog poglavlja odnosi se na prikaz povijesti Korčulanske ljetne škole i fenomenu filozofskog časopisa *Praxis.*

U idućem poglavlju tematizira se filozofsko utemeljenje praksisovske filozofije prakse. U njemu je prikazan razvoj praksisovskog shvaćanja temeljnih filozofskih pojmova i problema. U središtu njihovog shvaćanja nalazi se preuzeta ideja o ukidanju i prevladavanju filozofije i filozofskih disciplina. U tom pogledu njihova filozofska argumentacija dodatno je prikazana u njihovom pristupu i problematiziranju etike kao filozofske discipline. Jedan dio poglavlja odnosi se i na njihovo pojmovno određenje socijalizma te njegovih perspektiva.

Posljednje poglavlje podijeljeno je u dva dijela. U prvom dijelu riječ je o društveno-političkoj i filozofskoj kritici praksisovaca, dok su u drugom dijelu na temelju bibliometrijskih pokazatelja prikazani rezultati prisutnosti praksisovaca u citatnim bazama podataka.

Nakon četvrtog poglavlja slijedi Zaključak u kojem su sažeto prikazani podaci iz sva četiri poglavlja. U njemu je stavljen naglasak na ono što bi se moglo smatrati glavnim značajkama svakog pojedinog poglavlja, a svrha toga je donijeti konačan zaključak o prihvaćanju ili odbacivanju hipoteza ovog istraživanja koje su u cijelosti navedene na kraju Zaključka.

Inače, struktura samog doktorskog rada naznačena je u Sadržaju koji prethodi ovom uvodnom tekstu. Nakon Zaključka nalazi se dio koji ukazuje i objašnjava kratice koje se navode u ovom radu. Na samom kraju nalaze se podaci o korištenoj literaturi i izvorima (Popis literature i izvora, op.). Na ovom mjestu još bih ukazao na važnost i integralnu ulogu kritičkog aparata za svaki rad ove vrste. U tom smislu, preferiran je oxfordski način citiranja i navođenja literature, ali i za povremeno dodatno objašnjenje pojmova i određenih filozofskih problema i argumenta.

I. DRUŠTVENO-POVIJESNI KONTEKST NASTANKA FILOZOFSKE GRUPE *PRAXIS*

1. Osnivanje Hrvatskog filozofskog društva

Polazišna točka za razumijevanja današnjeg stanja filozofije kod nas i tvrdnje o većem zamahu filozofije u Hrvatskoj datirana je u institucionalnoj obnovi iz 1874. godine, nakon čega započinje do današnjih dana neprekinuta akademska tradicija poučavanja i istraživanja filozofije. Filozofska djelatnost je pokrenuta i dalje je obogaćivana osnivanjem novih filozofskih institucija, ali istovremeno je duboko obilježena društvenim i političkim promjena u posljednjih nešto manje od sto pedeset godina. Naime, Hrvatska je 1874. godine bila dio Austro-Ugarske Monarhije i do proglašenja suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske 1991. godine bila je sastavni dio nekoliko državno pravnih tvorevina (Država SHS, Kraljevstvo SHS, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Kraljevina Jugoslavija, te FNRJ/SFRJ). U tom razdoblju filozofska djelatnost bila je osobito uvjetovana državno pravnim uređenjem za vrijeme tzv. Druge Jugoslavije u vremenu od 1945. do 1991. godine. Nakon sukoba Komunističkog informacionog biroa (tvz. Infobiro ili Kominform) i Komunističke partije Jugoslavije 1948. godine dolazi do odmaka od sovjetskog marksističkog modela teorije i prakse utemeljenog na historijskom i dijalektičkom materijalizmu i počinje se s razvojem jugoslavenskog socijalističkog modela koji je također svoje uporište imao u marksističkoj ideologiji. Ta tendencija obuhvaćala je sve segmente javnog života, bez iznimke i filozofsku djelatnost koja je "komunističkom vlašću reducirana na marksizam kao oficijelnu državnu filozofiju u njezinu obliku i sadržaju dijalektičkog i historijskog materijalizma"[4].

S druge strane, 1957. godine osnovano je Hrvatsko filozofsko društvo koje sebe samo danas predstavlja kao "jednu od temeljnih kulturnih institucija u Hrvatskoj" i "glavni medij filozofskog života na ovim prostorima"[5]. To svakako govori u prilog tezi o ulozi filozofske djelatnosti u kulturnom identitetu svakog naroda, no istovremeno u dijelu hrvatskih intelektualnih krugova postoje dijametralno suprotna razmišljanja o filozofskoj tradiciji koja se povezuje s osnutkom i dugim razdobljem rada HFD-a, što je dijelom i naznačeno u stavu o reduciranju filozofije na marksizam kao službenu državnu filozofiju. Uz osnutak, rad i utjecaj HFD-a do 90-ih ističe se sljedeće:

[4] Zenko, F. (1995.) "Novija hrvatska filozofija" u: Zenko, F. (pr.) *Novija hrvatska filozofija*. *Hrestomatija filozofije*, sv. IX, Zagreb: Školska knjiga, str. 29.
[5] Internetska stranica HFD-a (https://www.hrfd.hr/o-hfd-u/), stranica je posjećena u srpnju 2017. godine.

> Osnivanje HFD-a [...] koincidira s etabliranjem hrvatske neomarksističke filozofije bliske humanizmu zapadne provenijencije, koja je u narednom desetljeću doživjela zamjetnu svjetsku reputaciju. U tome je ključnu ulogu igrao časopis HFD-a Praxis i njegovo međunarodno izdanje, kao i međunarodni skup Korčulanska ljetna škola, koji je okupljao ugledna svjetska imena iz područja filozofije i srodnih znanosti.
> Početkom osamdesetih godina 20. stoljeća razvoj hrvatske filozofije doživio je značajan impuls s utemeljenjem časopisa Filozofska istraživanja koji je ispunio prazninu nastalu gašenjem Praxisa sredinom sedamdesetih.[6]

U kontekstu osnivanja HFD-a posebnu pozornost privlači povijesno upitna i sadržajno problematična upotreba sintagme hrvatska neomarksistička filozofija kojom se iskrivljuje slika o tadašnjem dominantnom marksističkom učenju i idejama u socijalističkom državnom uređenju koje su zastupane u našim intelektualnim krugovima. Tih godina na zasjedanjima Godišnjih skupština HFD-a, konkretno 1966. godine, moglo se čuti od tada istaknutih akademskih djelatnika svojevrsno odbijanje i prezir spram bilo kakvog govora o hrvatskoj, srpskoj ili nekoj drugoj nacionalnoj filozofiji, pa neki, primjerice Rudi Supek, za to rabe sintagme poput "hrvatski »nacional-komunizam«"[7]. Stoga se spomenuti jezični konstrukt, tj. hrvatska neomarksistička filozofija, može tumačiti u svjetlu težnje za oživljavanjem i davanjem legitimiteta praksisovskom marksizmu koji nikada nije bila isključiva filozofska orijentacija članova HFD-a, iako je skupina filozofa oko časopisa *Praxis* desetljećima kontrolirala HFD i njegovu izdavačku djelatnost.

Zanimljivo je i isticanje, kao i dovođenje u vezu razvoja hrvatske filozofije, odnosno uopće korištenje te sintagme, s 80-im godinama prošlog stoljeća u kontekstu filozofske djelatnosti u Hrvatskoj, a osobito časopisa *Praxis* i *Filozofska istraživanja*. Dovoljno je uputiti na središnju diskusiju Prvog kongresa jugoslavenskih filozofa koji je održan između 5. i 7. svibnja 1988. godine u Herceg Novom.

Naime, HFD je po svom osnutku postao član tadašnjeg Jugoslavenskog udruženja za filozofiju i sociologiju utemeljenog godinu dana ranije, a već 1958. godine razdvojenog na Jugoslavensko udruženje za filozofiju i Jugoslavensko udruženje za sociologiju. Već na ranije spomenutoj Godišnjoj skupštini HFD iz 1966. godine raspravljalo se o prijedlozima za reorganizaciju postojećeg Jugoslavenskog udruženja za filozofiju u Savez filozofskih društava SFRJ, odnosno tadašnjeg "centralnog JUF-a u SFDJ na federativnim i samoupravnim načelima".[8] Osim organizacijskog razloga, postojao je i filozofski razlog za reorganizaciju koji se prema citiranom autoru očitovao u naglom razvoju filozofije u svim republikama tadašnje

[6] L. cit.
[7] Pažanin, A. (1971.) "Usporedba umjesto komentara", *Politička misao*, sv. 28 (4): str. 518.
[8] Ibid., str. 519.

države. Upravo je SFDJ bio 1988. godine organizator Prvog kongresa jugoslavenskih filozofa, koji je tada radio u tri plenuma i pet sekcija (Jugoslavenska filozofija danas, Filozofija-kultura-antropologija, Filozofija društva, Analitička filozofija i Orijentalna filozofija) s naglaskom na razgovoru i raspravi o tadašnjem stanju jugoslavenske filozofije.

U svjetlu naglašavanja značaja JUF-a, SFDJ-a, zatim Korčulanske ljetne škole i časopisa *Praxis*, kao i općenito uloge "nedogmatskih mislioca koji misle samostalno u duhu Marxa i marksizma" zabilježeno je da je filozof Gajo Petrović (1927-1993) u svojoj pozdravnoj riječi povodom otvaranja i rada u plenumu Kongresa ukazao na njihov značaj u razvoju "istinskog filozofskog dijaloga"[9] koji je prekinut političkom odlukom. Do plenumske rasprave je došlo jedino zbog izjave filozofa Franje Zenka, koji je ustvrdio da se dugo bavi poviješću hrvatske filozofije, no "ne zna što je to jugoslavenska filozofija danas". Smatrao je kako se radi o "redukciji filozofije na marksizam, tj. na praxis-filozofiju zagrebačkog kruga, koja za sebe tvrdi da je počela od nule".[10]

Zenkova teza bila je burno kritizirana, a problem je za mnoge bio u onom dijelu njegove teze koji je upućivao na značaj nacionalne filozofije. Po nekima je to jednostavno bio "pokušaj federalizacije filozofije", pri čemu se očito zaboravilo da je to bio jedan od razloga i ciljeva reorganizacije JUF-a kao krovne filozofske institucije bivše države. Teza o postojanju (hrvatske) nacionalne filozofije bila je kritizirana zato što tada očito nije bilo potrebe za eksplicitnim utemeljivanjem ideje jugoslavenske filozofije. Upravo suprotno, ona je desetljećima bila neupitna pretpostavka svakog društvenog djelovanja u bivšoj državi. U kontekstu kritike Zenkove teze o postojanju hrvatske i nepostojanju jugoslavenske filozofije izrečeno je između ostaloga da je ideja o nepostojanju jugoslavenske filozofije gora od ideje o nepostojanju jugoslavenske države.

U raspravi povodom Zenkova izlaganja, Gajo Petrović je usporedio odnos jugoslavenske filozofije i nacionalnih filozofija s odnosom jugoslavenske kulture i nacionalnih kultura. Prema njemu: "Nije jugoslavenska kultura ništa izvan nacionalnih kultura, ali nije niti samo njihov prosti zbir."[11] Tom prilikom izrazio je mišljenje da se o nacionalnoj filozofiji može govoriti samo u smislu historiografije, odgovorivši Zenku da je 50-ih godina nedostajalo učitelja marksizma zbog čega su pripadnici njegove generacije bili prisiljeni biti autodidakti zbog nedostatka učitelja. Gajo Petrović zapravo je potvrdio Zenkovu tezu o dominantnom

[9] Ježić, M., Knežević A., et al. (1989.) "Kongresni nastup jugoslavenskih filozofa", *Filozofska istraživanja*, sv. 28 (1): str. 300.
[10] Ibid., str. 302.
[11] L. cit.

utjecaju marksizma, kao službene filozofije komunističkoga režima, na filozofsku misao. Rasprava o stanju jugoslavenske filozofije bila je nastavljena kasnije u okviru rada istoimene sekcije, no iz korištenog izvora nije dalje vidljivo je li i na koji način Franjo Zenko sudjelovao u daljnjoj raspravi, niti da li je netko poput njega zastupao slične teze o (hrvatskoj) nacionalnoj filozofiji.

Ova dva događaja, izdvojena iz rada različitih filozofskih institucija u razmaku od gotovo četvrt stoljeća simbolično, govore u prilog o čvrstoj sponi između filozofske djelatnosti i društveno političkog uređenja, tj. o filozofskoj djelatnosti u bivšoj FNRJ/SFRJ kao ogledalu dominantnih društveno političkih ideja u tadašnjoj državi. Konceptualna suprotstavljenost ideje jugoslavenske filozofije ideji (hrvatske) nacionalne filozofije bila je više od pukog teorijskog problema i nije nestala u trenutku raspada SFRJ i nastanka novih republika na ovim prostorima. Dijelom se to može tumačiti i u gore navedenom enciklopedijskom članku o Hrvatima. Ako se pomnije analizira tekst, onda se može uočiti da se o filozofskom razvoju govori u kontekstu sintagmi poput "filozofija u Hrvata" i "filozofija u hrv. krajevima". Također, spominje se i "istraživanje hrv. filozof. baštine", a isto tako i da, kao što je već spomenuto, "u Hrvatskoj filozofija dobiva još veći zamah" nakon 1990. godine. Na temelju navedenog moglo bi se zaključiti da je veći zamah uvjetovan kvantitativnim povećanjem ponude filozofskih akademskih programa. Isto tako, navedeno se može tumačiti i na način da se početkom novog milenija još uvijek nije postignut konsenzus o upotrebi sintagme hrvatska filozofija u tematiziranju filozofije hrvatskog naroda u njegovu prikazu u *Hrvatskoj enciklopediji*. To se dijelom može braniti pozivanjem na stilski izričaj koji je drugačiji od autora do autora, od filozofa do filozofa, na kraju krajeva od čovjeka da čovjeka, te da to nema nikakve veze s bilo kakvom ranijom ideološkom uvjetovanošću.

2. O ideji nacionalne filozofije

2. 1. Rektorski govor Franje pl. Markovića

Franjo pl. Marković je bio prvi profesor filozofije na današnjem Sveučilištu u Zagrebu, a svojim nastupnim rektorskim govorom u akademskoj godini 1881./1882. ukazao je na važnost istraživanja i očuvanja nacionalne filozofske baštine. Pod naslovom *Filosofijske struke pisci hrvatskog roda s onkraj Velebita u stoljećih XV. do XVIII.* dao si je u zadatak prikazati "filosofijske radnike sinove naše domovine", počevši od "dva uresa, koja je hrvatski narod dao

poviesti svjetske filosofije"[12] Ruđera Boškovića i Frane Petrića, završavajući s Nikolom Gučetićem.

Njegov govor ukazuje na problem nedovoljne istraženosti filozofske baštine zbog čega poziva: "Nam danas, dočim iz nova počimamo filosofijsku radnju hrvatskog naroda, podaju nacrtani prošlovjekovni naši prekovelebitski filosofijski pisci krasnu zadaću. [...] Oni naši stari pisci ne samo da su davno utrnuli životom, nego njihovo duševno svjetlo ni nedopire do nas. A samo do nas je, da dopre: napnimo našu volju, izoštirmo naš vid i obratimo ga k njim, i dogledati ćemo ih [...]."[13] Kao jedan od razloga slabe istraženosti filozofske baštine navodi se nedovoljan broj filozofa koji su ostavili značajan trag u povijesti svjetske filozofije, tj. samo dvojica – R. Bošković i F. Petrić.

2. 2. Albert Bazala i definicija nacionalne filozofije

Koristeći se Markovićevom argumentacijom njegov nasljednik na filozofskoj katedri Albert Bazala odlučio se iz svog kapitalnog djela *Povjest filozofije* izostaviti ono što naziva "slavenskom filozofijom". U predgovoru trećem i ujedno posljednjem svesku navedenog djela on je zapisao: "Od slavenskih mislilaca mogli bi u takovu knjigu ući samo rijetki pojedinci, kojih je nauka postigla općenu, svjetsku važnost, ali i onda bi se moglo dogoditi, da bi sjaj velikih umova daleko prosvjetljenijih naroda zasjenio njihovo djelovanje, te u svjetskoj povijesti ne bi pravo ni došli do izražaja."[14]

Njegovo objavljivanje knjige pod naslovom *Filozofijski portret Franje Markovića* može se tumačiti kao nastavak na Markovićevu ideju o nacionalnoj filozofiji, tj. kao formiranje autentičnog nacionalnog filozofskog identiteta. Sâm Bazala u tom smislu navodi Markovićevu želju da filozofija bude kulturni program narodne bîti.[15] Među ostalim, autor je rasprava poput "Misaoni svijet južnih Slavena" (1919.), "Filozofija u Hrvatskoj, zastupana po svećeničkom staležu – kroz tisuću godina" (1929.) i "Filozofijska težnja u duhovnom životu Hrvatske od pada apsolutizma ovamo" (1935.), koje svojim naslovima upravo govore u prilog navedenom.

---

[12] Marković, F. (1975.) "Filozofijske struke pisci hrvatskog roda s onkraj Velebita u stoljećih XV. do XVIII. (pristupna rektorska besjeda Franje Markovića)", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, sv. 1 (1-2): str. 257s.

[13] Ibid., str. 272.

[14] Bazala, A. (1912.) *Povjest filozofije. Povjest filozofije najnovijeg doba*, sv. 3, Zagreb: Matica hrvatska, str. 4. Inače, Albert Bazala doktorirao je 1900. godine disertacijom *Psihologijska nauka o apercepciji*, a habilitirao je četiri godine kasnije s temom *Marulićev moralno-filozofski rad.*

[15] Bazala, A. (1921.; 1974.) *Filozofijski portret Franje Markovića*, Zagreb, Institut za filozofiju, str. 16. Vidi i Zenko, F. (1988.) "O ideji (hrvatske) nacionalne filozofije u Alberta Bazale", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, sv. 14 (1-2): str. 109-126.

Pet godine prije umirovljenja Bazala je objavio esej u kojem teoretizira o samoj ideji nacionalne filozofije.[16] Upućuje na posebnu povezanost filozofskih koncepata s područjem i narodom iz kojeg proizlaze. Time govori u prilog postojanju jedinstvenog kulturnog razvoja svakog pojedinog naroda iz čega proizlazi potreba za njezinim osvješćivanjem i daljnjim unaprjeđenjem.

Bazali ne promiče niti pojmovno određenja sintagme nacionalna filozofija, stoga ju određuje kao "skup radnja samosvijesno upravljenih na lično obrazovanje narodnog života i samosvojno očitovanje njegovo u potpuno i cjelovito izgrađenom sustavu duhovnih nastojanja (*Idealbestrebungen*) historijskog i kulturnog znamena razvojnoga"[17].

Pored toga, Bazala shvaća narod kao skup pojedinaca koji teže vlastitom ostvarenju zbog čega narod u cjelini mora biti sposoban doprinositi svom kulturnom identitetu. "Semper velle – vijekom htjeti, sebe tražiti, sebe i svoj zadatak naći, to je zavjet, koji obećaje sreću duhovna bitka i kulturne dostojnosti u krugu čovječanstva."[18] Postavši profesorom filozofije na zagrebačkom sveučilištu 1909. godine, akademskim i društvenim djelovanjem obilježio je razdoblje do Drugog svjetskog rata. Pokrenuo je 1927. godine časopis *Revija za filozofiju i psihologiju* koji se smatra prvim stručnim filozofskim časopisom kod nas, a tada se počelo koristiti i njegovo filozofsko nazivlje.

2. 3. O Bazalinom shvaćanju ideje nacionalne filozofije

U svom tekstu "Filozofija u Hrvatskoj" iz 1943. godine Kruno Krstić (1905-1987) iznio je mišljenje da Bazala svojom kritikom racionalističke misli "prvi uvodi hrvatsku svjetovnu filozofiju u srž suvremene evropske filozofijske problematike, a u isto vrieme mnogobrojnim člancima [...] proširuje primjenu filozofijskoga aspekta na različite grane kulturnog života"[19].

Pišući monografiju o svom učitelju kojeg je naslijedio na katedri za filozofiju, no ipak je ne dovršivši, Vladimir Filipović naglašava aktivan voluntarizam kao obilježje Bazalinog filozofskog djelovanja. Također, ističe Bazalinu kritičnost prema racionalizmu "odozdo"

[16] "A zadaća je nacionalne filozofije, da motive ove primitivne mudrosti na izvorno (principijelno) značenje svede, svestrano razvije i duhovno (idejno) uznese, međusobno uskladi i u cjelovitu sliku životna poduzeća složi, da po tako sređenoj aktivnosti svijesnoj izvede životnu zazbiljnost osebita stila [...] ." Bazala, A. (1937.; 1938.), *O ideji nacionalne filozofije*, Zagreb: Knjižnica prijatelja Hrvatskog sveučilišta, str. 51.

[17] Ibid., str. 52.

[18] Ibid., str. 62.

[19] Krstić, K. (1943.) "Filozofija u Hrvatskoj" u: Krstić, K (2015.) *Studije, rasprave i članci*, Petrač, B. (pr.), Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Glas Koncila, Društvo hrvatskih književnika, str. 236.

(empirizam, op.) i racionalizmu "odozgo" na što se nadovezuje riječima: "Napetost između empirizma i racionalizma nasljedni je grijeh nazora da je intelekt os oko koje se okreće duševni život."[20] Na kraju Filipović zaključuje o Bazalinoj filozofiji kao osebujno odrazu njegova vremena i sredine.

Prema mišljenju Franje Zenka, koje je izložio 1988. godine na simpoziju *Filozofsko djelo i djelovanje Alberta Bazale,* Bazalin rad "Filozofija u Hrvatskoj zastupana po svećeničkom staležu – kroz tisuću godina" (1929.) je jedan od faktografski najbogatijih prikaza povijesnog razvoja filozofije i ujedno do tada prvi cjelovit prikaz hrvatske filozofije. Prema njegovu mišljenju Bazalinim radom dominira teza da filozofska povijest hrvatskog naroda započinje trenutkom pokrštavanja Hrvata. Tome u prilog dodaje i samu razdiobu poglavlja u radu (crkvena školska filozofija; filozofski pisci do novijeg razdoblja crkvene filozofije; Ruđer Josip Bošković i filozofija do osnutka Strossmayerova Sveučilišta te suvremeni razvitak katoličke filozofije). Bazala se djelom pod nazivom *Filozofijska težnja u duhovnom životu Hrvatske* nadovezao na gore spomenuto djelo, a obilježava ga obrat od ideje nacionalne filozofije prema filozofiji nacionalnog. Prema mišljenju Franje Zenka, u tom djelu dolazi do izražaja Bazalina namjera o nastavku s historijskodokumenarnim poslom započetim s Franjom Markovićem, ali i zalaganje za idejnim oblikovanjem hrvatske filozofije. Međutim, Zenko smatra da Bazala s ova dva djela, ali ni općenito, nije ispunio svoj zadatak o prikazivanju povijesti hrvatske filozofije. Ponuđen je nacrt za njezinu povijest u "historijsko-dokumentarnom" smislu, ali i u "idejnom" smislu čime zaokružuje Markovićev zadani pristup. Pod prvim se misli na faktografiju koja bi svojom zaokruženošću bila legitimna osnova za postojanje onoga što se označava hrvatskom filozofijom, dok je idejni smisao opisan Bazalinom sintagmom o "filozofijskom stavu hrvatskog bića" i daljnjem njegovom razvoju i utvrđivanju. "Stoga je i Bazalina ideja nacionalne filozofije u svom iskonu odlučni, što će reći odlučeni čin kojim svjesno i programatski hoće zahvatiti u oblikovanje životne energije hrvatske narodne zajednice u času njezina energičkog nastojanja da postane modernom nacijom, svjesna toga da samo kao takva u zaokruženju jakih i tada agresivnih nacionalnih individualnosti može povijesno opstati."[21] Ideja nacionalne filozofije nije teorijski problem kojim su se bavili samo Markovićevi i Bazalini suvremenici. Iako bi se pogotovo danas moglo olako zaključiti kako se radi o jednoj arhaičnoj ideji, naročito pod vidikom društvenih procesa koji su usmjereni na sveobuhvatnost i jedinstvenost svijeta, ta ideja ponovno biva tematizirana. Razlog tome nisu

[20] Filipović, V. (1978.) "Filozofska misao Alberta Bazale. Povodom stote obljetnice rođenja (1877-1947). Izvaci iz monografije", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine,* sv. 4 (7-8): str. 20s.
[21] Zenko, F. (1988.) "O ideji (hrvatske) nacionalne filozofije u Alberta Bazale", str. 125.

više kao nekada agresivne nacionalne individualnosti, nego posljedice globalizacije (npr. napuštanje tradicionalnih kultura i civilizacija). Te posljedice danas potiču filozofe na rasprave u okviru kojih se propituje i o mogućnostima postojanja nacionalnih filozofija.[22]

2. 4. Vladimir Filipović i njegov doprinos izgradnji hrvatske filozofske baštine

Istraživanju hrvatske filozofije doprinio je nakon Alberta Bazale njegov nasljednik na fakultetu Vladimir Filipović. Naime, nakon prisilnoga umirovljenja za vrijeme NDH-a Bazala se ponovno vraća u sveučilišni život 1945. godine, gdje radi na Katedri (Odsjeku) za filozofiju Filozofskog fakulteta sve do svoj smrti 12. kolovoza 1947. godine. Poslije uklanjanja Pavla Vuk-Pavlovića (1894-1976) sa Sveučilišta u Zagrebu koncem 1947. godine, Vladimir Filipović ostaje sâm na Katedri za filozofiju u zvanju docenta, gdje predaje povijest filozofije, logiku, ontologiju i spoznajnu teoriju. U predavanju etike i estetike pridružio mu se dugogodišnji profesor na Visokoj pedagoškoj školi Marijan Tkalčić (1896-1956).

Pišući prikaz povijesti Odsjeka za filozofiju u monografiji Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu hrvatski filozof Branko Despot vidi u Filipovićevom akademskom radu poveznicu između prošlosti i sadašnjosti, tj. samih početaka akademske filozofije na obnovljenom sveučilištu pa do današnjih dana. U tom smislu moglo bi se reći da njegov rad ujedinjuje dva razdoblja (od tri razdoblja) onoga što bi moglo biti nazvano suvremenom hrvatskom filozofijom, a starije i novije razdoblje razgraničeni su Drugim svjetskim ratom. Naime, prema Despotovu mišljenju profesor Filipović je silom prilika odigrao "posredničku ulogu između prvih sedamdesetak godina u životu Odsjeka i pedesetak potonjih, u kojima se formiralo »sadašnje stanje«"[23]. Tom prilikom Despot ne uzima sebi u zadaću posebno tumačiti sadašnje stanje, već na kraju prikaza, koji je pisan 1998. godine, nabraja tadašnje nastavnike i asistente. Radi se o sljedećim osobama: Hotimir Burger, Nadežda Čačinović, Ante Čović, Branko Despot, Gvozden Flego, Danilo Pejović (1928-2007), Žarko Puhovski, Goran Švob (1947-2013) i Lino Veljak te asistenti Gordana Škorić i Boško Zenić.

Time se ukazuje na postojanje kontinuiteta u nastavničkom i znanstvenom radu odsjeka (i njegovih katedri) te obrazovanju njegovih članova, što jasno i potvrđuje institucionalnu i

[22] Vidi npr. Vadén, T. (2006.) "What is »Local Thinking«? (Can There be Finnish Philosophy?)" u: Botz-Bornstein, T., Hengelbrock, J. (ur.) *Re-ethnicizing the Minds? Cultural Revival in Contemporary Thought (Studies in Intercultural Philosophy)*, New York - Amsterdam: Editions Rodopi BV, str. 219-236. Vidi i Ježić, Lj. F. (2016.) "O pojmu hrvatske filozofije", *Filozofska istraživanja*, sv. 36 (1): str. 89-104.

[23] Despot, B. (1998.) "Odsjek za filozofiju" u: Damjanović, S. (ur.) *Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagreb. Monografija*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 77.

osobnu povezanost članova redakcije časopisa *Praxis* kojeg je izdavalo Hrvatsko filozofsko društvo. Ulomak o tome prenesen je u cijelosti.

> Godine 1964. počeo je izlaziti časopis "Praxis" (izdavač HFD), kojega su idejni pokretači bili nekolicina najuglednijih nastavnika Odsjeka. Sve do 1974. godine, kada prestaje izlaziti, taj je časopis budio i obrazovao filozofijsku svijest, prije svega u redovima marksista u nas, a svojim internacionalnim izdanjem uspio je okupiti najznačajnije mislioce različitih orijentacija i iznijeti na svjetski glas ono što se nazivalo "zagrebačkim filozofskim krugom". Današnji, jedini naš filozofski časopis "Filozofska istraživanja" i njegovo međunarodno izdanje "Syntesis philosophica" također su pokrenuli (mlađi) članovi Odsjeka, i u stanovitom smislu on se može smatrati nastavkom "Praxisa".[24]

Uloga Vladimira Filipovića u povijesti hrvatske filozofije je višeznačna. Prije svega, nastavio je s predavanjem nastave filozofije na katedri (odsjeku) i na taj je način obrazovao budući nastavni i znanstveni kadar, koji je među ostalim implicitno spomenut u gornjem odlomku Branka Despota, te kojim se ukazuje na najuglednije nastavnike odsjeka za filozofiju kao idejne pokretače časopisa *Praxis*. Za razliku od Despota koji ukazuje na Filipovićevu posredničku ulogu koja mu je dodijeljena silom prilika, odnosno promatra ju u svojevrsnom fatalističkom smislu, Zlatko Posavac u svom razmatranju njegovog položaja ističe cjelokupnost njegovog akademskog djelovanja.

Na početku svog teksta "O filozofiji Vladimira Filipovića" iz 2012. godine kritički se odnosi spram "skromnog znanstvenog skupa" održanog u zagrebačkom Institutu za filozofiju kojim je obilježena stota godišnjica Filipovićeva rođenja. Ne navodivši konkretna imena sudionika skupa, ironično se osvrće na izlaganja sudionika koja nisu dostavljena za zbornik radova, kao i sve one koji nisu, a prema njegovom mišljenju, trebali su prisustvovati skupu. Ukazujući na to, zapravo pogađa u bît problema i današnje suvremene hrvatske filozofije. Dovoljno je reći da niti danas, 2018. godine, u Republici Hrvatskoj ne postoji jedinstveni prikaz hrvatske filozofije.[25]

Posavac izuzetnu važnost pridaje liku i djelu Vladimira Filipovića, što dolazi do naročitog izražaja u sljedećoj rečenici: "Bez osobe i predavanjâ Vladimira Filipovića ugasila bi

[24] L. cit.

[25] "Kad je pak riječ o izradi cjelovitog pregleda hrvatske filozofije, čini mi se da je ključni problem prije svega organizacijske naravi – to je problem prikupljanja, objedinjavanja te nalaženja adekvatnog načina izlaganja cjelokupnog postojećeg materijala. Po mome mišljenju radi se o jednom projektu od općenacionalnog interesa na realizaciji kojega bi trebalo okupiti sve one koji su zainteresirani za istraživanje hrvatske filozofije." Bajnić-Pajnić, E. (2005.) "Istraživanje hrvatske filozofije – (samo)kritičke osvrt", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, sv. 31 (1-2): str. 41. U članku autorica ukazuje i na neravnomjernost istraženosti pojedinih filozofskih tema i autora, što pripisuje nepostojanju sustavnosti u istraživanju.

se na zagrebačkoj katedri svijest o kontinuitetu povijesti zapadnjačke filozofije, no i hrvatske kulturne povijesti dane kroz prizmu filozofije i estetike."[26]

Tih poslijeratnih godina Filipović je predavao cjelokupnu, kako je tu navedeno, povijest zapadnjačke filozofije i u duhu neokantovske filozofske tradicije badenske škole, fenomenologije i aksiologije "u Hrvatskoj [je] dograđivao i definitivno profilirao tzv. *zagrebačku filozofsku školu*", a kao znanstvenik, tj. filozof, bavio se filozofijom kulture koju je obilježavala "bitna i čvrsta distinkcija fenomena (pojmova) civilizacije i kulture."[27]

Ono što ostaje kao činjenica o Filipovićevom radu jest svakako njegova povezanost s idejnim pokretačima časopisa *Praxis*, na način da je sudjelovao u akademskoj naobrazbi većine onih filozofâ koji su sudjelovali u onome što je bilo označavano kao: hrvatska neomarksistička filozofija, zagrebački filozofski krug, praxis-filozofija zagrebačkog kruga, (jugoslavenski neo-marksizam), praxis-neo-marksizam, Praxis-grupa, filozofska "praxis" škola i zagrebačka filozofska škola. Vezano za same sintagme koji su do sada spomenute i ukazuju na osobe i aktivnosti povezane s časopisom *Praxis*, treba već sada uočiti nazive koje koriste u njihovu imenovanju Branko Despot (zagrebački filozofski krug) i Zlatko Posavac (zagrebačka filozofska škola). Naravno oni nisu jedini koji promišljaju u tom smjeru, no o njima će biti riječi u nastavku (npr. Golubović, Kukoč etc.).

Zanimljivost je u tome što do primjene posvojnog pridjeva "zagrebačka" i "zagrebački" dolazi *post festum*, tj. tek 80-ih godina, s ciljem naknadnog razlikovanja i odmaka od onoga što tada biva nazvano beogradska filozofska tradicija.[28]

Također, u navedenom tekstu Posavac se referira na Filipovićevu filozofsku djelatnost. Ta djelatnost najvećim se dijelom odvijala u socijalističkom državno pravnom uređenju s dominantnom marksističkom tradicijom bez dijaloga s drugim filozofskim tradicija.[29] Tako

---

[26] Posavac, Z. (2012.) "O filozofiji Vladimira Filipovića", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, sv. 38 (2): str. 273.

[27] Ibid., str. 265.

[28] U tekstu "Frankfurtska škola i zagrebačka filozofija prakse" Gajo Petrović upućuje na sintagmu *zagrebačka filozofija prakse* i njezino pojmovno određenje, koristeći istovremeno za njezine ideje i naziv *jugoslavenska filozofija prakse*. Tekst je nastao sredinom 80-ih godina prošlog stoljeća što govori u prilog rečenom. Više Petrović, G. (1985., 1986.) "Frankfurtska škola i zagrebačka filozofija prakse" u: Petrović, G. (1986.) *Marx i marksisti, Odabrana djela*, sv. 3, Zagreb - Beograd: Naprijed - Nolit. Osim toga, nekoliko godina kasnije, tj. 1989. godine, na Humoldotovom simpoziju *O Heideggerovoj filozofskoj aktualnosti* u Bonnu, Petrović više ne koristi sintagmu zagrebačka filozofija prakse. Umjesto nje koristi isključivo naziv jugoslavenska filozofija prakse. Vidi Petrović, G. (1989., 1990.) "Heidegger i jugoslavenska filozofija prakse" u: Petrović, G. (1990.) *U potrazi za slobodom. Povijesno-filozofski ogled,* Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, str. 157-174.

[29] Hrvatski isusovac Ivan Šestak pišući o kršćanskim filozofima iz vremena "srpa i čekića" okupljenih oko časopisa *Obnovljeni život* zaključuje također na nepostojanje filozofskog dijaloga. "Na kraju kolokvija došlo se je do uvida da istinskog dijaloga na teoretskoj razini među predstavnicima dijametralno-suprotnih svjetonazora zapravo nije ni bilo. Bilo je, doduše, premda sasvim rijetko, pravih ljudskih kontakata uzajamnog poštovanja." Šestak, I. (2002.) "Kršćanski filozofi iz vremena »srpa i čekića« u časopisu Obnovljeni život", *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, sv. 57 (3): str. 331.

Posavac svega jednom u tekstu koristi termin u čijem je korijenu "marks" ili "Marx" s tim da ni tim korištenje ne zahvaća tadašnju filozofsku stvarnost.[30] Posavac pristupa sagledavanju Filipovićeve filozofije s "pozicije svršetka 20. stoljeća i na početku novog milenija", ali prema njegovim riječima: "Ne zaboravljajući pri tome da je od 1945. do 1990. u Hrvatskoj kao vladajuća filozofija s oscilacijama intenziteta, dominanta oficijalna filozofija ipak bila stanovita varijanta »dijalektičkog i historijskog materijalizma«."[31]

S druge strane, hrvatski filozof Franjo Zenko govori o Filipovićevoj prosvjetiteljskoj ulozi pod vidikom tumačenja Marxa. On ne zaboravlja jasno i nedvojbeno smjestiti Vladimira Filipovića u vremenske i prostorne povijesno-filozofske okvire što bi moglo biti shvaćeno ideološki neutralnijim pristupom od onog Zlatka Posavca. U tom smislu Zenko govori o "prosvjetiteljskoj ulozi" Vladimira Filipovića na prve generacije poslijeratno akademski obrazovanih marksista. Nekolicina od njih nedugo zatim su postali okosnica ne samo filozofskog, već i društvenog života Hrvatske u narednim desetljećima. U tom smislu Zenko zaključuje: "Na neki je način plod tog prosvjećivanja bila i skupina filozofa koja je 1964. godine pokrenula časopis »Praxis« (neo)marksističke orijentacije."[32]

Usprkos tome, što je razumljivo iz njegovog svjetonazora koji je do sada u nekoliko citata i naznačen, Zenko je mišljenja da je najznačajnija uloga Vladimira Filipovića ona koja je usmjerena na istraživanje i izgrađivanje tradicije novije hrvatske filozofije. Ta je tradicija na simboličan način započeta s Markovićevim rektorskim govorom, a nastavljena s Bazalom

[30] Analizirajući članak Christopha Horna "Die deutsche Wertphilosophie – eine zu Unrecht vergessene Tradition?" Posavac piše sljedeće: "Navodi se, a to je možda jedan od razloga, jačih filozofskih argumenata, no stoga ne manje upitan i otvoren – utjecaj Heideggerova radikalnog otklona tezom: »budući da vrednote nemaju bitak, one su - ništa«. Istoj tezi »na tragu« korespondira u Hrvatskoj Sutlićev radikalni stav »tko misli u vrednotama misli nihilistički«. Pokušaji da se raspravi ta tema, a u Hrvatskoj apeli autora ovih redaka da je filozofijski nužno aktualizirati tu aksiološku otvorenu, razornu tezu, nisu naišli na razumijevanje. Točno i bolno. Ali je očito nastupila epoha kada je Heidegger sa svojih pozicija, s neke varijante modernog neoplatonizma u »nagovoru bitka« otklanjao disciplinarnu estetiku, čemu su zatim nasuprotne moderne verzije materijalizma »dokazivale« kako »marksistička estetika nije moguća«, dok disciplinarna sfera etike beznadno nastoji, kao i politika, plivati u poplavi verbalizama, što je sve ostalo sasvim daleko od pravih problema u traženju istine, te napokon i nije drugo doli, kao bi rekao Krleža, »intelektualna gitaristika«. Nu nažalost, i to samo kao quasi-intelektualna... U sramotnom »neomodernističkom propadanju kulture, fatalnom sniženju ranga i redukciji na quasi-urbanu civilizaciju, »teza« kako je prva polovica 20. stoljeća »kompromitirala« pojam kulture pripada istom gotovo žurnalističkom »žargonu«." Posavac, Z. (2012.) "O filozofiji Vladimira Filipovića", str. 284s.

[31] Ibid., str. 276.

[32] Zenko, F. (1995.) "Vladimir Filipović" u: Zenko, F. (pr.) *Novija hrvatska filozofija. Hrestomatija filozofije*, sv. 10. Zagreb: Školska knjiga, str. 467. Ovoj rečenici prethodi sljedeći tekst: "Kako je s komunističkom vladavinom nakon 1945. godine uveden *marksizam* [istaknuo RĐ, op.], u varijanti sustava dijalektičkog i historijskog materijalizma, kao službena filozofija i u nas, Filipović je nastojao »prosvjetiteljski« djelovati na prvu generaciju akademski školovanih marksista ranih 1950-tih godina, upućujući ih na klasični njemački idealizam kao filozofijski izvor *Marxove* [istaknuo RĐ, op.] misli. U svojim pogovorima [npr. Hegelova *Fenemenologija duha* (1955.), Kantova *Kritika praktičnog uma* (1956.), Fichteove *Odabrane filozofske rasprave* (1956.) etc., op.] navedenim izdanjima Filipović je, podsjećajući mlade kolege na *Marxovu* [istaknuo RĐ, op.] kritiku »kontemplativnog« karaktera materijalizma nasuprot aktivističkom momentu što ga je razvio idealizam, upućivao primjerice na Kantovu zaslugu u naglašavanju stvaralačke djelatnosti subjekta i spontanosti uma."

teorijskom i praktičnom filozofskom djelatnošću.[33] Vladimir Filipović bio je jedan od onih koji se zalagao za utemeljenje Instituta za filozofiju Sveučilišta u Zagreb, koji je ustanovljen 1967. godine. Predstojnik instituta postao je iduće godine, nakon što je naslijedio Predraga Vranickog, i ostao je do svoje smrti 1984. godine.

Upravo u Filipovićevom zalaganju za istraživanjem hrvatske filozofske baštine, Zenko prepoznaje bitan pečat njegovog filozofskog djelovanja koji je potvrđen pokretanjem časopisa *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 1975. godine, čiji je Filipović bio glavni i odgovorni urednik. Povodom desetogodišnjice izlaženja upravo spomenutog časopisa objavljen je njegov zbog smrti (nedovršeni) tekst pod naslovom "Uz decenijsku opstojnost časopisa Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine". U prvom odlomku opominje da nije ispunjena zadaća usvojena Markovićevim rektorskim govorom, zadaća usmjerena k istraživanju naše fundamentalne kulturne baštine.

Drugim riječima, tada nakon više od jednog stoljeća od simboličkog početka istraživanja i nauma o izgradnji (prepoznatljive) hrvatske filozofske baštine nije došlo do značajnih pomaka, a osnova za razmišljanje u tom smjeru ima i danas. Zbog toga Filipović ukazuje na važnost same tradicije kao takve, o čemu je među ostalim zapisao:

> Tradicija je osnovica na kojoj raste i izgrađuje se sve ono po čemu čovjek postaje i ostaje ono što jest kao humano biće. U njoj se čuvaju i po njoj osvještavaju sve vrednote po kojima ličnosti i narodnosti postaje u svojoj ljudskoj opstojnosti, a u granicama svojim prirodnih mogućnosti. Po tradiciji se razlikuju u svojoj individualnoj i nacionalnoj opstojnosti ličnosti, a onda i narodnosti kao zajednica ličnosti.[34]

Završavajući tekst u *Hrestomatiji filozofije* o Vladimiru Filipoviću, Franjo Zenko vidi u ovim riječima intelektualnu oporuku hrvatskog filozofa koji još jednom ističe važnost filozofske tradicije u očuvanju kulturnog identiteta svakog naroda. No, te riječi mogu biti shvaćene i kao opomena te ponovni poziv iz davnine samog Franje Markovića, a svakako kao i jedna neizravna, profinjena kritika marksističke filozofske tradicije koja je bila, kao što je već naglašeno, zaokupila cjelokupni društveni pa tako i akademski prostor.

U tekstu nekrologijskog tipa u časopisu *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* Franjo Zenko opisuje život i djelo Vladimira Filipovića kao *signum temporis*, tj. znak novog vremena koje dolazi osobito do izražaja u poslijeratno vrijeme kada se okreće pedagoškom radu i odstupa od svojih radova na istraživanima filozofije kulture, filozofske

[33] "Valja stoga osobito istaknuti onaj oblik aksiologijsko-tematskog proširenja kojim Filipović, nasljedujući u tome Franju Markovića i Alberta Bazalu, nastoji profilirati hrvatsku filozofsku baštinu kao dio hrvatskoga nacionalnog objektivnog duha." Ibid., str. 474.

[34] Filipović, V. (1984.) "Uz decenijsku opstojnost časopisa prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, sv. 10 (1-2): str. 12.

antropologije ili "personalističke etike u šelerovskom smislu"[35]. Upravo njegov pedagoški rad stvorio je pretpostavke za stvaranje "neomarksističke zagrebačke grupe oko časopisa Praxis"[36].

2. 5. Skupština HFD-a 1968. godine kao *signum absurdi*

Ako bi se život i djelo Vladimira Filipovića mogli označiti kao *signum temporis,* onda bi se događanja na skupštini HFD-a 1968. godine mogla promatrati u duhu sintagme *signum absurdi*. Putem rubrike *Kratke informacije* jugoslavenskog izdanja filozofskog časopisa *Praxis* za svibanj i lipanj 1967. godine obaviješteno je da se u prosincu iste godine obilježava deseta godišnjica rada HFD-a koja će biti upriličena "jubilarnim simpozijem" o hrvatskoj filozofiji u prošlosti i sadašnjosti. U trećoj i posljednjoj rečenici informacije najavljeno je da će u sljedećem broju biti objavljeni detalji o programu simpozija.

U istoj rubrici narednog broja časopisa *Praxis* nalazi se informacija naslovljena "Akcija Hrvatskog filozofskog društva na istraživanju razvoja filozofije u Hrvatskoj". U njoj se govori o pismu Upravnog odbora HFD-a koje je poslano članovima društva, ali i drugim zainteresiranim znanstvenim radnicima, kojim se ukazalo na "važnost i značaj izučavanja cjelokupnog povijesnog naslijeđa filozofije u Hrvata". Pozvani su da daju svoj doprinos u skupljanju dokumentacije o našim starijim filozofima i izradi monografija o njima. Također je istaknuto da će HFD "organizirati i predavanja istaknutih znanstvenih radnika koji se bave tim pitanjima a nastojat će i sačiniti zbornik koji bi imao karakter cjelovitog pregleda građe naše povijesti filozofije". U idućem izdanju filozofskog časopisa *Praxis*, ujedno i posljednjim izdanjem za 1967. godinu, objavljena je kratka informacija pod naslovom "Simpozij Hrvatskog filozofskog društva" kojom je obaviješteno o odgodi godišnje skupštine i najavljenog simpozija. Tekst informacije glasi:

> Iz organizaciono-financijskih razloga (obećana pomoć Naučnog savjeta Hrvatske nije još stigla) kao i zbog molbe mnogih članova koji nisu dospjeli završiti svoje priloge, godišnja skupština i simpozij Hrvatskog filozofskog društva »Hrvatska filozofija u

[35] "Taj duh novog vremena nagovještavaju jasni znakovi: zastupa se teza da je »dijalektički materijalizam danas najviši stadij znanstvenosti« jer uspijeva čitavo prirodnoznanstveno i društveno područje objasniti s materijalističkim jedinstvenim zakonima te se po tome bitno, »kvalitativno razlikuje od svake druge filozofije«; započinju načelne diskusije o »filozofiji danas«, o ocjenjivanju »suvremene nemarksističke filozofije«, pogotovu o egzistencijalizmu, o Heideggeru itd. Održavaju se kongresi književnika (1949. i 1952. g.) na kojima se nastoji marksistički odrediti bit i funkcija književnosti i umjetnosti uopće. Po svim znacima sudeći 1950. godina je karakteristična po tome što se intenzivira nastojanje da se konstituira marksizam kao apsolutna filozofija, s dubinskom pozadinskom traumom iz 1948. godine." Zenko, F. (1985.) "Život i djelo Vladimira Filipovića kao signum temporis", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine,* sv. 11 (1-2): str. 177.

[36] Ibid., str. 181.

prošlosti i sadašnjosti" odgađa se, po zaključku U.O.H.F.D.-a, za konac veljače 1968. godine. Tačan datum održavanja bit će javljen naknadno.[37]

Organizacija godišnje skupštine i jubilarnog simpozija HFD-a najavljeni su nedugo nakon objave *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*. Njezin tekst nastao je i prihvaćan je okviru rada članova Matice hrvatske i njezinih suradnika, a objavljena je 17. ožujka 1967. godine na naslovnici tjednika *Telegram* (jugoslavenskih novina za društvena i kulturna pitanja) s potpisima institucija koje su je podupirale.[38] Deklaracijom je tražena promjena čl. 131. Ustava SFRJ s ciljem jasne i nedvojbene jednakosti slovenskog, hrvatskog, srpskog i makedonskog književnog jezika. Pored toga, zatražena je dosljedna primjena hrvatskog jezika u hrvatskim institucijama.[39]

U takvom intelektualnom okruženju održan je 4. i 5. ožujka 1968. godine na FFZG-u godišnja skupština HFD-a i, prema mišljenju Zlatka Posavca, "prvi buran" i "jedan od najburnijih simpozija HFD-a u dvadesetom stoljeću".[40] Simpozij je otvoren izlaganjem Vladimira Filipovića pod naslovom "Značenje filozofske baštine", kojim podsjeća na (ponekad) zaboravljenu poruku i zadatak o kojem je govorio Franjo Marković u svom nastupnom rektorskom govoru, te na desetljećima zapostavljeno istraživanje hrvatske filozofske baštine.[41] Na dvodnevnom simpoziju svoje tekstove izlagali su još i Kruno Krstić, Zlatko Posavac, Marija Brida, Vladimir Premec, Franjo Emanuel Hoško, Heda Festini, Vlado Gotovac, Ivan Babić, Danko Grlić, Davor Rodin, Milan Kangraga i Boris Kalin, a pročitan i rad Mladena Dadića. Posljednjeg dana istog mjeseca praksisovci R. Supek, M. Kangrga, B. Bošnjak i G. Petrović bili su na Glavnoj skupštini Matice hrvatske. Na njoj su prosvjedovali protiv imenovanja Danila

[37] "Simpozij Hrvatskog filozofskog društva", *Praxis: filozofski dvomjesečnik*, sv. 4 (5-6): str. 864.

[38] Na prvom mjestu navedena je Matica hrvatska, potom Društvo književnika Hrvatske, PEN-klub (Hrvatski centar), Hrvatsko filološko društvo, Odjel za filologiju JAZU-a, Odjel za suvremenu književnost JAZU-a, Institut za jezik JAZU-a, kao i Katedra za suvremeni hrvatskosprski jezik FFZG-a i Filozofskog fakulteta u Zadru, Katedra za povijest hrvatskog jezika i dijalektologiju FFZG-a, Katedra za jugoslavenske književnosti FF u Zadru, katedre za stariju i noviju hrvatsku književnost FFZG-a, Institut za lingvistiku i Institut za nauku književnosti FFZG-a, te Staroslavenski institut u Zagrebu i Društvo književnih prevodilaca Hrvatske.

[39] Časopis Matice hrvatske za književnost, umjetnost i kulturu *Kolo* u svom broju 1-2 iz 2009. godine posvetio je glavnu temu upravo *40. obljetnici Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika.* Tekst Ljubomira Antića nosi naslov "Hrvatski komunisti i nacionalni identitet". U njemu je ukazao na odnos marksistički orijentiranih intelektualaca prema ideji nacionalnog. "Odnos hrvatskih komunista prema *Deklaraciji o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* određen je njihovim stavom prema nacionalnom kompleksu kao takvom. Iako se radi o važnom području života (kako za pojedinca tako i za zajednicu kojoj pripadaju), komunisti nisu izgrađivali vlastiti stav, nego su se kao dio međunarodnog pokreta orijentirali prema stavovima klasika marksizma odnosno, do razlaza sa SSSR-om 1948. godine, sovjetskoj teoriji i praksi." Članku je pristupljeno na internetskoj stranici Matice hrvatske (http://www.matica.hr/kolo/314/hrvatski-komunisti-i-nacionalni-identitet-20692/), a stranica je posjećena u svibnju 2017. godine.

[40] Vidi Posavac, Z. (2012.) "O filozofiji Vladimira Filipovića", str. 288 i 309.

[41] Vidi Filipović, V. (1968.) "Značenje hrvatske filozofske baštine" u: Posavac, Z. (pr.) (1992.) *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti*, str. 53s.

Pejovića potpredsjednikom spomenutog društva, što je tumačeno kao obračun s "marksističkom ljevicom", tj. praksisovcima.[42]

U prvom sljedećem izdanju časopisa *Praxis* za svibanj i lipanj 1968. godine nije bilo riječi o netom završenoj skupštini i simpoziju HFD-a, ali niti o praksisovskom istupu u Matici hrvatskoj. Radi se o tek jednom od dva obujmom skromnija izdanja jugoslavenskog izdanja (drugi je br. 5-6 za razdoblje od rujna do prosinca 1972. godine), a razlog je naveden i na samoj njegovoj naslovnici: "zbog izuzetnih financijskih teškoća u kojima se nalazimo ovaj broj izlazi u izuzetno smanjenjem opsegu". Isti razlog je naveden i za drugo spomenuto izdanje iz 1972. godine na 16 stranica, koje osim obrazlaganja skromnijeg izdanja donosi i prilog o desetom zasjedanju Korčulanske ljetne škole.

Izdanje časopisa HFD-a za srpanj i kolovoz 1968. godine donosi tematski blok na temu "Nacionalno, internacionalno, univerzalno" u kojem se nalaze tekstovi Predraga Vranickog ("Socijalizam i nacionalno pitanje"), Rudija Supeka ("Između buržoaske i proleterske svijesti"), Veljka Cvjetičanina ("Prilog razmatranju o naciji i nacionalnom pitanju"), Umberta Cerronija ("Nacionalno, internacionalno, univerzalno"), Howarda Parsonsa ("Nekoliko teza o nacionalnom, internacionalnom, univerzalnom"), Arnolda Künzlija ("Opijum nacionalizma"), kao i tekst uvodnog izlaganja s nedavno završenog simpozija HFD-a Danka Grlića i prošireno izlaganje Milana Kangrge. U rubrici *Filozofski život* nalazi se tekst Branka Despota o završenom simpoziju HFD-a, koji na neautentičan, ali i gotovo proročki način piše o samom simpoziju. O Despotovom zapisu Zlatko Posavac piše sljedeće: "notiran je škrto, kraće nego u novinama (jer se ne može govoriti o prikazu) samo sa svega 55 redaka"[43]. Također, u njegovom zapisu nisu spomenute niti interpelacije Gaje Petrovića i Rudija Supeka čime bi se ukazalo atmosferu u kojoj se odvijao simpozij, tj. na bitna razilaženja u pogledu shvaćanja hrvatske filozofske baštine. Despotov završetak zapisa ima gotovo proročanski predznak jer piše:

> Jubilarni simpozij Hrvatskog filozofskog društva [...] bit će, *vjerojatno* [istaknuo RĐ, op.], daljnji poticaj našeg historijskog-filozofskog osvješćivanja i filozofijsko povijesnog samoosvješćivanja.[44]

Proročanski predznak nalazi se u činjenici da je tek 1992. godine nakon gotovo četvrt stoljeća tiskan zbornik radova sa simpozija *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjost*. Njegov urednik i nekadašnji tehnički urednik filozofskog časopisa *Praxis* Zlatko Posavac piše o dugogodišnjim

[42] Više Zidić, I. (1966.) "Viši ideali ili filozofija s vrha mača. Bilješke za skupni portret četiri jahača apokalipse", *Kolo. Časopis za kulturu i umjetnost*, sv. 6 (6): str. 512-530.
[43] Posavac, Z. (1992.) "Uskraćivanje prava na povijest hrvatske filozofije" u: Posavac Z. (pr.) (1992.) *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjost*, str. 15.
[44] Despot, B. (1968.) "Simpozij Hrvatskog filozofskog društva", *Praxis*, sv. 5 (4): str. 442.

neuspjelim pokušajima objavljivanja zbornika u gore spomenutom tekstu "Uskraćivanje prava na povijest hrvatske filozofije" koji je zapravo uvod samom izdanju. Potom slijedi njegov tekst *Predgovora* iz 1970. godine, a zatim i sama tekstualna građa podijeljena u tri dijela: rasprave o pristupu, povijesni pregledi i monografijski prikazi. U *Predgovoru* urednik iznosi osnovne informacije o nastanku građe zbornika, poput informacija da su tekstovi Krune Krstića o Marku Maruliću i Branka Despota o Đuri Arnoldu dodani naknadno zbog "cjelovitosti u ovoj knjizi sakupljene građe". Navodi se da je pripremanje zbornika potpomogao HFD i Fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti SR Hrvatske. Pristup hrvatskoj filozofijskoj historiografiji trebao bi biti barem iz dvije međusobno povezane perspektive – tradicija i suvremenost.[45] Za razliku od Despotova zapisa koji je uistinu štur i neautentičan, Posavac na ovom mjestu ne ulazi u opisivanje atmosfere i događanja na simpoziju, kao niti načelnih prijepora koji obilježavaju to razdoblje, ali i naredna desetljeća. Ističe važnost zbornika u vremenima slabe istraženosti hrvatske filozofije. Filozofski časopis *Praxis* spominje tek usputno, kao časopis HFD-a gdje su objavljivani tekstovi s tematiziranog simpozija, a Danka Grlića u okviru publikacije *Filozofski rječnik*. Termin marksizam ne spominje, kao niti njegove izvedenice, što se odnosi i na njegove zastupnike u Hrvatskoj. Moglo bi se stoga postaviti pitanje da li bi uopće nastao njegov povijesni i kritički osvrt o uskraćivanju prava na povijest hrvatske filozofije da je zbornik pravovremeno objavljen.

U tekstu podijeljenom na pet naslovljenih dijelova progovara o detaljima vezanima za pripremu simpozija i njegov tijek, potom o pokušajima objavljivanja zbornika, ali i društveno-političkom kontekstu u kojem se sve to odvijalo. Upućuje da su programu simpozija protivili oni koji su "nastupali s pozicija »stvaralačkog marksizma« i »kritike svega postojećeg«"[46]. Posavac na istom mjestu ističe da za te autore radilo o simpoziju arhivarskog karaktera koji je bio usmjeren na "registriranje mrtvih podataka i samodopadnost koja izvire iz etniciteta nekoliko imena iz minulih stoljeća". Naravno posrijedi se radilo i njihovu poimanju odnosa nacionalnog i nadnacionalnog. Urednik je ukazao na okolnosti izlaganja Milana Kangrge, koji je intervencijom tadašnjeg predsjednika HFD-a Danka Grlića, nastupio predzadnji čime je tematski trebao zaokružiti govor o *Praxisu* i praxis-filozofiji (u kombinaciji s Grlićevim ranije navedeni uvodnim govorom). Iako svojim izlaganjima nisu sudjelovali na simpoziju, Gajo

[45] "[B]udućnosti koje, naravno, nema bez oslonca na tradiciju, a da se tradicija pri tome ipak ne mora shvatiti kao poklonstvo pred onim što je bilo i konzervativno konzerviranje onoga što sada jest. [...] Eliminacijom bilo koje od spomenutih komponenata, kao i eliminacijom povijesne orijentacije izvedive iz njih, nalazimo se odmah u vodama nacionalnog nihilizma i *eo ipso* negacije humaniteta [...] ." Posavac, Z. (1992.) "Uskraćivanje prava na povijest hrvatske filozofije", str. 43.

[46] Ibid., str. 9.

Petrović i Rudi Supek svojim prisustvom i stavovima dodatno su naglasili duboki jazi između tadašnjeg marksističkog i nemarksističkog u hrvatskoj filozofiji. Posavac o njima zapisuje sljedeće riječi:

> Za trajanja simpozija 1968. žestoko su diskusijom, negativističkim napadom intervenirali zbog koncepcije najprije već u tijeku prve sesije Rudi Supek, tako rekavši odmah na početku, a kasnije i Gajo Petrović, koji ne samo što nije bio zadovoljan u filozofskom pogledu filozofskom razinom simpozija, nego čak ni s kronološkim pregledom rada HFD-a jer nisu dovoljno naglašene zasluge "Praxis"-grupe i samog časopisa "Praxis" za ugled i uspjehe HFD-a odnosno filozofije njenih "vodećih" članova.[47]

Posavac je izrazio uvjerenje da je organizacija simpozija u tom povijesnom trenutku imala poslužiti filozofima okupljenim oko časopisa *Praxis* za dodatno naglašavanje svog značaja u svjetskim filozofskim krugovima i na vlastiti doprinos u razvijanju suvremene hrvatske filozofije.[48]

3. Shvaćanje hrvatske filozofije u tuzemnim i inozemnim izdanjima

3. 1. *Routledge Encyclopedia of Philosophy*

U analizi podataka o današnjem shvaćanju hrvatske filozofije nakon 1990. godine zanimljivo je za početak usporediti referentni tekst u *Hrvatskoj enciklopediji* s filozofskim kompendijem koji je objavljen svega godinu dana prije prvog sveska naše enciklopedije. Naime, riječ je o izdanju *Routledge Encyclopedia of Philosophy* glavnog urednika Edwarda Craiga koja je u tiskanom izdanju prezentirana 1998. godine, a od 2002. godine dostupna je i u online izdanju. U oba izdanja ne spominje se sintagma hrvatska filozofija (*Croatian philosophy*), tj. ne spominje se uopće imenica Hrvatska (*Croatia*), niti pridjev hrvatski (*Croatian*).

Filozofska tradicija koja je dio hrvatske kulturne baština tematizirana je pod naslovom "Filozofija južnih Slavena" (*Philosophy of South Slavs*). U enciklopedijskom članku srbijanskih filozofa Živana Lazovića i Aleksandra Pavkovića ponuđen je presjek glavnih filozofskih događanja koja bi se mogli prostorno smjestiti na područje nekadašnje SFRJ. Autori na osam

[47] Ibid., str. 12.

[48] "Tema je formulirana tako da može, kako god zvučilo čudno, poslužiti u svrhu samoafirmiranja »Praxisa« i praxista kao promicatelja »suvremene hrvatske filozofije« na »pravoj« »filozofskoj razini«, na »svjetskom nivou«, a ne u »provincijalnoj«, »nazdravičarskoj« maniri. To na simpoziju treba osigurati referatom što ga Grlić umeće u program naknadno mimo Upravnog odbora, gotovo kao zaključnu riječ, da baš nikako ne izostane *Marksističko stanovište Praxisa*." Ibid., str. 17.

stranica razlikuju četiri razdoblja filozofske tradicije južnih Slavena. Prvo razdoblje odnosi se na filozofiju dostupnu na latinskom jeziku, zatim slijedi filozofska djelatnost koja je ostala zapisana narodnim jezikom, a preostala dva razdoblja bivaju razgraničena Drugim svjetskim ratom. U vremenu nakon Drugog svjetskog rata autori su zastupnike marksističke filozofske tradicije nazvali jugoslavenskim neo-marksistima (*Yugoslav Neo-Marxists*) i praxis-neo-marksistima (*Praxis-Neo-Marxists*), a istaknuli su i filozofe koji se bave analitičkom filozofijom.

3. 2. *The Oxford Companion to Philosophy*

Filozof Nenad Miščević objavio je 1995. godine u britanskom filozofskom rječniku *The Oxford Companion to Philosophy* članak naslovljen "Croatian philosophy". Za bolje razumijevanje ovog odjeljka treba uzeti u razmatranje otvaranje i plenumsku raspravu Prvog kongresa jugoslavenskih filozofa. Tom prilikom je Nenad Miščević o aktivnosti jugoslavenskih filozofa tvrdio "da se razlike u filozofskom radu ne mogu bitno uočiti s distance, te da se postoji korupus knjiga, ideja i ljudi koji ukazuje na postojanje jugoslavenske filozofije"[49].

S druge strane, nakon svega sedam godina, Miščević piše o Hrvatima koji se susreću s filozofijom u 9. stoljeću, te ističe zlatno doba hrvatske filozofije za vrijeme trajanja renesanse i baroka. Kao najglasovitiji hrvatski znanstvenik označen je filozof Ruđer Bošković (1711-1787), a razdoblje nakon Drugog svjetskog rata navodi da je najvažnija Praxis-grupa, odnosno Zagrebačka škola marksizma (*Zagreb School of Marxism*). U Miščevićevom prikazu hrvatske filozofije ne spominje se sintagma jugoslavenska filozofija, već se na kraju nalazi uputa za pretraživanje srbijanske i slovenske filozofije.

3. 3. *Mala povijest hrvatske filozofije*

Iste godine kada je objavljen Miščevićev prikaz hrvatske filozofije u spomenutom britanskom priručniku za filozofiju objavljena je u Zagrebu knjiga *Mala povijest filozofije* njemačkog katoličkog teologa, filologa i filozofa Johannesa Hirschbergera (1900-1990) uz dodatak Ivana Čehoka pod naslova *Mala povijest hrvatske filozofije*. Polazeći od G. W. F. Hegela (1770-1831) i njegove misli o filozofiji iz djela *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (*Philosophie ist ihre Zeit in Gedanken erfasst*), Čehok daje afirmativan odgovor na pitanje o

[49] Ježić, M., Knežević A., et al. (1989.) "Kongresni nastup jugoslavenskih filozofa", *Filozofska istraživanja*, sv. 28 (1): str. 303.

postojanju, razlikovanju i izdvajanju povijesti filozofije pojedinih naroda kao izraza tvarne i duhovne prisutnosti u vremenu unutar razvitka svjetskog duha u povijesti čovječanstva.

U duhu toga čitavu povijest filozofije u Hrvata dijeli u četiri razdoblja: srednjovjekovlje, filozofiju 15. i 16. stoljeća, novovjekovlje i novija hrvatska filozofija – od osnutka sveučilišta (filozofija na svjetovnoj katedri, neoskolastika i poslijeratna filozofija). Njegov prijedlog podjele novije hrvatske filozofije ne predstavlja možda najsretnije rješenje u vremenskom i tematskom smislu jer navodi da nastavno djelovanje svjetovnih profesora filozofije započinje ustanovljenjem katedre za filozofiju na tadašnjem Mudroslovnom fakultetu, tj. današnjem Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Pored toga, dodaje kako se tradicija svjetovne filozofije nastavlja nakon Drugog svjetskog rata na istoj katedri, kao i na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu i ostalim crkvenim učilištima. U tom kontekstu ukazuje na djelovanje Vjekoslava Bajsića (1924-1994), Josipa Ćurića (1926-2012) i Mije Škvorca (1919-1989).

Drugim riječima, od osnutka sveučilišta postoji neprekinuta tradicija svjetovne filozofije na današnjem Filozofskom fakultetu, koju je vremenski i tematski moguće podijeliti na razdoblje do Drugog svjetskog rata, potom na razdoblje nakon završetka Drugog svjetskog rata i osamostaljenja Republike Hrvatske, te vrijeme nakon osamostaljenja.

S druge strane, navodi da je neoskolastičar Stjepan Zimmerman (1884-1963) "najplodniji hrvatski filozof ovog [20.] stoljeća"[50]. Čehok ukratko predstavlja neoskolastike koji svojim djelovanjem obuhvaćaju razdoblje i prije i nakon Drugog svjetskog rata: Josip Stadler (1843-1918), Ante Bauer (1856-1937) i Vilim Keilbach (1908-1982). U tom kontekstu spominje filozofe isusovce Ivana Kozelja (1896-1982), Antu Alfirevićeva (1875-1945) i Franju Šanca (1882-1953), kao i franjevca Karla Balića (1899-1977). Dio o neoskolastici završava ukazujući na obilježje poslijeratne filozofije, odnosno na marksizam kao "službenu ideologiju", ističući da su "ipak i druge struje suvremene filozofije prodirale u našu kulturnu javnost". Na ovom mjestu bilo bi zanimljivo istaknuti, što Čehok nije napravio, da je u veljači 1946. godine Stjepanu Zimmermanu zabranjeno javno djelovanje.

Govoreći o poslijeratnoj filozofiji Čehok piše da je "marksizam dugo vremena bio dominantno usmjerenje u poslijeratnoj filozofiji", povezujući ga s Odsjekom za filozofiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu i filozofima okupljenim oko časopisa *Praxis*, koji su svoje "stajalište nastojali potvrditi kao »stvaralački marksizam« nasuprot »dogmatskom«"[51]. Navedena su imena spomenutog Gaje Petrovića, te imena Milana Kangrge (1923-2008) i

[50] Čehok, I. (1995.) "Mala povijest hrvatske filozofije" u: Hischberger, J. (1995.) *Mala povijest filozofije*, Crnjac, P., et al. (pre.), Zagreb: Školska knjiga, str. 200.
[51] Ibid., str. 203.

Predraga Vranickog (1922-2002). Pod pretpostavkom da autor smatra da u vrijeme objave njegovog teksta marksizam nije bio više dominantan, što i iz teksta proizlazi, bilo je potrebno barem predložiti još jednu vremensku razdiobu u tradiciji svjetovne tradicije. Kao referentna točka, osim već spomenutog osamostaljenja Republike Hrvatske koje se dogodilo 1991. godine, mogao je poslužiti i događaj iz 1990. godine. Naime, 25. travnja 1990. godine održana je 18. sjednica OOUR-a humanistike i društvenih znanosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, kojoj je prisustvovalo 60 od 77 delegata. U točki 88 dnevnog reda (ad. 88) navodi se sljedeće:

> Usvaja se prijedlog Odsjeka za filozofiju i odobrava promjena naziva Katedre za filozofiju marksizma u KATEDRU ZA FILOZOFSKU ANTROPOLOGIJU I SOCIJALNU FILOZOFIJU i proseminara "Uvod u Marxovo mišljenje" na I. godini studija filozofije u "UVOD U SOCIJALNU FILOZOFIJU".[52]

Na istoj sjednici navedenog ZNV-a za šefa Katedre za filozofsku antropologiju i socijalnu filozofiju za akademsku godinu 1989./1990. i 1990./1991. imenovan je dr. Gvozden Flego (ad. 98).[53]

U usporedbi sa Čehokovim tekstom o hrvatskoj filozofiji, dugogodišnji obvezni priručnik za opće, klasične i jezične gimnazije (koristi se i u strukovnim školama) Kalinova *Povijest filozofije s odabranim tekstovima* niti u svom XXIX. izdanju iz 2006. godine ne spominje u okviru razvoja hrvatske filozofije ni riječi o filozofskim aktivnostima u drugoj polovici 20. stoljeća. Na kraju pregleda stoji uputa na studije i izbor tekstova u 9. i 10. svesku *Hrestomatije filozofije* u izdanju Školske knjige.

3. 4. *Hrestomatija filozofije*

Priređivač obje knjige o hrvatskoj filozofiji je Franjo Zenko. Prva nosi naziv *Starija hrvatska filozofija* (1997.), a druga *Novija hrvatska filozofija* (1995.). Potonji predstavlja izbor iz djela Franje pl. Markovića (1845-1914), Gjure Arnolda (1953-1941), Alberta Bazale (1877-1947), Stjepana Zimmermana, Pavla Vuka-Pavlovića i završava s akademskim djelovanjem Vladimira Filipovića (1906-1984). Niti ovdje nije posvećen prostor filozofskoj djelatnosti u drugoj polovini 20. stoljeća. No, u svojevrsnom predgovoru svesku iz 1995. godine Franjo Zenko kritički se osvrće na situaciju nakon Drugog svjetskog rata. Na primjeru filozofskog stvaralaštva Vladimira Filipovića, Zenko ističe da Marković nije nastavio svoja aksiologijska

[52] *Zapisnik 18. sjednice Znanstveno-nastavnog vijeća OOUR-a održane 25. travnja 1990. godine* (svibanj 1990.) Zagreb: SR Hrvatska, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, OOUR humanističke i društvene znanosti, br. 01-71-18/1990, str. 22.
[53] Vidi ibid., str. 23.

istraživanja, "kada je, postavši oficijelnom, državnom filozofijom, marksizam svojim sustavom dijalektičkog i historijskog materijalizma filozofiju vrijednosti držao tek izdankom idealističke filozofije, suprotne revolucionarnoj ideologiji novog socijalističkog društva, koje se programatski moralo izgrađivati na naučnoj dijalektičkoj i historijskoj materijalističkoj filozofiji."[54]

Upravo zbog reduciranja filozofije na marksizam, čemu je pridonijela prva generacija školovanih marksista s kraja 40-ih i početka 50-ih godina 20. stoljeća, Zenko potvrđuje svoja ranija razmišljanja te naglašava značaj Vladimira Filipovića za povijest hrvatske filozofije koji se time vratio na trag ideje Franje pl. Markovića o proučavanje hrvatske filozofske baštine. Franjo Marković izabran je 30. rujna 1874. godine za prvog dekana tadašnjeg Mudroslovnog fakulteta. Dana 4. listopada 1874. godine izabran je Matija Mesić (1826-1878) za prvog rektora Sveučilišta u Zagrebu, a njegovo svečano otvorenje bilo je 19. listopada te iste godine.[55]

4. Tko su zapravo praksisovci – prilog određivanju kriterija

U dosadašnjem tekstu već su spomenuta neka od imena filozofa koji se okupljeni oko filozofskog časopisa *Praxis* i samim time se smatraju članovima praksisovske grupe. Naizgled se možda radi o trivijalnom i suvišnom predmetu interesa, ali analizom tekstova, osobito u posljednje vrijeme, očito je da postoje poteškoće u razumijevanju. Stoga je na ovdje namjera predložiti jasan kriterij za razlikovanje osnivača-nositelja filozofske akademske djelatnosti u Zagrebu koja je vrhunac imala sredinom 60-ih godina prošlog stoljeća. Potreba za jasnim kriterijem proizlazi iz nedorečenosti i nekritičkog pristupa navedenoj problematici koji se

[54] Zenko, F. (1995.) "Novija hrvatska filozofija", str. 28.

[55] Filozofski studij na zagrebačkom isusovačkom kolegiju započeo je 1662. godine, a ukidanjem isusovačkog reda dvogodišnji studij filozofije bio je organizacijski povezan s gimnazijom. Kraljevska akademija osnovana je 1776. godine i sastojala se od pravnog, teološkog i filozofskog fakulteta (na jednoj od katedri filozofskog fakulteta podučavala se logika, metafizika, moralna filozofija i povijest filozofije). Po osnutku Sveučilišta u Zagrebu Mudroslovni fakultet je imao šest katedri od kojih je jedna bila za filozofiju teoretičku i praktičnu s poviješću filozofije. Đuro Arnold (1853-1941) je 1880. godine prvi obranio doktorsku disertaciju na navedenom fakultetu. Naslov disertacije je bio *Etika i poviest*, a nakon četiri godine postao je prvi predstojnik novoosnovane katedre za pedagogiju te teoretičnu i praktičnu filozofiju. Filozofijski seminar je osnovan 1911. godine. Uredbom iz 1928. godine došlo je do reorganizacije Mudroslovnog fakulteta tako što je uspostavljeno trideset studijskih grupa od kojih je svaka imala tri predmeta (A, B i C). Sljedeće godine osnovana je katedra za praktičnu filozofiju (etika i estetika) na kojoj je predavao Pavao Vuk-Pavlović, a katedra za teorijsku filozofiju ustanovljena je 1937. godine s predavačem Vladimirom Filipovićem. Do novih reorganizacija fakulteta došlo je 1948., zatim 1952., 1954. i 1958. godine. Prvom u nizu osnovano je 12 studijskih grupa od kojih se svaka mogla studirati jedino kao jednopredmetni studij. Dvopredmetno studiranje dopušteno je 1954. godine, dok su odsjeci formirani 1958. godine. Institut za filozofiju je osnovan 1967. godine, a njegov prvi direktor bio je Predrag Vranicki (1922-2002). Prema Agičić D. (1998.) "Kratka kronologija Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu" u: Damjanović S. (ur.), *Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Monografija*, str. 13-23. Podaci su prikazani s naglaskom na razvoj studija filozofije na spomenutom fakultetu.

očituje u brojnim tekstovima i raspravama u posljednjih nekoliko desetljeća. U nastavku donosimo nekoliko primjera koji potvrđuju navedeno.

4. 1. O praksisovcima iz *Hrvatske enciklopedije*

Kao prvi primjer može poslužiti već spomenuta natuknica o "Hrvatima" u *Hrvatskoj enciklopediji* u citiranom dijelu o tzv. filozofskoj "praxis" školi, a dio o tome prenosim u cijelosti u prilog gore navedenom:

> Na filozofskim fakultetima u Zagrebu, a potom i u Zadru, u duhu Marxova nauka uobličuje se tzv. filozofska "praxis" škola (*G. Petrović, B. Bošnjak, D. Grlić, M. Kangrga, P. Vranicki* i dr.), koja je naišla na razmjerno veliku pozornost svojih istomišljenika u Europi, iz čega je onda nastala i Korčulanska ljetna škola. No, cijelo to vrijeme na Filozofskom fakultetu u Zagrebu djeluju filozofi koji se bave poglavito pitanjima građ. filozofije (*D. Pejnović, B. Despot* i dr.), dok se u Zadru razvija i danas vrlo jaka škola analitičke filozofije (*N. Miščević i H. Festini*).[56]

Ovaj dio natuknice o filozofiji u Hrvata može biti problematičan zbog nekoliko nejasnoća u prikazu činjenica. Prije svega nije jasno kada dolazi do uobličavanja "škole" niti do kada je bila aktualna (ili je još uvijek možda aktualna). Odnosno, je li zapravo "filozofska »praxis« škola" uvjetovala pokretanje Korčulanske ljetne škole koja je bila održavana od 1963. do 1974. godine ili je možda situacija drugačija?

Osim toga, ostavljena je i nedoumica u pogledu navoda da je spomenuta "škola" uobličena i na Filozofskom fakultetu u Zadru. Naime, osim činjenice da je 1955. godine donesen Zakon o osnivanju Filozofskog fakulteta u Zadru pri Sveučilištu u Zagrebu, koji je u sastavu navedenog sveučilišta bio do 1974. godine, što je značilo da je nastava u Zadru izvođena i od profesora sa Sveučilišta u Zagrebu, nema snažnog argumenta kojim bi se branilo stajalište da je u Zadru održavana i/ili "filozofska »praxis« škola". Također, ako se uzme u obzir naglašena uloga Miroslava Krleže u osnivanju Filozofskog fakulteta u Zadru koji je "želio naglasiti hrvatsku komponentu razvoja visokoškolskog obrazovanja na istočnoj obali Jadrana"[57] i to usporedi sa shvaćanjem pojma nacionalnog koje je 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća koje je dolazilo iz praksisovskih krugova, onda je prilično nejasno na temelju čega se takvo što tvrdi. Tekst je nedorečen i ostavlja daljnje polemike i po pitanju članova te "škole" jer su u zagradi navedena imena petorice filozofa nakon čega se upućuje i na postojanje drugih

[56] "Hrvati" (2002.) u: Kovačec, A. (gl. ur.) *Hrvatska enciklopedija*, str. 689

[57] Internetska stranica Sveučilišta u Zadru (htpp://www.unizd.hr/Onama/tabid/55/Default.aspx), stranica je posjećena u srpnju 2017. godine.

("i dr."). Zapravo, tko su ti drugi, tj. zašto ti drugi nisu navedeni, nego su navedena baš ova petorica.

Uz tematiziranu natuknicu moglo bi se još dodati, imajući na umu "školu" i spominjanje imena Danila Pejovića kao jednog od predstavnika građanske filozofije, da je i on sâm bio "direktor *Korčulanske ljetne škole* i urednik filozofskog časopisa *Praxis*"[58] koji je početkom 60-tih godina 20. stoljeća bio zaokupljen marksističkim temama što je osvjedočio svojim studijama i esejima objavljenim u knjizi *Protiv struje*.

U skladu sa svrhom natuknice i ograničenim tekstom u enciklopediji općeg tipa razumljivo je da se ne može opširnije prikazati predviđena osoba, stvar ili pojava. Stoga se u nastavku referiram na neke već spomenute stručne priručnike u potrazi za odgovorom na pitanje tko su praksisovci.

4. 2. O praksisovcima iz drugih filozofskih priručnika

Referirajući se praxis grupu ili kako ju je još naziva Zagrebačka škola marksizma, Miščević u natuknici "Croatian philosophy" u *The Oxford Companion to Philosophy* spominje Gaju Petrovića, Milana Kangrgu, Branka Bošnjaka "i druge".

Živan Lazović i Aleksandar Pavković pišući o filozofiji južnih Slavena za priručnik *Routledge Encyclopedia of Philosophy* navode imena Gaje Petrovića, Milana Kangrge i Mihaila Markovića. Oni su predstavljeni kao predstavnici jugoslavenskog neo-marksizma ili kako ih još nazivaju Praxis-neo-marksistima. Ukazali su i na povezanost marksista spomenute provenijencije s održavanjem međunarodne ljetne škole na Korčuli i izdavanjem filozofskog časopisa *Praxis*.

U filozofskom priručniku *The Cambridge Dictionary of Philosophy* objavljena je natuknica pod nazivom "Praxis škola" (*Praxis school*) čiji su autori Joseph Bien sa Sveučilišta Missouri i Heinz Paetzold sa Sveučilišta Hamburg. Određujući sintagmu upućuju na filozofsku školu koja potječe iz Zagreba i Beograda, te koja je u razdoblju između 1964. i 1974. objavljivala vodeći marksistički poslijeratni časopis. Navodi se da je u istom razdoblju održavana Korčulanska ljetna škola (čini se da se potkrala mala greška u određivanju početka ljetne škole, op.), koja je nastavila sa svojim radom i kasnije u reduciranom obliku u okviru tečajeva socijalne filozofije na IUC-u u Dubrovniku. Autori uvode razlikovanje između prve i druge generacije praksisovaca, označavajući kao utemeljitelje Gaju Petrovića, koji predstavljen

[58] Iz Bilješke o piscu, Pejović, D. (1965.), *Protiv struje. Studije i eseji*, Zagreb: Izdavačko knjižarsko poduzeće Mladost, str. 326.

kao "vrlo vjerojatno najvažniji i najoriginalniji filozof spomenute grupe i sigurno najvažniji vodeći hrvatski filozof 20. stoljeća", zatim Milana Kangrgu i Mihajla Markovića. Također, istaknut je i Svetozar Stojanović iz Beograda kao jedan od poznatih praksisovaca, dok Gvozdena Flegu vide kao vodećeg filozofa druge generacije spomenute filozofske grupe.

U *Filozofskom leksikonu* izdanom 2012. godine u nakladi Leksikografskog zavoda Miroslava Krleže iz Zagreba objavljena je natuknica pod nazivom "filozofija prakse" autora Line Veljka, ujedno i jednog od strukovnih urednika cjelokupnog izdanja. On smješta filozofiju prakse u okvir tzv. "hegelomarksizma". Prema autoru, "u okružju časopisa *Praxis* [...] hrvatski filozofi G. Petrović, M. Kangrga, P. Vranicki i dr." zajedno s Henryom Lefebvreom i Karelom Kosikom, ostavili su najznačajniji trag u "reinterpretaciji Marxova mišljenja" kao filozofije prakse.[59]

Isti autor u istom izdanju u natuknici pod naslovom "praksa" daje kratak povijesni prikaz filozofskog shvaćanja tog pojma, počevši od najopćenitijeg njegova shvaćanja u smislu ljudskog djelovanja, navodeći tumačenje pojma prakse od Aristotela pa sve do Rüdigera Bubnera kao zastupnika "koncepcije rehabilitacije praktične filozofije". Nastavljajući o shvaćanju prakse kod Lefebvrea i Kosika,[60] Veljak dodaje o hrvatskoj filozofiji i časopisu *Praxis* sljedeće: "U suvremenoj hrvatskoj filozofiji u tom je duhu oblikovan pojam prakse kao središnji pojam kruga oko časopisa *Praxis*."[61] Na ovom mjestu istaknuo je da su u navedenom krugu pojam prakse najsustavnije razvili M. Kangrga i G. Petrović, ne spominjući imena drugih.

U gotovo devet stranica teksta u natuknici pod naslovom "hrvatska filozofija" u istom izdanju tj. *Filozofskom leksikonu*, autori natuknice Stipe Kutleša, Filip Grgić i Franjo Zenko navode sljedeće: "U duhu Marxova nauka stvara se tzv. filozofska škola *praxis* (G. Petrović, B. Bošnjak, D. Grlić, M. Kangrga, P. Vranicki, D. Pejović i dr.) koja je izazvala veliku pozornost u nekim europskim filozofskim krugovima, i iz koje je nastala Korčulanska ljetna škola."[62] Autori su smatrali dostatnim u ovih nekoliko redova osvrnuti se na tzv. filozofsku školu praxis, što je kao informacija nesumnjivo dovoljno, ali s druge strane može biti prigovoreno da se radi zapravo o umanjivanju stvarnog značaja kojeg je imala.

---

[59] Vidi Veljak, L. (2012.) "Filozofija prakse", u: Kutleša, S. (gl. ur.) *Filozofski leksikon*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, str. 362.

[60] "H. Lefebvre ograničio je pojam prakse na međuljudske odnose te [je] osporavao opravdanost međusobnog svođenja *praxisa, poiesisa* i *mimesisa*, zauzimajući se istodobno za njihovo koalicijsko okupljanje u svrhu stvaranja univerzuma koji bi bio istinitiji od svjetova specijaliziranih moći. Prema K. Kosiku u pojmu prakse ljudska zbiljnost se otkriva kao suprotnost danosti i kao razotkrivanje tajne čovjeka kao ontostvaralačkog bića, koje stvara ljudsku zbiljnost i stoga shvaća ljudsku i izvanljudsku zbiljnost u njezinoj cjelovitosti." Veljak, L. (2012.) "Praksa" u: Kutleša, S. (gl. ur.) *Filozofski leksikon*, str. 924.

[61] L. cit. Lino Veljak je autor i natuknica pod nazivom "marksizam" i "materijalizam, dijalektički i historijski".

[62] Kutleša, S., Grgić, F., Zenko, F. (2012.), "Hrvatska filozofija" u: Kutleša, S. (gl. ur.) *Filozofski leksikon*, str. 497.

Naime, među onima koji rade na katedrama na kojima je nekada radila jezgra praksisovaca postoje razmišljanja da je "praksis filozofija [...] afirmirala Zagreb i Korčulu kao ethos filozofiranja u svjetskim razmjerima"[63]. Npr. jedan od njih, Borislav Mikulić, na efektan način ukazuje na praksisovski značaj:

> U hrvatskoj filozofiji ne postoji ništa hrvatsko osim *praxisa* i ništa istinski filozofsko osim *praxisa*. Dapače, hrvatska filozofija postoji samo u obliku *praxisa*.[64]

Uspoređujući dalje način na koji je u leksikografskoj natuknici spomenuta filozofska škola i Korčulanska ljetna škola s dijelom citiranoga teksta o Međunarodnom sveučilišnom centru za poslijediplomske studije u Dubrovniku (IUC), nameće se očit nesrazmjer. Naime, navodi se sljedeće:

> Velik broj svjetskih filozofa okupljao se u Međunarodnom sveučilišnom centru za poslijediplomske studije (Inter-University of Postgraduate Studies - IUC) u Dubrovniku, osnovanom 1970. na poticaj Ivana Supeka. Organizacija tečajeva i konferencija započela je 1974. godine, a među njima je bilo tridesetak filozofskih skupova od kojih se neki, kao »Filozofija znanosti« (»Philosophy of Science«), održavaju sve do danas.[65]

U ovom kontekstu ne smije se zanemariti da je postojala netrpeljivost praksisovaca prema Ivanu Supeku i njegovom časopisu *Encyclopaedia moderna* (časopis za sintezu znanosti, umjetnosti i društvene prakse) koji je s izlaženjem počeo 1969. i izlazio do 1976. godine, te je ponovno obnovljen 1991. godine. Npr. Milan Kangrga u svojoj knjizi *Šverceri vlastitog života* piše poglavlje pod naslovom "Praxis i Encyclopaedia moderna" u kojem slikovito opisuje svoje stav o Ivanu Supeku, koji se, prema njegovim riječima, zajedno s političarem Vladimirom Bakarićem okomio na rad filozofskog časopisa *Praxis*.

> Bakarić je – vidjevši da redakcija *Praxisa* nema namjere kapitulirati pred bezočnim napadima sa svih strana, i da normalno nastavlja s izlaženjem – pozvao k sebi Ivana Supeka, Rudijeva brata, i ponudio mu mogućnost objavljivanja jednog novog društveno-humanističkog časopisa, i to uz pogodbu koja je glasila: Bakarić daje Supeku na raspolaganje koliko god treba novaca (naravno: društvenih, valjda ne svojih novaca!) ali uz uvjet da Supek okupi oko tog novog časopisa (tj. da ih novčano korumpira!) što više intelektualaca, po mogućnosti i onih što su već surađivali u *Praxisu*, koji bi tako - ″presušio″ i prestao s izlaženjem.[66]

---

[63] Mikulić, B. (2014.) *Nauk neznanja. Retrospekcije o Kangrgi i nasljeđu praxisa*, Zagreb: Arkzin, str. 93. Radi se o zbirci autorskih članaka objavljenih na jednom mjestu, a ovaj je citat objavljen pod naslovom "Praxis: univerzalizam i nacionalizam hrvatske filozofije". Isti tekst je objavljen 2001. godine u *Jutarnjem listu* pod naslovom "Praksis filozofija. Jedino što je ostalo od hrvatske filozofije", a može se pronaći i pod nazivom "Praksis filozofija. Univerzalizam i ideologem kulture u novijoj hrvatskoj filozofiji".

[64] L. cit.

[65] Kutleša, S., Grgić, F., Zenko, F. (2012.), "Hrvatska filozofija" u: Kutleša, S. (gl. ur.) *Filozofski leksikon*, str. 498.

[66] Kangrga, M. (2001., 2002.), *Šverceri vlastitog života. Refleksije o hrvatskoj političkoj kulturi i duhovnosti,* Split: Kultura - Rasvjeta, str. 91.

Kangrga je rukopis ove knjige završio 2000. godine i u njemu je jednoznačno naznačio negativnu ulogu Ivana Supeka i njegovog časopisa u odnosu na rad i izdavanje filozofskog časopisa *Praxis*. S vremenskim otklonom i u akademskom smislu moglo bi se tvrditi o IUC-u kao mjestu popunjavanja akademske praznine u godinama nakon održavanja posljednje Korčulanske ljetne škole.[67] O tome piše jedan od članova redakcije časopisa *Praxis* Ivan Kuvačić u svojim *Sjećanjima*:

> Nakon zatvaranja Ljetne škole u Korčuli, do čega je došlo ne voljom lokalnih vlasti, kako su izvijestili mediji, već po direktivi Centralnog komiteta partije, jedno smo vrijeme nastavili s radom u Komiži na otoku Visu. I tamo, kao i ranije na Korčuli, naišli smo na ljude koji su nas rado primili. No, pritisak iz Zagreba da nam se otkaže gostoprimstvo bio je tako jak da smo se u Komiži sastajali vrlo kratko, samo nekoliko godina.
> Na kraju smo se našli u Dubrovniku, u Interuniverzitetskom centru za poslijediplomski studij, što je vlasti bilo prihvatljivo, jer smo došli u državnu instituciju koju su *naši progonitelji održavali i kontrolirali* [istaknuo RĐ, op.]. Tu smo imali dva seminara: jedan iz filozofije, koji je vodio Gajo (Petrović) i drugi iz sociologije, o kojem sam ja brinuo.[68]

Na temelju izabranih i prikazanih sadržaja natuknica do sada nije sasvim jasno tko se sve i zašto može i treba smatra praksisovcem, ali se kao ishodišne točke uzimaju prije svega filozofski časopis *Praxis* i Korčulanska ljetna škola. Nejasnoći pridonose tvrdnje o tome da taj filozofski pravac potječe ne samo iz Zagreba, nego i iz Beograda, kao i ona o tome da je razvijana, osim na Korčuli u okviru dugogodišnje ljetne škole, i u Zadru (!?!).

4. 3. O praksisovcima u svjetlu memoarskog djela Mihaila Markovića

Razlog zbog kojeg su Marković i Stojanović spomenuti u Bienovom i Peatzoldovom priručniku svakako bi se mogao nalaziti u činjenici da su obojica bili urednici časopisa *Praxis International*. Časopis je pokrenut 1981. godine i namjera je bila dovesti ga u vezu s ranijim filozofskim časopisom *Praxis*.[69] Od pokretanja do 1986. godine urednici su bili Mihailo Marković i Richard J. Bernstein, a od 1986. do 1994. godine tim su se zadatkom bavili turskо-američka filozofkinja Seyla Benhabib i Svetzor Stojanović. Po riječima samog Mihaila Marković, taj časopis imao je istu orijentaciju kao i nekadašnji časopis HFD-a, tj. orijentacija

[67] Naravno, bitna je razlika između njih što je Korčulanska ljetna škola bila orijentirana isključivo marksistički, a IUC je već u svojoj osnivačkoj ideji bio pluralistički.
[68] Kuvačić, I. (2008.) *Sjećanja*, Zagreb: Razlog, str. 73s. "Uspoređujući rad studenta piše da su studenti na IUC-u imali više mogućnosti za samostalno istupanje, za razliku od Korčulanske ljetne škole gdje su uglavnom slušali predavanja." Ibid., str. 75.
[69] Jakšić, B. (2012.) "Intervju s Mihailom Markovićem. Praxis – kritičko mišljenje i delanje" u: Jakšić, B. *Praxis – Mišljenje kao diverzija*, Beograd: Službeni glasnik, str. 425.

se odnosila na "humanistički marksizam i demokratski socijalizam"[70]. Do razilaženja u pogledu tog novog časopisa došlo je nakon inicijative, među ostalim, mađarskih suradnika časopisa Agnes Heller i Andrewa Arata. "Smatrali su da smo Sveta i ja [Mihailo Marković] »reform komunisti« i da časopis ne može više biti »marksistički« i »socijalistički«."[71] Na istom mjestu, zaključuje o nemogućnosti takvog časopisa u "višepartijskom sistemu". Časopis *Praxis International* je preimenovan 1994. godine i otada se zove *Constelations: An International Journal of Critical and Democratic Theory*, a izdaje ga američka nakladnička kuća Wiley-Blackwell. Benhabib je nakon promjene imena časopisa nastavila jedno vrijeme s uređivanjem časopisa, a današnji urednici su: Jean L. Cohen (Columbia University, New York), Andreas Kalyvas (New School for Social Reasearch, New York) i Amy Allen (Pennsylvania State University). Agenda časopisa je preispitivanje metoda, koncepata i ideja utemeljitelja kritičke teorije[72], tj. kritike društvene zbilje u humanističkim i društvenim znanostima.

Citirani intervju s Mihailom Markovićem koji je s njim vodio Božidar Jakšić početkom 2009. godine, čiji je povod bio i njegova memoarsko djelo objavljeno na ćirilici pod naslovom *Juriš na nebo*, može se iskoristiti za prikaz odsustva jedinstvenog stava o praksisovcima. Prije svega, radi se o stavu Mihaila Markovića da je postojanje beogradskog dijela grupe neupitna povijesna činjenica, a drugo što je potrebno uočiti prijateljski odnos Mihaila Markovića i Gaje Petrovića.

Polazeći od Markovićeva mišljenja da praxis-grupa nikada nije bila "zajednica istomišljenika", Jakšić ga je upitao za njegovo mišljenje o položaju kojeg je imao u odnosu na političke autoritete za vrijeme postojanja *Praxisa* i kasnije. U dijelu odgovora o tome Marković

[70] Ibid., str. 415.

[71] Ibid., str. 426.

[72] "Pojam kritičke teorije (odn. kritičke teorije društva) u okviru Frankfurtske škole 1930-ih razvio je tadašnji ravnatelj Instituta za društvena istraživanja M. Horkheimer. Ustrajajući na prosvjetiteljskom idealu građanskog društva, zastupnici kritičke teorije držali su da ga je moguće ostvariti jedino kritičkim propitivanjem Marxove teorije društvene promjene. [...] Prema drugom značenju k. t. odnosi se na Habermasovu proširenu definiciju kritičke teorije prema kojoj filozofi M. Horkheimer, T. W. Adorno, H. Marcuse, E. Fromm (do 1940), W. Benjamin, L. Löwenthal, F. Pollock, K. A. Wittfogel, F. L. Neumann i dr. predstavljaju tzv. stariju kritičku teoriju, dok J. Habermas predvodi mlađu kritičku teoriju (predstavnici mlađe kritičke teorije su i O. Negt, A. Honneth i dr.). Habermas se još 1950-ih suprotstavio podčinjavanju kritičkog uma iracionalnoj naravi umjetnosti, koju pripisuje starijoj kritičkoj teoriji smatrajući da takvo stajalište izravno dovodi u pitanje prosvjetiteljske temelje škole. [...] U angloameričkoj književnoj kritici pojam kritičke teorije, potpuno neovisno o Frankfurtskoj školi, neko je vrijeme (počevši od 1960-ih) služio kao sinonim za suvremenu književnu teoriju, oblikovanu na antitezi do tada dominantnoj tzv. novoj kritici. [...] Književna k. t. je usredotočena na tumačenje i izlaganje i nije zainteresirana za društvenu preobrazbu, pa ju Habermas vrednuje kao pozitivističku ili tradicionalnu. Dok je ta k. t. nezainteresirana za normativnu dimenziju, socijalna k. t. podvrgava društvo kritici ili sa stajališta neke opće teorije vrijednosti, odn. nekoga normativnog sustava, ili pak u terminima vrijednosti što ih zastupa samo to društvo." Veljak, L. (2012.) "Kritička teorija" u: Kutleša, S. (gl. ur.) *Filozofski leksikon*, str. 637-638. Američki filozof William L. McBride je autor zbirke eseja *From Yugoslav Praxis to Global Pathos. Anti-Hegemonic Post-post-Marxist Essays*, u kojoj s pozicije zastupnika nove kritičke teorije piše o fenomenu filozofske grupe *Praxis*.

kaže: "U vreme *Praxisa* i represije prema beogradskom delu grupe ja sam, prema postojećim policijskim izvještajima, smatran najopasnijim članom grupe."[73] Također, u jednom od sljedećih pitanja, naglašava jedinstvenost u stavu prema nacionalnom pitanju, kazavši: "Mi se u Praxisu uopšte nismo sudarali s nacionalnim problemom."[74]

Ovdje imamo s jedne strane istaknutu jedinstvenost kada je riječ o nacionalnom problemu, no s druge strane Marković upozorava na postojanje različitosti u odnosu prema zagrebačkom krugu. Tu suprotstavljenost između "mi" i "oni" bilo bi najlakše shvatiti na način, što i autor ovog teksta smatra prikladnim, jedinstvenog pogleda na pripadnost krugu oko časopisa *Praxis* za vrijeme njegova izdavanja i djelovanja Korčulanske ljetne škole. Nakon formalnog prestanka djelovanja okosnice pokreta i njezinih prepoznatljivih institucija – časopisa *Praxis* i Korčulanska ljetna škola – započelo se sa stvaranjem identiteta beogradskih praksisovaca koji je trebao ukazati na njihovu posebnost u odnosu na zagrebačke profesore okupljene oko časopisa *Praxis*, kao što je i bila različita njihova akademska sudbina nakon 1975. godine.

Danas je teško drugačije shvatiti Markovićev stav koji se odnosi na nacionalni problem, osobito pod vidikom da je sredinom 80-ih bio jedan od autora *Memoranduma Srpske akademije nauka i umetnosti* (SANU), kao i činjenice da se smatra jednim od osnivača političke stranke Socijalističke partije Srbije[75] (SPS) čije je program i napisao. No, u ovom radu nije mi namjera poseban prostor posvećivati njegovom i sličnim političkim angažmanima, kao niti djelovanju časopisa *Praxis International*.

Marković otvoreno govori da je Gaju Petrovića smatrao najboljim prijateljem, no ono što zaokuplja pažnju jest njegov odnos prema uređivanju filozofskog časopisa *Praxis*, čiji je bio član redakcijskog savjeta, ali ne i same redakcije.

> Gajo i ja smo o nekim stvarima imali različite poglede, uvek smo međusobno polemisali, već od pedesetih godina, pa do kraja. To nije nimalo uticalo na naše prijateljske odnose. Pretpostavljam da se ne bi moglo govoriti o "snažnoj dozi

[73] Jakšić, B. (2012.) "Intervju s Mihailom Markovićem. Praxis – kritičko mišljenje i delanje", str. 417.
[74] Ibid., str. 418.
[75] Stranka je nastala 16.7.1990. godine ujedinjenjem Saveza komunista Srbije i Socijalističkog saveza radnog naroda Srbije. U sklopu ovog može se spomenuti i osnivanje političke stranke Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu (UJDI). Stranka je osnovana u veljači 1989. godine u prostorijama Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Među ostalim, njezini članovi bili su i praksisovci Milan Kangrga, Rudi Supek i Predrag Vranicki. "Naš posljednji pokušaj u Zagrebu bilo je osnivanje Udružene jugoslavenske demokratske inicijative (UJDI). Prvi osnivači bili su povezani s »Praxisom« i »Korčulom«": Branko Horvat, Žarko Puhovski, Predrag Vranicki i potpisnik ovog teksta. Uz nas je bio najprisutniji Rudi Supek. (On nas je, svojom mirovinom stečenom u francuskom Pokretu otpora i buhehenvaldskom lageru, izdašno pomagao: bez njegove pomoći ne bismo mogli pokrenuti list »Republika«)". Matvejević, P. (2012.) "Requiem za jednu ljevicu" u: Olujić Oluja, D., Stojaković, D. (ur.) (2012.), *Praxis. Društvena kritika i humanistički socijalizam*. *Zbornik radova sa međunarodne konferencije o jugoslavenskoj ljevici: Praxis-filozofija i Korčulanska ljetna škola (1963-1974),* Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, str. 21.

> rivaliteta". Nikad nisam volio administrativne poslove, *pa mi je sasvim odgovaralo da Gajo sve vreme bude glavni urednik Praxisa* [istaknuo R.Đ.]. Primetio si valjda da sam ja uredništvo Praxis Internationala posle pet godina prepustio Sveti Stojanoviću.[76]

Redakcijski savjet časopisa *Praxis* nije ustanovljen odmah, već se spominje u njegovom prvom izdanju za 1967. godinu u kojem su po prvi put i zabilježene promjene u sastavu člana redakcije koju je napustio Danilo Pejović. Ovo Markovićevo memoarsko prisjećanje ostaje pomalo izvan konteksta, među ostalim i zato što je časopis izdavao HFD i nije jasno je li uopće bio član HFD-a, ali i zbog Petrovićeva vlastitog svjedočanstva o uređivanju časopisa *Praxis* o kojem je 1978. godine zapisao sljedeće:

> U jednom smislu časopis *Praxis* bio je za mene loše iskustvo. Kako sam dao poticaj za njegovo osnivanje morao sam preuzeti i dužnost glavnog urednika. A kako je časopis odmah dospio u velike teškoće, nisam mogao insistirati na unaprijed postignut dogovoru da se glavni urednici mijenjaju u turnusu svake dvije godine. Stoga sam cijelo vrijeme ostao jedan od dva glavna urednika časopisa (drugi se mijenjao nekoliko puta), pa sad [sam] deset godina bio zapleten u organizatorsko-administrativne poslove, koje inače mrzim, i mogao sam pisati mnogo manje nego prije. S druge strane, časopis *Praxis* bio je za mene kao i za sve druge velik poticaj na mišljenje i oblik intenzivnog života [...].[77]

Također, o Markovićevom osjećaju pripadnosti i privrženosti časopisu *Praxis* prisjeća se i Kangrga u svojim memoarskim zapisima kada govori o odnosu dva časopisa, *Praxisa* i *Encyclopedia Moderna*.

> Svi oni koji su ušli u redakcijski savjet časopisa *Encyklopedia moderna* primili su na ruke i paušal od 500.000 dinara! A onda je lukavi Ivan Supek (možda i na Bakarićevu sugestiju?) u taj svoj Savjet pozvao iz Beograda i Mihaila Markovića i Ljubomira Tadića (koji su već bili u Savjetu naše redakcije!), pa su oni odmah dojurili Supeku na noge i primili taj novac. Kad sam ih ja začuđeno upitao: "Pa, dobro, dečki, o čemu je tu riječ, i što znači da idete k Supeku, kad dobro znate da je on taj časopis osnovao iz poznatih bakarićevskih razloga, da uništi *Praxis*!", dobio sam ovaj odgovor: "Pa, nismo mi sektaši, da moramo biti samo u Praxisu!"[78]

Jakšiću u intervjuu nije promaklo postaviti pitanje Markoviću o njegovom angažmanu u časopisu *Encyclopeadia Moderna*, pri čemu ga je pitao da li još uvijek smatra da je Gajo Petrović bio "sektaš" ili je ipak on bio svjestan onog što će Marković i sam kasnije utvrditi ("da

[76] Ibid., str. 422.
[77] Petrović, G. (1978., 1980., 1988.,1990.) "Zašto sam marksist?" u: Petrović, G. (1990.) *U potrazi za slobodom*, str. 217s. Također, Petrović na tom mjestu govori o Marxu sljedeće: "Još uvijek mislim da je Marx jedan od najvećih mislilaca 19. i 20. stoljeća." Ibid., str. 218.
[78] Kangrga, M. (2001., 2002.), *Šverceri vlastitog života*, str. 92.

je Ivan Supek notorni nacionalist, mitoman i fabulant"). Marković je na to pitanje odgovorio izbjegavajući direktan odgovor, upućujući na razliku između represije u Zagrebu i Beogradu.[79]

U potrazi za daljnjim odgovorima na postavljeno pitanje, a uzimajući u obzir da su se praksisovci u tom razdoblju bez iznimke deklarirali kao marksisti, poslužit ću se djelima filozofa kojeg se često smatra dijelom praksisovskog kruga Predraga Vranickog i poljskog filozofa Leszeka Kołakowskog zato što su obojica autori knjiga o povijesti marksizma.

4. 4. Povijest marksizma – jedna povijest, dva različita pristupa

4. 4. 1. Predrag Vranicki – *Historija marksizma*

Predrag Vranicki je bio član redakcije časopisa *Praxis* od njezina osnutka pa do posljednjeg objavljenog broja, a osim što je bio profesor filozofije na FFZG-u, obnašao je i dužnost rektora Sveučilišta u Zagrebu od 1972. do 1976. godine. Danas za njega tvrdi jedan njegov bivši student i sljedbenik da je "nedvojbeno najplodniji hrvatski filozof svih vremena (konkurira mu, ali samo donekle, jedino Frane Petrić)"[80]. Za njega isti autor, tj. zagrebački profesor filozofije Lino Veljak, naglašava da je Vranicki "ujedno i najprevođeniji hrvatski filozof", ističući također da od desetak svjetskih jezika, na koja su prevedena, njegova djela nisu prevedena jedino na engleski, ruski i arapski jezik.

Kvalificirajući ga superlativima "najplodniji" i "najprevođeniji", ipak smatra da kvantiteta nije presudna, tj. glavni kriterij za vrednovanje nečijeg sveukupnog filozofskog djela zbog čega Veljak "ne tvrdi da je Vranicki *najveći hrvatski filozof svih vremena* [istaknuo RĐ, op.], niti da je on najveći suvremeni hrvatski filozof"[81]. O hrvatskim filozofima u superlativu promišljao je i ranije. Naime, uređujući zbornik radova s konferencije povodom 80. obljetnice rođenja Gaje Petrovića koja je održana 10.3.2007. godine u Zagrebu, Veljak je u tekstu "Umjesto pogovora: Gajo Petrović danas" postavio i razvio tezu da je upravo Gajo Petrović najznačajniji hrvatski filozof 20. stoljeća. O tome je zapisao sljedeće:

---

[79] Markovićeva opaska uz navedeno glasi: "Represija nad praksisovcima *nije* bila »egzemplarna« i niko nije hapšen, a u Zagrebu čak nikom nije oduzet pasoš ili radno mjesto. Cilj te represije je u Beogradu bio da nas potpuno izoluju, a u Zagrebu čak ni to, već samo da se prekine s dotadašnjom delatnošću oko *Praxisa* i Korčule!" Jakšić, B. (2012.) "Intervju s Mihailom Markovićem. Praxis – kritičko mišljenje i delanje", str. 420.

[80] Veljak, L. (2014.) "Prilog vrednovanju djela Predraga Vranickog", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine,* sv. 40 (1): str. 385. Veljakov tekst je recenzija spomenice posvećene Predragu Vranickom koju je izdao HAZU. No, Veljak zaboravlja da je Stjepan Zimmermann, ako ostanemo kod toga kvantitativnoga kriterija, bio plodniji filozofski pisac od Predraga Vranickoga.

[81] L. cit.

> Ako bismo, međutim, pokušali primijeniti neke objektivne (u odnosu na samu filozofiju, dakako, izvanjske, pa utoliko površne) kriterije, morali bismo se suglasiti oko toga da je najznačajniji hrvatski filozof 20. stoljeća onaj koji se prije osamdeset godina rodio u Karlovcu: Gajo Petrović (12.3.1927. – Zagreb, 13.6.1993.). S tim određenjem Gaje Petrovića kao najznačajnijega hrvatskog filozofa vezane su tri poteškoće: prva se odnosi na kriterij relevantnosti, druga na atribut hrvatski, treća na adekvatnost primjene samog pojam filozofije.[82]

Imajući u vidu prigodni karakter konferencije i činjenicu da je bio student i kasniji suradnik te urednik spomenutog izdanja razumljiv je njegov prisan i pristran pristup u vrednovanju filozofskog lika i djela Gaje Petrovića. U dijelu o kriterijima o kojima će kasnije biti još riječi, kriterij relevantnosti poistovjećuje s prevođenošću na strane jezike kao pokazateljem nečije značajnosti te dodaje da tu Petrović ima "samo jednog ozbiljnog konkurenta", a to je Predrag Vranicki. Međutim, nastavlja da se prijevodi Vranickovih djela odnose uglavnom na djelo *Historija marksizma*, koje je djelomično filozofsko, te dodaje da su sva Petrovićeva prevedena djela filozofska. Na temelju čega zaključuje da je "upravo Gajo Petrović bio najznačajniji (ili bar u međunarodnim relacijama najpoznatiji) hrvatski filozof 20. stoljeća"[83]. Na ovom mjestu, ali uopće u duhu našeg vremena, ostaje neshvatljiva potreba za prepoznavanjem "najvećeg" filozofa, no ne samo filozofa već i drugih ljudi u ostalim područjima društvenog djelovanja. Kao što vidimo, niti u našoj akademskoj zajednici nismo ostali pošteđeni milenijske groznice i popularnih trendova, iako u filozofiji s malim zakašnjenjem. Ako se ima na umu da je hrvatskom filozofijom u 20. stoljeću dominirao marksizam, ne samo kao filozofska teorija, nego kao jedno društveno uređenje od kojeg napravljen odmak s uspostavljenjem demokratskog društvenog uređenja, onda je neracionalno to isto uzdizati na pijedestal, a da se tome ne pristupi kritički bez obzira na sentimentalnu vezanost za razdoblje i predstavnike onih koji danas o tome nešto pišu.

Prije nastavka govora o praksisovcima u djelima Predraga Vranickog, zanimljivo je spomenuti kuriozitet koji povezuje svu trojicu navedenih hrvatskih filozofa. U ožujku 1982. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagreba je Lino Veljak obranio svoju doktorsku disertaciju pod nazivom *Filozofija prakse Antonija Gramscija*. Članovi povjerenstva su bili Gajo Petrović, Vjekoslav Mikecin i Predrag Vranicki. Već iduće godine u lipnju na istom

[82] Veljak, L. (2008.) "Umjesto pogovora: Gajo Petrović" u: Veljak, L., *Gajo Petrović – čovjek i filozof. Zbornik radova s konferencije povodom 80. obljetnice rođenja*, Zagreb: FF Press, str. 223. Usp. *In memoriam: Milan Kangrga – odlazak najvećeg hrvatskog filozofa* (2008.) Forum mladih SDP-a Grada Pregrade, http://www.fm-pregrada.org/kutak.php?rb=686 (stranica je posjećena u srpnju 2017. godine). Iz teksta izdvajam: "u Zagrebu je, 25. travnja 2008., u jutarnjim satima, umro Milan Kangrga, najveći i najugledniji hrvatski filozof i posljednji hrvatski mohikanac marksizma, kako je sebe u šali znao nazivati".

[83] Ibid., str. 224.

fakultetu je Lino Veljak bio zajedno s Gajom Petrovićem i Predragom Vranickim u povjerenstvu pred kojim je današnji profesor filozofije na Sveučilištu u Parizu i kosovski veleposlanik u Francuskoj Republici Muhamedin Kullashi obranio svoju doktorsku disertaciju pod nazivom *Lefebvreov doprinos marksističkoj filozofiji*. Time je Lino Veljak postao "apsolutni rekorder u sprintu od »bivanja ocijenjenim« do »ocijenjivanja«"[84], kako je šaljivo primijetio hrvatski analitički filozof Tomislav Bracanović.

Već spomenuto djelo *Historija marksizma* jedno je od dva njegova najopsežnija djela koje je prvi put izdano 1961. godine, a peti i posljednji put 1987. godine (II. izdanje 1971., III. izdanje 1975. i IV. izdanje 1978). Drugo je djelo *Filozofija historije* koje je u prvom izdanju objavljeno u dva sveska (1988. i 1994. godine), dok je u drugom i posljednjem izdanju objavljen u tri sveska u razdoblju od 2001. do 2003. godine. Oba se smatraju njegovim najznačajnijim djelima, a prema mišljenju Line Veljaka *Historija marksizma* je "najkvalitetniji prikaz, pregled i tumačenje geneze, razvitka i kontroverzija orijentacija obuhvaćenih pojmom *marksizam* na svjetskom planu", dok *Filozofija historije* "predstavlja najobuhvatniji pregled i kritički prikaz jedne značajne filozofijske discipline".[85]

Pišući povijest marksizma kao teorije u *Predgovoru prvom izdanju*, Vranicki je istaknuo da sebe smatra "integralnim" marksistom jer je mišljenja da su "sve etape Marxove i Engelsove misli, otkad su postali materijalisti-dijalektičari, u suštini jedinstvene i koherentne."[86] Osvrćući se na svoje suvremenike ističe "da je pojava jugoslavenske teorije i prakse u ovih posljednjih dvadesetak godina prelomna tačka u razvoju suvremenog marksizma i socijalizma." U *Predgovoru četvrtom izdanju* kojeg je pisao u lipnju 1977. godine uputio je na upotpunu izdanja "najnovijom važnijom literaturom", ali da je praćenje razvoja i prikaza marksističkih teorija završilo s 1968. godinom. Pri tome naglašava sljedeće: "Ova moja *Historija marksizma* je još uvijek jedina kompletnija historija ove revolucionarne misli u svijetu."[87] U nastavku je obavijestio o prijevodu djela na talijanski, njemački, grčki, španjolski i albanski jezik, te o pripremi izdanja na slovenskom, engleskom i francuskom jeziku. Međutim, Vranickom je već tada promaklo da je upravo 1976. godine u Francuskoj, na čijem je jeziku u pripremi bilo i njegovo djelo, objavljeno djelo poljskog filozofa Leszeka Kołakowskog (1927-2009) koje se odnosilo na istu tematiku, tj. povijest marksizma. Doduše, te godine tekst je objavljen na Institutu Literacki (*Institut Littéraire*) u Parizu, ali na poljskom jeziku pod nazivom *Glówne*

[84] Bracanović, T. (2003.) "Doktorske disertacije iz filozofije u Hrvatskoj (1880-1989)", *Prolegomena: časopis za filozofiju*, sv. 2 (2): str. 280.
[85] Veljak, L. (2014.) "Prilog vrednovanju djela Predraga Vranickog", str. 388.
[86] Vranicki, P. (1961., […] 1987.) *Historija marksizma. Prva knjiga*, Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, str. 9.
[87] Ibid., str. 16.

nurty marksizmu, koja je već 1978. godine prevedena na engleski jezik u izdavačkoj kući Oxford University Press.

Vranicki spominje Kołakowskog u predgovoru posljednjeg izdanja koji je pisao u travnju 1986. godine i koje je dopunjeno u onom dijelu koji se odnosi na Engelsa i na jugoslavenski marksizam. Inače, Kołakowski je bio navođen kao član redakcijskog savjeta časopisa *Praxis*.[88]

Smješta ga u red onih koji su napustili svoja marksistička uvjerenja. "Mnogi pojedinci, često i veoma značajni, deprimirani raznim zbivanjima koja su nespojiva sa idejom socijalizma i marksizma, napustili su svoja nekadašnja marksistička uvjerenja (u novije vrijeme npr. Garaudy, Kołakowski)."[89] U istom tonu osvrnuo se na njega i kasnije u dijelu o marksizmu u Poljskoj,[90] ne spominjući ni tada njegovu knjigu o povijesti marksizma, kao što je nije

[88] Američki istraživač intelektualne povijesti Martin Jay, koji je doktorsku disertaciju posvetio povijesti Frankfurtske škole od 1923. do 1950. godine i objavio je 1973. godine pod nazivom *The Dialectical Imagination: A history of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-50*, objavio je 1984. godine knjigu *Marxism and Totality: The Adventures of a Concept from Lukács to Habermas* (University of California Press, Berkeley - Los Angeles). U knjizi je prikazao povijest zapadnog marksizma (*Western Marxism*) tematizirajući koncept cjeline tj. ukupnosti (*totality*) kod po njemu istaknutih predstavnika prve (György Lukács, Karl Korsch, Antonio Gramsci i Ernst Bloch) i druge generacije predstavnika zapadnog marksizma (Frankfurtska škola, Henri Lefebvre, Lucien Goldman, Jean-Paul Sartre, Maurice Merleau-Ponty i Galvano della Volpe), kao i kod Louisa Althussera, Lucija Collettija i Jürgena Habermasa. U uvodnom poglavlju pod nazivom *The Topography of Western Marxism* zanimljivo je zapravo vidjeti što označuje pod sintagmom zapadni marksizam te mjesto gdje spominje Leszeka Kołakowskog i časopis *Praxis*. Spomenuta sintagma suprotstavljena je fatalističkom ekonomizmu II. internacionale i voluntarističkom avangardizmu III. internacionale zbog čega se zagovaralo da je istinski praxis bio kolektivni izražaj samo-emancipacije koja uključuje cjelokupno čovječanstvo (Vidi ibid., str. 2). Autor naglašava da ga on sâm u knjizi poistovjećuje s hegelijanskim marksizmom, a općenito "zapadni marksizam" obilježava daleko više dijalektičnost, nego materijalnost (Vidi ibid., str. 3). Predstavnici su svojim djelovanjem geografski vezani za kontinentalnu Zapadnu Europu iz čega proizlazi objašnjenje zbog čega su izostavljeni naši marksisti – jer po autor nisu bili dio tadašnje Zapadne Europe, dok je Italija bila. Navedenu razdiobu preuzeo je od autora na čiju knjigu i upućuje, tj. Gersona S. Shera i knjigu *Praxis. Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia* iz 1977. godine. U njoj je naznačeno da su teoretičari okupljeni oko *Praxis grupe* dio Istočne Europe, ali predstavljaju "most" prema Zapadnoj Europi. U okviru govora o utjecaju zapadnog marksizma na američku misao Jay tvrdi da se radilo samo o usvajanju razvijeni ideja, a takvo stanje moglo bi se primijeniti i na pokret *Nove ljevice* u Engleskoj i na zemlje nekadašnjeg bivšeg SSSR-a nakon Drugog svjetskog rata. Stoga, navodi da su češki filozof Karel Kosik (1926-2003) i Leszek Kołakowski primjeri takvih filozofa koji su svoje ideje razvijali pod utjecajem ideja ranijeg razdoblja zapadnog marksizma, baš kao što su to, prema njemu, činili i teoretičari koji su objavljivali u časopisu *Praxis*. (Vidi ibid., str. 5). Smjestivši praksisovce u istočni blok koji je ionako po Jayjevom mišljenju proizašao iz ideja zapadnog marksizma, on izostavlja tematiziranje filozofske ideje cjeline tj. ukupnosti kod njih, zanemarujući pritom mišljenje Shera i ne referirajući se na njegovu konstataciju i navođenje tada prominentnih marksističkih imena kao aktivnih suradnika časopisa *Praxis*. "Kołakowski from Poland, Kosík and Prucha from Czechoslovakia, Lukás and members of his circle in Hungary, were all active members of the outer ring of the *Praxis* collective and maintainded continuing reciprocal contacts with the core group of Yugoslav theorists. The same was truo of many eminent Western European and even American Marxists – Mallet, Lefebvre, Marcuse, Goldmann, Bloch, Fromm, among other – whose intellectual contributions and moral support were highly valued by the the *Praxis* group." Sher, G. S: (1977.) *Praxis. Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia*, Bloomington – London: Indiana University Press, str. XIX.

[89] Vranicki, P. (1961., […] 1987.) *Historija marksizma. Prva knjiga*, str. 18.

[90] U drugoj knjizi *Historije marksizma* Vranicki je predstavio Kołakowskog kao osobu "koja je sav svoj talent uložila u razbijanje krutih naslaga dogmatizma koje su gušile revolucionarnu i dijalektičku misao marksizma", zatim koji se zalaže za "»intelektualni marksizam«" te koji se "opredijelio za filozofiju »dvorske lude«", tj. za

spomenuo niti u svom posljednjem djelu *Filozofija historije*. Treba napomenuti da je Beogradski izdavačko-grafički zavod izdao u razdoblju od 1980. do 1985. godine prijevod sva tri sveska knjige Leszeka Kołakowskog pod nazivom *Glavni tokovi marksizma*.

Ovo ostaje nejasno i postavlja se pitanje zašto je tomu tako. Dio odgovora nalazi se u usporedbi tekstova iz obje knjige Predraga Vranickog koji se odnosi na poljskog filozofa. Usporedbom se dolazi do toga da je tekst posvećen Kołakowskom u *Historiji marksizma* i *Filozofiji historije* – gotovo istovjetan (!?!). Npr. pridodan je dio o emigraciji Kołakowskog u Englesku, gdje je radio na Sveučilištu u Oxfordu, a izbačen je npr. dio u kojem se navodi je Kołakowski često nastojao da "problem zaoštri dovođenjem određenih stavova i do ekstrema". Nakon toga je uslijedio i autorov vlastiti sud koji se odmah na to nadovezuje: "Ali, ako se u jednom historijskom momentu rušilo jedan posvećeni ideološki sistem, onda se ne može traženje novih putova i rješenja shvatiti kao *beskrvni linearni proces* [istaknuo RĐ, op.]."[91] U prikazu glavnih misaonih točaka, Vranicki se koristio zbirkom njegovih eseja pod nazivom *Der Mensch ohne Alternative. Von der Möglichkeit und Unmöglichkeit, Marxist zu sein* nastalih u razdoblju od 1956. do 1959. godine i prevedenih na njemački jezik (München, 1967.) i zbirkom *Filozofski eseji* objavljenih 1964. godine u Beogradu.

Također se još može dodati da je Vranicki izbacio jedan odlomak u kojem je govorio o "suštini staljinističkog postupka" koji obilježava nemogućnost izbora, a iz iste njemačke zbirke eseja obradio je dio o smislu života što je za Kołakowskog "skriveni životni nerv filozofije"[92]. U Vranickovom tekstu prisutne su još i neizbježne jezične korekture koje su posljedica standardiziranja hrvatskog jezika u vremenu između nastanka teksta i njegovog ponovnog objavljivanja.

Pored navedenog, može se spomenuti da je zamijenio poredak navođenja dvojice poljskih filozofa, obojice marksista, Leszeka Kołakowskog i Adama Schaffa (1913-2006). U *Historiji marksizma* Vranicki piše prvo o Kołakowskom, a potom i o poljskom marksistu Adam Schaffu za kojeg u odnosu na Kołakowskog kaže sljedeće: "Iako je krajem 1959. god. još oštar kritičar Kołakowskijevih nastojanja da problematiku mladog Marxa shvati kao odlučujuću u

"stav negativne budnosti prema bilo kakvom apsolutu". Vranicki, P. (1961., […] 1987.) *Historija marksizma. Druga knjiga*, Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, str. 188s i 192.

[91] Ibid., str. 188.

[92] Vidi ibid., str. 190. "Kołakowski smatra da ne postoje nikakvi opravdani razlozi da se »smisao« ili »cilj« traži kao unutrašnji racionalitet u vanjskom svijetu. Oni se mogu tražiti samo u ljudskoj historiji koja opravdava izvjestan umjereni optimizam i u kojoj postoji napredak." Vranicki, P. (2003.), *Filozofija historije. Nakon Drugog svjetskog rata*, Knjiga treća. Zagreb: Golden marketing, str. 572.

marksističkom sagledavanju problematike suvremenog svijeta i socijalizma, već tih godina izdaje rezultate na području semantike [...]."[93]

U *Filozofiji historije* prvo je riječ o Schaffu s time da se ne navodi kao kritičar Kołakowskog, niti uopće se dovodi u vezu s njim, a Vranicki se referirao i na Schaffovo nešto kasnije djelo *Kamo vodi ovaj put?* (*Wohin führt der Weg?*) objavljeno 1985., a prevedeno 1989. godine. Određujući njegovu marksističku poziciju, poziva se ipak na njegovo starije djelo *Marxismus und das menschlihe Individuum* (1965.) na koje se pozivao i u *Historiji marksizma* te konstatira sljedeće:

> Ulazeći sve više u diskusije oko mladog i starog Marxa kao i egzistencijalizma, Schaff je sve više posvećivao pažnju problemima čovjeka i historije koji su postali dominantna tema onih suvremenih marksista koji su se radikalno suprotstavili staljinizmu u teoriji i praksi. U svom djelu o marksizmu i ljudskom individuumu priklanja se onim shvaćanjima koja su naglašavala da je Marx bio filozof i sociolog, a ne samo politički ekonomist, za kojega je bitno bilo pitanje čovjeka i da se ne može radikalno dijeliti rani period Marxa od kasnijeg.[94]

Može se pretpostaviti zašto je u svom posljednjem djelu Vranicki prvo spomenuo Schaffa, npr. zbog ranije godine rođenja. Ipak ostaje nejasno zbog čega nije u slučaju Kołakovskog revidirao tekst navođenjem barem njegovog spomenutog djela o povijesti marksizma, kad mu je već posvetio nekoliko stranica u oba djela, pri čemu je očito smatrao da nije bilo bitno spomenuti njegov kasniji odmak od marksističke problematike k religijskim temama. Gore navedeni tekst može poslužiti za problematiziranje Vranickovog metodološkog pristupa koji bi mogao biti označen kao proizvoljan i nekom poslužiti za utemeljenje teze o intelektualnom antagonizmu ili gordosti ovog marksista i praksisovaca. Nešto slično može se naći i u Kangrginom pristupu etici i političkoj filozofiji, tj. ignoriranju novih filozofskih ideja i teorija (npr. Rawlsova teorija pravednosti), o čemu će biti riječi kasnije. Zbog toga bi se netko mogao zapitati da li je na tragu nekog od obilježja praksisovske filozofije, tj. pristupa njihovih predstavnika.

Na tragu govora o obilježjima praksisovske filozofije i odgovora na pitanje tko je imenovan praksisovcem u kompendijima povijesti marksizma, poslije ovog kraćeg ekspozea vraćam se ponovo u okvir Vranickove *Historije marksizma*. U već spomenutom predgovoru posljednjem izdanju Vranicki iznosi svoje uvjerenje u aktualnost Marxovih teorijskih koncepcija, bezrezervno ističući da su one "najznačajniji teorijski novum novijeg vremena" i "najjače teorijsko oruđe za analizu i razumijevanje i historije u cjelini i suvremenih naših situacija"[95]. Ovdje ne bi trebalo zanemariti povijesni kontekst ovih riječi, tj. ovo je napisano

[93] Vranicki, P. (1961., […] 1987.) *Historija marksizma. Druga knjiga*, str. 192.
[94] Vranicki, P. (2003.), *Filozofija historije. Nakon Drugog svjetskog rata*, str. 561.
[95] Vranicki, P. (1961., […] 1987.) *Historija marksizma. Prva knjiga*, str. 19.

1986. i objavljeno 1987. godine kad se Vranickova *Historija marksizma* smatrala njegovim životnim djelom prevođenim na strane jezike. S druge strane svega tri godine kasnije dolazi do preimenovanja Katedre za filozofiju marksizma u Katedru za filozofsku antropologiju i socijalnu filozofiju na fakultetu, gdje je ranije bio profesor i dekan te istaknuti član akademske zajednice koju je i sâm vodio kao rektor od 1972. do 1976. godine. Tako se može postaviti pitanje: Da li je moglo u tom trenutku 1990. godine doći do promjene (marksističke) paradigme, koja se nije uzimala samo kao filozofska teorija i koja je bila dominantna gotovo pola stoljeća?

U pripremi odgovora moglo bi se uzeti u obzir da je Predrag Vranicki od 1955. pa do neposredne objave drugog izdanja *Historije marksizma*, tj. do 1985. godine bio redoviti član povjerenstava za obranu komisija čije su teme većinom povezane s marksističkom tradicijom.[96] Također, moglo bi se uzeti u razmatranje stanje nastavnog kadra na Odsjeku za filozofiju FFZG-a, npr. 1998. godine kada je izdana monografija fakulteta (Hotimir Burger, Nededža Čačinović, Ante Čović, Branko Despot, Gvozden Flego, Danilo Pejović, Žarko Puhovski, Goran Švob i Lino Veljak – navedene osobe tada su imale stečenu najmanje docenturu, op.)[97] i usporediti s današnjih stanjem, tj. s tekućom akademskom godinom (2017./2018., op.). U tom slučaju bi se vidjelo da i danas u izvođenju nastave i u znanstvenom životu sudjeluju osobe čija je znanstvena naobrazba obilježena marksističkim temama (npr. Ante Čović i Lino Veljak).

[96] Vranicki je u tom razdoblju bio 22 puta član komisije za obranu doktorske disertacije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Pred njim su svoje doktorske disertacije branili: Ante Fiamengo (*Kozmopolitizam i proleterski internacionalizam,* 1955.), Gajo Petrović (*Filozofija Plehanova*, 1956.), Branko Bošnjak (*Povijest filozofije kao nauka. Problem metodologije i predmeta*, 1956.), Vuko Pavićević (*Odnos vrijednosti i stvarnosti u modernoj njemačkoj idealističkoj aksiologiji*, 1957.), Ivan Kuvačić (*Filozofija Edwarda Georga Moorea. Kritička analiza*, 1960.), Milan Kangrga (*Etički problem u Karla Marxa. Kritika moralne svijesti*, 1961.), Čedomil Veljačić (*Komparativno proučavanje indijske i evropske filozofije*, 1962.), Davor Rodin (*Dijalektika kod Hegela i Marxa*, 1965.), Miroslav Krešić (*Idola Fori, negativan utjecaj jezika na mišljenje*, 1965.), Franjo Zenko (*Personalizam Emmanuela Mouniera,* 1965.), Danko Grlić (*Temeljna misao Friedricha Nietzchea,* 1969.), Rasim Muminović (*Filozofija Ernsta Blocha: Gnoseološko-ontološki temelj*, 1970.), Ivan Prpić (*Kritika pojma države u teoriji Karla Marxa do 1845.*), Božidar Sekulić (*Filozofija i proleterijat u djelu Karla Marksa,* 1973.), Hotimir Burger (*Problem znanosti u Marxovu djelu,* 1975.), Vjekoslav Mikecin (*Temeljne antinomije u suvremenom marksističkom mišljenju,* 1979.), Lino Veljak (*Filozofija prakse Antonija Gramscija,* 1980.), Gvozden Flego (*Frommovo i Marcuseovo shvaćanje otuđenja*, 1983.), Muhamedin Kullashi (*Lefebvreov doprinos marksističkoj filozofiji*, 1983.), Ozren Žunec (*Grčka teorija mimesisa i njeno suvremeno značenje,* 1985.), Žarko Puhovski (*Filozofija politike frankfurtske škole od 1932-1945,* 1985.) i Veselin Golubović (*Jugoslavenska filozofija od dogmatskog do stvaralačkog marksizma*, 1985.).

[97] Vidi Despot, B. (1998.), "Odsjek za filozofiju" u: Damjanović, S. (ur.) *Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, str. 79s. Nededža Čačinović doktorirala je 1985. godine na temu *Estetika njemačke romantike* (članovi komisije: Danilo Pejović, Milan Kangrga i Sreten Petrović), Ante Čović doktorirao je 1989. godine na temu *Problem svijeta u Marxovim početnim i ranim radovima i njegova aktualnost* (Milan Kangrga, Hotimir Burger i Branka Brujić), Branko Despot stekao je titulu doktora znanosti 1975. obranivši temu *Filozofiranje Vladimira Dvornikovića* (Vladimir Filipović, Danilo Pejović i Branko Bošnjak), Danilo Pejović je najranije od ove grupe stekao doktorat i to 1958. godine na temu *Temelji ontologije Nicolaia Hartmanna* (Miloš Đurić, Zlatko Pregrada i Vladimir Filipović) te Goran Švob koji je 1988. godine obranio doktorsku disertaciju pod naslovom *Fregeovo pojmovno pismo i zasnivanje moderne logike* (Gajo Petrović, Branko Bošnjak i Kajetan Šeper).

Upravo je jedan od potonje dvojice opisao stanje suvremenog marksizma na našim prostorima krajem 80-ih godina prošlog stoljeća, pritom ne navodeći imena ili daljnja objašnjenja:

> Aktualni trenutak jugoslavenskog marksizma tvori nekoliko prepoznatljivih tokova kojima se u njega stječu ponavljanja teza iz razdoblja procvata našeg marksizma, novi i autohtoni misaoni proboji, pomodna kritika Marxa i marksizma koju počesto muči neizvjesnost da li i sama još uvijek dijeli isti horizont te, u naličju, otvoreni antimarksistički stavovi.[98]

Svakako bi bilo zanimljivo vidjeti kako bi se Ante Čović osvrnuo na opus marksističkih filozofa s ovih prostora i u koje bi ih opisane grupe smjestio. Da li bi praksisovca Predraga Vranickog s tezom o "integralnom marksizmu" uvrstio u one koje ponavljaju teze, a sebe s tezom o "marksizmu kao filozofijom svijeta" u grupu novih i autohtonih misaonih proboja?

Nadalje, Vranicki ističe da je dijalog presudan za razvoj svake teorije, tako i marksističke, a ne politički dekret, a pred kraj predgovora zadnjem izdanju naznačava koje je probleme potrebno rješavati (npr. dublje shvaćanje znanstveno-tehnološke revolucije u kapitalističkim zemljama radi pronalaženja rješenja prevladavanja tog sustava). U nastavku je Predrag Vranicki svoj prikaz tematizirao u pet cjelina (Karl Marx i Friedrich Engels; Marksizam u razdoblju Prve i Druge *internacionale*; Vladimir Iljič Uljanov Lenjin; Marksizam u periodu Treće internacionale i Marksizam u suvremenom periodu – ukupno 792 stranice), od čega je ovdje najzanimljiviji posljednji dio o suvremenom marksizmu zato što u tom dijelu prikazuje povijesni razvoj marksizma na ovim prostorima.

Cjelina "Marksizam u suvremenom periodu" podijeljena je dalje u četiri odjeljka, jedan o marksizmu u "socijalističkom taboru", drugi o Kini i marksizmu, treći o marksizmu u razvijenim zemljama kapitalizma (Zapadna Njemačka, Francuska, Italija, Engleska i Amerika) i posljednji o marksizmu i jugoslavenskoj revoluciji. Na nešto više od pedeset stranica Vranicki je izložio razvoj "revolucije", predstavivši razdoblje prije revolucije i podijelivši vrijeme revolucije od 1941. do 1965. godine u četiri etape (1941.-1945.; 1945.-1950.; 1950.-1965. i nadalje).

---

[98] Čović, A. (1988.) *Marksizam kao filozofija svijeta*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, str. 48. Godinu dana uoči obrane doktorske disertacije objavljena je spomenuta knjiga Ante Čovića u kojoj i on sâm prepoznaje Marxov epohalni značaj: "Marxov se epohalni novum sastoji upravo u pridodavanju filozofijski nedokidljivog momenta biti nefilozofijskom svijetu ili, potpunije, u postavljanju jedinstvene sintetičke biti filozofijskom i nefilozofijskom svijetu". Ibid., str. 47. Čović zastupa da marksističkoj teoriji nedostaje jedan izgrađen pojam svijeta koji je povezan s problemom otuđenja zbog čega zaključuje da razvoj suvremenog marksizma ovisi o stavu prema tom problemu tj. potrebno je "okrenuti se – na liniji produbljivanja i dosljednog izgrađivanja teorije otuđenja kao teorije rastuđenja – filozofiji svijeta i pripraviti teorijsku osnovu za analizu složene pojavnosti suvremenog svijeta, u koju nije moguće proniknuti ideologijski ukočenim pogledom niti zastarjelim shemama, ili pak tradirani i neproblematizirani pojam otuđenja uokviriti »marksističkom ontologijom«. A ontologija u marksizmu je isto što i – epitaf marksizmu." Ibid., str. 55.

Događanja prije revolucije opisao je u prvom odjeljku, naznačivši da je ujedinjenjem socijalističkih stranaka i stvaranjem *Socijalističke radničke partije Jugoslavije* (1919.) i godinu dana kasnije preimenovanjem u KPJ došlo do stvaranja marksizma kao teorijske osnove. Nije propustio istaknuti da je nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu zabranjen rad Komunističke partije i da je djelovanje *u ilegali* bilo njezino glavno obilježje međuratnog razdoblja.[99] Teorijski je bila "pod teorijskim utjecajem staljinističke interpretacije marksizma i lenjinizma, partije i ideologije, umjetnosti, filozofije itd., ali s druge strane bila je dinamična i politički elastična revolucionarna partija"[100]. Iz predrevolucionarnog razdoblja Vranicki je spomenuo Miroslava Krležu i polemiku oko časopisa *Pečat*. Vranicki je mišljenja da se radilo o politički motiviranoj polemici koja je prenesena na područje umjetnosti i filozofije. "Krleži nije bilo nimalo logično da jedan politički pokret mora u svojim teorijskim, a naročito umjetničkim stavovima i koncepcijama, biti monolitan i nedijaloški"[101]. Na istom mjestu označio je filozofsku kritiku Zvonimira Richtmanna kao promašenu i nepotrebnu što je pripisao utjecaju pozitivizma na njegove "marksističke filozofske koncepcije".

Stavljajući razvoj marksizam u kontekst političkih prilika u nekadašnjim državnopravnim tvorevinama na ovom području, gdje pripada i s kojima je nebitno usko povezan, Vranicki tvrdi da je 1941. godina najznačajnija godina "u životu jugoslavenskih naroda i marksista"[102]. To je potkrijepio s događajima koji se odnose na nacionalno oslobođenje (odluka o pripremanju ustanka iz travnja, objava proglasa CK KPJ o ustanku i formiranje Glavnog štaba narodnooslobodilačkih odreda Jugoslavije iz lipnja te godine, kao i određivanje šesnaest zadataka spomenutih odreda koje je objavio J. B. Tito u kolovozu 1941. godine). U odlukama KPJ Vranicki vidi "genijalnost njena vodstva" koja se očituje u njezinom revolucionarnom političkom angažmanu. Ističe da bez političkih odluka iz 1941. godine ne bi bilo niti onih iz 1948. godine, tj. onoga što je već i ranije spomenuto u tekstu, a to je ono što je danas poznato kao *Titovo NE Staljinu*.[103] "Sam taj sukob izbacio je na poprište niz problema i

[99] "Za razumijevanje kasnijih procesa, ne samo za vrijeme rata nego i nakon rata [Drugog svjetskog rata, op.], treba naglasiti da je Komunistička partija Jugoslavije kao strogo ilegalna i kadrovska bila zasnovana na lenjinskim principima, ali u jedno vrijeme kada je lenjinizam bio interpretiran u Staljinovoj verziji i kao takav nametnut svim komunističkim pokretima preko autoriteta Lenjinove Treće internacionale." Vranicki, P. (1961., […] 1987.) *Historija marksizma. Prva knjiga*, str. 361.

[100] L. cit.

[101] L. cit.

[102] Ibid., str. 367.

[103] "Znala sam kako izgleda diplomatska pošta, ova koverta je bila drugačija. Srednje veličine, žute boje, bila je zapečaćena, Vladimir Velebit [iz tadašnjeg ministarstva vanjskih poslova, op.] mi je kazao da je u Moskvi predam našem ambasadoru Vladimiru Popoviću. Dakako, ni sanjati nisam mogla znati što je u toj koverti. Tek poslije Rezolucije Infobiroa saznala sam da je u njoj bilo – Titovo NE Staljinu!" Iz intervjua s Dragicom Srzentić koja je u to vrijeme vodila kadrovski odjel jugoslavenskog ministarstva vanjskih poslova. O tom događaju navela je još i sljedeće: "Kad je donesena Rezolucija Informbiroa 28. lipnja 1948. godine sve je bilo jasno: znala sam

socijalističke prakse i posebno marksističke filozofije, sociologije, ekonomije i politike."[104] To je središnji događaj u drugoj etapi revolucije na ovim prostorima čiji kraj, tj. početak nove etape označava prijedlog *Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva*.

U razdobljima prve dvije etape revolucije Vranicki se isključivo oslonio na politička događanja koja su uvjetovala društvenu zbilju i događanja, dok u sljedeće desetljeće smješta početak i razvoj marksističkog filozofskog djelovanja. Pišući o tim počecima zabilježio je sljedeće:

> Na filozofskom području u tom razdoblju su se tek pripremale osnovne pretpostavke za kasnije dublje razračunavanje sa staljinskim degradiranjem filozofske i marksističke problematike na sedam crta, poput sedam jalovih biblijskih godina. Marksistička filozofska tradicija bila je slaba, a mladi kadrovi su se tek oformljavali. Neki najznačajniji originalni prodori na tom području bili su još nepoznati i nedostupni (rani Lukácsevi radovi, Bloch, Korsch itd.) tako da je tadašnja preokupacija još malog broja jugoslavenskih filozofa bila usmjerena prvenstveno na kritiku staljinističke varijante marksističke filozofije [...].[105]

Vranicki smatra da je u takvim okolnostima značajan doprinos daljnjem razvoju imao rad časopisa *Pogledi* (1952-1955) u kojem je po njemu Rudi Supek "postavio i toliko presudan problem socijalističke kulture" te navodi da je Supek zaključio da je za njegovo rješavanje potreban "ne negatorski nego kreativno kritički odnos prema dosadašnjoj kulturnoj baštini"[106].

---

da je Staljin preko mene obaviješten da se Tito odlučio maknuti od njega! Bila sam zbunjena. Voljela sam, kao i mnogi u Jugoslaviji, i SSSR i Staljina. Godinama su nam govorili da smo braća, da moramo biti ponosni što Tita i Staljina isto sunce grije, a i Crvena armija je odigrala značajnu ulogu u oslobođenju Jugoslavije. I sve je to, odjednom, preko noći, moralo biti zaboravljeno, od najvećeg prijatelja, SSSR nam je postao najveći neprijatelj. A Staljin od omiljenog političara – mrski političar!" Bibić, M. (2012.) "Svjedokinja povijesti", *Slobodna Dalmacija*, online izdanje od 10.01.2012. godine na https://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/153901/svjedokinja-povijesti-ja-sam-staljinu-odnijela-titovo-ne-a-koju-godinu-kasnije-zavrsila-na-robiji, stranica je posjećena u ožujku 2015. godine.

[104] Vranicki, P. (1961., […] 1987.) *Historija marksizma. Druga knjiga*, str. 370.

[105] Ibid., str. 385.

[106] L. cit. Vranicki se referira na članak Rudija Supeka pod nazivom "Materijalni, socijalni i personalni osnovi socijalističke kulture". Radi se zapravo o tekstu koji se sastoji od šesnaest teza koje je Rudi Supek pripremio za diskusiju u Društvu nastavnika sveučilišta, visokih škola i suradnika naučnih ustanova koje je i bilo izdavač časopisa *Pogledi*. Iz Vranickovog prikaza u *Historiji marksizma* to nije vidljivo, ali je značajno za razumijevanje geneze praksisovske grupe. Vranicki naznačuje da je Supek postavio problem socijalističke kulture i citira dio njegove sedme teze. U cijelosti teza glasi:
"Humanistički sadržaj socijalističke kulture ili socijalistički humanizam sastoji se u ukidanju ili postepenom prevladavanju svih onih oblika otuđenja (alijenacije) ljudske svijesti i prirode, koji su u današnjem, dosocijalističkom društvenom razvitku bili uvjetovani čovjekovom podređenošću prirodnim i društvenim silama. Osnovni oblici otuđenja u klasnom društvu očituju se: u otuđenju ljudskog rada (fetišizam robe i novca), u otuđenju ljudske slobode (fetišizam države, državne birokracije i državnih poglavica, fetišizam individue), u otuđenju društvenog ili generičkog bića čovjeka (u religiji, idealizmu države, idealizmu posebnih čovjekovih djelatnosti - »čiste« estetike, »čiste« nauke i slično), u otuđenju ljudskih potreba (asketizam i senzualizam, formalizam i naturalizam, misticizam i privitizam, itd.). Ukidanje tih oblika otuđenja podrazumijeva kako preobrazbu društvenih odnosa tako i aktivno osvještavanje i stvaranje drugačijih potreba pomoću kulturnog djelovanja, to jest društvenim oblikovanjem ljudske svijesti i osjetljivosti." Supek, R. (1953.) "Materijalni, socijalni i personalni osnovi socijalističke kulture", *Pogledi: časopis za teoriju društvenih i prirodnih nauka*, sv.

Već ovdje se među samim praksisovcima može nazrijeti porijeklo njihove težnje koja je u narednim godinama prepoznata kao nedogmatski ili stvaralački marksizam i koji postao njihova zaštitna oznaka u afirmativnim godinama djelovanja grupe. Drugim riječima, začetak nove intelektualne struje koja će razvijati u kritici i odmaku od teorije odraza te početak filozofske grupe može se upravo tražiti na ovom mjestu, tj. u tekstu Rudija Supek u časopisu *Pogledi* koji je u obliku teza za raspravu predstavljen tadašnjoj akademskoj zajednici.[107]

U prilog tome mogu se nabrojati uloge koje je Rudi Supek imao u organizaciji časopisa *Pogledi* i *Praxis* te Korčulanske ljetne škole. U časopisu *Pogledi* bio je tajnik redakcije i odgovorni urednik, u časopisu *Praxis* bio je član redakcije do njegovog posljednjeg broja (bez obzira na pisanu ostavku iz 1974. godine), a smatra se da je s Milanom Kangrgom inicirao je osnivanje Korčulanske ljetne škole, dok se u korespondenciji potpisivao kao njezin direktor.

Osim značaja časopisa *Pogledi* za razvoj marksističke filozofske tradicije Vranicki ističe prijevod i izdavanje Marxovih i Engelsovih *Ranih radova,* u kojima je i sam sudjelovao kao priređivač izdanja i pisac predgovora prvim trima izdanjima (1953., 1960. i 1967. godine).[108] Također, u podnožnoj zabilješci navodi da je upravo on u svojoj knjizi *Misaoni razvitak Karla Marxa* (1952.) naznačio važnost ranijeg razdoblja samog Karla Marxa, što do tada nije bilo poznato našoj javnosti. U istoj zabilješci Vranicki je istaknuo interes Gaje Petrovića za rusku i sovjetsku filozofiju (doktorska disertacija o Plehanovu i članci o sovjetskoj filozofiji od 1918. do 1938. godine u časopisu *Pogledi*).

Dalje opet stavlja težište na politička događanja koja su obilježila spomenuto desetljeće u kojem su se održala dva kongresa KPJ (1952. – promjena naziva u SKJ i 1958. – donošenje

2 (4): str. 238. U zaključku posljednje teze predlaže i definiciju tematiziranog te piše: "Humanistički sadržaj socijalizma mogao bi se definirati tako, da se kaže, da podruštvljenje čovjeka-pojedinca ne ide bez izvjesne individualizacije (oslobađanja lične ili kolektivne inicijative) društvenih ustanova i odnosa. Jedno uvjetuje drugo, a oblik te uvjetovanosti određen je konkretnim historijskim procesom društvene preobrazbe." Ibid., str. 242. Supekove teze mogle bi se shvatiti kao proglas jedne nove intelektualne struje koja se razvijala u odmaku spram paradigme sovjetskog marksizma koji je političkim dekret odbačen nekoliko godina ranije. O samoj diskusiji vidi idući broj časopisa *Pogledi*.

[107] Supek u svojoj drugoj tezi kritizira sovjetsku teoriju odraza, govoreći: "Socijalistička kultura ne stvara se po zakonu mehaničke fatalnosti (po »teoriji odraza« baze u superstrukturi, kako je shvaćaju suvremeni sovjetski ideolozi) niti po zakonu malograđanske stihije (po metodi slobodnih asocijacija, konjukturnih teza i antiteza, ličnih sklonosti, koja se u posljednje vrijeme javlja kod nas), već kao svijesni, kritički napor uzdizanja ljudske svijesti i osjećaja na jedan viši stupanj, u smislu oslobađanja od raznih oblika otuđenja (alijenacije) čovjeka u klasnom društvu." Ibid., str. 236.

[108] Vranicki u predgovoru prvom izdanju nije posebno isticao značaj *Ranih radova*, dok je već u predgovoru drugom izdanju, koje je pisano u studenom 1960. godine kada je održan i glasoviti Bledski simpozij, ukazao na povijesni značaj i ulogu koje je imala njihova objava. Naglasak je stavljen na davanje humanističkog sadržaj jugoslavenskom socijalizmu, zatim prevladavanje početne faze socijalističkog razvoja i njegove birokratsko-etatističke koncepcije. U tom smislu je zaključio da je socijalizam "proces oslobađanja od raznih oblika ljudske alijeniranosti", baš kao što je to naglasio i Supek ranije. Vidi Vranicki, P. (1961.) "Predgovor drugom izdanju" u Marx, K., Engels, F. (1953., 1960., 1967. [...], 1989.) *Rani radovi,* Bošnjak, S. (prev.) Zagreb: Naprijed, str. 31.

Programa KPJ). Na završnom odlomku o trećoj etapi revolucije tematizira "ostale teorijske preokupacije" u kojem zapravo govori o kritici teorije odraza i ističe Bledski simpozij, ali ne dobivamo zapravo odgovor tko su praksisovci, nego opet upućuje na podnožne zabilješke (br. 37, 38 i 39). Isto tako ne imenuje one koji su branili teoriju odraza na navedenom simpoziju. "Branitelji teorije odraza i naslijeđenog koncepta dijalektičkog materijalizma u filozofskim krugovima ostali su u manjini te se najveći dio filozofa orijentira na nove probleme i nova koncipiranja i pojedinih tradicionalnih filozofskih pitanja."[109] Naznake u podnožnoj zabilješci broj 37 upućuje čitatelja da su oni koji su kritički pristupili teoriji odraza i zastupali humanistički i historijski karakter marksizma osnovali Korčulansku ljetnu školu i časopis *Praxis*, a druga strana 1966. godine časopis *Dijalektika* u Beogradu.

Deklarativno tvrdi da među kritičarima teorije odraza postoje razlike u filozofskom mišljenju, ali da se ipak slažu, ili bolje rečeno okupljaju, oko ideje čovjeka kao *bića prakse*. Ponavljam, Vranicki u ovom dijelu *Historije marksizma* ne daje odgovor na pitanje koje tražim, a to je tko je po njemu bio član filozofske grupe *Praxis*. Ako se vodimo nabrojenim imenima i djelima koje je naveo u podnožnoj zabilješci broj 38 (Milan Kangrga, Vuko Pavičević, Gajo Petrović, Danilo Pejović, Rudi Supek, Predrag Vranicki, Vanja Sutlić) – u dijelu kada tvrdi da postoje razlike među kritičarima teorije odraza, ali koji shvaćaju čovjeka kao biće prakse – onda bi sasvim sigurno mogli postaviti pitanje o kriteriju uvrštenja npr. Vuke Pavićevića u tu grupu. No, ako uzmemo da je Vranicki tek ukazivao na raznolikost u naslovima i temama kojima su se oni bavili u tom razdoblju, tada bismo mogli reći da je to možda suvišno, ali nikako netočno.

Nešto više prostora o djelatnosti časopisa *Praxis* posvećuje u četvrtoj i posljednjoj etapi revolucije koja započinje 1965. godine. Započevši ponovno s političkim događanjima, tj. okolnostima privredne i društvene krize (privredna reforma i problem samoupravljanja). Pokretanje "revije »Praxis«" označava kao "značajan korak" u teoretskom smislu.[110] Ne navodi tko, niti gdje je pokrenuo *Praxis*, nego kaže da se radi o najvećem dijelu vodećih filozofa u tadašnjoj državi. Tih godina težište teorijskog bavljenja filozofskom djelatnošću bilo je i dalje na kritici sovjetskog modela marksizma, ali ono što je u ovom dijelu zanimljivo primijetiti jest to da Vranicki jasno navodi da je do kritike došlo tek nakon što je politički utvrđeno da se radi o jednom anakronom sustavu. "Ova kritika se vršila *kada je prevladavalo već oficijelno mišljenje* [istaknuo RĐ, op.] da je staljinizam *nepovratna prošlost* [istaknuo RĐ, op.] a poboljšanje odnosa sa zemljama socijalističkog tabora ponovno oživljavalo izvjesne iluzije koje

[109] Vranicki, P. (1961., […] 1987.) *Historija marksizma. Druga knjiga*, str. 396.
[110] Vidi ibid., str. 405.

konstantno prate naše odnose."[111] Samo na temelju ovoga danas ne bi bilo pogrešno niti teško braniti tezu da su zapravo praksisovci poslužili kao instrument državne vlasti u doktrinarnoj izgradnji društvenog sustava i vrijednosti, kao i da je zapravo simpozij na Bledu iz 1960. godine, koji se prikazuje kao slavodobitni trenutak nove marksističke filozofske tradicije na našim prostorima,[112] ništa drugo doli Pirova pobjeda praksisovaca. Dakle, *Praxis aut ancilla politicae*.[113]

Ovdje se ne tvrdi da su oni svjesno i namjerno prihvatili tu ulogu – ulogu državnih filozofa – nego da im je u tom povijesnom trenutku dodijeljena takva društvena uloga. Na ovom mjestu Vranicki je pojasnio i ulogu praksisovskog prihvaćanja Marxove devize o "nepoštednoj kritici svega postojećeg" koja u biti obuhvaća stav da ne postoji ništa što bi bilo izuzeto od dijalektičke kritike. "Jugoslavenski filozofi nisu imali nikakvih namjera da iz tog stava izvlače bilo kakve anarhičke zaključke i postupke jer tada ne bi bili marksisti. Pa i sam Marx, kada je navodio ovaj stav koji se tada odnosio na buržoasko društvo, nije smatrao da je i u tom buržoaskom društvu sve samo negativno i da ga treba jednostavno negirati."[114]

U ovom dijelu, tj. istom odlomku teksta, Vranicki koristi dva termina kojima ukazuje na djelovanje časopisa *Praxis*. Naime, koristi termin "redakcija časopisa" i "suradnici »Praxisa«". Termine je koristio u dvije rečenice. Prvo je naveo da je redakcija inicirala mnoge filozofske i teorijske probleme i odmah je u sljedećoj rečenici razvio misao da su suradnici časopisa *Praxis* usvojili stav o dijalektičkoj kritici. Ovaj kriterij je koristan za daljnje razmatranje o tome tko je zapravo bio praksisovac, tj. koga se s vremenskim odmakom treba smatrati praksisovcem, a sâm Vranicki je filozofsko izdavaštvo ovog razdoblja revolucije ponovno predstavio u podnožnoj zabilješci (br. 2 na str. 407). Njom su obuhvaćeni autori i njihove objavljene knjige u razdoblju od 1966. do 1976. godine.[115] Do kraja poglavlja ponovno pažnju usmjerava na društveno-politička događanja, a završnom poglavlju koje slijedi, tj. u *Zaključnim razmatranjima,* Vranicki se zaklinje u marksizam kao kreativnu misao koja je materijalizam, dijalektika i humanizam, kao i izraz revolucionarne snage suvremenog svijeta, dok u pojmu *historija* prepoznaje "najkompleksniji i najkompliciraniji moment prirodnog kretanja".[116]

---

[111] L. cit.

[112] Usp. Kangrga, M. (2001., 2002.) *Šverceri vlastitog života*, str. 80. Vidi i Bielińska, K. (2009.) "`Ajde, opet na Bled! Prilog razmatranjima o »Praksisu«", *Filozofija i društvo*, sv. 20 (2): str. 249-259.

[113]Usp. Kukoč, M. (1994.) "Temelji hrvatske filozofije prakse", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, sv. 20 (1-2): str. 408.

[114] Vranicki, P. (1961., […] 1987.) *Historija marksizma. Druga knjiga*, str. 405.

[115]Od markista-filozofa navedeni su: M. Kangrga, B. Bošnjak, M. Životić, M. Marković, Z. Pešić-Golubović, Lj. Tadić, D. Rodin, D. Nedeljković, A. Krešić, D. Grlić, V. Rus, G. Petrović, S. Stojanović, V. Sutlić i on sâm.

[116] Ibid., 412s.

4. 4. 2. Predrag Vranicki – *Filozofija historije*

Na kraju *Predgovora* u *Filozofiji historije* Predrag Vranicki ističe da želi dati svoj doprinos "historiji filozofskohistorijske misli", ali on ne ulazi u pojmovnu razliku između povijesti i historije, na kojoj ustraje npr. M. Kangrga.[117] U tri knjige na gotovo 1.900 stranica (numeracijom označeno 1.886 stranica) Vranicki je želio, kako kaže, opširnim i sintetičkim djelom prikazati filozofiju historije od antike pa do početka dubokih transformacija građanskog svijeta nakon Drugog svjetskog rata. U spomenutom predgovoru navedeno je kako nije previše pažnje posvetio prirodoznanstvenom materijalizmu i marksizmu. Prvog smatra "insuficijentnim", a prema njegovu mišljenju: "Slično je i marksistima, osobito staljinističke provenijencije, koji su pisali velika djela ali bez velikih misli."[118]

Naime, posvetivši cijelu treću knjigu filozofiji historije nakon Drugog svjetskog rata, Vranicki napominje u *Historijskom uvodu*, koji ima za cilj pružiti čitatelju politički i društveni kontekst tog razdoblja, da su se vremenom "uvidjela" dva momenta koja su bitna za razumijevanje marksističke filozofije:

- da svako ideologiziranje filozofije i vezivanje bilo koje filozofije s državnom ideologijom, znači ujedno i stagnaciju i deformaciju te filozofije i
- da Marxova filozofija i marksistička uopće nije nekakav posjednik apsolutne istine, nego filozofija koja ima jednako tako povijesni karakter kao i svaka druga.[119]

U razdoblju od 1988. do 2003. godine kada je i objavljena posljednja knjiga *Filozofija historije*, pokušao je relativizirati svoju marksističku poziciju i pretendira da ga se upamti kao (glavnog) kroničara "historije filozofskohistorijske misli" na ovim prostorima, tj. pionirom filozofske historije u Hrvata, ali i šire. U prilog tome govori činjenica da sâm ističe kako je jedino škotski teolog filozof Robert Flint (1838-1910) napisao knjigu koja prikazuje "pregled

[117] Razliku između pojmova povijest i historija među praksisovce je uveo M. Kangrga, polazeći u tome od razlike koju čini G. W. Hegel. "*Historijski*, na početku je (bila) prošlost, *povijesno* pak na početku je (bila) mogućnost, pri čemu povijesno omogućuje (otvara, pojašnjava) ono historijsko, odnosno buduće omogućuje (otvara, objašnjava) ono prošlo i sadašnje. Ili, hegelovski rečeno: Duh kao rezultat svog vlastitog (djelatno-borbenog) samorazvitka vidi tek sebe kao pravi početak svega. To je »probijanje« duha do samospoznaje svog vlastitog podrijetla, a to i jest metodologijski put kojim treba ići i općenito, i do shvaćanja samog odnosa povijesno-historijskog. Odatle, naime, proizlazi: Kada bi ovo »historijsko« (kao puki fakticitet i ono izvanjsko) bilo bez »povijesnog« kao svog izvora, konstituensa i djelatne mogućnosti, ono bi bilo *od početka* besmisleno (kad bi ga, naime, uopće i bilo!). Stoga je u svom faktičkom toku (ili: samoodržavanju u vlastitu kontinuitetu) ovo historijsko uvijek iznova »prekidano« i »probijano« iz svog vlastita podrijetla koji je povijesni čin (povijesnost kao prava bit ili mogućnost historijskog)." Kangrga, M. (1984., 1989.) *Praksa-vrijeme-svijet* u: Kangrga, M. (1989.) *Odabrana djela*, sv. 3, Zagreb: Naprijed, str. 321s.

[118] Vranicki, P. (2001.) *Filozofija historije. Od antike do kraja devetnaestog stoljeća. Knjiga prava*, Zagreb: Golden marketing, str. 13.

[119] Vranicki, P. (2003.) *Filozofija historije. Nakon Drugog svjetskog rata*, str. 13.

razvoja filozofskohistorijske misli" u svom djelu *Philosophy of History in France and Germany* (1874.).

Na ovom mjestu može se dodati, iako nije pisao priručnik i pregled filozofije historije kao Vranicki, da je njegov kolega Branko Bošnjak iza sebe ostavio *Povijest filozofije* u tri knjige s pod naslovima *Razvoj mišljenja u ideji cjeline*, čije izdanje iz 1993. godine broji 1.654 stranice. Također, uzimajući u obzir da su objavljena odabrana djela u četiri sveska Gaje Petrovića, Milana Kangrge i Danka Grlića te u šest svezaka Predraga Vranickog, i "ako se tome doda da je svaki član objavio 10-15 knjiga i mnoge manje članke i rasprave"[120] može se ovdje navesti i opća značajka naših praksisovaca – naglašena sklonost autorskom stvaralaštvu. Na temelju tog istog Vranicki pak smatra da se radi o jednoj od najkreativnijih generacija u južnoslavenskim narodima i dostojan predstavnik filozofske misli u svijetu.

Tražeći odgovor tko su predstavnici te generacije tj. praksisovaca u *Filozofiji historije* dolazi se do treće knjige u kojoj je prikazana "filozofskohistorijska misao" u Velikoj Britaniji, SAD-u, Njemačkoj, Francuskoj i drugim zemljama. U dijelu o drugim zemljama posvetio je pozornost i zagrebačkoj grupi oko časopisa *Praxis*, istaknuvši pri tom članove prve redakcije: R. Supeka, G. Petrovića, M. Kangrgu, B. Bošnjaka, D. Grlića, D. Pejovića i sebe. Prema njegovu mišljenju: "Bila je to jedinstvena grupa istomišljenika u kojoj je svaki član bio posebna individualnost i samostalan i originalan u razmišljanjima."[121]

Na pedeset sedam stranica prikazao je osnovna teorijska pozicije svakog od njih, naznačivši da je lista imena praksisovaca u bivšoj Jugoslaviji puna duža, te ne navodi njihova imena, osim Mihajla Markovića i Ljubomira Tadića kao beogradske članove koji su podržali srpsku agresiju na Republiku Hrvatsku, niti kriterij po kojem bi se mogli rukovoditi. Tu ostaje na ranije spomenutoj distinkciji iz *Historije marksizma* – članovi redakcije i suradnici časopisa *Praxis*. U okviru spomenutoga gotovo na dvije stranice donosi tekst iz uvodnog članka prvo*g* broja časopisa *Praxis*, tj. njihovog programatskog proglasa – "Čemu Praxis". Sadržaj njihova proglasa bit će tema nešto kasnije, no ovdje bi se zadržao na komentaru Predraga Vranickog koji je smjestio u podnožnoj zabilješci. Kao svjedočanstvo povijesnog trenutka, zapisao je sljedeće:

> Sve ovo pišem i iscrpnije citiram zbog današnje mlade generacije u nas u Hrvatskoj, koja je nakon 1990. godine suočena s dosad najvećim mitologiziranjem i iskrivljavanjem naše prošlosti i koja o tim zbivanjima prije gotovo četrdeset godina ne zna ništa ili veoma malo.[122]

[120] Ibid., str. 539.
[121] L. cit.
[122] Ibid., str. 489.

Istina, u školama se ne uči o praksisovcima. S druge strane, na fakultetima ne postoji obvezni predmet koji bi nosio naziv poput *Filozofija grupe Praxis*, ali to ipak ne znači da o njima nema govora. No, pri tome ne treba zaboraviti mišljenje Vranickog koji je smatrao da marksizam čine samo velika djela, bez velikih ideja – a što su drugo bili praksisovci, nego marksisti. Što nam onda preostaje - tražiti velike ideje tamo gdje ih nema? Ovdje se ne dovodi u pitanje postojanje grupe praksisovaca, kao što to danas čini npr. Božidar Jakšić, niti postojanje časopisa koji je materijalni dokaz povijesnog postojanja praksisovske grupe. No, ostaje pitanje kako će netko interpretirati i pristupiti njihovom djelu – kritički ili tendenciozno i laudativno na krilima reminiscencija poput one Predraga Vranickog:

> Nikad u modernoj historiji ne samo našega hrvatskog, nego i ostalih naroda na ovom području, grupa filozofa nije stekla takav međunarodni ugled i nikad nije bio stvoren filozofski časopis koji se mogao mjeriti s najboljim časopisima u svijetu.[123]

Još jednom da ponovim, nije sporno postojanje niti grupe filozofa niti postojanje časopisa. Pitanje je što je to stvaralački ili kreativno u njihovom marksizmu? Je li samo činjenica da su napravili odmak od ruske inačice marksizma – tzv. staljinizma. Ako je, onda nisu jedini. Što je zapravo mitologiziranje i iskrivljavanje naše povijesti o kojoj govori Vranicki?[124] Je li riječ o mitologiziranju kada se tvrdi da su praksisovci bili stvaralački marksisti ili revizionisti kako ih je prikazao npr. Kołakowski u svoj povijesti marksizma? Oni su za sebe su tvrdili prvo, a drugo su kategorički odbijali.

4. 4. 3. Leszek Kołakowski o slomu marksističke doktrine i marksističkoj iluziji

Leszek Kołakowki je napisao svoju trotomnu povijest marksizma nešto kasnije nego Predrag Vranicki. Želio je napisati povijest marksizma, tj. povijest njegove doktrine.[125] Djelo je pisao u razdoblju od 1968. do 1976. godine, a već je spomenuto da je prvotno objavljena na poljskom jeziku u izdanju pariškog Instituta Literacki, a dvije godine kasnije prevedena je i na engleski jezik.[126] Za razliku od *Historije marksizma* P. Vranickog koja je doživjela nekoliko domaćih izdanja, povijest marksizma L. Kołakowskog prvi put je u Poljskog bila legalno

[123] Ibid., str. 540.

[124] "Zato historija filozofskohistorijske misli, kao i filozofije uopće, nije samo znanstveni prikaz prošlosti nego razumijevanje onih stanja duha, onih preokupacija prvenstveno najvećih umova čovječanstva, koja su i danas na svoj način naše preokupacije." Ibid., str. 624.

[125] Kołakowski, L. (1978.; 2008.) *Main Currents of Marxism. The Founders. The Golden Age. The Breakdown*, New York – London: W. W. Norton & Company, str. XXIII.

[126] Vidi Scruton, R. (2009.) "Leszek Kołakowski: thinker for our time" (tekst je objavljen na internetskoj stranici https://www.opendemocracy.net/article/leszek-kolakowski-thinker-for-our-time-0, stranica je posjećena u srpnju 2017. godine).

objavljena tek 2000. godine, što ne i čudi jer je sâm bio *persona non grata* u Poljskoj do demokratskih promjena 1989. godine.[127]

Njegova djelo koncipirano je na način da je u prvoj knjizi pisao o osnivačima (*the founders*), u sljedećoj knjizi o tzv. zlatnom dobu (*the golden age*) kojim je obuhvatio vrijeme od Druge internacionale do početka staljinizma s kojim počinje posljednja knjiga čiji je podnaslov *Slom* (*the breakdown*). Kuriozitet je da njegovo djelo nije u cijelosti prevedeno na francuski jezik. Naime, u predgovoru pisanom 2004. godine Kołakowski u posljednjoj rečenici daje naslutiti o čemu je riječ. Smatra da francuska izdavačka kuća Fayard nije htjela izazvati bijes među francuskim ljevičarima objavljivanjem posljednjeg dijela njegove povijesti marksizma.[128] Inače, korišteno je njegovo englesko izdanje iz 2008. godine koje objedinjuje sve tri knjige u jednom svesku.

Upravo je u trećoj knjizi o slomu marksističke doktrine posvetio posljednje poglavlje razvoju marksizma nakon Staljinove smrti, gdje su svoje mjesto našli i praksisovci. Posljednje poglavlje ima nešto više od 50 stranica i sastoji se od šest podnaslova (destaljinizacija, revizionizam u istočnoj Europi, jugoslavenski revizionizam, revizionizam i ortodoksija u Francuskoj, marksizam i Nova ljevica te "seljački marksizam" Mao Tse-tunga). Jugoslavenski revizionizam predstavljen je na nešto manje od četiri stranice, a na samom početku je istaknuo da je tadašnja država imala posebnu ulogu u razvoju marksizma – bila je to prva revizionistička država s prvom takvom partijom na svijetu. Ukazujući na posebnosti tadašnje države, primjećuje da je tada u njoj bilo lakše nego bilo gdje drugdje objaviti tekst kojim se napada službena ideologija, ali se isto tako zbog toga moglo lakše nego bilo gdje drugdje završiti u zatvoru zbog toga.[129]

Praksisovce opisuje kao dinamičnu grupu marksističkih teoretičara koji su utemeljili časopis *Praxis* i vodili ljetnu školu. Poimence navodi G. Petrovića, M. Markovića, S. Stojanovića, R. Supeka, L.Tadića, P. Vranickog, D. Grlića, M. Kangrgu, V. Koraća i Z. Pešić-Golubović. Na temelju ovog niza imena vidljivo je da se Kołakowski u vrijeme pisanja o jugoslavenskom revizionizmu vodio imenima koja su pojavljivala u kontekstu rada filozofskog časopisa i sudjelovanja na ljetnoj školi. Navodeći osam članova grupe *Praxis* koji su bili uklonjeni sa svojih radnih mjesta 1975. godine, ne upućuje na razlikovanje među njima. Opisujući njihovu djelatnost smatra da su "možda najaktivniji krug marksističkih filozofa na

[127]Vidi Szostkiewicz, A. (2009.) "Leszek Kołakowski, 1927-2009: a master figure" (tekst je objavljen na internetskoj stranici https://www.opendemocracy.net/article/leszek-kolakowski-1927-2009-a-life-of-courage, stranica je posjećena u srpnju 2017. godine).
[128] Vidi Kołakowski, L. (1978., 2008.) *Main Currents of Marxism*, str. VII.
[129] Ibid., str. 1168.

svijetu"[130]. Moglo bi se reći da tada još nije došlo do njihovog razlikovanja među njima samim, nego da je ono uslijedilo nešto kasnije, tj. obustavom izlaženja filozofskog časopisa *Praxis*, zatim sa slučajem uklanjanja profesora iz Beograda s tamošnjeg filozofskog fakulteta, te prilikom odlučivanja o pokretanju novog časopisa – *Praxis International*.

Na istom mjestu je istaknuo da je praksisovce kao revizionisti jer su se bavili tipičnim revizionističkim temama poput npr. otuđenja, opredmećenja i birokracije. Osim toga, istaknuta je njihova kritika definicije slobode kao "shvaćene nužde ili potrebe" (*understood necessity*) što je povezano s revizionističkih stajalištem o obrani subjektiviteta.[131] Upravo je to istaknuo kao glavni filozofski cilj revizionista u odnosu na doktrinu lenjinizma, pri čemu su kritizirali njihovu teoriju refleksije, tj. odraza, potom determinizam te pokušaje deduciranja moralnih vrijednosti iz spekulativnih historiografskih doktrina.[132] Isto tako uz praksisovce povezuje razvijanje Marxove filozofske antropološke misali nasuprot teoriji o dijamatu zbog čega su imali važnu ulogu u širenju humanističkog oblika marksizma u tadašnjoj državi, ali u međunarodnom filozofskom svijetu potvrđuje tezu o njima kao revizionistima. Kołakowski ih nigdje ne spominje u kontekstu stvaralačkog tj. kreativnog marksizma kako su oni sebe znali isticati, ali ne umanjuje njihovu tadašnju važnost pod vidikom njihove filozofske aktivnosti proizašle na liniji kritike i otklona spram teorije dijamata.

Uzimajući značajke i kriterij po kojem je prikazao djelovanje revizionističkih pravca marksizma, čini se ne samo nepotrebnim, nego čak i nemogućim njih osporavati. Tako bi se moglo reći da su praksisovci bili stvaralački marksisti, koliko i svi drugi revizionisti, odnosno da su svi revizionisti bili stvaralački marksisti isto koliko i sami praksisovci. Drugim riječima, samoproglašena škola stvaralačkog marksizma poznata kao filozofska grupa *Praxis* jedan je od mnogobrojnih izdanaka poslijeratne kontinentalno-europske struje tumačenja Marxove misli.

Ako se uzme da je Kołakowski napisao povijest marksizma, baš kao i naš Vranicki, onda je opravdano postaviti pitanje kakav je njegov odnos prema marksizmu, pri čemu ne treba zaboraviti da je o njegovom slomu pisao još u vrijeme dok je Vranicki smatrao sebe integralnim marksistom i bio je duboko uvjeren u svijetlu budućnost marksizma.

U predgovoru izdanju iz 1981. godine Kołakowski izjavljuje da je Marxove tekstove čitao pod najvećim utjecajem Georga Lukásca (1885-1971), dodajući da je daleko od toga da dijeli isto mišljenje kao on prema marksizmu. U *Uvodu* ukazuje na još uvijek postojeće sporove u tumačenju jedinstvenosti Marxove doktrine, tj. razlikama između njegovog ranog i kasnog

[130] Ibid., str. 1169.
[131] Vidi ibid., str. 1169.
[132] Ibid., str. 1158.

učenja. Postoje tumačenja da je socijalna filozofija u Marxovu *Kapitalu* nagoviještena u njegovim ranim spisima, dok drugi smatraju da je analiza kapitalističkog društva obilježena razlazom s utopističkom i normativnom retorikom njegovih ranijih radova.[133] Vranicki se pod tim vidikom prozvao integralnim marksistom, a na istom stajalištu bili su i drugi praksisovci, kao i Leszek Kołakowski. On ističe da je Marx svoje ideje razvijao krajnje dosljedno od samih svojih početaka i navodi deset teza od kojih nikada nije odstupio.[134] Ali za razliku od Vranickog koji je još 1988. godine vjerovao da je marksizam budućnost, Kołakowski u svom uvodu kaže da ne postoji racionalno opravdanje za traženje odgovora na probleme modernog svijeta u marksizmu, tvrdeći da bi i sâm Marx morao mijenjati svoje stavove da je poživio "još devedeset godina" i to na način koji ne možemo pretpostaviti.

Stoga, ne čudi njegova teza iz prve rečenice *Epiloga* o marksizamu kao najvećoj sanjariji 20. stoljeća koja je proizašla iz kombinacije mesijanskih maštarija i borbe europske radne klase protiv siromaštva i eksploatacije. Ona je oblikovana koherentnom doktrinom znanstvenog socijalizma koju Kołakowski dovodi u vezu s Proudhonom i za čiju sintagmu tvrdi da je apsurdna sama po sebi (sredstvo postizanja cilja može biti znanstveno, ali ne i izbor samog cilja po sebi).

Prema njegovu mišljenju, potrebno je razlikovati marksističko tumačenje povijesti (historijski materijalizam) koje je obogatilo shvaćanje ljudske povijesti od marksizma kao političke ideologije. S druge strane, prepoznati vrijednost historijskog materijalizma za njega nije isto što potvrditi i istinu marksizma. Marksizam je pretendirao na stvaranje znanstvene

[133] Vidi ibid., str. 8.

[134] U osnovi radi se o sljedećim tezama:

1. Marx´s point of departure is the eschatological question derived from Hegel: how is man to be reconciled with himself and with the world?
2. Marx, like Hegel, looks forward to man´s final reconciliation with the world, himself, and other.
3. Alienated labor is a consequence of the division of labour which in its turn is due to technological progress, and is therefore an inevitable feature of history.
4. Alienation means the subjugation of man by his own works, which have assumed the guise of independent things.
5. Alienation is thus not to be cured by thinking about it, but by removing its causes.
6. The transcendence of alienation is another name for communism – a total transformation of human existence, the recovery by man of his species-essence.
7. Communism does not deprive man of individuality or reduce personal aspiration and abilities to a dead level of mediocrity.
8. Contrary to what the utopian socialist claim, communism is not an ideal in opposition to the real world, a theory which might have been invented and put into practice at any time in history.
9. But the proletariat is more than the instrument of an impersonal historical process: it fulfils its destiny by being conscious of that destiny and of its own exceptional situation.
10. While communism is the final transformation of all spheres of life and human consciouness, the motive force of the revolution that brings it about must be the class-interest of the exploited and destitute proletariat.

Više ibid., str.146-149.

spoznaje i njegova je temeljna doktrina od samog početka, kako kaže Kołakowski, bila da značenje povijesnog procesa može biti shvaćeno jedino ako se prošlost tumači u svjetlu budućnosti. Jednostavnije rečeno, to bi značilo da možemo znati što je bilo i što je, ako znamo što će biti. Predviđanje budućnosti je element koji je ovdje neizvjestan jer se na kraju postavlja pitanje o mogućnost verifikacije postavljenih teza o budućnosti koja može biti u realnom vremenu za nekoliko minuta ili sto godina, odnosno samo načelan i neodređen izraz uvjerenja u neku promjenu.

Kołakowski upućuje na osobitu neizvjesnost u predviđanju u pogledu socijalnih pitanja npr. demografske prognoze, osobito ako se predviđaju općenita kretanja bez vremenskog roka. Ideja o mogućim znanstvenim predviđanjima (budućnost čovječanstva i društveni oblici), bez kojih se ne mogu shvatiti niti prošla događanja, nerazdvojna je od marksističke teorije društvenih formacija. Među ostalim zbog toga Kołakowski piše o marksizmu kao sanjariji i istovremeno politički učinkovitij teoriji koja je utjecaj ostvarivala na temelju profetskih, grotesknih i iracionalnih elementa. "Marksizam je doktrina slijepe uvjerenosti da raj univerzalnog zadovoljstva čeka na nas odmah iz ugla."[135] U ovom dijelu uspoređuje marksizam s religijom jer prepoznaje njegovu religijsku funkciju - psihološka potreba za sigurnošću. No, radi se samo o prividnom obliku religije zato što predstavlja svoju vremensku eshatologiju kao znanstveni sustav, što religijske mitologije ne podrazumijevaju.[136]

Dovodeći u vezu marksizam s političkim uređenjima, konstatira da je marksizam (bio) desetljećima *zamrznut* kao ideološka superstruktura totalitarnih političkih pokreta zbog čega je izgubio vezu s intelektualnim razvojem i društvenom stvarnošću. Iluzorno je očekivati njegovo oživljavanje jer ne postoji više sustav niti metoda koja bi bili primjenjivi na suvremeni svijet.[137] Zaključio je na kraju *Epiloga* da već tada marksizam više ne tumači niti mijenja svijet, nego se radi samo o sloganima koji služe različitim interesima.[138]

Ranije je već iznesena tvrdnja o neraskidivoj povezanosti i podređenosti filozofske grupe *Praxis* tadašnjem službenom političkom režimu, a ovdje bih želio samo usporediti stav Kołakowskog o marksističkoj metodi s mišljenjem o aktualnosti praksisovske metode. Dok je on već u vrijeme pisanja svoje povijesti marksizma odbacivao njezinu primjenjivost u suvremenom svijetu, danas u našoj akademskoj zajednici postoje mišljenja o neuspjehu praksisovaca u davanju odgovora na temeljne izazove čovječanstva na početku 21. stoljeća, ali

[135] Ibid., str. 1208.
[136] Vidi l. cit.
[137] Vidi ibid., str. 1211.
[138] Vidi l. cit.

njihova metoda smatra se još uvijek aktualnom. Primjerice Lino Veljak kaže: "Ponudio je ["*Praxis*"], ipak, metodu (ili, minimalno, metodski okvir) na temelju koje se s tim pitanjima možemo suočiti na primjeran način [...]."[139] Pretpostavljam da time misli na kritiku svega postojećeg – no može se postaviti zapravo pitanje o originalnosti metode. Praksisovci su tu ideju preuzeli od samog Marxa koji na taj način kritizirao tadašnje društveno uređenje (buržoaziju). Međutim, očito je velik broj filozofa prije Marxa i u njegovo doba, od Voltairea i Fichtea do Owena i Proudhona, upravo koristio to načelo nepoštedne kritike svega postojećega. U čemu bi ležala posebna originalnost takve radikalne kritike? Vranicki funkciju kritike vidi kod Marxa u povezanosti sa smislom Hegelove metodologije izražene u konstrukciji teza-antiteza-sinteza.[140] U citiranom tekstu Vranicki vidi nastanak "unutrašnjih proturječja" koja se u društvu "moraju milom ili silom prevladati", ali ostaje otvoreno pitanje koja se proturječja rješavaju "milom", a koja "silom" i zašto njom.

Pripremajući milenijsko izdanje svog djela Kołakowski se u već citiranom *Novom predgovoru* te u *Novom epilogu* osvrnuo na prevladanu doktrinu, ali i potrebu njenog daljnjeg proučavanja u okviru povijesti ideja. U istaknutom predgovoru navodi da filozofska učenja koja su dugo vremena privlačila pozornost nikada u potpunosti ne iščezavaju, već samo mijenjaju vokabular i nalaze se na marginama kao avangardni fenomeni. To je slučaj i s marksizmom i njegovom, po Kołakowskom, grotesknom stremljenju za znanstvenošću, dok za samog Marxa zaključuje da će u budućnosti postojati sve više i više ono što je danas, tj. "ulomak iz udžbenika povijest ideja, osoba koja više ne izaziva emocije, jednostavno autor jedne od »velikih knjiga« devetnaestog stoljeća – jedne od onih knjiga koju se rijetko tko potrudio pročitati ali čiji su naslovi poznati obrazovanim ljudima"[141].

4. 4. 4. Međunarodna recepcija dviju povijesti marksizma

Usporedba dviju povijesti marksizma, odnosno dvaju autora koji su ih pisali, bio je pokušaj traženja odgovora na pitanje koga bi se i zašto trebalo smatrati članom filozofske grupe *Praxis*. Kada govore o filozofskoj grupi *Praxis* obojici su u fokusu filozofski časopis *Praxis* i Korčulanska ljetna škola, što su ujedno i praksisovska temeljna identifikacijska obilježja, a

[139] Veljak, L. (2012.) "Smije li se govoriti o današnjoj aktualnosti »Praxisa«" u: Olujić Oluja, D., Stojaković, D. (ur.) (2012.), *Praxis. Društvena kritika i humanistički socijalizam*, str. 128.

[140] "Postoji samo onaj zakon dijalektike koji nam govori da u svakoj historijskoj strukturi, u svakom historijskom i društvenom sistemu nastaju unutrašnja proturječja koja se moraju milom ili silom prevladati poradi daljnjeg nesmetanog i slobodnijeg razvoja čovjeka." Vranicki, P. (2003.) *Filozofija historije. Nakon Drugog svjetskog rata*, str. 621.

[141] Kołakowski, L. (1978., 2008.) *Main Currents of Marxism*, str. 1214.

potom nabrajaju imena članova i savjeta redakcije te suradnika časopisa. Upravo ovo posljednje je nagovijestio Vranicki u *Historiji marksizma*, što je ranije i naznačeno, dok u *Filozofiji historiji* piše prvenstveno o članovima redakcije i njihovoj filozofskoj djelatnosti.

Kołakowski nije išao za tim ukaže na ideje svakog pojedinačnog filozofa, nego se zadržao na glavnim zastupanim tezama onoga što naziva *Praxis* grupa. U vrijeme njegova pisanja o praksisovcima već je izdavanje časopisa bilo obustavljeno i "beogradska osmorka" je bila udaljena s radnih mjesta na fakultetu u Beogradu, tj. dogodili su događaji koji su nešto kasnije uvjetovali stvaranje potrebe za razlikovanjem među njima, što se nastavilo u inicijativi oko izdavanja časopisa *Praxis International*, kao i u stavu oko nacionalnim pitanja u 80-im godinama. Drugim riječima, prikazao ih je u jednom općem smislu, naznačivši njihovu važnost i aktivnost u tom povijesnom trenutku.

Posebno se zanimljivo još jednom osvrnuti i na njihov odnos spram marksizma. Kołakowski i sâm nekada marksisti poput Vranickog i ostalih praksisovaca radi odmak od marksizma već 70-ih godina prošlog stoljeća, dok naš filozof još krajem 80-ih godina 20. stoljeća vjeruje u njegovu budućnost, a kasnije ga proglašava insuficijentnim. No, ipak u svojim *Završnim razmatranjima* u *Filozofiji historije* Vranicki iz vida ne ispušta pojmove socijalizma, komunizma i staljinizma,[142] kao što ne odstupa ni od svojih filozofskih uvjerenja koja je počeo zastupati prije više od pola stoljeća. U prilog ovom posljednjem navodim ulomak iz gore navedenog dijela *Filozofije historije*.

> Jedan od najvećih rezultata moderne filozofije i filozofije historije jest, dakle, da čovjek stvara historiju, da je ona rezultat njegova *svestranog djelovanja, njegove prakse* [istaknuo RĐ, op.], shvaćajući tu *praksu u njezinu totalitetu* [istaknuo RĐ, op.]. Jer čovjek ne mijenja svoju stvarnost, svoju historiju samo preobražavanjem prirode što je sine qua non njegove egzistencije (materijalna praksa), nego i misli tu svoju djelatnost i predviđa njezine promjene i rezultate (misaona, idejna, znanstvena praksa), ostvaruje nove oblike postojanja (umjetnost, graditeljstvo i dr.), ostvaruje razne društvene i političke oblike (pleme, država i dr.) – jednom riječi, čovjek je totalno biće, ako ga shvatimo u ukupnosti jedne zajednice (jer svatko ne može raditi i proizvoditi sve). Zato su razne jednostrane vulgarno materijalističke i apstraktno idealističke koncepcije morale ustuknuti pred tim shvaćanjima koja te jednostranosti i prevladavaju.[143]

Stoga se može rezimirati o njima kao o dvojici filozofa koji su potekli iz država u kojima je u drugoj polovini 20. stoljeća dominirala marksistička ideologija i iz kojih su počeli svoj akademski rad koji je Kołakowskog odveo na suprotnu stranu. Zatim, obojica su pisala

[142] "Rušenjem Berlinskog zida nije bio srušen nikakav socijalizam, a još manje komunizam (koji pretpostavlja i nestanak klasa pa prema tome i svako tlačenje i iskorištavanje čovjeka), nego *staljinizam*." Vranicki, P. (2003.) *Filozofija historije. Nakon Drugog svjetskog rata*, str. 618.

[143] Ibid., str. 608.

trotomna djela gotovo u isto vrijeme (s većim povijesnim odmakom razlike u godinama bit će gotovo beznačajne, a možda i već jesu) i koja su bila prevođena na strane jezike. No, s bitno razlikom što djelo Predraga Vranickog nije prevedeno na engleski jezik koji se smatra jezikom suvremene znanosti, dok je Kołakowski pisao drugu i treću knjigu na Sveučilištu Oxford i prijevod cijelog djela na engleskog jeziku bio je dostupan već 1978. godine. Znači s jedne strane imamo filozofa marksista kao povjesničara marksizma čije djelo nije objavljeno na engleskom jeziku, a s druge filozofa nemarksista kao povjesničara marksizma (doduše, nekadašnjeg marksista) čije je djelo prisutno u engleskom govornom području gotovo četrdeset godina. Ako izostavimo povijesne, političke i društvene okolnosti (npr. rušenje Berlinskog zida, raspad SSSR-a, raspad SFRJ) i zadržimo se samo na činjenici da jedan nije preveden na današnji jezik znanosti, dok je drugi preveden i kasnije je sam filozofski djelovao na engleskom jeziku, onda ne bi trebalo biti dvojbe čija povijest marksizma ima primat u europskoj i svjetskoj akademskoj zajednici. Ali čini se da svi s tim ne bi složili. Oni bi se mogli pozivati na to da se nekada i kvalitetne stvari dugo godina prešućuju.

U našoj akademskoj zajednici neki učenici Vranickoga tvrde da je djelo našeg filozofa "najkvalitetniji prikaz, pregled i tumačenje geneze, razvitka i kontroverzija orijentacija obuhvaćenih pojmom *marksizam* na svjetskom planu", što sam već spomenuo. Također, istovremeno se upućuje na slabu međunarodnu recepciju i ukazuje se na nesrazmjer u međunarodnoj recepciji cjelokupnog filozofskog djela Predraga Vranickog. Naime, zagrebački filozof Lino Veljak ustanovljuje izostanak međunarodne recepcije djela Predraga Vranickog nakon 1980. godine i tome nastoji dati objašnjenje.[144] Isto tako Veljak iskazuje "nadu da će mlađi naraštaji istraživača, koji nisu imali prigode da se osobno upoznaju s Predragom Vranickim (a među kojima, zanimljivo, raste broj onih koji su impresionirani upravo njegovim opusom), buduću zadaću potpuna istraživanja i adekvatnog vrednovanja njegova opusa izvršiti na primjeran način"[145].

S druge strane, danas se poljskog filozofa Leszeska Kołakowskog smatra važnim predstavnikom poljske i općenito europske inteligencije 20. stoljeća, ne samo zbog njegovog filozofskog, nego cjelokupnog društvenog djelovanja i utjecaja. Tako npr. eminentni engleski filozof sir Roger Vernon Scruton u svom tekstu objavljenom povodom i neposredno nakon smrti poljskog filozofa Kołakowskog osvrnuo na njegovo lik i djelo. U tekstu se Scruton kratko osvrće na akademski intrigantnu i nagrađivanu karijeru poljskog filozofa (npr. 1983. godine primio je MacArthurovu nagradu, a 2003. godine je primio Klugovu nagradu za postignuća u

[144] Vidi Veljak, L. (2014.) "Prilog vrednovanju djela Predraga Vranickog", str. 386.
[145] Ibid., str. 389.

humanističkim znanostima u iznosu od milijun američkih dolara), u kojoj središnje mjesto zauzima govor o djelu posvećenom povijesti marksizma. Scruton navodi da je to djelo Kołakowskog "najobuhvatniji prikaz marksizma koji postoji i onaj koji slijedi intelektualne korijene marksističke ideje sve do nastojanja u zapadnom razmišljanju koja su već bila otkrivena u Plotinovim *Eneadama*"[146].

U dosadašnjem istraživanju praksisovaca nisam se susreo s komparativnom analizom ova dva djela. Ovaj dio teksta o Vranickom i Kołakowskom imao je svrhu da prikaže tko se i u skladu kojim kriterijima smatrao članom filozofske grupe *Praxis*. Oba autora u svojim djelima ukazala su na glavne ideje spomenute grupe, s time da im je Vranicki iznenađujuće malo prostora posvetio u *Historiji marksizma*, što je zato u *Filozofiji historije* nadoknadio. Presudna razlika koja proizlazi iz ova dva djela utemeljena je na svjetonazorima dvojice filozofa s kojima je na kraju usko povezana i njihova današnja međunarodna recepcija.

Predrag Vranicki je filozof koji je do kraja ostao dosljedan svojim filozofskim idejama koje su u njegovom posljednjem djelu *Filozofije historije* prisutne u prilagođenom i promijenjenom jezičnom obliku te su uklopljene u kontekst filozofske discipline filozofija historije. S druge strane, Kołakowski je napravio odmak od marksističkih ideja još u vrijeme kada je to bilo nezamislivo u našoj akademskoj zajednici i samim time među praksisovcima. No, pritom nije umanjio njihovu ulogu i aktivnost u okviru tadašnjih marksističkih krugova. Dapače, učinio je upravo suprotno, ali nakon što je jednom napisao svoju povijest marksizma, ostavio ju je nepromijenjenu da svjedoči povijesnom trenutku, tj. filozofskoj kritici marksizma kojom je ukazao na nekonzistentnost i apsurdnost marksističkog pokušaja da se prikaže u svjetlu jednog znanstvenog pristupa. Stoga se pod tim vidikom može se tumačiti i zaključak nekrologijskog teksta o Kołakowskom u kojem se tvrdi da nikada nije bio guru, nego uvijek učitelj.[147]

Iza poljskog filozofa Kołakowskog ostalo je djelo koje je zauzelo svoje mjesto u europskoj intelektualnoj povijesti, dok se u našim akademski krugovima još uvijek preispituju i pretpostavljaju razlozi izostanka šire međunarodne recepcije Vranickovog djela o povijest marksizma, kao i općenito njegovog filozofskog opusa. To ne treba shvatiti samo kao konkretno pitanje o recepciji filozofskog opusa Predraga Vranickog, već o stvaranju potrebe za recepcijom svih onih koji su bili filozofi praksisovske provenijencije.

> Posebno ohrabruje činjenica da među pripadnicima mlađih generacija – ne samo filozofa i sociologa, nego istoričara (povjesničara) i politologa – pokazuje ozbiljno

[146] Scruton, R. (2009.) "Leszek Kołakowski: thinker for our time".
[147] Szostkiewicz, A. (2009.) "Leszek Kołakowski, 1927-2009: a master figure".

> interesovanje za filozofiju prakse i značaj „Praxisa“ i Korčulanske ljetne škole za kulturni život bivše Jugoslavije.[148]

Interes mlađih (filozofskih) generacija za praksisovsku grupu daje osnovu za utemeljenje i daljnje razmatranje onoga što bi se moglo označiti kao renesansom filozofske tradicije praksisovske grupe. To bi se moglo opisati kao stvaranje potrebe i naglašenog interesa za istraživanje praksisovske grupe s ciljem poticanja obnove jednog takvog filozofskog diskursa.

5. Renesansa filozofske tradicije praksisovske grupe

Na početku novog milenija i sâm Vranicki se požalio na nedovoljni interes za filozofska djela praksisovske baštine, što bi se ujedno moglo protumačiti u smislu nepostojanja interesa ni za njegovu filozofsku ostavštinu. No, kako je Veljak istaknuo, to bi se trebalo u budućnosti promijeniti zahvaljujući upravo "mladim naraštajima istraživača" koji u navedenom slučaju pokazuju interes za filozofski opus Predraga Vranickog.

Ovdje ne treba zanemariti niti ulogu profesora koji su ujedno i mentori u akademskom formiranju tih istraživača, osobito onih koji su osobno poznavali praksisovace i kod njih se akademski obrazovali. U prvom redu treba imati na umu dvojicu već spomenutih zagrebačkih profesora filozofije Linu Veljaka i Antu Čovića čiji nastavničko i stručno djelovanje predstavlja sponu između predstavnika praksisovske filozofske baštine i tih mladih naraštaja istraživača kulturnog i filozofskog fenomena poznatog kao praksisovska grupa.

U prilog tvrdnji o značajnoj ulozi zagrebačkih filozofa-profesora u onome što bi mogli nazvati renesansa filozofske tradicije praksisovske grupe na našim prostorima ide i izjava zagrebačkog profesora i filozofa Hrvoja Jurića. Osim profesorske uloge, naglašava doprinos mlađe generacije istraživača i samih studenata, te smatra da je "praxis filozofija" i danas aktualna.

> U posljednje vrijeme situacija se mijenja. Za to su zaslužni *profesori* [istaknuo RĐ, op.] koji su se ponovno 'sjetili' svojih praksisovskih korijena, zatim *tereotičari mlađe generacije* [istaknuo RĐ, op.] koji su do Praxisa došli baveći se različitim filozofskim, društvenim i političkim problemima u kritičko-emancipatorskom registru, ali i *studenti* koji su otkrili Praxis i *općenito marksizam* [istaknuo RĐ, op.] zahvaljujući potrazi za alternativama neoliberalističkom sistemu. Svi oni valoriziraju iz današnje perspektive nasljeđe 'praxis filozofije', kao i ono što je značila u tadašnjom jugoslavenskom i svjetskom kontekstu. No, najvažnije je da svi oni pristupaju 'praxis filozofiji' bez udivljenja i suvišnih obveza, dakle, ne kao modi ili kanonu što je 60-ih i 70-ih godina

[148] Jakšić, B. (2012.) "»Praxis« - kritički izazovi" u: Olujić Oluja, D., Stojaković, K. (ur.) (2012.), *Praxis. Društvena i kritika i humanistički socijalizam*, str. 83.

kod mnogih vjerojatno bio slučaj, *nego zato što nam 'praxis filozofija' i danas nešto govori* [istaknuo RĐ, op.].[149]

Jurićeva izjava objavljena je u tjedniku čiji je tekst poslužio kao najava *Međunarodne konferencije o jugoslavenskoj ljevici: Praxis-filozofija i Korčulanska ljetna škola* (1963-1974) koja je održana u Korčuli od 13. do 15. listopada 2011. godine u organizaciji beogradskog ureda za Jugoistočnu Europu Rosa Luxemburg Stiftunga.

5. 1. Ciklus predavanja u Beogradu

Spomenuta konferencija je samo još jedna formalna potvrda interesa za tu filozofsku tradiciju u našoj akademskoj zajednici (npr. ranije zbornici o životu i djelu Gaje Petrovića) koja se može usporediti s ciklusom predavanja *O praxis filozofiji* u organizaciji beogradskog Omladinskog doma. Ciklus je imao dvadeset četiri predavanja koja su održana od lipnja 2009. godine do studenog 2010. godine sa zadaćom otvorene argumentirane rasprave o prošlosti, ali i budućnosti "praxis filozofije".[150]

Ciklus predavanja i konferencija organizirani su od strane beogradskih kulturnih institucija, u okviru kojih su izdani i zbornici radova u Beogradu 2011. i 2012. godine, a povezuje ih i nekoliko zajedničkih izlagača i kasnije autora tekstova u zbornicima (Zagorka Golubović, Nebojša Popov, Lino Veljak i Ivo Kuvačić - čiji je tekst za zbornik preuzet iz njegove knjige *Sjećanja* i koji nije sudjelovao na konferenciji, ali je dostavio svoj tekst za konferenciju i njezin zbornik).

---

[149] Izjava Hrvoja Jurića u novinskom članku. Vidi Ožegović, N. (2011.), "Desant ljevičara na Korčulu. Marx u novom ruhu", *Nacional*, 10.4.2011. godine, str. 72. U tekstu je preneseno mišljenje Jurića o načinima na koji se istraživači bave *praxis filozofijom*. Prema njemu, jedni se bave intenzivno njom (Luka Bogdanić i Katarzyna Bielińska). Na ovom mjestu Jurić nije naveo npr. Gracijana Kalebića koji je 4.2.2010. godine obranio doktorsku disertaciju pod naslovom *Filozofija prakse i mišljenje revolucije Gaje Petrovića* pred povjerenstvom od tri člana (Mladen Labus, Lino Veljak i Vjekoslav Afrić) i kojem je sâm Jurić godinu dana ranije bio u Vijeću poslijediplomskih studija FFZG-a koje je prihvatilo Kalebićev izvještaj o predloženoj temi. Među onima koji se intenzivno bave *praxis filozofijom*, Jurić je naveo još dvije grupe istraživača, one čiji interes prema njoj proizlazi iz interesa za socijalnu i političku filozofiju, etiku, feminističke i anarhističke teorije (Ankica Čakardić, Dušan Marković, Petra Milata, Ozren Pupovac, Nenad Stefanov i njegova malenkost) i koji istražuju praksisovsku ostavštinu pod vidikom istraživanja povijesti SFRJ i njezinih kulturnih i umjetničkih pokreta (Krunoslav Stojaković, Ana Dević, Vladan Jeremić, Sezgin Boynik, Branka Ćurčić i Gal Kirn). Nekoliko godina kasnije, tj. 2015. godine, Hrvoje Jurić govorio je na predstavljanju Kalebićeve knjige u Zagrebu. Tom prilikom Jurić je ispravio jednu Kalebićevu "omašku". "Jurić je također istaknuo jednu omašku u Kalebićevom djelu, odnosno tvrdnju da je Petrović slabo popraćen, kontrirajući navođenjem četiriju skupova i pet zbornika vezanih za *Praxis* koji su se pojavili u posljednje vrijeme, kao i isticanjem da je došlo do naglog porasta interesa za *Praxisom* među studentima." Perušić, L. (2015.) "Predstavljanje knjige *Filozofija prakse i mišljenje revolucije Gaje Petrovića* Gracijana Kalebića", *Filozofska istraživanja*, sv. 35 (2): str. 357.

[150] Daković, N. (2011.) "Uvodna napomena" u: Daković, N. (pr.) *Filozofija prakse. Zbornik*, Beograd: Dom omladine Beograd, str. 5.

U *Uvodnoj napomeni* zbornika predavanja istaknuta je namjera davanja prostora "nekadašnjim akterima praxis filozofije" i onima koji su se tom filozofijom na bilo koji način bavili. S druge strane je "konferencija bila fokusirana na historijski period nastanka i djelovanja praxis-filozofije i Korčulanske ljetne škole u razdoblju od 1963. do 1974. godine" okupljajući pritom "mlade znanstvenike" iz država regije, kao i "analitičare iz Njemačke i Poljske", dok su kao suradnici časopisa i sudionici Korčulanske ljetne škole predstavljeni Zagorka Golubović, Božidar Jakšić, Nebojša Popov, Gajo Sekulić i Lino Veljak.

Uzimajući postavljanu zadaću u ovom dijelu teksta – utvrditi tko se još danas smatra praksisovcem i postoji li kriterij za njihovo razlikovanje – korisno je pogledati strukturu zbornika predavanja koji je podijeljen u dva dijela. U prvom su dijelu svrstani su radovi "sudionika praxis filozofije" tj. Mihaila Markovića, Zagorke Golubović, Dragoljuba Mićunovića, Nebojše Popova, Svetozara Stojanovića, Ive Kuvačića, Veselina Golubovića, Jovana Aranđelovića i Žarka Puhovskog koji je je u tekstu zastupljen tekstom pod naslovom "Filozofija politike novog stanja" iz 1971 godine. U drugom su dijelu zastupljeni "sljedbenici i kritičari", bez naznake tko pripada jednoj ili drugoj skupini ili možda objema, kao što niti naslovi njihovih predavanja ne pridonose jasnoći razlikovanja. Prvi u nizu naveden je Lino Veljak s tekstom pod naslovom "Praxis, Korčulanska ljetna škola, praksisovci", a od predstavnika iz hrvatskih akademskih krugova tu su još Nadežda Čačinović ("Godine s Praxisom") i Mislav Kukoč ("Dometi hrvatske filozofije prakse").[151]

Samo je Kukoč, koji je ovu priliku iskoristio za ponovljanje teze o hrvatskoj filozofiji prakse, što čini otprilike posljednjih četvrt stoljeća,[152] naveo niz imena koje smatra hrvatskim predstavnicima filozofije prakse – Bošnjak, Grlić, Kangrga, Kuvačić, Petrović, Supek,

[151] Pored navedenih, tu se nalaze i tekstovi Alije Hodžića ("Tek jedno sjećanje"), Leva Krefta ("Estetika i marksizam"), Slobodana Divjaka ("Pomeranje idejno-vrednosnih orijentacija naše intelektualne elite"), Mile Savića ("Praxis-filozofija izvan svoje epohe"), Dušana Pajina ("Kritička teorija Herberta Markuzea"), Bogdana Kojevića ("Pojam praxisa kod Marksa i Hane Arent"), Alpara Lošonca ("Prekrižena praksa"), Miška Šuvakovića ("Fragmenti o praxis filozofiji i teoriji"), Nevena Cvetićanina ("Rekvijem praxis-filozofu i preludij o praksis filozofiji"), Vladimira Markovića ("Apologetske konsekvence disidentske kritike o nasleđu jugoslavenske praxis škole"), Miloša Kneževića ("Politička praksa grupe Praksis – Praksis filozofija pred paradoksom tranzicije") i urednika izdanja Nenada Dakovića ("Postmoderna i praxis – prašina i oblak: o post-filozofiji Milana Kangrge"). Inače, Kukoč je obranio magistarski rad koji je objavljen 1988. godine pod naslovom *Usud otuđenja*. Zanimljiva je činjenica povezna s mentorstvom njegovog rada. Mentorstvo su mu je odbio G. Petrović, dok je M. Kangrga odbio prihvatiti prvu verziju njegova rada. Prema Kukočevim riječima, razlog tomu je bila njegova kritičnost prema Marxovoj filozofiji. Prisjećajući se početka 90-ih godina i skupština HFD-a, Kangrga izjavljuje: "Poslije više nikada nisam išao na te skupštine, jer su tamo dolazili ljudi poput Kukoča, a ja sam ih sve pocijepao." Popov, N. (ur.) (2003.) *Sloboda i nasilje. Razgovor o časopisu Praxis i Korčulanskoj ljetnoj školi*, Beograd, Res Publica, str.140.

[152] Vidi Kukoč, M. (1992.) "Hrvatska marksistička filozofija i krah socijalizma" u: *Filozofska istraživanja*, sv. 12 (2): str. 383-393. "Njoj su pripadali [hrvatskoj filozofiji prakse]: *Branko Bošnjak, Danko Grlić, Milan Kangrga, Danilo Pejović* (do razlaza s grupom 1966. godine), *Gajo Petrović, Vanja Sutlić* (u svojoj prvoj fazi, predstavljenoj u knjizi *Bit i suvremenost*), *Predrag Vranicki*, te dijelom *Rudi Supek* i *Ivan Kuvačić*." Kukoč, M. (1994.) "Temelji hrvatske filozofije prakse", str. 408.

Vranicki, te dijelom Pejović i Sutlić. Istaknutim imenima dodatno je dao na važnosti, ne ulazeći u daljnja razjašnjenja. Njegova motivacija je ukazivanje na posebnost zagrebačkih neomarksista u odnosu na njihove tadašnje beogradske suradnike, preimenovavši tako zagrebačke u hrvatske marksističke filozofe.[153] U tom je smislu Kukoč i u Beogradu tvrdio:

> Neomarksisti "beogradske škole" ubrzo su, jamačno, postali svjesni da njihov scijentistički obojen marksizam neće biti prihvaćen u suvremenoj anglosaksonskoj filozofiji znanosti, a da, na drugoj strani, sa svojom "meta-etikom" i "simboličkom logikom" nemaju što tražiti među spekulativno-humanistički orijentiranim neomarksistima zapadne provenijencije. Stoga su se, nasuprot najavljenih sporova, beogradski neomarksistički filozofi priklonili "apstraktnom humanizmu" zagrebačke filozofije prakse, te su, u odori "jugoslavenske praxis-filozofije", i oni prigrabili svoj dio svjetske slave.[154]

U ovom dijelu Kukoč je stavio naglasak na ono što bi se moglo označiti kao njihov vanjski identitet – filozofski časopis i ljetnu školu, ne ulazeći u njihove međusobne teorijske razlike. Inače, smatra da se sintagama koju zagovara ranije nije prihvaćena više zbog političkih razloga, nego onih teorijske prirode.[155] Međutim, isto tako moglo bi se reći da je i Kukočev pristup uvjetovan društveno-političkim prilikama, a manje kritičkom usporedbom filozofskih tekstova.

Na ovom mjestu kratko se još može dodati, čemu će kasnije biti posvećeno više prostora, Kukočevo mišljenje o nepostojanju nasljednika i sljedbenika filozofske grupe *Praxis*. To ocjenjuje žalosnim, bez obzira što je njihovo djelovanje imalo negativan utjecaj na cjelokupni razvoj filozofije kod nas. Ili njegovim riječima rečeno:

> Međutim, jednosmjernost i ekskluzivnost marksističke filozofije prakse nepovoljno se odrazila na razvoj filozofije u cjelini.[156]

I zaključno:

> Filozofija prakse danas je, *nažalost* [istaknuo RĐ, op.], završen ciklus u povijesti hrvatske filozofije. Nije proizvela sljedbenike i nasljednike koji bi produktivno nastavili njezinu misao.[157]

Tematizirana događanja i pisani tragovi u obliku zbornika predstavljaju samo jedan od dokaza (ponovnog) interesa za marksističku misao, a samim time i za filozofsku grupu *Praxis*. Kao da

[153] Usp. Petrović G. (1985., 1986.) "Frankfurtska škola i zagrebačka filozofija prakse".
[154] Kukoč, M. (2011.) "Dometi hrvatske filozofije prakse" u: Daković, N. (pr.) *Filozofija prakse*, str. 237.
[155] Kukoč, M. (1998.) *Kritika eshatologijskog uma. Problem otuđenja i hrvatska filozofija prakse*, Zagreb: Kruzak, str. 11.
[156] Kukoč, M. (2011.) "Dometi hrvatske filozofije prakse", str. 240.
[157] Ibid., str. 246.

je netko pročitao Kukočev tekst "Prijepori o suvremenoj hrvatskoj filozofiji" iz 1999. godine i odlučio promijeniti stvari.[158]

5. 2. Međunarodna konferencija na Korčuli

U takvim okolnostima nije izostao niti kritički osvrt na Kukočevu ideju hrvatske filozofije prakse, a iznesena je na spomenutoj međunarodnoj konferenciji na Korčuli. Tvrdilo se da je Kukoč smjestio svjetsku širinu praksisovaca u "Prokurstovu postelju hrvatstva"[159]. Svakako je zanimljivo primijetiti Kukočev izostanak s međunarodne korčulanske konferencije s koje mu je njegov kritičar Božidar Jakšić uputio kritiku, kao što niti Jakšić nije bio dio beogradskog ciklusa predavanja u okviru kojeg je Kukoč iznio svoju već dobro poznatu tezu.

U akademskom okruženju kojeg obilježava i takav (ne)kritički pristup[160] ne samo u filozofskim, nego i drugim društvenim problemima, artikuliran je gotovo jedinstven stav oko toga tko je praksisovac, barem u užem smislu riječi. Naime, radi se o članovima redakcije filozofskog časopisa *Praxis*. Na tom tragu svoje tvrdnje iznosi i Mislav Kukoč, te se čini kako je to bila i misao vodilja organizatora i konferencije o *Praxisu* na Korčuli.[161]

Jedan od dvojice urednika ranije spomenutog korčulanskog zbornika Dragomir Olujić Oluja u uvodnom tekstu pod naslovom "Prošlost u nastupanju*"* sažima teme i stavove zastupane na konferenciji. Odmah na početku piše o "nesumnjivom" postojanju tri praksisovska kruga. U prvi krug ubraja "manje-više jedinstvenu grupaciju zagrebačkih filozofa i sociologa, uži redakcijski krug časopisa »Praxis«"[162] uz koju povezuje G. Petrovića, M. Kangrgu, R. Supeka, I. Kuvačića, D. Grlića, P. Vranickog i B. Bošnjaka. Ukazujući dodatno na njihovu važnost koristi za njih englesko-hrvatski naziv za njih "*founding fathers* praxis-filozofije". U sklopu

---

[158]Usp. Kukoč, M. (2000.) "Prijepori u suvremenoj hrvatskoj filozofiji", u: P. Barešić (gl. ur.) *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije. Zbornik radova znanstvenog skupa, Zagreb 22.-25. lipnja 1999.,* Institut za filozofiju, Zagreb. Tom prilikom Kukoč se vodio kritikom hrvatskog filozofa Jure Zovka koji je filozofiju prakse opisao kao filozofsku JNA u intevjuu iz 1997. godine.

[159] Vidi Jakšić, B. (2012.) "»Praxis« – kritički osvrt" u: Olujić Oluja, D., Stojaković, K. (ur.) (2012.), *Praxis. Društvena kritika i humanistički socijalizam*, str. 71. Vidi Jakšić, B. (2012.), *Praxis - Mišljenje kao diverzija*, str. 136-148.

[160] "Ne treba ni od koga, pa ni od Mislava Kukoča tražiti da menja svoja uverenja, još manje da odustaje od oštre kritike praksis orijentacije, ali bi bilo lepo da se sam sa sobom dogovori što on zaista misli, pod uslovom da misli!" Ibid. str. 148.

[161]Inače, sâm Kangrga u svom govoru o članovima redakcije časopisa *Praxis* proziva za kriva tumačenja i samog Mislava Kukoča. U tom smislu Kangrga naglašava da su "pravi i jedini članovi redakcije *Praxis*" Branko Bošnjak, Danko Grlić, Milan Kangrga, Danilo Pejović, Gajo Petrović, Rudi Supek i Predrag Vranicki. Objašnjava da je Danilo Pejović bio član redakcije do kraja 1966. godine, nakon čega je dao ostavku i uključio se "u tzv. nacionalističku hrvatsku struju kako u politici, tako i na Fakultetu". Kangrga, M. (2001., 2002.) *Šverceri vlastitog života*, str. 31.

[162] Olujić Oluja, D. (2012.) "Prošlost u nastupanju" u: Olujić Oluja, D., Stojaković, K. (ur.) (2012.), *Praxis. Društvena kritika i humanistički socijalizam*, str. 7.

konferencije takvu je tvrdnju zastupao diplomant FFZG i tadašnji doktorand na Goetheovom sveučilištu u Frankfurtu Alen Sućeska u članku "Spekulativnost praxis-filozofije: pokušaj marksističke kritike“ u kojem kaže sljedeće: "u svojim osnovnim postavkama – primjerice, onom određenja pojma prakse – svi se praksisovci u bitnom slažu". U podnožnoj zabilješci dodaje pojašnjenje kojim daje do znanja koga smatra praksisovcem:

> Pod "praksisovci" mislim na središnji krug zagrebačkih profesora iz uredništva časopisa "Praxis", na Gaju Petrovića, Milana Kangrgu, Rudija Supeka, Danka Grlića, Predraga Vranickog, Branka Bošnjaka te Ivana Kuvačića.[163]

Ovdje bi se moglo ukazati na izostanak jasnog kriterija u pristupu problemu. Ako se vodio kriterijem užeg članstva u uredništvu, onda se mora reći da je filozofski časopis *Praxis* u svakom broju ima dva glavna i odgovorna urednika. Gajo Petrović je naveden kao takav u svakom broju, a u brojevima od 1964. do zadnjeg broja 1966. godine surađivao je s Danilom Pejovićem. Zatim je na Pejovićevo mjesto došao Rudi Supek koji je na tom mjestu bio od prvog broja za 1967. godinu do zadnjeg broja za 1973. godinu. U zadnjem godištu glavni i odgovorni urednici bili su Gajo Petrović i Ivan Kuvačić. Jednostavnije rečeno, časopis *Praxis* nije imao sedam članova kako bi netko mogao zaključiti iz mišljenja gore navedenog autora, već (samo) četiri člana u cijelom razdoblju izdavanja časopisa.

Ako se vodio kriterijem šireg članstva uredništva, tj. članova redakcije, onda prije svega treba navesti da su stalni članovi redakcije bili B. Bošnjak, D. Grlić, M. Kangrga, G. Petrović, R. Supek i P. Vranicki. Prvi je redakciju napustio D. Pejović, na čije je mjesto došao Mladen Čaldarović koji je prvi put naveden u broju 1-2 za 1967. godinu. On je bio član redakcije zaključno s brojem 4 u 1968. godini. Može se postaviti pitanje zašto je onda I. Kuvačić naveden, a ne i M. Čaldarović. Odgovor bi bio sasvim sigurno da je I. Kuvačić od samih početaka sudjelovao u radu časopisa i da je bio formalni član redakcije do samog kraja izdavanja časopisa. No, onda se može postaviti pitanje zašto onda nisu navedeni u tom krugu Veljko Cvjetičanin i Žarko Puhovski koji su bili članovi redakcije posljednje dva godišta filozofskog časopisa *Praxis*. Neki bi sasvim sigurno odgovorili da se Žarko Puhovski vremenom udaljio od tih ideja, dok bi za Veljka Cvjetičanina moglo biti rečeno da se kao sociolog bavio marksističkim idejama (npr. knjiga *Marksistička teorija društva* koja je prvi put objavljena 1977. godine) zbog čega nije značajno doprinio razvoju filozofije prakse. Takvi problemi u tumačenju i interpretiranju nastaju prilikom nepostojanja jasno određenog i istaknutog kriterija,

[163] Sućeska, A. (2012.) "Spekulativnost praxis-filozofije: pokušaj marksističke kritike" u: Olujić Oluja, D., Stojaković, K. (ur.) (2012.), *Praxis. Društvena kritika i humanistički socijalizam*, str. 134.

ali i kada se u kontekstu današnjeg društvenog uređenja pristupa jednom drugačijem idejnom sustavu bez kritičkog pristupa.

Drugi i treći krug razlikuju se generacijski, baš kao i prvi i treći krug. Prema usvojenom mišljenju, drugi krug je "ravnopravan" s prvim, a čine ga teoretičari iste generacije kao oni iz prvog kruga, ali iz različitih sredina, tj. iz Beograda, Ljubljane i Sarajeva. Treći krug opisan je kao "druga (mlađa) generacija praksisovaca"[164], bez navođenja imena, niti bilo kakvog daljnjeg obilježja. Praksisovci su predstavljeni u tri kruga i dvije generacije, s tim da treći praksisovski krug čine druga generacija praksisovaca. Gore su već navedeni mogući prigovori u pogledu prvog kruga, dok bi se moglo ukazati i na suvišnost druga dva kruga, barem terminološku, a nedostaje barem jedna generacija intelektualaca koja bi se mogla označiti praksisovskom.

U tom smislu trebalo bi se govoriti o tri generacije praksisovaca. Prva generacija je ona koja je pokrenula 1963. godine filozofsku ljetnu školu, poznatu kao Korčulanska ljetna škola (idejni začetnik R. Supek), te osnovala i vodila filozofski časopis *Praxis* od prvog broja izdanog 1964. godine do posljednjeg broja izdanog 1974. godine (B. Bošnjak, D. Grlić, M. Kangrga, G. Petrović, R. Supek i P. Vranicki). Njih je međusobno moguće razlikovati i prema znanstvenom području i temama kojima su bavili. Npr. sve osim R. Supeka moglo bi se smatrati marksističkim filozofima, dok bi se njega moglo odrediti prije svega kao marksističkog sociologa. U organizacijskom smislu, potrebno je izdvojiti R. Supeka kao osnivača i organizatora filozofsko-sociološke škole na Korčuli, a G. Petrovića i Rudija Supeka kao oslonac čitavog projekta filozofskog časopisa.

Drugoj generaciji pripadaju svi oni koji su u akademskom obrazovanju prihvatili praksisovski marksizam neposredno od samih praksisovaca ili posredno preko njihovih suradnika. Dio njih je napustio te ideje, naročito poslije 1990. godine (npr. Žarko Puhovski), a dio njih je ostao aktivan u akademskom i društvenom životu kao simpatizeri i zagovaratelji praksisovskog marksizma prve generacije (npr. L. Veljak, A. Čović, V. Golubović i dr.). Ovi posljednji – zagovaratelji i nastavljači praksisovskih ideja koje su neposredno preuzeli od izvornih praksisovaca - svojim su nastavničkim i stručnim radom zaslužni za renesansu filozofske tradicije praksisovske grupe u posljednjih desetak godina i samim time predstavljaju vezu između izvornih praksisovaca i mlađe generacije intelektualaca – prije svega, filozofa – čime su uvjetovali i potaknuli stvaranje nove tj. treće generacije praksisovaca (npr. G. Kalebić i dr. gore navedeni).

[164] Olujić Oluja, D. (2012.) "Prošlost u nastupanju" u: Olujić Oluja, D., Stojaković, K. (ur.) (2012.), *Praxis. Društvena kritika i humanistički socijalizam*, str. 7.

II. NASTANAK I DJELOVANJE FILOZOFSKE GRUPE *PRAXIS*

1. Akademsko obrazovanje i karijere prve generacije praksisovaca

Kao što je ranije već spomenuto, filozofski časopis i ljetna škola mogu se smatrati vanjskim obilježjima praksisovaca u okviru kojih je proklamirana njihova teorijska pozicija. U jesen 1968. godine Gajo Petrović napisao je prikaz poslijeratne filozofske djelatnosti pod naslovom "Filozofija u Jugoslaviji" i koji je objavljen 1971. godine u četvrtom svesku zbornika *Contemporary Philosophy* (La Nouva Italia Editrice, Firenza). Tekst je objavljen 1972. godine i u zbirci kronika, prikaza i intervjua pod nazivom *Čemu Praxis*, gdje je u sadržaju tekst predstavljen pod istim naslovom. Tom je prilikom zapisao sljedeće:

> Mislim da bi se razvoj jugoslavenske marksističke filozofije poslije Drugog svjetskog rata mogao podijeliti u tri glavna perioda: (1) period staljinističkog marksizma u filozofiji (1945-1949), (2) prijelaz od staljinističkog marksizma stvaralačkom (1950-1958) i (3) period nedogmatskog, stvaralačkog marksizma (nakon 1959).[165]

Prema shvaćanju Petrovića, ali i ostalih praksisovaca, stručni sastanak JUF-a 1960. godine na Bledu doveo je konačnog profiliranja dviju marksističkih struja u tadašnjoj državi. "Bledska diskusija bila je jedan od značajnih kamena međaša u historiji jugoslavenske marksističke filozofije. Ona je učinila eksplicitnim dvije velike struje i donijela svojevrsnu »pobjedu« nedogmatskoj."[166] Uzimajući filozofsku aktivnost praksisovaca, treba samo navesti da Zagreb nije bio središte od kuda su dolazili branitelji teorije dijamata. Upravo suprotno, to je bio Beograd i filozofi okupljeni oko časopisa *Dijalektika*.

Bledski sastanak je uvjetovao Petrovićevo daljnje shematiziranje filozofske djelatnosti u 60-im godinama prošlog stoljeća. S tim u vezi razlikuje vrijeme od 1959. do 1963. godine u kojem se raspravlja o ontološkim i antropološkim temama shvaćenim "kao dva aspekta iste cjeline", a poslije 1964. godine u središte rasprava dolaze teme iz "socijalno-političke filozofije koja su sa svoje strane proučavanja u uskoj svezi s ontološko-antropološkim pitanjima kao i s pitanjima politike i svakodnevnog života"[167]. Zatim uvodi razlikovanje navodeći da nakon 1968. godine dolazi do intenzivne djelatnosti filozofa marksista revolucionarno-humanističke orijentacije, a istovremeno je to "razdoblje karakterizirano pojačanim nastojanjem udruženih staljnističko-birokratskih klerikalno-totalitarističkih protivnika slobodnog mišljenja da se

[165] Petrović, G. (1971., 1972.) "Filozofija u Jugoslaviji“ u: Petrović, G. (1972.) *Čemu Praxis*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, str. 203.
[166] Ibid., str. 205.
[167] Ibid., str. 206.

onemogući javni rad filozofima marksistima"[168]. Uglavnom, Petrović je prikazao razvoj poslijeratne filozofske djelatnosti do 1968. godine, tj. do trenutka kada je pisao spomenuti prikaz. Postoje mišljenja da "tu klasifikaciju s manjim modifikacijama prihvaćaju i drugi istraživači poslijeratne filozofije u Jugoslaviji"[169].

Jedan od tih istraživača je i Veselin Golubović koji se u svojoj doktorskoj disertaciji iz 1985. godine objavljenoj u Zagrebu pod naslovom *S Marxom protiv Staljina* bavio filozofskom kritikom od 1950. do 1960. godine.[170] Naročito je posvetio pažnju vremenu između 1950. i 1953. godine te između 1958. i 1960. godine zato što smatra da je tada filozofska kritika (staljinizma) bila "konstantna i kontinuirana"[171], dok vrijeme od 1961. do 1964. godine vidi kao vrijeme filozofske artikulacije praksisovske teorije.[172]

U svojoj sljedećoj knjizi *Mogućnost novog* Golubović preuzima od Petrovića gore navedenu shemu, s tim da vrijeme nedogmatskog i stvaralačkog marksizma, kako ga i on naziva, započinje nešto ranije, tj. nakon 1957. godine.[173] Osim toga, na početku knjige uvodi i razlikovanje "suvremene jugoslavenske filozofije stvaralačkog marksizma" na temelju filozofskog sadržaja koji je obilježio pojedino razdoblje. Razlikuje tri razdoblja u njezinom razvoju: kritika staljinizma i nastanak filozofije prakse (1950.-1956. godine), zatim filozofije prakse (1957.-1967. godine) i nakon 1967. godine razdoblje filozofije revolucije.[174] U okviru

---

[168] L. cit. Ranije na istom mjestu pod intenzivnom djelatnošću filozofa marksista revolucionarno-humanističke orijentacije razumijeva dublje promišljanje Marxove misli kao misli revolucije i kritička analiza suvremenog socijalizma, zatim kritika struktura koje se suprotstavljaju njegovom razvoju i samoupravljanje kao njegov razvojni put.

[169] Kukoč, M. (1998.) *Kritika eshatologijskog uma*, str. 54, podnožna zabilješka br. 2. U prilog tome Kukoč navodi dvojicu autora Miloja Petrovića i Veselina Golubovića. S druge strane, ranije spomenuti autor Gerson S. Sher u svoj knjizi o *Praxisu* prvi dio posvećuje praksisovskom rodoslovlju. Započeo je s govorom jugoslavenskoj revoluciji (*Yugoslavia: The arrested revolution*), zatim je nastavio s poglavljem o borbi mišljenja (*The "Struggle of Opinions"*) referirajući se na početak 50-ih godina, potom se osvrnuo na časopis *Pogledi* (*The Pogledi Experience*), da bi u nastavku vrijeme od 1955. do 1960. označio kao godine usklađenja (1955-1960: *Years of Reconsolidation*), a vrijeme od 1960. do 1964. godine kao godine rađanja kritičkih institucija (1960-1964: *The Birth of an Institution of Criticism*). Više Sher, G.S. (1977.) *Praxis*, str. 1-56.

[170] "Protiv Staljina do Marxa, s Marxom do filozofije prakse i njome do mišljenja revolucije – to je put poslijeratne jugoslavenske filozofije, jedan od najplodnijih u suvremenom marksizmu." Golubović, V. (1987.) *S Marxom protiv Staljina. Jugoslavenska filozofska kritika staljinizma 1950-1960*, Zagreb: Globus, str. 298

[171] Ibid., str. 49. "Jugoslavenska marksistička filozofska kritika staljinizma u pedesetim godinama bilježi svoje dvije glavne faze. U prvoj je fazi (1950-1953) njena osnovna filozofska pozicija dijalektički materijalizma relativno samostalno razvijen na temelju koncepcije koja se može identificirati uglavnom u djelima Engelsa, Plehanova i Lenjina, ali i s nekim karakteristikama koje mu u osnovi daju obilježje jedne humanističke filozofije. Njen je glavni rezultat shvaćanje staljinizma kao revizije filozofskih osnova marksizma, kao shematizirane, dogmatizirane, kanonizirane, i dehumanizirane ideologije opravdanja voluntarističke prakse ničim ograničenog etatističkog-birokratskog nasilja. U drugoj je fazi (1958-1960) njena osnovna filozofska pozicija filozofija prakse koja je u tom razdoblju u osnovi izborena na tragu i u horizontu izvornog Marxova revolucionarno-humanističkog mišljenja a njen glavni rezultat shvaćanje staljinizma kao samootuđenog marksizma [...]." Ibid. str. 300.

[172] Više ibid., str. 279-298.

[173] Vidi Golubović, V. (1990.) *Mogućnost novog. Videokrug jugoslavenske filozofije*, Zagreb: Zavod za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, str. 122.

[174] Vidi ibid. str. 7. i str. 21.

filozofije prakse navodi da je prošla kroz tri faze: ranu, zrelu i kasnu (1957.-1959.; 1960.-1964. i 1964.-1967. godine).[175]

Drugi prikazi praksisovske filozofske djelatnosti predstavnika prve generacije nisu mi poznati. Na temelju postojećih shema može se postaviti pitanje kako bi se moglo gledati na njih nakon 1967. tj. 1968. godine, kao i u kojem kontekstu treba promatrati posljednju ljetnu školu i zadnji broj časopisa *Praxis*. Znači li to da nestankom vanjskih praksisovskih obilježja nestaje i njihov filozofski *credo*? Naravno, odgovor je niječan, što proizlazi iz svega do sada napisanog. No, ipak treba biti svjestan činjenice njihovih međusobnih filozofskih razlika, koje je prije svega ujedinila ljetna škola i filozofski časopis – temeljna obilježja filozofske grupe *Praxis*, tj. praksisovske grupe.[176]

Stoga u skladu s navedenim, nužno je ponuditi kriterije za jedan drugačiji pogled na njih, tj. sagledati u cjelini njihovu nastavnu i stručnu djelatnost, započevši već od samih početaka, tj. preko obrazovanja, do zaposlenja na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i znanstvenog napredovanja, pokretanja praksisovskih institucija i njihove kasnije obustave, pa do završetka njihovih sveučilišnih i znanstvenih karijera (mirovina i/ili smrt). Razlog tome leži u tome što su oni bili marksistički filozofi od svojih fakultetskih dana pa do smrti. Jednom kad su izgradili praksisovski identitet, nisu ga odbacivali do kraja života. Na tom tragu, namjera je u narednom dijelu pridonijeti jednom takvom pogledu na njih zbog konačnog valoriziranja njihova utjecaja na današnju filozofsku zajednicu kod nas. Stoga ću prikazati dio sadržaja dostupne arhivske građe o njima, povezan s onim što sam već nazivao vanjskim praksisovskim obilježjima pa do ključnih događaja koji su doveli do stvaranja njihova identiteta.

1. 1. Obrazovni sustav pod vidikom odluke AVNOJ-a br. 132

U siječnju 1945. godine, nekoliko mjeseci uoči završetka Drugog svjetskog rata u Europi, Ministarstvo prosvjete DFJ uputilo je Ministarstvu prosvjete Narodne vlade Hrvatske dokument kojim se poništavaju sve srednjoškolske i slične svjedodžbe onima koji su ih stekli

[175] Ibid., str. 10.

[176] "Nismo mi osnivali nikakve škole, niti smo bili filozofijski tzv. istomišljenici, jer je to i nemoguće. Svatko od nas mislio je na svoj način, a nitko ne zna da smo se u *Praxisu* razilazili u mnogo čemu, a najviše u nekim bitnim filozofijskim pitanjima. To se jednostavno može provjeriti u našim knjigama. Naše zajedničko htijenje bilo je načelnoga karaktera: htjeli smo nešto bolje ovoj zemlji nego što je ovo postojeće. I za to smo se zalagali. […] Mogao bih tome dodati još samo to, u vezi s vašim pitanjem, da je naša praksisovska filozofska generacija dobar dio svoga kritičkog naboja istrošila na bivšem staljinističkom sistemu, a sad se isti ili još gori trend nastavlja, pa postaje zamorno ponavljati, jer ništa nova pod suncem!" Kangrga, M. (1995., 1997.) "Biti samo Hrvat – znači još ne biti čovjek" u: Kangrga, M. (1997.) *Izvan povijesnog događanja. Dokumenti jednog vremena*, Split: Feral Tribune, str. 199.

za vrijeme trajanja ratnih zbivanja, kao i položeni razredi i godine studija u spomenutom vremenu.[177] Dokumentom je predviđeno osnivanje posebnih komisija koje su utvrđivale valjanost stečenih svjedodžbi. U odluci su navedeni kriteriji kojima će se komisije voditi u odlučivanju. Tako je istaknuto da se učenicima neće priznati razred i pripadajuća svjedodžba, ako se utvrdi da su ih nastavnici ocjenjivali ili su ih bili prisiljeni ocjenjivati pozitivno zbog njihove pripadnosti ili pripadnosti roditelja "fašističkoj organizaciji" i ako se utvrdi da održani broj satova nije bio dovoljan da učenici savladaju najosnovnije gradivo. Zatim, određeno je da se neće priznati ni razred privatnim učilištima ako se utvrdi spomenuta povezanost s "fašističkim organizacijama" i ako ocjene koje su stečene ne odgovaraju učenikovu znanju. Naposljetku, istaknuto je da se neće priznati navedeno obrazovanje ni onima koji su "naročito isticali kao nosioci fašističke ideologije". Dokument je potpisao tadašnji ministar prosvjete Vladislav Ribnikar (1900-1955).

Na početku veljače 1945. godine donesena je i odluka AVNOJ-a br. 132 koja se odnosi na ukidanje svih pravnih propisa koji su doneseni za vrijeme ratnih zbivanja što se bez iznimke odnosilo i na propise sveučilišta.

> [S]vi propisi o Sveučilištu doneseni za vrijeme NDH bili su nakon rata nevažeći, a propisi doneseni prije 6.VI 1941. izgubili su pravnu snagu ukoliko su bili u suprotnostima s tekovinama narodnooslobodilačke borbe, s deklaracijama i odlukama AVNOJ-a i zemaljskih antifašističkih vijeća pojedinih federalnih jedinica i njihovih predstavništava, kao i pravnim propisima donijetim od Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i njegovih povjereništava, vlada i pojedinih povjereništava federalnih jedinica.[178]

Kao primjer primjene ove odluke može s navesti postavljanje Vladimira Filipovića u zvanje izvanrednog profesora na Sveučilištu u Zagrebu. Naime, Ministarstvo prosvjete Kraljevine Jugoslavije postavilo ga je 12.11.1932. godine na mjesto asistenta na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Potom je 16.6.1939. godine izabran za docenta, a 28.1.1943. godine i za izvanrednog profesora. Dopisom Dekanata Filozofskog fakulteta br. 642-1945 od 9.7.1945. godine obaviješten je o ukidanju svog dotadašnjeg zvanja izvanrednog profesora. U dopisu se navodi sljedeće:

---

[177] HR HDA 291, Ministarstvo prosvjete NR Hrvatske (MPRO NRH), Korespondencija MPRO-a s višim razinama vlasti (republičkim i saveznim) i raznim ustanovama republičkog i saveznog karaktera, kutija 19, "Uputstva o poništenju svedočanstva stečenih za vreme okupacije na srednjim, učiteljskim, stručnim i njima sličnim školama i zabaviljskim [odgajateljskim, op.] tečajevima" [transkripcija ćirilice na latinicu, RĐ, op.], Beograd, 18.01.1945. godine.

[178] Milušić, A., Sirotković, H., Lang, S. (1969.) "Sveučilište od oslobođenja do uvođenja društvenog upravljanja (1945-1954)" u: J. Šidak (gl. ur.) (1969.), *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, Knjiga prva, Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije u Zagrebu, str. 189.

> Čast mi je izvijestiti Vas, da je u smislu odluke AVNOJ od 3.2.1945. broj 132 Vaš dekret od 28.1.1943. broj 7583, kojim ste imenovani izvanrednim sveučilišnim profesorom na katedri "Teoretička i praktična filozofia i povijest filozofie" izgubio vrijednost, pa se prema tome vraćate na položaj, na kojem ste bili 10.4.1941. godine.

Nekoliko godina kasnije Vladimir Filipović je ponovno izabran u zvanje izvanrednog sveučilišnog profesora. Na II. redovnoj sjednici Fakultetskog vijeća Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu u akademskoj godini 1948./1949. predložen je i jednoglasno usvojen prijedlog ponovnog izbora Vladimira Filipovića u spomenuto zvanje.[179] Izvanrednim profesorom imenovan je 9.6.1949. godine, a u zvanje redovnog profesora postavljen je 23.5.1957. godine.

U srpnju 1945. godine za dekana Filozofskog fakulteta izabran je tadašnji profesor novije jugoslavenske književnosti Antun Barac (1894-1955) koji je 9.4.1946. godine poslao Ministarstvu prosvjete NR Hrvatske dopis pod nazivom *Fakultet pred novim zadacima*.[180] U njemu je izneseno da se fakultet prije svega suočio s problemom nastavnog kadra nakon završetka Drugog svjetskog rata što je djelomično riješeno novim imenovanjima čime je omogućeno "donekle normalno funkcioniranje fakulteta". Nadalje, istaknuti su problemi unutarnje strukture fakulteta, kao i oni koji se odnose na studente ("nastavni plan, ispiti, itd."). Izvješćuje se i o tome da je na fakultetskom vijeću izglasana odluka o izdvajanju matematičko-prirodoslovnog odjela iz organizacijske strukture fakulteta s ciljem osnivanja novog fakulteta. Predlaže se osnivanje katedre za sociologiju. "Njezin zadatak ne bi bio u tome, da se njoj proučavaju i poučavaju općeniti sociološki pojmovi, nego da se pomogne izučavanju našeg društvenog života – kako se on stvarao u našoj sredini, i kakve je rezultate dobio." Osim te katedre istaknuta je potreba osnivanja katedre za bugarski jezik i posebno katedre za ruski jezik, zatim katedre za slovenski jezik i književnost te katedre za antropologiju. A vezano za filozofiju navodi se sljedeće: "Više bi pažnje trebalo dati filozofiji u vezi što ga ona ima u suvremenom gledanju na svijet."

---

[179] HR Arhiv FF, Zapisnici fakultetskog vijeća, Zapisnici Fakultetskog vijeća Filozofskog Sveučilišta u Zagrebu 1948-1949. II. redovna sjednica održana je 10.11.1948. godine. Inače, na VII. redovnoj sjednici Vijeća Mudroslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, tj. Filozofskog fakulteta, u akademskoj godini 1945./1946. pročitano je priopćenje (br. 2008/1945) rektora zagrebačkog sveučilišta o tome da: "Sve prijedloge za imenovanje profesora i docenata treba da fakulteti u buduće predlažu nadležnim ministarstvima putem senata, koji ne će o njima davati mišljenje, ali će na taj način biti upoznat s radom fakulteta." Na istoj sjednici izneseno je i priopćenje (br. 2002/1945) o održanoj sjednici Sveučilišnog senata od 22.12.1945. godine na kojoj je rektor iznio teško stanje u pogledu mladog nastavnog kadra i pozvao da im se priskrbi pomoć za studij i usavršavanje u inozemstvu. U tom su kontekstu spomenute Rockefellerova zaklada i British Council, zatim pomoć sovjetskih ustanova te drugih neimenovanih inozemnih institucija.

[180] HR HDA 291, MPRO NRH, Visoko školstvo u Hrvatskoj, Filozofski fakultet u Zagrebu, kutija 30.

Vladimir Filipović je u ožujku 1947. godine predložio izbor tadašnjeg studenta filozofije Vanje Sutlića na mjesto demonstratora na Filozofskom seminaru, što je i usvojeno.[181] Na sjednici fakultetskog vijeća na kojoj je jednoglasno usvojen prijedlog da se Vladimir Filipović izabere u zvanje izvanrednog profesora, tj. 10.11.1948. godine, utvrđena je i potreba za asistentima na pojedinim predmetima. Za pedagogiju, filozofiju i povijest umjetnosti predviđena su tri asistenta, a druge predmete dva i manje. Početkom akademske godine 1948./1949. za honorarnog nastavnika *Etike i estetike* izabran je Marjan Tkalčć,[182] a tijekom iste akademske godine Pavao Vuk-Pavlović premješten je na rad u Sveučilišnu knjižnicu u Zagrebu.[183] Prije toga je slijedila akcija studenata, navodno pod vodstvom Gaje Petrovića, da se Vuk-Pavlović ukloni s fakulteta.

Na posljednjoj održanoj sjednici fakultetskog vijeća u toj akademskoj godini, Vladimir Filipović je predložio raspisivanje natječaja za mjesto predavača na Katedri za filozofiju za predmet *Dijalektički i historijski materijalizam* "jer postaje najopsežniji", tj. predaje se kroz osam semestara.[184] Odmah na prvoj sljedećoj sjednici fakultetskog vijeća za predavača je izabran Predrag Vranicki, a Vanja Sutlić za asistenta na Katedri za filozofiju.[185]

U istoj akademskoj godini na Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu zaposleni su Gajo Petrović, Milan Kangrga, Branko Bošnjak i Rudi Supek. Na IV. redovnoj sjednici fakultetskog vijeća Filozofskog fakulteta usvojen je prijedlog da se raspiše natječaj za docenta za područje historije etike te teorije i historije estetike.[186] U točki br. VIII. usvojen je prijedlog da se objavi natječaj za radna mjesta asistenata na predmetima *Historija filozofije i logike*, te predmetu *Dijalektički i historijski materijalizam*,[187] dok je odbijen prijedlog da se isto napravi i za predmet *Etika i estetika*.

---

[181] HR Arhiv FF, Zapisnici fakultetskog vijeća, Zapisnici Fakultetskog vijeća Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1946-1947. V. redovna sjednica održana je 21.3.1947. godine.

[182] HR Arhiv FF, Zapisnici fakultetskog vijeća, Zapisnici Fakultetskog vijeća Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1948-1949. I. redovna sjednica održana je 12.10.1948. godine.

[183] HR Arhiv FF, Zapisnici fakultetskog vijeća, Zapisnici Fakultetskog vijeća Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1948-1949. VII. redovna sjednica održana je 26.5.1949. godine.

[184] HR Arhiv FF, Zapisnici fakultetskog vijeća, Zapisnici Fakultetskog vijeća Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1948-1949. VIII. redovna sjednica održana je 7.7.1949. godine.

[185] HR Arhiv FF, Zapisnici fakultetskog vijeća, Zapisnici Fakultetskog vijeća Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1949-1950. I. redovna sjednica održana je 15.10.1949. godine.

[186] HR Arhiv FF, Zapisnici fakultetskog vijeća, Zapisnici Fakultetskog vijeća Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1949-1950. IV. redovna sjednica održana je 1.4.1950. godine.

[187] "Prema njegovim informacijama [Boris Ziherl, op.], dijalektički materijalizam se u to vrijeme predavao na različite načine. Kao predmet pod tim nazivom postajao je jedino na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, dok se u Beogradu ista materija predavala pod nazivom Logika, a u Ljubljani je od ranije postojao predmet Teorija spoznaja. I historijski materijalizam predavao se na različite načine." Najbar-Agičić, M. (2013.) *Kultura, znanost, ideologija. Prilozi istraživanju komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti*, Zagreb: Matica hrvatska, str. 94.

Na narednoj sjednici izglasan je prijedlog o izboru Marijana Tkalčića u zvanje docenta, a Rudi Supek je izabran za predavača na Katedri za psihologiju.[188] Također, fakultetsko vijeće bilo je u točki VI. dnevnog reda obaviješteno i o rezultatima natječaja i prijedlogu za popunjavanje dva asistentska mjesta na Katedri za filozofiju. U njoj je navedeno sljedeće:

> Referent za ocjenu rezultata natječaja za popunjenje dvaju mjesta asistenta pri Katedri filozofije /dr Vladimir Filpović/ izvještava da su na natječaj stigle tri molbe, i to molbe Bošnjak Branka, Petrović Gaje i Kangrge Milana, diplomiranih filozofa. Svi natjecatelji ispunjavanju uvjete, ali izmedju njih Bošnjak Branko i Petrović Gajo daju jače garancije, da će na području filozofije uspješno raditi i dalje se razvijati, pa predlaže, da se ta dvojica izaberu za raspisana mjesta.

Od 28 članova vijeća njih 25 je glasovalo o prijedlogu referenta za natječaj. Za Bošnjaka je glasovalo 23 člana vijeća od 25 koji su glasovali, a prijedlog za Petrovića je prihvatio je 21 član vijeća od 25.

Milan Kangrga nije bio primljen na tom natječaju, ali na istoj je sjednici Vladimir Filipović predložio je raspisivanje natječaja za mjesto asistenta za predmet *Osnova marksizma-lenjinizma* na kojem je nastavu izvodio honorarni nastavnik Niko Berus.[189] Kangrga je bio jedini kandidat za to mjesto i prihvaćen je kao kandidat s 19 glasova članova vijeća od ukupno 23 koja su pristupili glasovanju.[190] Kangrga se u svojoj knjizi *Šverceri vlastitog života* u odjeljku "Dolazak na fakultet" prisjetio okolnosti koje su dovele do njegovog zapošljavanja na fakultet. Prema njegovim riječima, nakon završetka studija dobio je prema dekretu radno mjesto nastavnika filozofije u Učiteljskoj školi u Križevcima. U to vrijeme Niko Berus obratio se Odsjeku za filozofiju "pitajući se ima li koji slobodan netom diplomirani student filozofije, koji bi mu mogao pomoći u radu"[191]. U nastavku Kangrga tvrdi da je on "u toj generaciji bio jedini koji je 1950. g. diplomirao"[192] zbog čega su ga na odsjeku "odmah" preporučili. No, stvar nije bila samim time riješena. Kangrga kaže da je bio problem doneseni dekret o njegovom namještenju u Križevcima. Stoga je on prema uputi Berusa pisao molbu tadašnjem Komitetu za znanost i potom je zajedno s Berusom otišao kod direktora spomenutog državnog organa čije ime ne navodi. Kangrga prepričava razgovor kojeg su on i Berus vodili s "direktorom".

[188] HR Arhiv FF, Zapisnici fakultetskog vijeća, Zapisnici Fakultetskog vijeća Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1949-1950. V. redovna sjednica održana je 23.5.1950. godine.
[189] Odluka o izboru Nike Berusa za predavača tog kolegija donesena je na I. redovnoj sjednici Fakultetskog vijeća Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagreba u akademskoj godini 1949./1950.
[190] HR Arhiv FF, Zapisnici fakultetskog vijeća, Zapisnici Fakultetskog vijeća Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1949-1950. VII. redovna sjednica održana je 1.7.1950. godine.
[191] Kangrga, M. (2001., 2002.) *Šverceri vlastitog života*, str. 16.
[192] L. cit.

Ispostavilo se da je prepreka za Kangrgino zaposlenje (ne)članstvo u KPJ. Kangrga opisuje situaciju i navodi:

> Prof. Berus se okrene meni i upita: "Kangrga, recite, da li ste spremni ući u Partiju, jer se to od vas ovdje traži, kako biste mogli postati asistent za marksizam-lenjinizam kod mene?" – i pritom mi šeretski namigne klimajući glavom. Osjetio sam da mi se radi gotovo o životu i odmah sam odgovorio: "Da, pa zašto ne!?"[193]

Cijela je situacija riješena time što je "direktor" potpisao rješenje za Milana Kangrgu koji se ipak tada nije učlanio u KPJ, nego nešto kasnije.

Za razumijevanje i rasvjetljavanje odnosa KPJ i znanosti može pomoći novija studija hrvatske povjesničarke Magdalene Najbar-Agičić koja se bavi istraživanjem politike komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti. Ona navodi da su nakon završetka Drugog svjetskog rata komunisti nastojali preuzeti kontrolu nad Sveučilištem u Zagrebu i JAZU-om, kao dvjema najznačajnim kulturnim i znanstvenim institucijama u Hrvatskoj.

> U toj su se politici komunisti nužno morali oslanjati na one koji su im bili ideološki bliži, te one koji su pokazivali spremnost na suradnju i prilagođavanje novoj stvarnosti. [...] Istovremeno, preko indoktrinacije i sve snažnije prisutnog "ideološkog uzdizanja" dolazilo je do nametanja ideologije komunističkih vlasti, koja se temeljila što na marksizmu, što na "bratstvu i jedinstvu" naroda Jugoslavije.[194]

Istraživanje spomenute autorice pokazuje da su komunističke vlasti nastojale diktirati kulturnim i znanstvenim životom Hrvatske, ali "postupna liberalizacija sistema od kraja četrdesetih godina te ideološke promjene u samoj Partiji razotkrili su do kraja pedesetih nedovoljnu učinkovitost cijelog sustava"[195]. U tom je smislu navedeno da su se "nade Partije na priljev komunista među nastavnike sveučilišta preko mladog asistentskog kadra pokazale [...] dobrim dijelom uzaludnima"[196]. Međutim, o stanju u humanističkim znanostima na Sveučilištu u Zagrebu puno više govori da je "početkom 1960-ih Filozofski fakultet u Zagrebu istican [...] kao fakultet na kojem Savez komunista ima najviše utjecaja na primanje mladog kadra, zahvaljujući najvećem broju komunista među nastavnicima"[197].

U razdoblju kojeg istražuje Magdalena Najbar-Agičić, tj. od 1945. do 1960. godine, praksisovci su stekli svoje fakultetsko obrazovanje i započeli su za svojim akademskim karijerama, a već početkom 60-ih stvorili su filozofsku grupu okupljenu oko Korčulanske ljetne

[193] L. cit.
[194] Najbar-Agičić, M. (2013.) *Kultura, znanost, ideologija. Prilozi istraživanju komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti*, Zagreb: Matica hrvatska, str. 200.
[195] Ibid., str. 201.
[196] Ibid., str. 189.
[197] Ibid., str. 196.

škole i časopisa *Praxis*. Ona kao povjesničarka ne bavi se događanjima na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. No, u knjizi pod naslovom *U skladu s marksizmom ili činjenicama* bavi se razvojem hrvatske historiografije od 1945. do 1960. godine, a samim tim i razvojem Odsjeka za povijest zagrebačkog Filozofskog fakulteta. Autorica o naslovu knjige piše: "Moglo bi se kazati da izvorna rečenica koju parafraziram u naslovu izvrsno odaje nastojanje glavnine hrvatske historiografije: potragu za platformom »koja ne protivrječi ni marksističkom gledanju ni činjenicama«".[198]

U sljedećem odjeljku prikazat ću obrazovanje i akademsku karijeru praksisovaca prema podacima iz arhivske građe, prije svega da se još jednom ukaže na dužinu vremenskog razdoblja u kojem su bili aktivni.

1. 2. Gajo Petrović (12.3.1927., Karlovac – 13.6.1993., Zagreb)

Prema podacima iz zapisnika njegovog diplomskog rada, Gajo Petrović je diplomirao 17.3.1950. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu na filozofskoj grupi predmeta. Tada se ta grupa predmetna sastojala od dva glavna predmeta (A i B) i jednog pomoćnog predmeta (C). Glavni predmeti bili su isti za sve studente koji su htjeli diplomirati na filozofskoj grupi predmeta, a birali su pomoćni predmet.[199] Kao kuriozitet mogu se navesti i njegove završne ocjene, a kasnije i ocjene Bošnjaka i Kangrge, kako bi pokušali izvesti zaključak zbog čega je Filipović na gore spomenutom natječaju izabrao Petrovića i Bošnjaka ispred Kangrge. U tom smislu navodim da je Petrović u predmetima prve skupine na pismenom imao vrlo dobar uspjeh, a na usmenom odličan uspjeh. Identičan uspjeh imao je i u polaganju druge grupe predmeta. Za pomoćni predmet izabrao je opću biologiju koju je položio s odličnim uspjehom.[200]

U njegovom osobom dosjeu nalazi se kopija biografije iz studenog 1963. godine u kojoj je kratko zapisao što je radio za vrijeme ratnih zbivanja. "Za vrijeme rata pomagao sam NOB ilegalnim radom u okupiranom Karlovcu i postao član KPJ."[201] Takve izjave nisu neobične, te

[198] Najbar-Agičić, M. (2013.) *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945-1960,* Zagreb, Magdalena Najbar-Agičić i Ibis grafika, str. VII. Rečenica koju je parafrazirala datira iz 1950. godine iz zapisnika sastanka povjesničara koji su pripremali djelo *Historije naroda Jugoslavije*.

[199] Glavni predmet A sastojao se od psihologije, logike i teorije spoznaje, te historije filozofije. Etika i estetika bili su dio drugog glavnog predmeta (B), dok su za pomoćni predmet birali između: osnova više matematike, fizike i kemije, opće zoologije, opće botanike, jednog klasičnog jezika s književnošću, narodnog ili modernog jezika s književnošću, povijesti ili zemljopisa. Dva glavna predmeta imala su usmeni i pismeni ispit, a pomoćni predmet samo usmeni ispit.

[200] HR Arhiv FF, Zapisnik diplomskog rada, Gajo Petrović.

[201] HR Arhiv FF, Personalni dosje, Gajo Petrović. Gajina supruga, Asja Petrović, preuzela je u ožujku 1999. godine dio njegove osobne dokumentacije s Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Ona je ujedno i autorica teksta o njegovom

se mogu naći i u drugim osobnim dosjeima zaposlenika (npr. M. Kangrga). Fakultet je upisao u akademskoj godini 1945./46., a sljedeće dvije godine boravio je na studiju filozofije u SSSR-u. O tome je svjedoči i kratka izjava iz njegova zapisnika diplomskog rada: "U jesen 1946. Komitet za škole i nauku pri vladi FNRJ poslao me je na studije u SSSR."[202] Gajo Petrović nije bio jedini koji je tada otišao na studij u SSSR. Bio je dio veće grupe studenta koji su u toj akademskoj godini otišli na studij u SSSR, a među njima ističem Ivana Kuvačića. Pregledavajući arhivski fond MPRO NRH nisam naišao na odluku o odlasku Gaje Petrovića u SSSR, što nije slučaj i s odlukom o odlasku Ivana Kuvačića s kojim je Petrović dijelio sobu.[203] To ne treba previše čuditi jer arhivska građa te vrste i iz tog vremena nije potpuna.

Petrovićev cimer prisjeća se u svojoj knjizi *Sjećanja* tih dana na sljedeći način: "U Moskvi kao i u Lenjingradu živio sam u kompi s Gajom. Bili smo zajedno u dvokrevetnoj sobi, zajedno smo išli metroom na fakultet i obratno, a stipendiju smo trošili gotovo istim tempom, pa smo obično desetak dana prije kraja mjeseca bili bez prebijene pare."[204] Njih dvojica studirali su prvo u današnjem Sankt Peterburgu, a potom u Moskvi. Po mišljenju Kuvačića, studij filozofije u Moskvi bio je kvalitetniji od onoga u Sankt Peterburgu.[205]

Petrović je o svojim studentskim danima u SSSR-u napisao dva članka u kojima je opisao svoje dojmove sa studija u SSSR i koji su objavljeni 1951. godine u zagrebačkom listu *Republika*.[206] Navodno je navedene tekstove proširio u knjigu koja nikada nije objavljena zbog političke situacije između tadašnje Jugoslavije i SSSR-a.[207]

Upravo zbog tog političkog odnosa, tj. pod vidikom Rezolucije Informbiroa iz 1948. godine, Petrović i Kuvačić ponovno su dijelili (istu) sudbinu. Asja Petrović je napisala da su obojica zajedno s grupom zagrebačkih studenata privedeni zbog sumnje da su propitivali navedenu odluku, dok se Kuvačić toga prisjeća na sljedeći način:

> U istrazi, u toku saslušanja, postalo mi je jasno da me ni najmanje ne terete u vezi s Rezolucijom Informbiroa. Shvatio sam da sam im interesantan samo kao koautor kritičkog osvrta o stanju na Filozofskom fakultetu. Drugi je koautor bio Gajo za koga je

---

životu i radu. O tome vidi Petrović, A. (2001.) "Gajo Petrović" u: Petrović, A. (et. al.) (2001.), *Zbilja i kritika. Posvećeno Gaji Petroviću*, Zagreb: Antibarbarus, str. I-IX.

[202] HR Arhiv FF, Zapisnik diplomskog rada, Gajo Petrović.

[203] Dopisom br. 4301 od 16.9.1946. godine obaviješteno je Ministarstvo prosvjete NR Hrvatske od strane Komiteta za škole i nauku pri Vladi FNRJ o studentima i "specijalistima" koji su određeni za odlazak na "specijalizaciju i aspiraturu u SSSR". Na tom popisu nalazilo se i ime Ivana Kuvačića. HR HDA 291 Ministarstvo prosvjete NR Hrvatske (MPRO NRH), Korespodencija MPRO-a s višim razinama vlasti (republičkim i saveznim) i raznim ustanovama republičkog ili saveznog karaktera, kutija 20.

[204] Kuvačić, I. (2008.) *Sjećanja*, str. 27.

[205] Vidi l. cit.

[206] Petrović, G. (1951.) "Neka sjećanja na boravak u SSSR-u", *Republika*, br. 1, str. 64-78 i Petrović, G. (1951.) "Povratak iz SSSR-a u Jugoslaviju. Od Moskve do Beograda krajem lipnja i početkom srpnja 1948.", *Republika*, br. 7-9, str. 603-608.

[207] Petrović, A. (2001.) "Gajo Petrović" u: Petrović, A. (et. al.) (2001.), *Zbilja i kritika,* str. II.

> također bila donesena odluka da ga se zatvori i uputi na Goli Otok, do čega nije došlo zahvaljujući intervenciji Milovana Đilasa, koji je u to vrijeme bio vrlo moćan i utjecajan političar, a Gajo se dobro znao s njegovim bratom. Ta Đilsova intervencija bila je i te kako značajna iz perspektive razvoja naše filozofije i sociologije u drugoj polovini dvadesetog stoljeća. Jer, da su Gaju strpali u zatvor i otpremili na Goli Otok, malo je vjerojatno da bi se ubrzo nakon toga pojavio časopis *Praxis* i s njim povezna Korčulanska ljetna škola.[208]

Na temelju dosadašnjeg istraživanja praksisovca dosada nisam naišao na koautorski tekst Petrovića i Kuvačića koji govori o kritičkom stanju na njihovom fakultetu.

Bez obzira na događanja iz 1949. godine, Gajo Petrović je primljen u radni odnos 16.9.1950. godine na Filozofski fakultet u Zagrebu, gdje je bio djelatan do smrti, za razliku od Kuvačića koji je došao na fakultet ipak nešto kasnije. Petrović je po zasnivanju radnog odnosa primljen u zvanje asistenta, u koje je ponovno izabran i 1957. godine. Dvije godine kasnije postao je docent, a 1963. godine i izvanredni profesor. Voditeljem Katedre za filozofiju postao je 1965. godine, a u listopadu 1969. godine potvrđena je odluka o izboru u zvanje redovnog profesora na zagrebačkom Filozofskom fakultetu. Pored navedenog, izdvajam da je u nekoliko navrata imenovan voditeljem Zavoda za filozofiju (1980., 1987. i 1990. godine).

Tijekom četrdesettrogodišnje akademske karijere objavio je više od deset knjiga[209], a prvim znanstvenim djelom mogla bi se smatrati njegova doktorska disertacija. Ona je objavljena 1957. godine pod nazivom *Filozofski pogledi G. V. Plehanova* i u kojoj je ustvrdio da Marx i Engles pripadaju među najistaknutije filozofe svih vremena.[210] O odnosu Plehanova, Marxa i Englesa u zaključku je zapisao:

> Shvaćanje Plehanova, da u filozofiji treba polaziti od Marxa i Engelsa, te da njihovo filozofsko učenje ne treba revidirati ni "dopunjavati" Kantom i Machom, nego ga samostalno dalje razvijati – nije zastarjelo ni do danas.[211]

Također, Petrović je opisao ulogu marksista u filozofiji koja se sastoji u razvijanju osnovnih ideja dijalektičko-materijalističke filozofije, što je značajno za razumijevanje ideja koje je zastupao kasnije.

> Zadatak je marksista u filozofiji, da pokušaju što bolje riješiti one probleme, koje su Marx i Engels samo načeli ili ih možda uopće nisu ni dodirivali, te da nastoje potpunije

[208] Kuvačić, I. (2008.) *Sjećanja*, str. 31.
[209] Pregled Petrovićevih objavljenih knjiga: *Engleska empiristička filozofija. Odabrani tekstovi filozofa* (Zagreb, 1955.), *Filozofski pogledi G. V. Plehanova* (Zagreb, 1957.), *Logika* (Zagreb, 1964.), *Od Lockea do Ayera* (Beograd, 1964.), *Filozofija i marksizam* (Zagreb, 1965.), *Mogućnost čovjeka* (Zagreb, 1969.), *Philosophie und Revolution* (Hamburg, 1971.), *Čemu Praxis* (Zagreb, 1972.), *Socialismo e filosophia* (Milano, 1976.), *Odabrana djela* (Zagreb - Beograd, 1986. – Filozofija prakse, Mišljenje revolucije, Marx i marksisti i Prolegomena za kritiku Heideggera), *Praksa-istina* (Zagreb, 1986.) i *U potrazi za slobodom* (Zagreb, 1990.).
[210] Petrović, G. (1957.) *Filozofski pogledi G. V. Plehanova*, Zagreb: Kultura, str. 291.
[211] Ibid., str. 295.

> i sistematskije razraditi osnovne ideje dijalektičko-materijalističke filozofije, kako bi postala što očitija njena prednost pred raznim varijantama vulgarno-materijalističke i idealističke filozofije.[212]

Deklarirajući se kao marksist na početku akademske karijere pokazivao je interes za anglosaksonsku filozofsku tradiciju o čemu naročito svjedoči njegova treća objavljena knjiga *Od Ayera do Locka* koja je nastala kao rezultat njegovog studijskog boravka u Londonu. Tamo je boravio od listopada 1956. do kraja lipnja 1957. godine. Navodno mu je i engleski filozof Alfred Jules Ayer (1910-1989) ponudio dvogodišnju stipendiju i mentorstvo za izradu doktorskog rada na području analitičke filozofije. Navodi se da mu matično fakultetsko vijeće u tom trenutku nije odobrilo dopust.[213] Međutim, kasnije tijekom akademske karijere ipak je koristio duže dopuste (npr. 1.9.1961.-31.8.1962., 15.2.1967.-15.2.1968., 1.2.1970.-31.5.1971. godine). O njegovim marksističkim idejama, a samim time i njegovim glavnim filozofskim knjigama, bit će još riječi kasnije.

1. 3. Branko Bošnjak (14.1.1923., Stojčinovac kod Osijeka – 18.6.1996., Zagreb)

On je na filozofskoj grupi predmeta diplomirao 9.3.1950. godine, s tim da je kao pomoćni predmet položio narodni jezik s književnošću. U polaganju psihologije, logike, teorije spoznaje i historije filozofije bio je vrlo dobar na pismenom i odličan na usmenom, dok je etiku i estetiku položio s odličnim na oba ispitivanja. Pomoćni predmet položio je vrlo dobrim uspjehom.[214]

U njegovom osobom dosjeu na zagrebačkom Filozofskom fakultetu navodi se da je u radni odnos primljen 4.7.1950. godine i da je tu ostao do svoje mirovine u koju je otišao s posljednjim danom rujna 1991. godine. Docent je postao u listopadu 1960. godine, zatim četiri godine kasnije je izabran u zvanje izvanrednog profesora na Katedri za grčko-rimsku i srednjovjekovnu filozofiju. U zvanje redovnog profesora izabran je u prosincu 1970. godine.[215] Bošnjak i Predrag Vranicki su jedina dva praksisovca koja su obnašala dužnost dekana na zagrebačkom Filozofskog fakulteta. Vranicki je tu dužnost obnašao u zlatnim godinama za filozofsku grupu *Praxis* (akademska godina 1964./65. i 1965./66.), tj. kad je grupa bila na svom vrhuncu, a o tome nešto više u dijelu o samom časopisu i ljetnoj školi. Bošnjak je obnašao

[212] Ibid., str. 292s.
[213] Petrović, A. (2001.) "Gajo Petrović" u: Petrović, A. (et. al.) (2001.), *Zbilja i kritika,* str. IV.
[214] HR Arhiv FF, Zapisnik diplomskog rada, Branko Bošnjak.
[215] HR Arhiv FF, Personalni dosje, Branko Bošnjak. U online natuknici Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža "Bošnjak, Branko" navedeno je da je naš filozof diplomirao 1958. godine grčki jezik i književnost (http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=8959, stranica je posjećena u veljači 2017. godine).

dužnost dekana Odjela humanističkih i društvenih znanosti u tri akademske godine (od 1984./85. do 1986./87).[216]

U više od četiri desetljeća akademske karijere Bošnjak je bio autor također više od deset knjiga.[217] Od početka njegove akademske karijere pa do kraja života filozofski interes bio mu je uglavnom usmjeren na istraživanje povijesti filozofiji kao filozofske discipline. U počecima o tome svjedoči njegova filozofska disertacija objavljena 1958. godine, a kasnije i potvrđuje njegovo "životno djelo" *Povijest filozofije* iz 1993. godine "u kojem je sabrano ono unutrašnje samog življenja – filozofiranje kako ga je Bošnjak živio, doživio i proživio – što se u svim vidovima života očituje"[218]. U oba djela upućuje na međusobnu uvjetovanost filozofije i povijesti filozofije, dok u proučavanju povijesti filozofije priklanja se filozofskoj ideji G. W. Hegela.[219] Naime, Bošnjak u svojoj disertaciji ističe da je Hegel prvi problematizirao povijest filozofije u filozofskom smislu i da je "cijelu povijest filozofije shvatio kao dijalektički proces nužnog razvoja misli", tj. shvatio je povijest filozofije "kao razvojnu misao, a ne kao zbir slučajnih učenja"[220]. Za njega je historijski materijalizam bio jedina znanstvena metoda za istraživanje povijesti filozofije, zato što "svojim racionalističkim istraživanjem pomaže i razvoju *pravog humanizma*"[221]. U svom "životnom djelu" smatra da socijalizam je epoha koja ukazuje na to da se čovjek mora osloboditi svega što ga "porobljuje i ponižava" i njegove ideale smatra trajnom vrijednošću.[222] S druge strane, po njemu je upravo filozofija marksizma "otvorila temu o mijenjanju svijeta kao bitnom određenju čovjekova cilja i smisla"[223].

Govoreći zaključno o povijesti filozofije Bošnjak zaključuje o njezinom sadržaju kojeg obilježava završenost i otvorenost, dok cjelokupna filozofija u njoj dobiva svoj potpuni

[216] U 80-im godinama fakultet je imao dekana, te posebno dekana Odjela društvenih i humanističkih znanosti i Odjela pedagogijskih znanosti.

[217] Pregled Bošnjakovih objavljenih knjiga: *Grčka filozofija. Od prvih početaka do Aristotela i odabrani tekstovi filozofa* (Zagreb, 1956.), *Filozofija od Aristotela do renesanse i odabrani tekstovi filozofa* (Zagreb, 1957.), *Povijest filozofije kao nauka* (Zagreb, 1958.), *Logos i dijalektika* (Zagreb, 1961.), *Filozofija i kršćanstvo. Racionalna kritika iracionalnog shvaćanja* (Zagreb, 1966.), *Marksist i kršćanin* (Zagreb, 1969.), *Grčka filozofska kritika Biblije: Kelsos contra apologeticos* (Zagreb, 1971.), *Filozofija. Uvod u filozofsko mišljenje i rječnik* (Zagreb, 1973.), *Sistematika filozofije* (Zagreb, 1977.), *Smisao filozofske egzistencije* (Zagreb, 1981.), *Filozofija i povijest* (Zagreb, 1983.), *Povijest filozofije. Razvoj mišljenja u ideji cjeline* (Zagreb, 1993.) i *Filozofija istine* (Zagreb, 1996.).

[218] Despot, B. (1996.) "In memoriam – Branko Bošnjak (1923-1996)", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, sv. 22 (1-2): str. 6.

[219] U 15. zaključku svoje disertacije Bošnjak kaže da "bez povijesti filozofije nema ni filozofije". Bošnjak, B. (1958.) *Povijest filozofije kao nauka*, Zagreb: Naprijed, str. 201.

[220] Ibid., str. 200.

[221] L. cit.

[222] Vidi Bošnjak, B. (1993.) *Povijest filozofije. Razvoj mišljenja u ideji cjeline*, Knjiga treća, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, str. 8. "Duh je to što vrijeme (epoha), a vrijeme je to što je duh". Ibid., str. 9.

[223] Ibid., str. 10.

identitet. "Tek iz svijesti o identitetu slijedi stvaralačka razlika koja sebe razumije kao daljnji razvoj"[224].

Pored primarnog interesa za povijest filozofije, Bošnjak je nakon obrane doktorske disertacije pokazivao interes i za religijska pitanja. Rezultat toga bila je objava dvije autorske knjige i jedna koautorska u razdoblju od 1966. do 1971. godine, tj. u razdoblju djelovanja filozofske grupe *Praxis*. Osim toga, već u drugom broju filozofskog časopisa *Praxis* u tematu "Smisao i perspektive socijalizma" on piše o odnosu socijalizma i religije, zauzimajući pritom (marksističku) ateističku poziciju te zaključuje da u socijalizmu nema mjesta za religiju. Stoga navodi:

> Socijalizam bez religije nije iluzija već povijesni zadatak, da bi čovjek mogao postati svoje vlastito biće. Težnja za tim ciljem pokazuje da je već stvorena osnova, koja će čovjeku osigurati uvjete očovječene egzistencije. Oni koji ne prihvaćaju takav put i način zatvaraju sebe u vlastite iluzije, koje mogu biti utjeha i nada u eshatologiju, ali ne i istina.[225]

Bošnjak u svom daljnjem filozofskom djelovanje ne odstupa od navedenih pozicija. Njegova druga knjiga na tu temu je zapravo njegov transkript razgovora s isusovcem Mijom Škvorcem (1919-1989) održanog krajem ožujka 1967. godine u sklopu tribine "5 minuta poslije 8" u Studentskom centru u Zagrebu. Tema njihova razgovara bila je upravo Bošnjakova prethodno objavljena knjiga *Filozofija i kršćanstvo*. Njih dvojica nalazili su se na potpuno suprotnim stajalištima. S jedne strane, već je spomenuto da po Bošnjaku nema mjesta za religiju u socijalizmu, dok je Škvorc tvrdio upravo suprotno, tj. da su svi ljudi po naravi religiozni zato što traže put do Boga.[226] Suprotstavljenih svjetonazora, tematizirali su pitanje Božje opstojnosti, tj. postoji li Bog ili ne. U prilog tomu, može se navesti da u svojoj knjizi *Filozofija i kršćanstvo* Bošnjak čak tvrdi da Isus Krist nije uopće postojao. Usprkos tome, tema njihova dijaloga svakako zaslužuje jednu posebnu studiju s osvrtom na povijesna i politička događanja, a ovdje mi nije namjera ulaziti u njihovu argumentaciju. No, zato smatram korisnim prikazati isječak iz njihova razgovora kako bi pokušao približiti njihove svjetonazorske razlike pod vidikom pitanja opstojnosti.

> Bošnjak: Da li time, što filozofija priznaje pretpostavku svog početka, može teologija tvrditi da prevladava jednostavnim aktom vjerovanja, tj. da je to tako kako ona vjeruje? Ja ne mogu reći da marksizam sve to rješava. To ni jedna filozofija u principu ne može riješiti. Dakle, o totalitetu mi možemo imati svoje mišljenje kao pretpostavku, ali mi

[224] Ibid., str. 652.

[225] Bošnjak, B. (1964.) "Socijalizam i religija", *Praxis*, sv. 1 (2): str. 257. U istom članku o marksističkom ateizmu kaže sljedeće: "Bit marksističkog ateizma sastoji se u tome, da ateizam iz privatnog uvjerenja postane sadržaj društvene svijesti i uvjerenja." Ibid., str. 251.

[226] Vidi Bošnjak, B., Škvorc, M. (1969.) *Marksist i kršćanin. Dijalog prof. Branka Bošnjaka i prof. Mije Škvorca o nekim temama knjige: Filozofija i kršćanstvo*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, str. 46.

> znamo da totalitet jest. Pogledajmo ovaj primjer: Kako bismo mi dokazali da mi ovdje postojimo?[227]
> [...]
> Škvorc: Ja vama potpuno priznajem da stvar prepoznajem radi identiteta. Vi meni niste odgovorili: zašto sam je spoznao prvi put.[228]

Zaključno je Škovrc uputio kritiku Bošnjaku da je bio jednostran u izboru literature prilikom pisanja svoje knjige,[229] tj. da je pažnju usmjerio uglavnom na protestantske autore, a izostavio je katoličke autore i njihov stav o navedenoj temi. Bošnjak je završio potvrdivši da namjera nije bila preobraćanje sugovornika kako s jedne, tako ni s druge strane. Prema njemu, radilo se tek o jednom pokušaju da se o navedenoj temi razgovara za što je potrebna tolerantnost i skeptičnost.[230]

Inače, u praksisovskom razdoblju Bošnjak je i odlazio na međunarodne simpozije i diskusije koji su se problematizirali religijska pitanja, o čemu je pisao prikaze u časopisu *Praxis* (npr. simpozij o ideologiji i politici suvremenog klerikalizma, Smolenice, prosinac 1964; simpozij na temu "Kršćanstvo i marksizam danas", Salzburg, travanj/svibanj 1965.; dijalog na temu "Svjetske religije i komunizam", Heidelberg, listopad 1965.; dijalog o otuđenju čovjeka u marksizmu-lenjinizmu, Erlagen, veljača 1966.). Pored prikaza sa simpozija pisao je recenzije knjigâ na religijsku tematiku, kao i članke koji se mogu dovesti u vezu s njom, i to tijekom cijelog razdoblja u kojem je časopis *Praxis* objavljivan.[231]

1. 4. Milan Kangrga (1.5.1923., Zagreb – 25.4.2008., Zagreb)

Kangrga je diplomirao dva dana prije Branka Bošnjaka i deset dana prije Gaje Petrovića, tj. diplomirao je 7.3.1950. godine na filozofskoj grupi predmeta na zagrebačkom Filozofskom fakultetu. Na pismenom je bio dobar, a na usmenom vrlo dobar iz psihologije, logike i teorije spoznaje te povijesti filozofije. Identičan uspjeh imao je i na etici i estetici. Za pomoćni predmet

[227] Ibid., str. 87.
[228] Ibid., str. 92.
[229] Vidi ibid. str. 114.
[230] Vidi ibid. str. 115. Inače, više o navedenom pogledati Gunjević, B. (2008.) "Sukob na teološkoj ljevici. Ili marksist i kršćanin ponovno u dijalogu nakon četrdeset godina", *Filozofska istraživanja*, sv. 28 (3): str. 649-656, te Šestak, I., Jalšenjak, B. (2010.) "Škvorc o marksizmu", *Vrhbosnensía. Časopis za teološka i međureligijska pitanja Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Sarajevu*, sv. 14 (2): str. 341-371.
[231] U tom smislu može se navesti da je među ostalim priredio recenzije *Kratkog naučno-ateističkog slovara* (*Praxis*, br. 2/1965.), kao i knjige Jordana Kuničića OP (*Smjer u život*, *Praxis*, br. 2/1964), Andreasa Heinrica Maltha OP (*Die Neue Theologie*, *Praxis*, br. 6/1965), Waltera Strolza (*Menschsein als Gottesfrage*, *Praxis*, br. 6-7/1967), Zenona Kosidovskog (*Biblijske legende*, *Praxis*, br. 1-2/1972), Ludwiga Kleina (*Der moderne Atheismus*, *Praxis*, 3-4/1971) te Tome Vereša OP *(Filozofsko-teološki dijalog s Marxom*, *Praxis*, br. 3-5/1974).

izabrao je predmet *Opća zoologija* kojeg je položio s odličnim uspjehom.[232] Usporedbom ocjena Petrovića, Bošnjaka i Kangrge vidljivo je da je Kangrga bio slabiji od kandidat od preostale dvojice, stoga je za pretpostaviti da se Filipović vodio kriterijem njihovih ocjena prilikom donošenja mišljenja o izboru dvojice kandidata, a ne npr. kriterijem njihove narodnosti koja je zajednička dvojici izabranih kandidata (u zapisnicima diplomskih radova kod Petrovića i Bošnjaka navodi se podatak o narodnosti - "narodnost: srpska", dok kod Kangrge nije naznačen taj podatak op.).

U Kangrginom osobnom dosjeu nalazi se i već spomenuta izjava o njegovim aktivnostima tijekom rata, no bez datuma. Tom prilikom je izjavio da je u "hrv. domobranstvu služio do 1. VII. 1943. do konca februara 1945. godine", te da nije bio u civilnim ustanovama i neprijateljskim organizacijama.[233]

Spomenuta dokumentacija pruža i uvid u njegovu nastavničku karijeru na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Kao što je već ranije nagoviješteno, primljen je u radni odnos 4.12.1950. godine na radno mjesto asistenta na filozofskoj katedri na predmetu *Osnovi marksizma-lenjinizma*, a ne na predmetu *Etika i estetika* kako se mnogo godina kasnije prisjeća.[234] U zvanje asistenta biran je ponovno 1957. i 1961. godine. Krajem sljedeće godine izabran je u zvanje docenta "pri Katedri za filozofiju sa osobitim obzirom na etiku i estetiku". U lipnju 1965. godine imenovan je "šefom Katedre za etiku", a u prosincu 1967. godine izabran je u zvanje izvanrednog profesora. Redovnim profesorom postao je u listopadu 1972. godine, a pročelnikom Odsjeka za filozofiju biran je 1974., 1977. i 1979. godine. Umirovljen je s posljednjim danom rujna 1993. godine, tj. nakon nešto manje od pune 43 godine nastavničkog rada na Sveučilištu u Zagrebu. Na istom fakultetu u ljetnom semestru akademske godine 2006./07. održao je predavanja na temu klasičnog njemačkog idealizma što je u obliku knjige objavljeno u svibnju 2008. godine.[235]

---

[232] HR Arhiv FF, Zapisnik diplomskog rada, Milan Kangrga.

[233] HR Arhiv FF, Personalni dosje, Milan Kangrga.

[234] "Tek onda stigli smo mi: Predrag Vranicki, Gajo Petrović i Branko Bošnjak 1950. godine, a ja sam postao asistent za etiku i estetiku koncem 1950. godine." Kangrga, M. (2001., 2002.) *Šverceri vlastitog života* str. 14. Vidi i Kangrga, M. (2008.) *Klasični njemački idealizam (Predavanja)*, Zagreb: FF Press, str. 311.

[235] Pregled Kangrginih objavljenih knjiga: *Racionalistička filozofija* (Zagreb, 1957.), *Etički problem u djelu Karla Marxa* (Zagreb, 1963.), *Etika i sloboda* (Zagreb, 1966.), *Razmišljanja o etici* (Zagreb, 1970.), *Čovjek i svijet* (Zagreb, 1975.), *Etika ili revolucija* (Beograd, 1983.), *Praksa-vrijeme-svijet* (Beograd, 1984.), *Helgel-Marx* (Zagreb, 1988.), *Filozofija i društveni život* (Zagreb, 1988.), *Odabrana djela* (Zagreb, 1989. – I. Kritika moralne svijesti; II. Etika ili revolucija; III. Praksa-vrijeme-svijet i IV. Misao i zbilja), *Izvan povijesnog događanja* (Split, 1997.), *Šverceri vlastitog života* (Beograd, 2001. i Zagreb, 2002.), *Nacionalizam ili demokracija* (Zagreb, 2002.), *Praxis, Zeit, Welt* (Würzburg, 2004.), *Etika* (Zagreb, 2004.), *Filozofske rasprave* (Zagreb, 2004.), *Klasični njemački idealizam* (Zagreb, 2008.) i *Filozofija i spekulacija* (Beograd, 2010.). Njegova knjiga na njemačkom jeziku pod naslovom *Praxis-Zeit-Welt* sadrži presjek njegovih glavnih djela. U gostovanju u televizijskoj emisiji Kangrga je na temu svog opusa izjavio: "Mojih petnaest knjiga, sad će i šestnaesta, bit će

Inače, i danas nije neobično u našim filozofskim krugovima čuti razmišljanja o tome da je upravo Milan Kangrga bio i ostao najbolji poznavatelj klasičnog njemačkog idealizma na našim prostorima, pri čemu se ne misli samo na područje samo Republike Hrvatske, nego na području čitave nekadašnje države. Naime, Kangrga je već u svojoj doktorskoj disertaciji raspravljao o mogućnosti etike u marksizmu posvećujući središnji dio upravo usporedbi G. W. Hegela i Karla Marxa. O tome će biti više riječi u dijelu rada o njegovom poimanju etike, a na ovom mjestu samo ću iznijeti njegovu tezu koju je kasnije zastupa više od pedeset godina akademskog rada.

Kangrga tvrdi da je jedini kriterij i pricip etike upravo znanost. Po tom kriteriju ona za njega nije znanost. Smatra da je ona postavlja postulat za prevladavanjem postojećeg, tj. ne o onome što jest, već o onome što treba biti. Stoga zaključuje na sljedeći način: "Budući pak da *znanost ne može da govori* o onome što treba da bude, jer to još nije, a njezin se objekt postavlja, daje i kreće samo u horizontu danog, onoga što jest i što je bilo, pa ostaje na »čvrstu tlu« postojećega, to je onda u aspektu znanosti samo po sebi razumljivo da se ono »treba da« ne može znanstveno zasnovati, te je stoga etika – *nemoguća!*"[236] Parafrazirajući naslov knjige F. W. Nietzschea (1844-1900), može se reći *tako je govorio Kangrga* i u 21. stoljeću tj. u knjizi *Etika* koju je objavio "u spomen najvećem etičaru svih vremena Immanuelu Kantu". Kako bi to potvrdio navodimo njegovo određenje etike i iz te knjige: "Etika nije i ne može bit *znanost* (Wissenschaft), jer bi to tada negiralo samu njezinu *bit*, tj. *mogućnost*, budući da svaka etika naučava (zahtijeva, postulira) ne ono što *jest*, nego ono što (čovjek tek) *treba da bude*, tj. da *postane*, a još nije, moralan ili dobar u tom postulatornom smislu."[237]

Takav pristup etičkom problemu 60-ih godina prepoznat je kao "jedno od najznačajnijih i najoriginalnijih djela što su se posljednjih godina pojavila u našoj filozofskoj literaturi". To su riječi Branka Bošnjaka koji na ovaj način obrazložio kandidaturu Kangrgine knjige *Etički problem u djelu Karla Marxa* za državnu nagradu "Božidar Adžija" 1966. godine. Bošnjak još navodi da je Kangrgi to djelo "pribavilo vrlo istaknuto mjesto u marksističkoj literaturi". Odsjek za filozofiju njegovog matičnog fakulteta predložio je njega i Gaju Petrovića s knjigom *Filozofija i marksizam* za spomenutu državnu nagradu za znanost. Obojica su primili 1966. državnu nagradu za znanost Božidar Adžija što je izazvalo reakciju tadašnjeg predsjednika KPH Vladimira Bakarića (1912-1983) koji je smatrao da se ne radi o znanstvenom izboru, nego o

osnova za buduću kulturu i ove generacije koje dolaze." *Nedjeljom u 2* (2004.) Hrvatska radiotelevizija, urednik: A. Stanković, 13.6.2004. godine.

[236]Kangrga, M. (1963., 1980., 1989.) *Etički problem u djelu Karla Marxa*, u: Kangrga, M. (1989.) *Odabrana djela*, sv. 1, Zagreb: Naprijed, str. 269.

[237] Kangrga, M. (2004.) *Etika. Osnovni problemi i pravci*, Zagreb: Golden marketing, str. 24.

politički motiviranom izboru.[238] Kangrga se prisjeća tog događaja na sljedeći način u svojoj intelektualnoj ispovijesti *Šverceri vlastitog života*:

> Bakarić je tada ujedno zahtijevao da se poništi dodjela nagrade meni i Petroviću, no to je bila samo formalna javna odluka, ali smo mi novčanu nagradu već podigli, pa nam se baš "fućkalo" za sve te Bakarićeve politikantske "eskapade". A tu istu nagradu "Božidar Adžija" dobio sam ponovno s raznim odbijanjima točno 20 godina kasnije (1986.) za dvije knjige "Etika ili revolucija" (1983.) i "Praksa-vrijeme-svijet" (1984.).[239] str. 90

Obranivši i objavivši doktorsku disertaciju Kangrga se etablirao kao marksistički filozof, a na svojoj tadašnjoj teorijskoj poziciji ostao je tijekom cjelokupnog filozofskog djelovanja. Nakon doktorata nastavio je obrazovanje na Sveučilištu u Heidelbergu. U osobnom dosjeu se navodi da je koristio plaćeni dopust od listopada 1962. do kraja srpnja 1963. godine, te odmah zatim od listopada iste godine do sredine naredne godine. On sam navodi da je bio korisnik stipendije Alexander von Humboldt-Stiftunga i student njemačkog filozofa Hans-Georga Gadamera (1900-2002). To znači da je Kangrga bio njegov student netom nakon objave njegove najpoznatije knjige *Wahrheit und Methode* (1960.) kojom je postavio temelj filozofskoj hermeneutici.

Sâm Kangrga i kasnije je koristio plaćene dopuste za studijske boravke (npr. tromjesečni boravak na Sveučilištu u Freiburgu u akademskoj godini 1969./70., kao i slobodne studijske godine npr. 1975./76.). No, upravo taj boravak u Heidelbergu može pomoći u objašnjenju zašto Kangrga nije tekstom o pojmu praxisa sudjelovao u temi broja prvog objavljenog broja filozofskog časopisa *Praxis* koja je glasila – "O praksi" – i slijedila je nakon nepotpisanog teksta "Čemu Praxis". On je jedini od praksisovaca čiji članak nije bio zastupljen u temi broja što je vidljivo iz popisa autora i tema:

- Branko Bošnjak: "Ime i pojam »praxis«";
- Gajo Petrović: "Praksa i bivstvovanje";
- Predrag Vranicki: Uz problem prakse";
- Danko Grlić: "Praksa i dogma" i
- Rudi Supek: "Dijalektika društvene prakse".

Međutim, Kangrga je tu autor teksta "Filozofe, šta misliš?" u dijelu časopisa naslovljen *Misao i zbilja* kojim odgovara na jedan članak iz dnevnih novina, utemeljujući svoje stavove na Marxovoj kritici Hegelove filozofije, što je ranije učinio u svojoj disertaciji.[240] Tim tekstom ukratko je prikazao svoje marksističke stavove koje je zastupao tijekom cijelog svog života.

[238] Vidi Petrović, A. (2001.) "Gajo Petrović" u: Petrović, A. (et. al.) (2001.), *Zbilja i kritika,* str. V.
[239] Kangrga, M. (2001., 2002.) *Šverceri vlastitog života*, str. 90.
[240] Radi se o članku "Čoveče, šta misliš" autora Vase Popovića koji je objavljen 3.5.1964. godine u dnevnim novinama *NIN*.

No, bez obzira što nije napisao jedan takav tekst o pojmu ili nekom vidiku prakse već u prvom broju filozofskog časopisa *Praxis,* on jest nedvojbeno praksisovac.

Čak štoviše, po njegovom mišljenju on je i jedan od dvojice najvažnijih, tj. smatra da su Petrović i on bili su "glavni stupovi *Praxisa*"[241]. U ovom kontekstu referira se na filozofski časopis *Praxis*, ali potrebno je ukazati na nekoliko činjenica vezanih za to. Npr. on nikada nije urednik časopisa, dok je Petrović bio cijelo vrijeme, a Supek od prvog broja za 1967. godinu pa do uključno posljednjeg broja za 1973. godinu. Zatim, Kangrga ima najmanje objavljenih tekstova u časopisu od svih praksisovaca (vidi u sljedećem ulomku). Ali navedeno ne znači da on nije bio stup filozofske grupe *Praxis*, samo je dvojbeno isključiti Rudija Supek iz tog kruga. Također, Kangrga smatra sebe i Rudija Supeka osnivačima Korčulanske ljetne škole. "Korčulansku ljetnu školu osnovali su Rudi Supek i Milan Kangrga."[242] Međutim, Kangrga i Supek imaju različita mišljenja o godini početka rada ljetne škole, o čemu će biti riječi nešto kasnije. Povrh toga može se dodati činjenica o Supeku kao idejnom začetniku škole i predsjedniku Upravnog odbora ljetne škole od njezina početka do kraja, a kasnije se potpisivao kao i njezin direktor.[243]

Nadalje, u dijelu govora o autorstvu članka o pojmu i problemu prakse, pod vidikom formalnog naslova teksta, može se reći kako je Kangrga navedeni "nedostatak" ispravio člankom "Praksa i kritika" koji je objavljen u broju 2 za 1965. godinu. Članak s podnaslovom "Uz Marxove teze o Feuerbachu" objavljen je u rubrici *Misao i zbilja*. Kao jedan od članova filozofske grupe i po vlastitom mišljenju jedan od stupova filozofskog časopisa *Praxis,* Kangrga je u njemu objavio ukupno 20 tekstova od kojih je zadnji objavljen u broju 3-4 za 1972. godinu. Za usporedbu se može istaknuti da je Gajo Petrović potpisan kao autor 34 teksta u filozofskom časopisu *Praxis* (npr. ne ubraja se tekst "Čemu Praxis" jer nije bio potpisan kada je objavljen). U tom smislu, potrebno je naglasiti da Rudi Supek ima najviše objavljenih i potpisanih tekstova u časopisu *Praxis*, tj. više od 40, zatim slijede Predrag Vranicki (34) i Branko Bošnjak (34 od čega je jedan koautorski tekst), te Danko Grlić s objavljenih 25 tekstova.

Činjenica da je najmanje objavljenih tekstova u časopisu *Praxis* ne umanjuje značaj i ulogu Milana Kangrge u djelovanju filozofske grupe *Praxis*. Upravo zahvaljujući njegovom filozofsko djelovanju, kao i dugovječnosti, praksisovske ideje u izvornom obliku stupile su i u

[241] Kangrga, M. (2001., 2002.) *Šverceri vlastitog života,* str. 25.
[242] Kangrga, M. (1995., 1997.) "Korčulanska ljetna škola (1964.-1974.)", str. 278.
[243] "Početkom šezdesetih godina ljetovali smo s obiteljima svake godine u Lumbardi na otoku Korčuli. Tu je 1962. god. pala ideja od strane Supeka da se osnuje nešto slično onim ljetnim seminarima za dopunsko obrazovanje nastavnika različitih struka, što ih je financirao Republički sekreterijat za prosvjetu SRH, što su se održavali u Crikvenici i Makarskoj." L. cit.

21. stoljeće, više od četvrt stoljeća nakon posljednjeg objavljenog broja filozofskog časopisa *Praxis*.

1. 5. Rudi Supek (8.4.1913., Zagreb – 2.1.1993., Zagreb)

Rudi Supek bio je najstariji praksisovac. Svojim obrazovanjem i akademskom karijerom zaslužuje da ga se opiše i praksisovcem s najvećim životnim iskustvom i najširim obrazovanje, ali opet i praksisovcem koji se u filozofskoj grupi *Praxis* najmanje bavio filozofijom. Inače, u veljači 1937. godine diplomirao je upravo na filozofskoj grupi predmeta. Godine 1940. je diplomirao psihologiju na Sveučilištu u Parizu (psihološka specijalizacija – pedagoška specijalizacija), a sljedeće godine položio je "višu diplomu iz psihopatologije za agregaciju /docenturu/ s jednom tezom o »Psihologiji Pierre Janeta«".[244] Podaci o njegovom životu govore da se u Parizu povezao s Borisom Kidričem (1912-1953) i KPJ-om, a u dokumentaciji zagrebačkog filozofskog fakulteta stoji da je od 7.4.1941. do 15.4.1942. godine bio antifašistički borac u Francuskoj.[245] U Parizu je u travnju 1942. uhićen, a u siječnju 1943. godine upućen je u njemački koncentracijski logor Buchenwald, gdje je bio zatočen do 1945. godine. U podnesku bez datuma i na temu reguliranja radnog staža (br. RK 9356) upućenom Zavodu za socijalno osiguranje grada Zagreba, on tvrdi da je "aktivno sudjelovao u NOB-u, odnosno u Pokretu Otpora u Francuskoj od 1939. do 1945., po nalogu Saveza Komunista Jugoslavije."[246]

Po povratku u Zagreb u lipnju 1950. godine postavljen je u "zvanje predavača prosvjetno-naučne struke pri Katedri za psihologiju" Filozofskog fakulteta u Zagrebu.[247] U veljači 1952. doktorirao je na području psihologije s disertacijom na temu "Fenomenologija patoloških oblika mašte" na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a u svibnju 1953. godine stekao je doktorat Sveučilištu u Parizu obranivši tezu na temu "L´affectivé et l´imagination". Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu bio je zaposlen do kraja listopada 1958. godine kad je otišao raditi u Institut za društvene nauke u Beogradu. Ponovno se vratio na matični fakultet u studenom 1960. godine, na kojem je nastavio raditi do umirovljena u rujnu 1979. godine.

[244] HR HDA 1780, Osobni arhivski fond Rudi Supek, Zamolba Rudija Supeka za radno mjesto na fakultetu, kutija 7.
[245] Arhiv FF, Personalni dosje, Rudi Supek.
[246] HR HDA 1780, Osobni arhivski fond Rudi Supek, Supekov tekst bez datuma, naslovljen na Zavod za socijalno osiguranje grada Zagreba, kutija 1.
[247] Arhiv FF, Personalni dosje, Rudi Supek, Ministarstva za nauku i kulturu od 7.6.1950. godine.

Povod njegovog odlaska u Beograd bila je njegova habilitacijska radnja na temu "Tjeskoba i disolucija perceptivnog prostora. Ispitivanje u vezi sa dinamikom hipnagogičkih", tj. izbor u zvanje docenta. Isprva je bio imenovan privatnim docentom, a do problema je došlo kada u siječnju 1957. godine nije imenovan u zvanje redovitog docenta. Tada su se povele rasprave o njegovoj ulozi koju je imao kao zatvorenik u logoru Buchenwald, što je na kraju dovelo do njegove ostavke. Zanimljivo je da se u njegovom osobnom fondu nalaze pisma izvjesnog Grge upućenog Vladimiru Bakariću o slučaju Rudija Supeka, kao i Bakarićev odgovor u kojem ga obavještava o primitku Supekove ostavke, ali i o svom uvjerenju o bespredmetnosti navedene.[248] Kasnije 1957. godine izabran je u zvanje docenta u području socijalne i kliničke psihologije i ostaje na fakultetu još godinu dana kada ponovno daje ostavku zbog odlaska na odjel za sociologiju gore spomenutog instituta u Beogradu. Ponovno se vraća na zagrebačko sveučilište 1960. godine, kada je izabran u zvanje izvanrednog profesora na Katedri za sociologiju Odsjeka za filozofiju, dok je redovni profesor postao u prosincu 1965. godine.[249]

U akademskoj godini 1963./1964. utemeljen je Odsjek za sociologiju FFZG, a Rudi Supek smatra se njegovim osnivačem.[250] U početku odsjek je imao dvojicu nastavnika – Rudija Supeka i Ivana Kuvačića.[251] Supek se već od 50-ih godina zalagao za formaliziranje centara za

[248] Vidi HR HDA 1780, Osobni arhivski fond Rudi Supek, kutija 9.

[249] Arhiv FF, Personalni dosje, Rudi Supek.

[250] Više Cifrić, I. (1998.) "Odsjek za sociologiju" u: Damjanović, S. (ur.*) Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Monografija*, str. 253-259.

[251] Prema podacima iz njegovog osobnog dosjea s Filozofskog fakulteta, Ivan Kuvačić (12.1.1923., Gata – 20.7.2014., Zagreb) učlanio se 1942. godine u SKOJ. O tom periodu svjedoči u priloženoj autobiografiji od 13.3.1954. godine: "1943. godine policija je ušla u trag mojoj političkoj djelatnosti i ja sam po naređenju organizacije pobjegao iz Zagreba na oslobođeni teritorij, na sektor mosorskog Partizanskog odreda. Neko vrijeme bio sam u odredu." Diplomirao je na filozofskoj grupi predmeta u veljači 1951. godine, tj. godinu dana nakon zlatne praksisovske generacije 1950-e. Dva mjeseca nakon diplomiranja započeo je raditi kao profesor u Učiteljskoj školi u Čakovcu, u kojoj je radio do kraja kolovoza 1957. godine, a iduću školsku godinu proveo je u istom gradu u Ekonomskoj školi [moguće da se radilo o istoj školi koja je tek promijenila ime, op.]. Prema vlastitim "Sjećanjima" u Čakovcu je predavao filozofiju i pojedine teme iz psihologije te ruski jezik. Nakon što je upisao poslijediplomski studij, vratio se u Zagreb. Doktorirao je u svibnju 1960. godine na temu "Filozofija Georgea Edwarda Moorea". U objavljenom tekstu disertacije on piše o odnosu marksizma i građanske filozofije na sljedeći način: "Mislim da nije potrebno posebno dokazivati aktuelnost marksističke, monografske obrade pojedinih, vodećih, suvremenih građanskih filozofa. Kod nas je naime potpuno prevladano nepravilno gledište da filozof marksist mora izbjegavati kontakt sa suvremenom građanskom filozofijom i smatra se da je jedan od njegovih zadataka kritičko osvjetljavanje osnovnih problema nemarksističke filozofije." Kuvačić, I. (1961.) *Filozofija G. E. Moorea. Kritički pristup,* Zagreb: Naprijed, str. 8. Kada iz današnje perspektive kritički pristupimo ovom zapisu, moglo bi se reći da se tu prije radilo o iznimci u pristupu, nego o usvojenoj praksi. Baveći se Moorovom metodom pobijanja idealizma, Kuvačić zaključuje kako se radi o neuspješnoj metodi zato što se ona ima isključivo teoretski i antidijalektički karakter (Vidi, isto, str. 9). U razdoblju od veljače 1960. do kraja listopada 1963. godine radio je u radničkom centru "Moše Pijade" u Zagrebu, a u studenom iste godine počeo je raditi na novoosnovnoj Katedri za sociologiju zagrebačkog Filozofskog fakulteta, gdje je bio zaposlen do kraja rujna 1990. godine. U zvanje docenta izabran je po dolasku na fakultet, izvanredni profesor postao je 1969. godine, a u zvanje redovnog profesora izabran je 1974. godine. Po dolasku na fakultet Kuvačić je smatrao da će se nastaviti baviti filozofskim temama, ali u tome su ga je priječila nezainteresiranost studenata za njegove analize. Sâm o tome kaže: "Stoga sam morao odbaciti ideju da ću se kao nastavnik na Odsjeku za sociologiju

sociološka istraživanja, kao što sam kaže u članku o tadašnjem stanju sociologije objavljenom u drugom broju časopisa *Praxis*.

> Dakako, naša situacija u tom području bila bi danas mnogo bolja, da su odgovorni društveni faktori ozbiljno uzeli ono što su 1953. godine pisali "Pogledi", kad se argumentirano tražilo osnivanje i primjena empirijske sociologije u naše društvu. No, tada je to bio "glas vapijućeg u pustinji", mada se nakon nekoliko godina počelo ozbiljno pomišljati na stvaranje sociooloških ustanova za istraživanje.[252]

Njegova zaokupljenost sociološkom tematikom dobiva svoju dodatnu potvrdu uvidom u popis znanstvenih projekata i drugih istraživalačkih radova kojima se bavio npr. neposredno uoči i za vrijeme izlaženja časopisa *Praxis*:

- Razvitak estetike osjetljivosti kod djeteta (1960);
- Materijalni položaj studenata i uspjeh u studiranju (1963-1968);
- Samoupravljanje u kulturi (1964-1969);
- Radničko upravljanje u uvjetima mehanizirane i automatiziranje industrije (1965);
- Struktura i funkcije omladinskih klubova (1967.-1968.) i
- Društveno upravljanje u kulturnim ustanovama (1967.-1970.).[253]

I dok je Kuvačić ostavio po strani bavljenje filozofskim problemima nakon zaposlenja na Katedri za sociologiju, to se ne bi moglo tvrditi i za Rudija Supeka. S obzirom na objavljeni broj knjiga, koje se uglavnom odnose na područje sociologije i psihologije što uglavnom i potvrđuju naslovi njegovih knjiga,[254] netko bi mogao postaviti pitanje da li se uopće bavio filozofskim temama te temama koje su zaokupljale praksisovce (npr. kritika sovjetskog marksizma). Odgovor bi se mogao ponuditi navodeći naslove nekoliko nedvojbeno filozofski tekstova pisanih u duhu marksističke tradicije: "Etičke antinomije revolucionarne egzistencije" (br. 1 - 1965.), "Još jednom o alternativi: staljinistički pozitivizam ili stvaralački marksizam?" (br. 5/6 – 1965.), "Nonkonformizam etičnosti" (br. 4/6 – 1966.), "Robno-novčani odnosi i

moći intenzivnije baviti filozofijom znanosti. Umjesto toga prihvatio sam se proučavanja i izlaganja pojedinih metoda i pristupa koji se primjenjuju u sociološkim istraživanjima, pri čemu sam, moram priznati, od samog početka bio sklonijim kvalitativnim nego kvantitativnim metodama." Kuvačić, I. (2008.) *Sjećanja*, str. 67.

[252] Supek, R. (1964.) "Imamo li sociologiju i gdje je ona?", *Praxis*, sv. 1 (2): str. 290.

[253] HR HDA 1780, Osobni arhivski fond Rudi Supek, kutija 23.

[254] Ovo predstavlja pokušaj prikaza njegovih autorskih knjiga: *Egzistencijalizam i dekadencija* (Zagreb, 1950.), *Psihologija građanske lirike* (Zagreb, 1952.), *Kako tumačimo snove* (Zagreb, 1952.), *Simpatija i antipatija u braku i životu* (Zagreb, 1955.), *Psihologija u privredi* (Beograd, 1956.), *O korisnim i štetnim strastima* (Zagreb, 1957.), *Sociologija i socijalna psihologija* (Beograd, 1957.), *Izbor bračnog druga* (Beograd, 1958.), *Umjetnost i psihologija* (Zagreb, 1958.), *Kulturne i ideološke promene u XX. vijeku* (Beograd, 1960.), *Prvi oblici dječje društvenosti* (Beograd, 1960.), *Ispitivanje javnog mnijenja* (Zagreb, 1961.), *Sociologija* (Zagreb, 1963.), *Omladina na putu bratstva* (Beograd, 1963.), *Herbert Spencer i biologizam u sociologiji* (Zagreb, 1965.), *Automatizacija i radnička klasa* (Zagreb, 1965.), *Sociologija i socijalizam* (Zagreb, 1966.), *Longitudinalno istraživanje strukture utjecaja u radničkom samoupravljanju* (Zagreb, 1969.), *Likovni stvaraoci i kulturna sredina* (Zagreb, 1970. - koautor), *Humanistička inteligencija i politika* (Zagreb, 1971.), *Društvene predrasude* (Beograd, 1973.), *Ova jedina zemlja* (Zagreb, 1973.), *Participacija, radniška kontrola i samoupravljanje* (Zagreb, 1974.), *Mašta* (Zagreb, 1979.), *Psihologija i antropologija* (Beograd, 1981.), *Zanat sociologa* (Zagreb, 1983.), *Živjeti nakon historije* (Zagreb, 1986.), *Dijete i kreativnost* (Zagreb, 1987. – R. Supek et al.), *Grad po mjeri čovjeka* (Zagreb, 1987.) i posthumno izdanje knjige *Modernizam i postmodernizam* (Zagreb, 1996).

socijalistička ideologija" (br. 1/2 – 1968.), "Između buržoaske i proleterske svijesti" (br. 4 - 1968) ili npr. "Aktualnost Hegelove i Lenjinove misli" (br. 5/6 - 1970).

Pored toga, nužno je istaknuti i Supekovu knjigu *Ova jedina zemlja* koja do današnjih dana predstavlja jedini takav primjer bavljenja ekološkom problematikom. Svojim akademskim angažmanom ostavio je značaj trag u filozofiji i sociologiji, ali se ne ističe toliko njegov filozofski doprinos.

1. 6. Predrag Vranicki (21.1.1922., Benkovac – 31.1.2002., Zagreb)

Poput svih praksisovaca diplomirao je filozofiju na Sveučilištu u Zagrebu. Nakon završenog studija iste godine, tj. u studenom 1947. godine, postao je asistent na Katedri za filozofiju, a zatim 1950. godine i predavač na predmetu *Dijalelektika i historijski materijalizam*.[255] Doktorirao je na beogradskom sveučilištu u srpnju iduće godine, obranivši disertaciju na temu "O problemu općeg, posebnog i pojedinačnog kod klasika marksizma".[256] Docent je postao 1953. godine, šest godina kasnije izabran je u zvanje izvanrednog profesora, a 1962. godine postao je redovni profesor i šef Katedre za marksizam. Jedini je od praksisovaca bio rektor Sveučilišta u Zagrebu. Tu dužnost obavljao je od 1972. do 1976. godine. Bavljenjem poviješću marksizma, o čemu je već ranije bilo govora, po nekima se "afirmirao kao vodeći svjetski marksolog".[257]

---

[255] Arhiv FF, Personalni dosje, Predrag Vranicki. I u njegovom dosjeu stoji podatak da je sudjelovao u NOB-u ("N. O. P. ilegalni rad" od 1.8.1941. do 24.2.1943. godine na području Zlarina).

[256] U uvodu svoje disertacije Vranicki navodi kako se pitanje "općeg" može shvatiti teorijskim objašnjenjem, tj. na temelju "općeg koje egzistira u samoj stvarnosti, jer je misao njegov svojevrsni odraz". Vranicki, P. (1952.) *O problemu općeg, posebnog i pojedinačnog kod klasika marksizma*, Zagreb: Kultura, str. XII. U jednom od zaključka disertacije to dalje potvrđuje: "Jedanaesto, subjektivno opće (pojam, kategorija) jest odraz tog objektivnog općeg, koje izražava ono »mirno«, »permanentno« u stvarima i pojavama." Ibid., 206. Cjelokupnu problematiku disertacije tematizira kroz prizmu Marxa, Engelsa i Lenjina, a upućuje da njihovi sovjetski revizionisti "likvidiraju suštinu dijalektike" time što odvajaju dijalektiku od gnoseologije i gnoseologiju od logike. Po njemu ne postoji razlika među njima, a u posljednjem svom zaključku ukazuje na jedinstvo pojedinačnog, posebnog i općeg. "Devetnaesto, kako se jedinstvo pojedinačnog, posebnog i općeg, a u našoj analizi svih području objektivne stvarnosti: prirode, društva i ljudskog mišljenja, pokazalo kao zakonitost, koja djeluje na svim tim područjima, to smo onda i to jedinstvo općeg, posebnog i pojedinačnog odredili kao najopćenitiji zakon konstituiranja i razvoja svekolike stvarnosti." Ibid., str. 208.

[257] Ovo predstavlja pokušaj prikaza njegovih objavljenih knjiga [autorskih, ne uredničkih, op.]: *Prilozi problematici društvenih nauka* (Zagreb, 1951.), *O nekim pitanjima marksističke teorije u vezi sa Ždanovljevom kritikom Aleksandrova* (Zagreb, 1951.), *Prilog problematici društvenih nauka* (Zagreb, 1951.), *O problemu općeg, posebnog i pojedinačnog kod klasika marksizma* (Zagreb, 1952.), *Misaoni razvitak Karla Marxa* (Zagreb, 1953.), *Prilog proučavanju kategorije kvaliteta* (Zagreb, 1954., – radi se o tekstu od 18 stranica koji je katalogiziran kao knjiga), *Filozofske studije i kritike* (Beograd, 1957.), *Dijalektički i historijski materijalizam* (Zagreb, 1958.), *Historija marksizma* (Zagreb, 1961. – kasnije prošireno na tri sveska, a u V. Izdanju smanjeno na dva sveska), *Čovjek i historija* (Sarajevo, 1966.), *Marksističke teme* (Zagreb, 1973.), *Marksizam i odgoj* (Osijek, 1973. – ostali autori Cvjetičanin, V. I Ćimić, E.), *Filozofski portreti* (Beograd, 1974.), *Friedrich Engels* (Split, 1975.), *O nekim kontroverzama u marksizmu* (Rijeka, 1976.), *Filozofske rasprave* (Zagreb, 1979.), *Marksizam i socijalizam* (Zagreb, 1979.), *Odabrana djela* I-VI (Zagreb, 1979.:

1. 7. Danko Grlić (18.3.1923., Gračanica, BiH – 1.3.1984., Zagreb)

Grlić je posljednji od praksisovaca koji je diplomirao, doktorirao i zaposlio se na zagrebačkom Filozofskom fakultetu.[258] Prema podacima iz dokumentacije o zaposleniku spomenutog fakulteta, tamo je radio od početka veljače 1974. do smrti 1.3.1984. godine. Tom zaposlenju prethodila su radni odnosi i u izdavačkim kućama, a kasnije i na Filozofskom fakultetu u Beogradu gdje je predavao estetiku. Njegov radni staž prikazan je na sljedeći način:

- Redakcija "Naprijed" (1.6.1945. - 31.8.1946.);
- "Narodna štampa" (1.1.1947. - 16.2.1949.);
- N. O. rajona Medveščak (1.12.1949. - 4.4.1950.);
- Izdavačko poduzeće "Mladost" (1.1.1951. - 31.1.1960.);
- Jugoslavenski leksikografski zavod (1.2.1960. - 25.6.1971.);
- Filozofski fakultet u Beogradu (25.6.1971. - 31.1.1974.) i
- Filozofski fakultet u Zagreb (1.2.1974. -1.3.1984.).[259]

Diplomirao je 1955. godine na zagrebačkom Filozofskom fakultetu, a doktorirao u ožujku 1969. godine na temu "Temeljna misao Friedricha Nietzschea" pred komisijom u sastavu V. Filipović, M. Kangrga i B. Bošnjak. Svoju disertaciju je kasnije objavio u skraćenom obliku pod naslovom *Ko je Niče*. Glavna motivacija njegovog istraživanja bila je "revalorizacija" i "lociranje" filozofovog "životnog opusa" zbog čega je jedna od njegovih temeljnih sadržana u tvrdnji da se Nietzchea ne može svesti "na apologetu imperijalizma ili ga čak proglasiti »pretečom fašizma«"[260]. Počevši od spomenute teze bavi se zatim po njemu s trima glavnim filozofskim temama u Nietzscheovom opusu (smrt boga, volja za moć i vječno vraćanje istog). U okviru toga razlikuje Nietzcheovou temeljnu filozofsku misao i temeljnu misao njegovog životnog opusa. Prva se odnosi na Nietzcheovog natčovjeka koji "»kao strijela u budućnost«, kao onaj koji dokida prošlost ipak nije u protivrječenosti s tezom o vječnom vraćanju istog kao vraćanju onog umjetničkog"[261], dok druga povezuje vječno vraćanje i umjetnost.

Historija marksizma I-III, Filozofske rasprave, Filozofski portreti i Marksizam i socijalizam), *Socijalistička alternativa* (Zagreb, 1982.), *Revolucija i kritika* (Beograd, 1983. – razgovor s njim), *Samoupravljanje kao permanentna revolucija* (Zagreb, 1985.), *Razgraničenja* (Zagreb, 1988.), *Filozofija historije* I-II (Zagreb, 1988.-1994.: Filozofija povijesti – do 18. st.; Filozofija povijesti – 18-20 st.), *Filozofija historije* I-III (Zagreb, 2001.-2003. Od antike do kraja devetnaestog stoljeća; Od kraja devetnaestog stoljeća do Drugog svjetskog rata; Nakon Drugog svjetskog rata).

[258] Arhiv FF, Personalni dosje, Danko Grlić.

[259] Za vrijeme rada u Narodnoj štampi bio je urednik *Narodnog lista* (kasnije *Vjesnik*), a između 1962. i 1968. godine predavao je estetiku na Akademiji za likovnu umjetnost. Vidi Grlić, E. (2004) "Priča o Danku" u: Škorić, G. (ur.) (2004.), *Za umjetnost. Zbornik radova u čast Danku Grliću povodom dvadeset godina od njegove smrti,* Zagreb: FF Press, str. 13-16.

[260] Grlić, D. (1969.) *Ko je Niče*, Beograd, Vuk Karadžić, str. 129.

[261] Ibid., str. 134 [inače, radi se o osnovnom zaključku br. 18, op.]. Za pojašnjenje njegov stava može svakako poslužiti osnovni zaključak br. 20 s iste stranice. U njemu kaže sljedeće: "Tezom o vječnom vraćanju Niče

> Igra je struktura univerzuma, kozmička struktura a ne neka parcijalna, unutarnja stvar čovjeka, pored ostali stvari, pored duha, volje, uma, osjećaja. Čovjek je čovjek u svom totalitetu, čovjek je natčovjek onda kad se istovremeno kao umjetnik slobodno igra iskazujući i otkrivajući istovremeno time bitak bića univerzuma: vječno vraćanje istog. Samo tako vječno vraćanje istog postaje i vječno vraćanje istinski ljudskog tj. umjetničkog.[262]

U disertaciji nije uspoređivao Nietzschea s Marxom, ali ta dvojica filozofa odredila su njegovu filozofsku misao zbog čega mu se tada to i prigovaralo u sovjetskim filozofskim krugovima.[263] Iza takve jedne kritike nalazio se antagonizam između sovjetskog i jugoslavenskog marksizma, što nije neobično zato što se i danas smatra kako su Grlićeva "stajališta izgrađena [...] prije svega na temelju kritičkog promišljanja marksističke filozofije prakse"[264]. Nešto više od četiri godine nakon što je doktorirao, tj. krajem prosinca 1973. godine, izabran je u zvanje redovnog profesora, a u toj akademskoj godini postao je i predstojnik Katedre za estetiku na FFZG-u.

Slično kao što je Kangrga pristupao pitanju mogućnosti etike, tako je i Grlić baveći se estetikom ukazivao na njenu završenost i promašenost u filozofskom smislu. Ta teorijska pozicija temelji se na stavu o nemogućnosti racionalnog utvrđivanja bîti umjetnosti. Grlićevi filozofski stavovi o marksizmu i estetici prisutni su još uvijek u dijelu filozofskih krugova koji su ga poznavali, te posebno onih kojih se bave estetikom na području država bivše Jugoslavije. Jedno takvo sjećanje o Grliću povezuje oboje i govori upravo o tome kako je Grlić shvaćao odnos između estetike i marksizma: "Dvije se Grlićeve, često ponavljanje, tvrdnje dovoljne da se uvidi radikalnost njegove filozofije i usmjerenost njegovog otvorenog marksizma:

1. Estetika je završena, i
2. Početi od Marxa znači misliti s onu stranu estetike."[265]

Misliti s "onu strane" određene filozofske discipline, npr. estetike i etike, odnosno filozofije uopće je upravo jedno od temeljnih obilježja praksisovaca. Težnja za prevladavanjem postojećeg potvrđuje se i u filozofskom opusu Danka Grlića, koji se i danas nakon više od četvrt

---

zapravo tvrdi da ono umjetničko u umjetnosti nema historije, da se poput Feniksa uvijek iznova izdiže iz svog vlastitog pepela, da se uvijek vraća samom sebi."

[262] Ibid., str. 135.

[263] "Među te naivne ili prodane duše spadam po Odujevu i ja: »Izvanredno se u tom pogledu – piše Odujev – karakteristični i radovi D. Grlića.« Moj je, dakako, najveći grijeh što sam se usudio čak približiti ničeanizam marksizmu tako da sam ga pokušao »očistiti od krivih dijamat-interpretacija«. Odujev se zgraža nad time da sam mogao ustvrditi kako je »tvorac Zaratustre svu svoju titansku snagu na to upravio da razbije u paramparčad sve vrijednosti hipokritske kulture« i to u ime najave »jednog novog čovjeka i najviših visina ljudske spoznaje« (?!) kao i nad time da se »trudim dokazati kako su Marx i Niezsche imali zajedničko polazište filozofske konstrukcije« (?!), itd. itd." Grlić, D. (1981.) *Friedrich Nietzsche,* Zagreb: Liber, str. 11.

[264] Škorić, G. (2004.) "Riječ urednice" u: Škorić, G. (ur.) (2004.) *Za umjetnost,* str. 8.

[265] Kreft, L. (2004.) "Estetika i marksizam" u: Škorić, G. (ur.) (2004.) *Za umjetnost,* str. 46.

stoljeća od njegove smrti može smatrati jednom od referentnih točka u bavljenju estetikom kao filozofskom disciplinom na našem govornom području. U prilog važnosti njegovog filozofskog djela mogla bi se svakako navesti veličina njegovog opusa koji broji više od deset njegovih filozofskih knjiga i priručnika,[266] ali i nepostojanje kritičkog preispitivanja jedne takve filozofske pozicije. Naime, nije mi poznato da li je npr. Grlić u našoj akademskoj sredini imao rasprave s neistomišljenicima koji su doveli u pitanje njegove teze o estetici kao filozofskoj disciplini. Naravno, ako meni nisu poznate, ne znači da one ne postoje. Ali ako one uistinu ne postoje, onda bi mogli zaključiti na postojanje konsenzusa po pitanju estetike kao filozofske discipline – npr. ona je završena i promašena, stoga mislimo "s onu strane" estetike.

Ovdje na kraju ovog dijela mogli bi izvesti nekoliko zaključaka o praksisovcima na temelju izloženog o njima samima. Svi oni, tj. Vranicki, Petrović, Bošnjak, Kangrga, Supek i Grlić, završili su studij filozofije na zagrebačkom Filozofskom fakultetu. Vranicki se prvi zaposlio kao predavač 1947. godine, zatim je slijedila "generacija 1950.-a" (Bošnjak, Petrović, Kangrga i Supek), a naposljetku je i Grlić prešao s beogradskog na zagrebački Filozofski fakultet u akademskoj godini 1973./74.

1. 8. Tri stupa filozofske grupe *Praxis*

Imajući u vidu društveno-politička događanja toga vremena i spomenute izjave pojedinih praksisovaca, ne bi bilo teško braniti tezu o njihovoj političkoj podobnosti u trenutku dolaska na fakultet, tj. praksisovci nisu bili politički nepodobni jer u suprotnom ne bi bili primljeni na tadašnja predavačka, asistentska i profesorska radna mjesta. Od njih šestorice petorica su doktorirala na filozofskim temama, a jedino je utemeljitelj Katedre za sociologiju Rudi Supek doktorirao s tezom iz psihologije. Također, jedino je Rudi Supek napustio svoje radno mjesto na zagrebačkom Filozofskom fakultet kojem se vratio nakon dvije godine, dok preostala petorica nisu odlazila sa svog radnog mjesta jednom kad su primljeni na fakultet. Za Rudija Supeka se još može kazati da najstariji član grupe koji je gotovo deset godina stariji od Vranickog, koji je pak stariji od preostalih članova grupe. Osim toga, Supek je jedini stekao

[266] Pregled Grlićevih objavljenih knjiga: *Filozofija* (Zagreb, 1963.), *Umjetnost i filozofija* (Zagreb, 1965.), *Leksikon filozofa* (Zagreb, 1968.), *Zašto?* (Zagreb, 1968.), *Ko je Niče* (Beograd, 1969.), *Contra dogmaticos* (Zagreb, 1971.), *O komediji i komičnom* (Beograd, 1972.), *Estetika* I-IV (Zagreb, 1974.-1979.: I. Povijest filozofskih problema; II. Epoha estetike; III. Smrt estetskog i IV. S onu strane estetike) *Igra kao estetski problem* (Beograd, 1975.), *Marksizam i umjetnost* (Zagreb, 1979.), *Friedrich Nietzsche* (Zagreb, 1981.), *Za umjetnost* (Zagreb, 1983.), *Misaona avantura Waltera Benjamina* (Zagreb, 1984.), *Izazov negativnog: uz estetiku Theodora Adorana* (Beograd, 1986.) i *Odabrana djela* I-IV (Zagreb, 1984.: *Zašto?*, *Friedrich Nietzsche*, *Filozofija i umjetnost* te *Izazov negativnog*).

doktorat i u inozemstvu, tj. u Francuskoj, što je značilo da je već tada Supek imao međunarodne društvene veze za razliku od drugih praksisovaca. O važnosti Supekovih veza s francuskim intelektualnim krugovima svjedoči puno vremena kasnije njegova korespondencija s Mihailom Markovićem na temu časopisa *Praxis International*.

Uzimajući u obzir navedeno teško je zanemariti da je Supek bio francuski đak koji je uvijek održavao kontakte s francuskim intelektualcima, te koje su bile još relevantnije u vrijeme izlaženja filozofskog časopisa *Praxis*.

Osim toga, prije pokretanja časopisa *Praxisa* u kojem je upravo on objavio najviše priloga, imao je iskustva u uređivanju časopisa (*Naš glas* i *Pogledi*). Sada se naravno može postaviti pitanje o potrebi tolikog isticanja već gore spomenutih stvari o praksisovcima, a osobito o Rudiju Supeku. Ako usvojimo Kangrginu tezu o dva stupa *Praxisa,* onda naravno nema potrebe za tim. Njegova teza o dva stupa bila je tada spomenuta pod vidikom časopisa *Praxis* i kao takva mogla bi se smatrati problematičnom. Njegova teza o dva stupa iznesena je na i samom početku knjige *Šverceri vlastitog života*, ali u još širem kontekstu nego što je to ranije navedeno. U dijelu odlomka kojim objašnjava motivaciju napisao je sljedeće:

> I dosada sam samo ja odgovarao na sve napade sa svih strana, dok su drugi uglavnom šutjeli, kao da se to njih kao bivše praksisovce uopće ništa ne tiče, čak i onda kad je u pitanju bilo stavljeno i njihovo ljudsko dostojanstvo. Zato sada bez sustezanja mogu otvoreno reći da sam upravo ja jedini vjerodostojan branitelj i svjedok čitave praksisovske filozofijske i društveno-političke prakse, pa tu dužnost i to pravo preuzimam na sebe! A što se pak filozofije tiče, mogu i želim bez lažne skromnosti ustvrditi, kako smo Gajo Petrović i ja osnivači i uglavnom bitni predstavnici onoga što su praksisovci na djelu i filozofski i općim svojim životnim angažmanom pokazali i dokazali.[267]

Zaista, bilo bi teško dovesti u pitanje ulogu branitelja i promicatelja praksisovskih ideja Milana Kangrge. Kao što je ranije spomenuto, zahvaljujući svojoj dugovječnosti popraćenoj s filozofskom djelatnošću do smrti, upravo je Kangrga svojim likom i djelom ukazivao na praksisovske ideje i nakon više od trideset godina od prestanka izlaženja istoimenog časopisa. Rečeno u duhu popularne kulture, Kangrga je bio i ostao "role model" marksističkog filozofa i "praksisovski PR stručnjak". Stoga, na ovom mjestu nije namjera dovoditi u pitanje ulogu Milana Kangrge u cijeloj filozofskoj grupi *Praxis*, a još manje njegovo mišljenje o Gaji Petroviću ili uopće Petrovićevu ulogu u toj grupi, nego ukazati na važnost akademskog djelovanja Rudija Supeka ne samo za vrijeme izdavanja časopisa *Praxis,* nego i puno ranije kada je bio glavni urednik časopisa *Pogledi,* kao što je to već ranije ukazano. Naime, netko bi

[267] Kangrga, M. (2001., 2002.) *Šverceri vlastitog života,* 6s.

mogao uzeti na znanje činjenicu da je Supek objavio najviše priloga u časopisu *Praxis*, ali ipak pri tom istaknuti da su najveći filozofski doprinos grupi dali Petrović i Kangrga zbog njihovog isključivog bavljenja filozofijom i brojnim knjigama s tog područja. Ili npr., netko bi se mogao pozivati na glavnu orijentaciju časopisa kao "filozofskog dvomjesečnika" koji postulira uvjetovanost autentičnog, tj. humanističkog socijalizma s razvojem Marxove filozofske misli putem "marksističkog, nedogmatskog i revolucionarnog pristupa"[268], ignorirajući ili jednostavno ne znajući za činjenicu da je to već ranije započeto u časopisu *Pogledi* čije je glavni urednik bio Supek.[269]

Razvijajući argumentaciju na ovaj način značilo bi naglasiti Supekovu ulogu isključivo kao sociologa, a ne i kao filozofa, čime se očito vodio Kangrga. Zatim, to bi upućivalo na zanemarivanje uloge Korčulanske ljetne škole u odnosu na časopis *Praxis*, za ono što danas smatramo filozofskom grupom *Praxis*. U tom smislu ne bi bilo pogrešno tvrditi da su upravo osnivanjem ljetne škole kao filozofsko-sociološke škole praksisovci dobili svoju platforma društvenog i filozofskog djelovanja koja se potom zrcalila u filozofskom časopisu *Praxis*. Praksisovske društvene i filozofske aktivnosti bilježene su u časopis dnevničkom preciznošću i on danas poput spomenara svjedoči tom vremenu. U ljetnoj školi i časopisu upravo je Supek imao važnu i neizostavnu ulogu zbog čega ostaje naizgled nejasna Kangrgina pozicija mnogo godina kasnije. Jedino čime bi se mogla pojasniti Kangrgina pozicija je u njegovom zamjeranju Supeku zbog toga što se angažirao u pokretanju i izdavanju časopisa *Praxis International*. Supek je bio jedini od praksisovac prve generacije koji je pružio potporu tom projektu. No, to ne umanjuje činjenicu Supekovog društvenog i filozofskog angažmana i prije pokretanja Korčulanske ljetne škole i redakcije časopisa *Praxis*. Upravo suprotno, ako bi se vodili njegovim angažmanom u časopisu *Pogledi*, mogli bi ga smatrati idejnim pretečom praksisovske grupe i samim time prvim prakisovcem.[270] S druge strane, najveća autorska djelatnost i kasnija

[268] [Petrović, G.] (1964.) "Čemu Praxis", *Praxis*, sv. 1 (1): str. 3.

[269] Danas se kod nas može naći rasprava o utjecaju na nastanak Petrovićevog članka "Čemu Praxis". Naime, Žarko Puhovski zastupa stav o povezanosti tog članka s Petrovićevim nastupom na VIII. kongresu SKJ. Tu je tezu on iznio u svom medijskom nastupu 2014. godine na Trećem program Hrvatskog radija u emisiji pod nazivom "Povijest četvrtkom". Teza je osporena već idućeg mjeseca na Okruglom stolu nastavnika i studenata Odsjeka za filozofiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu održanog povodom 50. obljetnice pokretanja i 40. godišnjice *prisilne obustave* [istaknuo RĐ, op.] časopisa *Praxis*. Više Bogdanić, L. (2015.), "Čemu praxis? Ili o historijskom porijeklu i mjestu *Praxisa*" u: Mikulić, B., Žitko, M. (ur.) (2015.) *Aspekti praxis. Refleksije uz 50. obljetnicu*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 27.

[270] Postoje mišljenja da je zapravo novinar i publicist Miroslav Juhn (1897-1941) preteča praksisovskog mišljenja kod nas. Ta teza povezuje se s Božom Kovačevićem i Predragom Matvejevićem (1932-2007), a o tome piše i Mislav Kukoč. U dosadašnjem istraživanju filozofske grupe *Praxis* nisam naišao niti na jedan praksisovski komentar o tome, a gotovo je nemoguće da nisu bili upoznati s tom tezom. Inače, Matvejević je bio povezan s Korčulanskom ljetnom školom, a sebe je smatrao praksisovcem. "Bilo je i »praksisovaca« koji nisu objavljivali u »Praxisu«. Bio sam jedan od njih. Činilo mi se da to nije časopis za literate." Matvejević, P. (2012.) "Requiem za jednu ljevicu", str. 17. Drugi hrvatski intelektualac, pisac i polemičar Igor Mandić, koji je često polemizirao

urednička pozicija u časopisu *Praxis*, te organizacijska uloga u Korčulanskoj ljetnoj školi ipak upućuju na tri stupa filozofske grupe *Praxis*.

2. Časopis *Pogledi* – kamen temeljac "stvaralačkog" marksizma

Časopis *Pogledi* pojavio se krajem 1952. godine u Zagrebu. Radilo se o časopisu za "teoriju društvenih i prirodnih nauka" kojeg je izdavalo Društvo nastavnika sveučilišta, visokih škola i suradnika naučnih ustanova u Zagrebu. Uloga jednog takvog društva povezuje se s položajem sindikata u tadašnjem kulturnom životu bivše države. Naime, ukazuje se kako je jedno od osnovnih načela provođenja kulturne politike tadašnjeg vremena sadržano upravo u djelovanju preko masovnih organizacija, tj. posredstvom narodnih odbora, sindikata, zadruga, omladinskih organizacija, Antifašističkog fronta žena, Narodne fronte i KPJ.[271] Zadaća sindikata bila je "razvijanje masovnog političkog i prosvjetnog rada"[272], a vremenom je upravo društvo sveučilišnih nastavnika preuzelo upravo ulogu sindikata.

Osim poveznice između izdavača časopisa *Pogledi* i njegove društvene zadaće, potrebno je ukazati i na društvenu klimu u kojem je časopis počeo izlaziti, ali i u kojem je obustavljen rad časopisa. Naime, smatra se da nakon VI. kongresa KPJ održanog u studenom 1952. godine došlo do liberalizacije u društvenom i političkom životu koja je trajala do početka 1954. godine.[273] U prilog činjenici liberalizacije društva svakako ide ukidanje Komisije za agitaciju i propagandu (1945-1952) u okviru koje se vršila kontrola publikacija i davala suglasnost za izdavačke planove nakladničkih poduzeća.[274] Međutim, to razdoblje potrajalo je kratko. Ponovno pooštravanje započelo je nakon izvanrednog Trećeg plenuma CK SKJ u siječnju 1954. godine kada je iz političkog života isključen Milovan Đilas (1911-1995) zbog kritiziranja političkog sustava.[275] Kao posljedica toga može se shvatiti osnivanje Komisije za ideološko-politički rad CK SKJ koja se nastavila baviti pitanjima kojima se ranije bavila Komisija za agitaciju i propagandu. Na saveznoj razini ona je osnovana 1955. godine, a

baš s Matvejevićem, prisjetio se svog praksisovskog identiteta gostujući 27.9.2009. godine u emisiji Hrvatske radiotelevizije *Nedjeljom u 2*, urednika A. Stankovića. Tom prilikom Mandić je izjavio: "Ja sam bio, dakako, možda, nekakav praksisovski ljevičar. Dakle, onaj koji je tražio kruha preko pogače, ne [ovaj "ne" ima funkciju poštapalice, op.]. Nažalost, još jedna gluplja iluzija nego tadašnje stanje stvari. Ali sam bio protiv tadašnjeg sistema."

[271] Vidi Najbar-Agičić, M. (2013.) *Kultura, znanost i ideologija*, str. 25 i 62. Nakon održanog VI. kongresa KPJ promijenjeno je ime Narodna fronta Jugoslavije u Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije, a AFŽ je tada preimenovan u Savez ženskih društava Jugoslavije.

[272] Ibid. str. 64. O ulozi društva sveučilišnih profesora vidi ibid., str. 183.

[273] Vidi ibid., str. 19.

[274] Više ibid., str. 54.

[275] Vidi ibid., str. 29.

Ideološka komisija CK SK Hrvatske započela je s radom u travnju iduće godine.[276] Za usporedbu, časopis *Pogledi* s brojem za ožujak 1954. godine prestao je s redovnim izlaženjem zbog financijskih razloga. Krajem 1955. godine izdan je još jedan broj – almanah – kojeg je objavila redakcija u promijenjenom sastavu bez ijednog filozofa i na temu teorije književnosti.

Ukupno je objavljeno 14 redovnih brojeva časopisa u dva godišta (1952./1953. te godište 1954., tj. *Pogledi 52, Pogledi 53* i *Pogledi 54*), pri čemu je cijelo vrijeme "odgovorni" urednik i tajnik redakcije bio Rudi Supek. Časopis je imao redakcijski kolegij i širu redakciju. Iz kolegija izdvajamo članstvo Predraga Vranickog, a iz šire redakcije izdvajamo ranije spomenutog Niku Berusa te Vladimira Filipovića. Izuzetak od ovog je posljednji broj u kojem je "glavni i odgovorni urednik" bio Predrag Vranicki i koji je imao samo redakciju.

Časopis *Pogledi* utemeljen je kao časopis koji će se baviti temama iz područja teorije društvenih i prirodnih znanosti. Takvo određenje može poslužiti za objašnjenje zbog čega se danas ne uzima u razmatranje kada se govori o hrvatskim časopisima koji su se bavili filozofskim temama.[277] U posljednjem broju prvog godišta (1952./1953.) predstavljeni su svi članci po tematici pri čemu su prvi predstavljeni filozofski tekstovi (ukupno njih 15), a potom oni iz područja književnosti i umjetnosti (ukupno 19 članaka), zatim sociologije i povijesti (ukupno 5 članka), ekonomije i prava (ukupno 6 članaka), prirodnih znanosti (ukupno 6 članaka) etc. U drugom godištu, tj. u svega tri objavljena broja 1954. godine, nije objavljeno mnogo tekstova koji bi mogli biti svrstani u spomenute kategorije. Radi se samo o devet tekstova koji bi mogli biti raspoređeni prema područjima iz prvog godišta, od čega su dva nedvojbeno filozofske tematike.[278] Svi ostali tekstovi svrstani su u rubrike *Kulturni život, Znanstvena kronika, Prikazi i osvrti, Pregled časopisa, Bibliografske bilješke* i *Iz sveučilišnog života*. U kontekstu rečenog, časopis nije bio samo usko specijaliziran na stručne teme npr. filozofije, nego je i služio kao bilten zagrebačke sveučilišne zajednice.

---

[276] Vidi ibid., str. 84.

[277] Usp. Bracanović, B. (2007.) "Filozofski časopisi u Hrvatskoj u 20. stoljeću" u: Hekman, J. (gl. ur.) *Hrvatska filozofija u XX. stoljeću. Zbornik radova sa znanstvenog skupa što je održan u palači Matice hrvatske 2-4. ožujka 2006* Zagreb: Matica hrvatska, str. 41-60.

[278] Radi se o tekstu Mihaila Markovića koji je objavljen u dva dijela na temu karaktera simboličke logike i glavnim etapama njenog razvoja. Mihailo Marković je godinu dana ranije objavio članak i u prvom broju časopisa *Filozofski pregled* kojeg je u svibnju 1953. godine pokrenulo Srpsko filozofsko društvo. Časopis je izlazio do 1958. godine. Filozofsko društvo Srbije pokrenulo je 1957. godine časopis *Filozofija. Jugoslavenski časopis za filozofiju i sociologiju,* koji je izlazio do pod tim nazivom do 1966. godine, a iduće godine preimenovan je u *Filosofia. Jugoslavenski časopis za filosofiju* i tako je izlazio do 1973. godine. Nakon toga dolazi do promjene imena časopisa koji pod nazivom *Theoria* počinje ponovno izlaziti 1975. godine te se objavljuje i danas. Zanimljivo je danas ukazati na razmišljanje o časopisu *Filosofija* kao radikalno kritičkom časopisu koji se nakon 1967. godine potpuno programski približio svom zagrebačkom "pandanu" časopisu *Praxis*. O tome i o pregledu dostupnih filozofskih časopisa u R. Srbiji vidi Albahari, B. (2013.) "Pregled »domaće« filozofske periodike u bibliotekama Srbije, *Filozofija i društvo*, sv. 24 (2): str. 61-102.

U redakcijskom tekstu objavljenom na prve dvije stranice prvog broja časopisa navodi se svrha časopisa koja se odnosi na "stvaranje cjelovitog naučnog pogleda na svijet" i "izgradnju socijalističke kulture". Dalje u uvodniku prvog broja časopisa naznačena je kritika građanske filozofije i sovjetskog revizionističkog marksizma. Njih se obilježava kao pravce koji se suprotstavljaju progresivnim stavovima te se služe fenomenološkim, pozitivističkim i pragmatističkim metodama. Oba pristupa poistovjećuju se s nedemokratskom i nehumanom društvenom praksom. S druge strane, redakcija zastupa stajalište koje podrazumijeva dokidanje gore kritiziranog "samo stvaralačkom primjenom žive marksističke misli"[279]. Ako usporedimo dosad rečeno o praksisovcima s programom časopisa *Pogledi,* onda se uočava kako su upravo praksisovci svoj pristup marksizmu nazvali stvaralačkim marksizmom kojem je namjera izgradnja jednog humanijeg svijeta. Na tom tragu može se opravdano tvrditi da je temelj filozofske grupe *Praxis* i njezin program postavljen puno ranije nego što se to uobičajeno smatra, tj. krajem 1952. godine i objavom prvog broja ovog časopisa. Spomenuta grupa filozofa poistovjećuje se gotovo isključivo s istoimenim časopisom *Praxis* i *Korčulanska ljetna škola* čime se zanemaruje njihova akademska i filozofska aktivnost tijekom 50-ih godina prošlog stoljeća koja je uvjetovala njihovo djelovanje u 60-im godinama.

Od budućih praksisovaca članke u filozofskoj rubrici objavili su svi osim Branka Bošnjaka. Vranicki je objavio jedan članak o problemu odnosa kvalitete i kvantitete čime se bavio i u svojoj doktorskoj disertaciji, Petrović je u dva članka predstavio filozofiju u SSSR-u, Kangrga je u jednom članku pisao o problemu ideologije, Grlić je u svom članku problematizirao pitanje morala kod F. Nietzchea, dok je Supek u toj rubrici objavio članak o materijalnim, socijalnim i osobnim temeljima socijalističke kulture. Od spomenutih autora, jedino su Supekovi članci objavljeni i u drugim stručnim rubrikama, tj. u rubrici za književnost i umjetnost ("Književnost i psihoanaliza", "O neaktualnosti larpurlartizma" i "Plehanov je vidio točno").

Također, Supek se istaknuo svojim kritičkim tekstom pod naslovom "Zašto kod nas nema borbe mišljenja?" objavljenom u rubrici *Kulturni život*. Jedan od povoda Supekovom tekstu bila je izjava tadašnjeg predsjednika Društva hrvatskih književnika Petra Šegedina (1909-1998) o nepostojanju objektivnih razloga koji bi sprječavali raspravu među književnicima i da je problem što ljudi nemaju potrebu "življe diskutirati" i "jasno reagirati" na probleme kulturnog života.[280]

[279] Redakcija *Pogledi 52* (1952.) [bez naslova], *Pogledi*, sv. 1 (1): str. 2.
[280] Vidi Supek, R. (1953.) "Zašto kod nas nema borbe mišljenja", *Pogledi: časopis za teoriju društvenih i prirodnih nauka,* sv. 2 (12): str. 904.

Govoreći u prilog tezi o nepostojanju "borbe mišljenja" postao je kritičar kulturnog, a samim time i cjelokupnog društvenog i političkog uređenja. Njegov tekst objavljen je u razdoblju liberalizacije javnog života, tj. u posljednjem broju časopisa u 1953. godini. Osvrćući se na povijesne okolnosti koje su obilježile 1948. godinu, Supek je piše sljedeće: "trebalo je da »borba mišljenja« postane stil našeg socijalističkog kulturnog života nasuprot prošloj, sovjetskoj, praksi dirigiranja kulturnog života odozgo, to jest od strane političkog foruma"[281]. Na temelju navedenog očito je Supekovo stajalište koje je dodatno zaoštrio sljedećom usporedbom:

> Iz jedne krajnosti – socijalno-dogmatskog konformizma, otišlo se u drugu – malograđanski ili anarho-individualistički nekonformizam, iz povođenja za »službenim« mišljenjima u tezu da borba mišljenja može biti samo niz sporova pojedinaca oko pojedinačnih problema.[282]

Ipak Rudi Supek odbacuje da su glavni razlozi nepostojanja "borbe mišljenja" ideološke ili moralne naravi te smatra kako su oni "mnogo materijalniji, banalniji". Argument mu se temelji na pretpostavci postojanja organizirane vladajuće kulturne grupe koja počiva na prividnom jedinstvu. Unutar takve grupe ne promiče se sloboda zbližavanja i razilaženja, nego sloboda isključivanja i podvrgavanja što je prema njemu svojstveno odnosu između grupe i pojedinca. Posljedica toga je društveno marginaliziranje i egzistencijalna neizvjesnost. U tom smislu Supek zaključuje: "ne će i ne može biti kod nas borbe mišljenja, a prema tome ni neke načelne borbe ili nastojanja oko čvrstih načela izgradnje socijalističke kulture, dok jedan kulturni radnik bude materijalno i moralno zavisio od drugoga [...] i dok je položaj svih tih kulturnih radnika takav, da ih prisiljava na solidarnost i na sve unutarnje kompromise radi održavanja najpotrebnijeg životnog minimuma."[283] Kao prilog svom argumentu opisuje situaciju u Zagrebu, ukazujući na javnu tajnu o monopolom nad kulturnim životom.[284]

Supekov javni istup nije prošao bez reakcije. Tako se u idućem broju časopisa *Pogledi* nalazi sažetak rasprave vođene o aktualnim kulturnim-društvenim pitanjima održane u prosincu 1953. godine u Klubu sveučilišnih nastavnika, ali i odgovor istog društva upućen JAZU-u povodom objavljivanja Supekovog polemičkog teksta. Na temelju teksta rasprave lako se stječe dojam o središnjoj ulozi Rudija Supeka. Imao je početno izlaganje na koje su se ostali sudionici

[281] Ibid., str. 903.
[282] Ibid., 904s.
[283] Ibid., str. 911.
[284] Rudi Supek piše kako je "javna tajna u Zagrebu, da postoji jedna grupa ljudi, koja drži u svojim rukama ili kontrolira najveći broj naših nakladnih poduzeća (sva koja se bave pretežno lijepom knjigom), sve časopise namijenjene književnosti i kulturi, dobar dio dnevne štampe, da drži u svojim rukama razne kulturne ustanove s najvećim izvorima sinekura i kontrolira gotovo sva vrela, iz kojih dolaze razna materijalna sredstva najvećem dijelu naših kulturnih radnika." Ibid. str. 908.

referirali te je na kraju rezimirao cijelu raspravu kojoj su od budućih praksisovaca prisustvovali Predrag Vranicki i Milan Kangrga. Supek je uvodno izlaganje posvetio objašnjenju značenja socijalističkog humanizma u društvenom uređenju, istovremeno nastavljajući započetu kritiku o borbi mišljenja. "Ja mislim da postoji izvjestan oblik kulturnog dirigiranja odozgo i izvjestan »kulturni liberalizam«, koji se oslanjanju na iste društvene oblike i odnose."[285] Prema njemu je upravo borba mišljenja postala krajnji liberalizam, pri čemu taj liberalizam poistovjećuje s "trpeljivošću mišljenja". U takvoj društvenoj atmosferi Supek se zalagao za osnivanje sociologije koja bi se bavila upravo pojavama i problemima društvenih promjena. Na kraju završno izlaganje poslužilo mu je da kratko ponovi uglavnom svoje teze iz uvodnog izlaganja, ukazujući na "korumpirajući utjecaj društvene vlasti" prema kulturnom stvaranju i potrebi rehabilitacije intelektualaca.

U spomenutom odgovoru Društva sveučilišnih nastavnika na pismo JAZU-a istaknuta je nepovezanost autora članka s funkcijama u odboru spomenute organizacije koja se u potpunosti ogradila od iznesenih Supekovih stavova.[286] Godišnja skupština redakcije časopisa *Pogledi* održana je 11.12.1953. godine i na njoj je usvojena promjena u sastavu šire redakcije (od načela radne redakcije prešlo se na načelo reprezentativnosti). Tom prilikom jedan član šire redakcije je podnio ostavku na članstvo u redakciji (dr. Petar Guberina). Razlog njegove ostavke bio je Supekov članak o borbi mišljenja, ali i općenito organizacija časopisa. Povodom posljednjeg redakcije je zauzela sljedeći stav: "Isto tako nije istinita njegova tvrdnja da je glavni urednik, Rudi Supek, »uglavnom lično« uređivao list [...] ."[287] Smatram nepotrebnim dovoditi u pitanje stav redakcije, ali neosporna ostaje činjenica Supekovog uređivanja časopisa koja je ga samim time činila značajnom osobom u tadašnjem sveučilišnom životu. S tim u vezi imao je poteškoća u znanstvenom napredovanju, tj. u stjecanju zvanja docenta.

Naime, Supek se već početkom 1951. godine zalagao za rad znanstvenih instituta u sklopu fakulteta što je bilo u suprotnosti s prijedlogom prvog hrvatskog nobelovca Lavoslava Ružičke (1887-1976). Sa Supekom se tada slagao anglist Josip Torbarina (1902-1986) koji je glasao protiv Supekove habilitacijske radnje zbog njegovog kritičkog pisanja o sveučilištu u časopisu *Pogledi*.[288] S druge strane, izdanje navedenog časopisa za veljaču 1954. godine kasnilo

[285] "Diskusija o nekim akutelnim društveno-kulturnim pitanjima" (1954.) [iz izlaganja Rudija Supeka, op.] *Pogledi*, sv. 3 (2): str. 32.

[286] Redakcija *Pogledi 54* (1954.) "Odgovor Društva sveučilišnih nastavnika na pismo Jugoslavenske akademije u vezi sa »Pogledima«", *Pogledi*, sv. 3 (1): str. 112.

[287] Redakcija *Pogledi 54* (1954.) "Godišnji sastanak redakcije »Pogleda«", sv. 3 (1): str. 112.

[288] U tijeku habilitacijskog postupka Rudi Supek je 1952. godine priložio rad pod naslovom "Psihologija građanske lirike" koji je bio odbijen zbog udaljavanja od "centralne problematike" (HR Arhiv FF, Zapisnici fakultetskog vijeća, Zapisnici Fakultetskog vijeća Filozofskog fakulteta Sveučilita u Zagrebu 1951-1952. VI. redovna sjednica 11.3.1952). Iste godine u studenom promijenio je temu habilitacijske radnje ("Tjeskoba i disolucija perceptivnog

je zbog tehničkih razloga, a isto je najavljeno i za naredni mjesec, ali redakcija je izrazila nadu u izdavanje travanjskog broja pod "normalnim uvjetima".[289] Broj za travanj nije nikada štampan. U idućem i ujedno posljednjem broju časopisa javnost je obaviještena o obustavi izdavanja časopisa zbog nedostatka novčanih sredstava, kao što je to ranije navedeno.

Zaključno bi se moglo još jednom ukazati na povijesni kontekst nastanka i prestanka časopisa *Pogledi* što će poslužiti za usporedbu s filozofskim časopisom *Praxis*. Početak i kraj objavljivanja časopisa *Pogledi* podudara se s kraćim razdobljem u kojem je državni represivni aparat privremeno napustio sustavnu kontrolu izdavačke djelatnosti. Kao svojevrsni bilten zagrebačke sveučilišne zajednice sa Supekom kao glavnim urednikom, časopis *Pogledi* poslužio je kao medij za objavljivanje članaka s unaprijed zadanim idejnim opredjeljenjem, tj. stvaralačkim marksizmom. Članci nisu bili uvjetovani unaprijed zadanom temom broja, što bi se recimo moglo reći za *Praxis*, no to bi se moglo objasniti time što se radilo o časopisu koji je objedinjavao teme iz društvenih i prirodnih znanosti.

U društvenom i kulturnom uređenju koje se svega nekoliko godina ranije na deklarativnoj razini odvojilo od sovjetske političke i društvene paradigme, Supek se našao u položaju glavnog urednika sveučilišnog časopisa. Time je sasvim sigurno jednim postao i jednim od predvodnika u stvaranju novog intelektualnog sloja koji se trebao suprotstaviti "starom" i sovjetski sklonijem dijelu akademske zajednice, koji je u filozofskom smislu ujedinjavala sklonost teoriji odraza. Stoga optužbe koje su stigle na njegov račun u pogledu uređivanja časopisa samo pojačavaju dojam o njemu kao predvodniku struje stvaralačkog marksizma. Ova sintagma postala je u 60-im godinama sinonim za praksisovce i njihovu filozofsku školu čiji su temelji postavljeni već početkom 50-ih godina u Supekovom časopisu *Pogledi*.

prostora"). Supek je u raspravi o znanstvenim institutima sudjelovao u okviru IV. redovne sjednice Filozofskog vijeća FFZG koja je održana 16.1.1951. godine. O tome vidi i Najbar-Agičić, M. (2013.) *Kultura, znanost, ideologija*, str. 125-138.

[289] Priopćenje redakcije je glasilo: "Jaka zima i pomanjkanje oborina izazvali su niski vodostaj naših rijeka i opće pomanjkanje elektirčne energije u industriji. To je izazvalo skraćenje radnog vremena u štamparijama i jako usporilo normalni rad izdavačke djelatnosti, tako da naš februarski broj izlazi sa osjetljivim zakašnjenjem, a to će biti slučaj još i za martovski broj. Međutim, nadamo se da će aprilski broj biti štampan pod normalnim uvjetima, te da ćemo taj gubitak na vremenu nadoknaditi." Redakcija *Pogledi 54* (1954.) "Zbog tehničkih razloga februarski i martovski broj izaći će sa zakašnjenjem", *Pogledi*, sv. 3 (2): str. 224.

3. Mitska pobjeda na Bledu – početak zlatnog razdoblja praksisovaca

3. 1. Povijesni kontekst sastanka JUF-a iz 1960. godine

U hrvatskoj historiografiji je uobičajeno shvaćanje kako je nakon 1952. godine novo razdoblje liberalizacije društvenog života nastupilo ponovno u 1960-im godinama što je formalizirano Ustavom SFRJ-a iz 1963. godine (npr. čl. 39. i 40. jamče slobodu misli i opredjeljena, zatim slobodu štampe, udruživanja, govora, javnog istupanja etc.). Naravno, time se ne misli na ono što bi se danas pod pojmom liberalizacije pretpostavljalo, nego ono što je to značilo u jednom takvom društvenom i političkom uređenju. "Totalitarna vlast nije nestala 1960-ih, ona je donekle »popustila«, smanjila razinu represije, povukla se u »totalitarizam niskoga intenziteta, ali je vrlo brzo pojačala tu razinu kad se osjetila ugroženom početkom 1970-ih«."[290]

U 1960-im godinama zabilježen je nastavak razvijanja teorijske pozicije stvaralačkog marksizma koja svoj vrhunac ima u pokretanju ljetne škole i osnivanju filozofskog časopisa. To je posebno obilježeno IV. stručnim savjetovanjem Jugoslavenskog udruženja za filozofiju i sociologiju koje je održano na Bledu u studenom 1960. godine. Sastanak na Bledu smatra se ključnim trenutkom u odbacivanju teorije odraza koja se uzimala kao naslijeđeni dogmatizam te se istovremeno ističe konačna afirmacija pojedinca i njegove slobode u spoznajnom i ontološkom smislu.[291] Značaj tog događaja ne uzima se samo u strogo filozofskom smislu, nego u jednom širem društvenom i političkom smislu. Bledska rasprava se stoga uzima ključnom za razumijevanje "sukoba između kritičkih intelektualaca na jednoj i partijskih intelektualaca na drugoj strani, a pogotovo zašto je bilo sukoba sa predstavnicima vlasti"[292]. Neki su išli toliko daleko, u prvom redu Milan Kangrga, da su po završetku sastanak JUF-a proglasili epohalnu pobjedu u kojoj se iščitava mitski element Davidove pobjede nad Golijatom. Naime, prisjećajući se tog događaja Kangrga nakon više od četrdeset godina isticanja značaja tog događaja zapisuje sljedeće:

---

[290] Mihaljević, J. (2014.) *Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj od 1958. do 1972.*, doktorska disertacija, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, str. str. 391. Inače, autor je skloniji tezi o reformizmu, a ne o liberalizaciji društvenog života.

[291] Vidi mišljenje Nebojše Popova u Popov, N. (pr.) (2003.) *Sloboda i nasilje. Razgovor o časopisu Praxis i Korčulanskoj ljetnoj školi*, Beograd: Res Publica, str. 17. Izdanje je priređeno na temelju razgovora između Milana Kangrge, Zagorke Golubović, Ivana Kuvačića, Božidara Jakišića, Nebojše Popova i Ante Lešaje. Razgovor je vođen od 9. do 13. rujna 2002. godine na otoku Korčuli u kući Ante Lešaje, koji se uzima kao inicijator osnivanja Dokumentacijskog centra Korčulanske ljetne škole. Kao povod organiziranja razgovora istaknuta je objava beogradskog i zagrebačkog izdanja Kangrgine knjige *Šverceri vlastitog života*.

[292] L. cit.

> Simpozij održan tom prilikom imao je kao osnovnu temu – *teoriju odraza*. Nasuprot velikoj grupi tzv. *dijamatovaca* (predstavnika ortodoksnog, zapravo staljinističkog dijalektičkog i historijskog materijalizma), manja grupa kritičara teorije odraza, među kojima sam bio i ja, koji sam osim toga održao jedan od glavnim referata na temu "Osnovni problemi teorije odraza", svojim je tezama i razrađenim argumentima "porazila" te staljinističke teoretičare, većinom iz beogradskog kruga na čelu s Dušanom Nedeljkovićem. Taj je simpozij značio radikalni rastanak ne samo s teorijom odraza, nego i s teorijom i filozofijom staljinizma uopće. Ona je ovdje bila temeljito poražena, i otada naša filozofija kreće posve drugim pravce.[293]

Pobjeda "manje" grupe nad "većom" grupom sovjetski orijentiranih jugoslavenskih intelektualaca postala je jedno od temeljnih obilježja praksisovaca kojom su se ponosili baš kao vojnici svojim epoletama. Upravo se takav dojam može steći kada se čitaju Kangrgina prisjećanja na taj događaj. On smatra da su događanja na Bledu bila samo reakcija na godišnju skupštinu JUF-a održanu godinu dana ranije u Sarajevu. Na tom skupu raspravljalo se o ulozi tehnike u tadašnjem svijetu, a ono što je bilo problematično na tom skupu odnosilo se na vrijeme pojedinačnih izlaganja za vrijeme rasprave. Kangrga je bio ograničen u svom izlaganju (5 minuta), dok neki drugi nisu. To je za Kangrgu bio povod iduće (pomalo) pretenciozne izjave: "Zakleo sam se sebi da ću sve to razbiti na prvoj skupštini."[294] Iduća skupština JUF-a uslijedila je već iduće godine na Bledu. O percepciji tog sastanka već je bilo riječi, stoga će u nastavku biti riječi o samim izlaganjima i raspravama na Bledskom sastanku.

3. 2. Izlaganja i rasprava na skupštini JUF-a na Bledu

O tijeku izlaganja i rasprave na sarajevskoj skupštini JUF-a ne postoji tiskano izdanje koje bi ponudilo pregled tog "najmučnijeg skupa", kako je to evocirao Kangrga početkom novog milenija. Za razliku od toga, godinama se u arhivima knjižnica i u ponekoj osobnoj biblioteci mogao pronaći još poneki primjerak knjige *Neki problemi teorije odraza*, a odnedavno je dostupna i u digitalnom obliku u zbirci pod naslovom "(Digitalizirani) Praxis". Usprkos dostupnosti knjige nije mi poznato da je netko pristupio kritički tom događaju ili barem sažeo glavne argumente i stavove jedne i druge strane.

Dvodnevni sastanak JUF-a na Bledu imao je dva tematska bloka – filozofski i sociološki. Tema filozofskog dijela sastanka bila je "Problem prakse, subjekta, objekta i odraza" i njime je predsjedavao Vladimir Filipović koji je na kraju imao završnu riječ. U izdanje s održanog sastanka uvršteno je ukupno osam izlaganja različitih autora i izbor onoga što je

[293] Kangrga, M. (2001., 2002.) *Šverceri vlastitog života*, str. 23.
[294] Popov, N. (pr.) (2003.), *Sloboda i nasilje*, str. 16.

izneseno u kasnijoj raspravi, dok je u raspravi sudjelovalo petnaest sudionika.[295] Redom su navedeni tekstovi Mihaila Markovića, Gaje Petrovića, Milana Kangrge, Andrije Stojkovića (1924-2007 – urednik *Filozofskog pregleda, Filozofije* i *Dijalektike*), Dragana Jeremića, Veljka Ribara, Svetozara Stojanovića i Milana Damnjanovića. Stojanović nije prisutvovao sastanku, a Andrija Stojković i Veljko Ribar u usmenom dijelu izlaganja nisu predstavili tekstove koji su pod njihovim imenom objavljeni, nego su se u predviđenom vremenu za izlaganje kritički osvrnuli na prethodna izlaganja. Prva trojica, tj. Marković, Petrović i Kangrga, kritički su se postavili prema teoriji odraza.

Naime, u prvom izlaganju pod nazivom "Praksa kao osnovna kategorija teorije saznanja" Marković je ukazao na postojeći prijepor marksista u pogledu teorije spoznaje. S jedne strane tumači se pojam odraza kao temelja kategorija teorije spoznaje, dok se pojam prakse može uvesti i kao kriterij istine. Autor smatra ovakav stav vraćanjem "dualizmu mehanicističkog materijalizma" kojeg obilježava apstrahiranje objekta po sebi i u kojem su subjektivne forme (npr. pojam) odrazi objektivnog svijeta.[296] Alternativa tome polazi od prakse kao temeljne kategorije teorije odraza. Praksa je za njega svjesna, svrsishodna i društvena djelatnost koja je karakteristična za čovjeka.[297] Opisuje ju kao neposrednu datost po kojoj je moguće imati "direktno" znanje o postojanju objektivnog svijeta i drugi ljudi. Nasuprot tome, mišljenja je kako se iz pretpostavke *svijeta po sebi* ne može napraviti prijelaz prema konkretnoj i individualnoj egzistenciji, tj. prema čovjeku.[298] Zaključno Marković zauzima stav o odnosu znanja, prakse i objektivnog svijeta navodeći sljedeće: "U tom smislu, dakle, *a posteriori*, možemo smatrati da su sva *istinita* znanja adekvatni odrazi stvarnosti."[299]

U iduća dva izlaganja nastupili su Gajo Petrović i Milan Kangrga. Prvi je izlaganjem na temu "Istina i odraz" zastupao tezu o nemogućnosti rješavanja gnoseološkog pitanja bez antropološkog pitanja koje je povezano pak s ontološkim pitanjem. Nijedno od ovih pitanja nije u potpunosti svodivo jedno na drugo. "Ako smatramo da samo polazeći od pitanja o bivstvovanju možemo uspješno rješavati sva osnova filozofska pitanja, te ne znači da moramo *a priori* odbiti kao neopravdano postavljanje bilo kojeg drugog filozofskog pitanja.[300] Za

[295] U raspravi su sudjelovali: Vuko Pavićević, Dušan Nedeljković, Dragoljub Mićunović, Ljubomir Živković, Branko Bošnjak, Bogdan Šešić, Milan Kangrga, Božidar Debeljak, Gajo Petrović, Ivan Focht, Danko Grlić, Rudi Supek, Mihailo Marković, Dragan Jeremić i Vladimir Filipović.

[296] Marković, M. (sinne anno) "Praksa kao osnovna kategorija teorije saznanja" u: *Neki problemi teorije odraza*. *Bled, 10.-11.XI.1960. Referati i diskusija na IV. stručnom sastanku Udruženja.* Jugoslavensko udruženje za filozofiju, str. 15. Neki autori navode da je zbornik objavljen 1961. godine u Beogradu.

[297] Vidi ibid. str. 17. Marković se poziva na Feurbachovu prvu tezu vidi ibid., str. 12.

[298] Vidi ibid. str. 19-20.

[299] Ibid., str. 25.

[300] Petrović, G. (s. a.) "Istina i odraz" u: *Neki problemi teorije odraza*, str. 28.

Petrovića je temeljni filozofski problem ontološke naravi, tj. polazi od pitanja o značenju postojanja, tj. bivstvovanja. S tim u vezi vidi i zadatak filozofije koja treba pokazati "kako »ontološka« istina omogućuje »antropološku«, »etičku«, »estetsku«, »logičku« i »gnoseološku«"[301]. Baveći se po njemu temeljnim pitanjem, Petrović smatra mišljenje jednim od oblika bivstvovanja koji je ujedno i forma čovjekove praktične djelatnosti. Upravo je to zajedno sa shvaćanjem čovjeka kao bića prakse temelj za razvijanje (marksističke) teorije mišljenja i spoznaje. S druge strane, u svom članku pod naslovom "O nekim bitnim pitanjima teorije odraza" Kangrga se usmjerio na tumačenje pojmova priroda, dijalektičnost i povijesnost. Na kraju sva tri pojma povezuje sintagmom ljudska priroda koju vidi kao temelj "humanog materijalizma ili naturalizma ili humanizma"[302].

Dva članka bavila su se odnosom teorije odraza i estetike. Prvo je Dragan Jeremić u članku "Smisao teorije odraza u estetici" kritizirao teoriju odraza, ali i njoj suprotstavljenu teoriju otuđenja tj. alijenacije. Po njemu obje izbjegavaju analiziranje umjetničkog djela. Drugi izlagatelj o estetici bio je Milan Damjanović. On je tematizirao značenje odraza u estetici u istoimenom članku. Odbija mogućnost da se umjetnost temelji samo na teoriji odraza zbog čega je određuje kao način egzistencije kojim se može humanizirati svijet. Jedini članak koji se bavio etičkom tematikom bio je onaj Svetozara Stojanovića pod nazivom "Teorija odraza i etika". Stojanović se bavio pretpostavkom da je "iskaz istinit ako predstavlja odraz objektivne stvarnosti" te njezinom etičkom primjenjivošću. Na kraju teksta izvodi zaključak o problematičnoj primjenjivosti istinitog iskaza na moralni iskaz. "Definicija istinitog iskaza kao iskaza koji održava objektivnu stvarnost primenjena na moralni iskaz suviše je široka, jer može da obuhvati međusobne suprotne teorije njegovog opravdanja"[303]. Stoga smatra nužnim definiciju pojmova iskaz i objektivna stvarnost.[304]

Neformalna rasprava na bledskom sastanku započela je s izlaganjima Andrije Stojkovića i Veljka Ribara koji se nisu držali svojih tekstova izlaganja, nego su u okviru svojih izlaganja kritizirali izlaganja Markovića, Petrovića i Kangrge. Obojica zastupaju teoriju odraza i shvaćaju odraz kao osnovu, tj. kao rješenje osnovnog filozofskog pitanja o odnosu materije i

[301] Ibid., str. 27.

[302] Kangrga, M. (s. a.) "O nekim bitnim pitanjima teorije odraza" u: *Neki problemi teorije odraza*, str. 41. Ljudsku prirodu po njemu obilježava čovječnost, povijesnost, dijalektičnost, osjetilna djelatnost, (samo)svjesnost, subjektivnost, subjektna posredovanost, osmišljenost, otvorenost k svijetu i humanost.

[303] Stojanović, S. (s. a.) "Teorija odraza i etika" u: *Neki problemi teorije odraza*, str. 83.

[304] Stojanović se oslanja na tumačenje M. Markovića čije kriterije istinitosti iskaza (društvena komunikabilnosti, teorijska dokazivost i empirijska provjerljivost) spominje i komentira te dodaje da se etički sud može dokazivati jedino u okviru etičkog sustava kojem pripada. Vidi l. cit.

svijesti.[305] Stojković je pozvao Markovića na dokazivanje eklektike u kategorijama teorije odraza, Petroviću predbacuje izbjegavanje imenovanja osnove gnoseologije, dok se s Kangrgom ne slaže u pogledu kvalifikacije F. Engelsa kao "životinjskog materijalista". Naglašava nužnost prihvaćanja "znanstvene činjenice" o primarnosti materije spram svijesti kao uvjetu za izbjegavanje filozofskih problema dualizma, idealizma i solipsizma. U svom dijelu izlaganja Ribar se zadržava na kritici prakse kao kriterija istine. Ribar nastavlja o sigurnosti takvog kriterija za prošlost i njegovoj vjerojatnosti za budućnost.[306]

U formalnoj raspravi održanoj idućeg dana riječ je imalo ukupno petnaest sudionika sastanka. Na temelju dostupnih tekstova svakog pojedinog govornika stječe se dojam naglašenog osobnog antagonizma između zastupnika dviju teorija, kao i tek načelne usuglašenosti pojedinih filozofa unutar pojedine teorije. Tako npr. Dušan Nedeljković naziva Markovića, Petrovića i Kangrgu "našim novatorima" i opisuje nastup Andrije Stojkovića prema budućim praksisovcima pretjerano ironičnim i sarkastičnim, ali ipak točnim.[307] Za Ljubomira Živkovića su "polumarksisti" svi oni koji se protive teoriji odraza. U takvo izraženoj dihotomiji najviše pozornosti i kritika dobilo je izlaganje Milana Kangrge koji je u diskusiji imao najduži govor. Njega je odmah na početku Vuko Pavićević prozvao za proizvoljno i neadekvatno tumačenje marksizma i činjenica[308], potom ga je M. Mićunović kritizirao za razdvajanje Marxa i Engelsa[309], zatim je Ljubomir Živković izjavio da se s njim ne slaže u ničemu[310], dok ga je Božidar Debenjak optužio da "mrzi sve što miriše na prirodnu nauku, na fundiranost činjenicama"[311]. Osim toga, u svojem govoru u raspravi i Gajo Petrović se ogradio od Kangrginog stava "da on samo precizno interpretira Marksa"[312], ali ipak ističe navedeni Kangrgin tekst kao doprinos u stvaralačkom tumačenju i unaprjeđenju filozofske misli

[305]Vidi Stojković, A. B. (s. a.) "Problem odraza" u: *Neki problemi teorije odraza*, str. 51 i Ribar, V (s. a.) "Dijalaktički materijalizam: kanon ili organon filozofije" u: *Neki problemi teorije odraza*, str. 66. Na istom mjestu Ribar objašnjava navedeno sljedećim riječima: "Da, mi smo u stanju da upoznamo izvanjski svet zato što se on manje ili više odražava u našoj svesti. Svet postoji nezavisno od nje, od svesti, ali ne i ona nezavisno od njega. Svest je sama proizvod [...] izvanjskog materijalnog sveta u koji spadamo i mi sami, pošto smo materijalna bića."

[306]Vidi Ribar, V. (s. a.) "Uvodna reč" u: *Neki problemi teorije odraza*, str. 76.

[307] Nedeljković, N. (s. a.) "Diskusija" u: *Neki problemi teorije odraza*, str. 100.

[308] Vidi Pavićević, P. (s. a.) "Diskusija" u: *Neki problemi teorije odraza*, str. 96.

[309] Vidi Mićunović, D. (s. a.)"Diskusija" u: *Neki problemi teorije odraza*, str. 103s.

[310] Vidi Živković, Lj. (s. a.) "Diskusija u: *Neki problemi teorije odraza*, str. 105.

[311] Debenjak, B. (s. a.) "Diskusija" u: *Neki problemi teorije odraza*, str. 128.

[312] Petrović, G. (s. a.) "Diskusija" u: *Neki problemi teorije odraza*, str. 130. U raspravi su sudjelovali i Branko Bošnjak, Danko Grlić te Rudi Supek. Branko Bošnjak smatra "da kategorija odraza nije osnovna kategorija gnoseologije" i određuje praksu kao cjelokupnu ljudsku akciju. Danko Grlić govori o nedosljednosti zastupnika teorije odraza na Bledu, dok Rudi Supek zauzima stav o teoriji odraza s "pozicije scientizma" koju prokazuje kao neodrživu. "Prema tome, kategorija prakse je fundamentalna, i ontologija dolazi uvijek prije gnoseologije." Nastavlja o tome kako ljudska praksa definira istinu koja predstavlja "djelatnost konkretne ljudske individualnosti". Više Supek, R. (s. a.) "Diskusija" u: *Neki problemi teorije odraza*, str. 137.

njemačkog filozofa. Također, i Mihailo Marković ograđuje se od Kangrginog tumačenja prirode, ali isto tako navodi kako niti s Gajom Petrovićem se ne slaže u brojnim pitanjima, pri čemu navodi npr. pojmovno određenje istine.

Na temelju do sada iznesenog o tom glasovitom sastanku JUF-a na Bledu i vremenskim odmakom od više od pola stoljeća, opravdano je postaviti pitanje u čemu je Kangrga vidio elemente pobjede. Taj sastanak mogao bi govoriti u prilog činjenici da je na njemu došlo do formaliziranog polariziranja tadašnje jugoslavenske marksističke filozofije, ali pojednostavljeno rečeno – bez pobjednika. U smjeru idu i zaključne riječi moderatora bledskog sastanak Vladimira Filipovića koji istovremeno kritizira i ukazuje na potreban smjer razvijanja tadašnje filozofije u dijalogu sa suvremenom filozofijom. Tome u prilog navodim veći dio njegovog završnog govora:

> Na ovom kongresu smo premalo razgovarali međusobno o tome kako smo shvatili jednu ili drugu misao. Premalo smo raspravljali kako o tome misli savremena filozofija. Ne možemo raspravljati sa prošlošću i sa duhovima – nego u drugoj polovini dvadesetog stoljeća možemo s marksističkih pozicija raspravljati sa Sartreom, Ayerom i Jaspersom. Ako nemamo šta da raspravljamo s njima, onda nismo u suvremenoj filozofskoj relaciji, nego smo kao deklamatori starih ideja suvišni.
> Premda je ovaj kongres katkad imao tendenciju doksografije, na njemu smo živo raspravljali o shvatanju naših osnovnih pojmova i naših gledišta na svijet.
> Zahvaljujući se svim prisutnim gostima i dragim prijateljima, smatram da su ovakvi naši sastanci, uza sve svoje disharmonične istupe, korisni i svima nama veoma potrebni.
> Svi mi nestrpljivo čekamo da dođemo na takav sastanak. Ovaj oblik stvaralačkog razgovora unapređuje filozofsku misao, pa vas molim da s manje srca, ali s više razložnosti našu diskusiju ubuduće nastavimo.[313]

Zaključivši bledski sastanak Filipović je ujedno i postavio osnovni kriterij za svako vrednovanje praksisovskog doprinosa filozofskoj tradiciji, ali ne samo njihovog nego i svakog drugog filozofskog pravca. Taj kriterij očituje se u filozofskom dijalogu, tj. filozofskoj raspravi i argumentaciji s nemarksističkim filozofskim pravcima. Usprkos Filipovićevom apelu do toga nije došlo. Drugačije rečeno, filozofska grupa *Praxis* za vrijeme svog postojanja, koje je bilo popraćeno kasnijim održavanjem Korčulanske ljetne škole i izdavanjem filozofskog časopisa *Praxis,* nije stupila u sustavnu i argumentiranu filozofski raspravu sa zastupnicima nemarksističkih filozofskih tradicija o suvremenim filozofskim temama. U prilog tome može se navesti zbornik radova *Humanizam i socijalizam* koji je nakon bledskog sastanka poslužio kao medij za razvijanje i daljnje utemeljenje praksisovske filozofske pozicije uoči pokretanja filozofskog časopisa *Praxis*.[314] Osim toga, objavljeni članci praksisovaca u istoimenom

[313] Filipović, V. (s. a.) "Diskusija" u: *Neki problemi teorije odraza*, str. 142s.

[314] Prema nekim mišljenjima, pored bledskog sastanka JUF-a od izuzetne važnosti za razvoj događanja u tadašnjem jugoslavenskom filozofskom životu bio je godišnji simpozija HFD-a koji je održan godinu dana ranije. Radi se

časopisu, kao i tematski brojevi, govore u prilog gore iznesenoj tvrdnji. To slikovito i potvrđuje posljednji tematski broj filozofskog časopisa *Praxis* pod naslovom "Otvorena pitanja marksizma"[315] i Petrovićev članak kojim je otvorena tema te u kojem se tumači pojmove povijesti i klasne svijesti marksističkog filozofa Georga Lukácsa.

Naposljetku rezimirajući o sastanku JUF-a na Bledu i njegovom povijesnom značaju potrebno je istaknuti kako se radi zapravo o događaju kojim je započelo ono što se može nazvati praksisovskim zlatnim razdobljem. Nakon 50-ih godina u kojim su praksisovci stekli fakultetsko obrazovanje, zaposlili se uglavnom na fakultetu i nastavili s doktorskim studijima te su ih većinom i završili u tom razdoblju, bledskim sastankom započelo je zlatno razdoblje u kojem su se nametnuli kao kritičari tadašnjeg jugoslavenskog marksizma. Također, u tom razdoblju su utemeljili ljetnu školu i časopis čime su formalno stvorili vlastiti filozofski identitet. Ono što se ovdje uzima kao vanjsko praksisovsko obilježje, tj. ljetna škola i časopis, predstavlja razlog zbog kojeg bi se praksisovce uopće moglo smatrati filozofskom grupom ili školom. Ovdje nazvano zlatno razdoblje je ograničeno i na temelju dosadašnjeg istraživanja praksisovske tradicije smatram da je do njegovog kraja došlo 1966. godine. Tada je došlo do prvog razilaženja u redakciji časopisa *Praxis* te prvih financijskih problema o kojima će biti riječi nešto kasnije.

---

o drugom po redu simpoziju HFD-a, čija je tema bila "»Mladi« i »stari« Marx". "[O]vo savjetovanje Hrvatskog filozofskog društva predstavlja značajan korak u slijedu za to razdoblje karakterističnih napora da se sučeli, prevlada i odbaci dogmatski odnos prema marksizmu i izbori jedna humanistička orijentacija. Uz bledsko savjetovanje Jugoslavenskog udruženja za filozofiju i sociologiju [iz, op.] studenog 1960. godine *o problemima teorije odraza*, kada je došlo do vrlo otvorene konfrontacije i definitivnog obračuna stvaralačkog marksizma s dogmatskim koncepcijama, diskusija *»Mladi« i »stari«* Marx predstavlja jednu od najznačajnijih diskusija naših filozofa. Svi daljnji simpoziji razmatrali su uvijek po jednu glavnu temu, s više ili manje uspjelom debatom." Kalin, B. (1968.) "Deset godina aktivnosti Hrvatskog filozofskog društva (1957-1967)" u: Posavac, Z. (pr.) *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti*, str. 163. Svi radovi sa simpozija objavljeni su u časopisu *Naše teme*. Od filozofa koji se u ovom radu smatraju praksisovcima nije sudjelovao jedino Rudi Supek. Uvodnu i završnu riječ imao je P. Vranicki, zatim je M. Kangrga imao izlaganje na temu "Postoji li bitna razlika između spisa mladog i kasnijeg Marxa", B. Bošnjak izložio je članak pod nazivom "O Marxovu razvoju", D. Grlić pričao je "O interpretaciji Marxa", dok je naslov članka G. Petrovića bio "Marx, Heidegger i Revaj". Praksisovci su bili suglasni u stavu prema zadanom problemu simpozija i prema njima nije bilo razlike između ranog i starog Marxa. To potvrđuje i Kangrgin zaključak "da je s jedne strane u cjelokupnom Marxovom djelu na snazi konstantno i neprekidno jedna jedinstvena filozofijsko-problematska nit – od ranih do kasnih radova, i s druge strane, o čemu bi trebalo još da se govori, da bez filozofijske fundacije nema marksizma". Kangrga, M. (1960.) "Postoji li bitna razlika između spisa mladog i kasnijeg Marxa", *Naše teme: časopis mladih o društvenim zbivanjima*, sv. 4 (5): str. 69.

[315] Posljednji broj časopisa *Praxis* označen je kao trobroj (3/5 1974). Temat broja bio je marksizam i imao je svega pet članaka na tu temu. Autori su bili Gajo Petrović ("Povijest i klasna svijest"), Džemet Sokolović ("Ospoljenje i otuđenje"), Ozren Žunec ("Metafizika i povijest kod Karla Marxa"), Lino Veljak ("Marksov pojam revolucije") i Ferid Muhić ("Dijalog kao garant i nosila intelektualne odgovornosti"). Pored temata broja, članci su tematski bili objavljeni i u rubrici *Jezik i spoznaja* i *Sociološke teme*. U prvoj od ove dvije rubrike objavljena su četiri članka (Zoran Kravar - "Initia Metaphysica Leibnizove filozofije jezika", Goran Švob - "O tvrdnji i znaku asercije", Neven Sesardić - "O izvjesnosti" i Miodrag Cekić – "Konstitutivna uloga prakse u saznanju") , dok je druga rubrika imala dva članka (Ivan Kuvačić - "Postolji li kriza u sociologiji?" i Slobodan Drakulić - "Industrijski sistem i narkomanija").

Općenito govoreći o uvjetnoj podjeli filozofske tradicije praksisovaca prve generacije mogu se razlikovati barem još tri razdoblja praksisovske tradicije.[316] Na prestanak održavanja ljetnih škola i obustavom filozofskoga časopisa nadovezuje se pokušaj revitalizacije praksisovskih institucija i rad u sjeni koji traje gotovo dvadeset godina te završava njihovim odlaskom u mirovinu i/ili smrću pojedinih predstavnika. Posljednjim razdobljem dominira filozofska i društvena aktivnost *posljednjeg Mohikanca* Milana Kangrge.

U kontekstu gore navedenog moguće je i shematski prikazati cjelokupno filozofsko djelovanje članova filozofske grupe *Praxis*. U tom smislu, radi se o idućem:

- 1950. - 1960. g. – razdoblje završetka studija i zapošljavanje;
- 1960. - 1966. g. – *zlatno razdoblje* praksisovske filozofske grupe;
- 1967. - 1974. g. – razdoblje očuvanja i promicanja praksisovskog filozofskog *creda*;
- 1975. - 1993. g. – razdoblje pokušaja revitalizacije njihovih institucija te rad *u sjeni* i
- 1993. - 2008. g. – razdoblje *posljednjeg Mohikanca*.

3. 3. Sastanak HFD-a 1960. godine

Nakon sastanka JUF-a u studenom 1960. godine uslijedio je već krajem idućeg mjeseca godišnji simpozij HFD-a u Zagrebu. Radilo se o trodnevnom simpoziju čija je tema bila *Humanistički problemi marksizma*. Taj simpozij smatra se jednim od "najuspjelijih" simpozija HFD-a iz tog vremena, a rasprava na njemu je poslužila za objavljivanje zbornika pod nazivom *Humanizam i socijalizam* koji predstavlja "najobuhvatniji" zbornik, tj. "jedno od reprezentativnih djela te vrste u nas".[317] Urednici izdanja koje je izdano 1963. godine u Zagrebu bili su Rudi Supek i Branko Bošnjak. Oni u *Predgovoru* ističu da su objavljeni prilozi posvećeni "dvadesetoj godišnjici narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije", kao i razvijanju kritičke pozicije spram pojave staljinizma "čiji je smisao neprestano u središtu raspravljanja i razmišljanja, i daleko od toga da bude do kraja domišljeno i ocijenjeno". Iako se u ovom trenutku ova opaska može činiti možda izvan konteksta, ali i ovdje se nalaze elementi koji negiraju Kangrginu tezi o pobjedi na bledskom sastanku. Iz ovog proizlazi Supekovo i

[316] Već je ranije spomenuto da je početkom 70-ih G. Petrović pisao o filozofiji u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata pa do 1971. godine. Po njemu je 1959. godine u Sarajevu na sastanku JUF-a došlo do podjele marksista u dvije grupe i stoga radi razliku između razdoblja od 1959. do 1963., zatim od 1964. do 1968. te nakon 1968. godine. Prvi dio obilježava bavljenje općim filozofskim pitanjima, zatim su uslijedile rasprave o pitanjima socijalno-političke filozofije, a nakon 1968. godine praksisovci se usmjeravaju prema revolucionarno-humanističkom tumačenju marksizma. Vidi Petrović, G. (1971., 1972.) "Filozofija u Jugoslaviji (1945-1971)", str. 204-206.

[317] Više isto i Kalin, B. (1968.) "Deset godina aktivnosti Hrvatskog filozofskog društva (1957-1967)", str. 207.

Bošnjakovo mišljenje o potrebi daljnjih rasprava i teorijskog utemeljenja vlastite filozofske pozicije.

Na samom simpoziju HFD-a su pored budućih praksisovaca, osim P. Vranickog čiji je rad kasnije objavljen u zborniku, sudjelovali A. Krešić, M. Marković i A. Šarčević.[318] Za usporedbu na VIII. simpoziju HFD-a održanom 1965. godine izlaganja su imali samo Rudi Supek i Milan Kangrga.

Zbornik je objavljen u dvije knjige i podijeljen je na tri tematska dijela. Prvi dio se bavi odnosom humanizma, filozofije i umjetnosti, u drugom dijelu riječ je o temama koje povezuju humanizam i društvo, dok u trećem dijelu je riječ o historijskom izvoru humanizma u kojem je objavljen jedan i ujedno najdulji članak (82 stranice, op.) pod nazivom „Problem i razvoj ideje humanizma u filozofiji“ čiji je autor Branko Bošnjak.

Od praksisovskih autora, dvojica su imala dva objavljena teksta – Rudi Supek i Milan Kangrga. Prvi od njih dvojice pisao je prvo o odnosu humanizama i socijalizma, dok je u drugom tekstu raspravljao o radničkom samoupravljanju i humanizaciji rada i potrošnje. Stoga, Supek prvo zaključuje da se humanizam "pomiruje" s naturalizmom kroz "stvaranje radnih proizvodnih zajednica" što povezuje s društvenom prirodom čovjeka. Misao vodilja ovog dijela očituje se u tezi u tezi o preuzimanju "historije" od strane ljudi zbog ostvarenja prirodnog stanja čovjeka. Naposljetku članak završava s Marxovim citatom o međusobnom svođenju pojmova jedan na drugi: naturalizam – humanizam – komunizam.[319] Drugi članak bavi se problemom humanizacije rada, pri čemu se može navesti kako je riječi ipak o sociološkom, a ne filozofskom članku. Zapravo Supek s marksističkih pozicija što ujedno znači i filozofskih praksisovskih pozicija analizira problem rada u društvu s naglaskom na dva problema socijalističke demokracije. U pristupu tom problemu zagovara izbjegavanje mistificiranja općeg interesa

[318] Pored navedenih filozofa, u zborniku su objavljeni tekstovi i Vladimira Filipovića ("Prilog ideji humaniteta"), Čedomila Veljačića ("Privrženost i otuđenost svijetu u indijskoj filozofiji"), Olega Mandića ("Humanizam i religija"), Ivana Fochta ("Humanost umjetnosti"), Jure Kaštelana ("Pjesnik i svijet stroja"), Milana Damnjanovića ("O estetskom vaspitanju"), Vuke Pavićevića ("Neki moralni aspekti jugoslavenskog puta u socijalizam"), Ljubomira Tadića ("Proletarijat i birokratija"), Tarasa Kermaunera ("Humanizam i inteligencija"), Vojina Milića ("Ideja otuđenja i savremena sociologija"), Danila Pejovića ("Industrijsko društvo i humanističko obrazovanje") i Ivana Supeka ("Ugrožena ljudska egzistencija"). U tom kontekstu potrebno je navesti kako je Krešić pisao na temu filozofskih izvora Marxova humanizma, potom da je Markovićev tekst objavljen na temu marksističkog humanizma i problema vrijednosti, dok je naslov Šarčevićevog teksta bio "Filozofija i humani, iskonsko-proizvodni svijet".

[319] Više Supek, R. (1963.) "Humanizam i naturalizam" u: Bošnjak, B., Supek, R. (ur.), *Humanizam i socijalizam. Zbornik radova*, Prva knjiga, Zagreb: Naprijed, str. 75. Na istom mjestu uoči citata o odnosu pojmova Supek o njemačkom filozofu kaže: "On nas upozorava na »prirodno određenje« čovjeka kao zajedničkog bića ili bića zajednice; na značaj lika, oblika i datog ograničenja koje je uspio ostvariti antikni humanizam; na značaj radnih samoupravnih zajednica i na značaj slobodnog stvaralačkog rada (»Zaista slobodno raditi, npr. komponirati upravo je prokleto ozbiljna stvar, najintenzivnije naprezanje«); na recipročnost individualnog i kolektivnog postojanja čovjeka, da bi nas postavio pred historijski program koji mi još nismo dokraja smislili ni osmislili."

zbog čega ukazuje na povezanost "društvene svijesti pojedinca s konkretnim, neposrednim društvenim odnosima koji idu od *pojedinačnih do najopćenitijih*"[320]. Pored toga, ukazuje na povezanost svijesti i odgovornosti radnika sa stvarnom njihovom ulogom u proizvodnom procesu, određujući "čovjeka-radnika" kao kreativno društveno biće.[321] Nakon toga, humanizaciju rada proglašava neposrednim zadatkom socijalističke revolucije i govori o posljedicama rada u suvremenoj industrijskoj proizvodnji (npr. monoton rad i opadanje profesionalnog obrazovanja). Pri tome ističe dva glavna problema suvremenog društva. Prvi je upotreba slobodnog vremena, a drugi je trošenje stečenih dobara.[322]

Kao i Supek, Kangrga je člankom objavljenim u prvoj knjizi zbornika ostao u domeni filozofske problematike, dok se u idućem tekstu bavio tadašnjim političkim režimom. Pojam otuđenja kod Marxa bio je centralni problem u prvom članku. Usporedno je ukazao na razliku između Hegela i Marxa zaključivši kako prvi od njih otuđenje promatra pod vidikom političko-ekonomskog pojma rada, a drugi otuđenjem označava čovjekov odmak od svijeta koji proizvodi i mijenja.[323] U članku pod nazivom "Program SKJ – oslobođenje stvaralačkih snaga socijalizma" Kangrga je s oduševljenjem opisao ljubljanski dokument iz 1958. godine. Govoreći o dokumentu kao "praktičko-teorijskom credu" SKJ-a, on piše sljedeće:

> Širina, otvorenost, kritičnost, jasnoća, humanistička dosljednost i čvrstina, elastičnost, jednom riječju dijalektičnosti stavova Programa odsada su ona čvrsta platforma i otvoreni horizont koji, kao rezultat svestranih napora prokušanih i novoformiranih socijalističkih snaga naše zemlje na svim područjima života i djelatnosti, čine čvrst

---

[320] Supek, R. (1963.) "Radničko samoupravljanje i humanizacija rada i potrošnje" u: Bošnjak, B., Supek, R. (ur.) *Humanizam i socijalizam, Zbornik radova,* Druga knjiga, Zagreb: Naprijed, str. 140.

[321] Vidi l. cit.

[322] U opisivanju prvog problema Supek je prilično slikovit i kaže: "Slobodno vrijeme postalo je za građanskog čovjeka izvorom raznih neuroza, kao uostalom i njegovo radno vrijeme. Razlog za to leži u osobinama njegove »privatne egzistencije«, u njegovoj usamljenosti, zauzetosti »privatnim problemima«, u rješavanju raznih vidova blagostanja u svojem domu. Ali kad je blagostanje jednom postignuto, tada vlastiti dom brzo dosadi. Muškarci odlaze u klubove, a žene se pretjerano bave svojim sinovima koji odlaze u život s »familijarnim problemima«, kao opterećeni ili »polujaki individuumi« - unaprijed osuđeni da postanu plijen birokrata ili da iskušaju svoju silu i nekonformizam u mladenačkoj delikvenciji!" Ibid., str. 166. U pogledu drugog problema, ali i činjenice koja potvrđuje kako je ovaj rad prije svega sociološki, ističe sintagmu glad za potrošnjom koja se stvara reklamama i publicitetom.

[323] "Bitna razlika između Hegelova i Marxova postavljanja pitanja otuđenja bila je dakle prije svega u tome što je za Hegela ospoljenje ili opredmećenje (objektivizacija) istovremeno i otuđenje (pa je čitav taj proces sagledan u aspektu političko-ekonomskog pojam rada), što se dakle ne čini razlika između proizvođenja kao čovjekove samodjelatnosti i rada kao otuđenog oblika te samodjelatnosti, i napokon što se otuđenje zbiva od unaprijed fiksirane i spiritualistički postavljene samosvijesti kao čovjekove biti, koja je dakle unaprijed dana, da bi uopće bila." Kangrga, M. (1963.) "Problem otuđenja u Marxovu djelu" u: Bošnjak, B., i Supek, R. (ur.) *Humanizam i socijalizam*, sv. 1, str. 80. Na drugom mjestu Kangrga još malo pojašnjava ovu poziciju sljedećim riječima: "Prema tome, privatno vlasništvo, a onda i rad koji ga proizvodi, uzeti kao činjenica razumljiva sama po sebi, nisu i ne mogu uopće biti postavljeni i sagledan i u aspektu otuđenja. [...] On [Marx, op.] ne ide od rada kao političko-ekonomske činjenice privatnom vlasništvu kao stvari, poput političke ekonomije, nego *od rada čovjeku* koji radi, pa inzistira upravo na tome da pokaže kako je rad – *čovjekova djelatnost,* da je u pitanju sam čovjek a ne stvari kao stvari izvan čovjeka." Ibid., str. 82s.

> oslonac, podstrek i sigurnost, pa prema tome i jasnu perspektivu našeg kretanja u socijalizam.[324]

Ukazujući na važnost tog dokumenta pod vidikom okončanja s dogmatizmom u marksizmu on zapravo piše himan programu SKJ-a što se može sagledati i u kontekstu ranije izrečene tvrdnje o praksisovcima kao sredstvu državnog aparata za uređenjem akademskog sustava (praksisovska filozofija = *ancilla politicae*, op.). Pomalo čak i groteskno Kangrgin članak završava pozivom na "svakodnevno" izvršavanje "istinske Marxove, Engelsove i Lenjinove poruke". Iako bi se ovo na prvi pogled moglo činiti kao trivijalna stvar, ne bi trebalo zaboraviti da je Kangrga uvijek ostao na toj svjetonazorskoj poziciji koliko god kasnije kritički nastupao prema političkim vlastima.

Preostali praksisovski radovi ostali su na razini razrade filozofskih problema zadanih temom izdanja. Tako G. Petrović problematizira Marxovo shvaćanje čovjeka s naglaskom na *Ekonomsko-filozofske rukopise* (1844.) u kojima Marx piše o razlici između čovjekovog i životinjskog djelovanja. Petrović u duhu Marxovog shvaćanja čovjeka kao bića koje "bivstvuje na način prakse" dolazi do određenja prakse "kao univerzalne stvaralačko-samostvaralačke djelatnosti, kao djelatnosti kojom čovjek preobražava i stvara svoj svijet i samoga sebe"[325]. Petrović nastavlja o određenju čovjeka, ne samo kao prakse, nego kao i historije u smislu prošlosti, ali istovremeno kao i o budućnosti. Petrović uspoređujući Hegela i Marxa ističe mogućnost određenja čovjeka kod prvog i nemogućnost konačnog određenja čovjeka kod drugog filozofa. To naravno kod Hegela ovisi o konačnoj čovjekovoj spoznaji apsoluta, dok kod Marxa to nije moguće zato što je čovjekova djelatnost usmjerena na promjenu svijeta i sebe samog što nema kraja. "Upravo zato Marxovo shvaćanje čovjeka nikada ne može ostati samo shvaćanje. Samo shvatiti čovjeka značilo bi samo shvatiti ono što je čovjek već bio. Međutim čovjek nije samo ono što je bio, nego je prije svega ono što on može i treba da bude."[326]

Već je ranije spomenuto kako je Petrović razdoblje između 1959. i 1963. godine označio kao vrijeme u kojem se intenzivno raspravljalo "o općim filozofskim pitanjima s naglaskom na

---

[324] Kangrga, M. (1963.) "Program SKJ – oslobođenje stvaralačkih snaga socijalizma" u: Bošnjak, B., Supek, R. (ur.), *Humanizam i socijalizam*, sv. 2, str. 14. Mnogo godina kasnije Kangrga potvrđuje svoju tadašnju podršku KPJ. O tome kaže sljedeće: "Ja sam kao vanpartijac još od 1958. god. podržao tada objavljeni *Program SKJ* " Kangrga, M. (1990., 1997.) "Marx kao »opće smetalo«" u: *Izvan povijesnog vremena*, str. 137.

[325] Više Petrović, G. (1963.) "Marxovo shvaćanje čovjeka" u: Bošnjak, B., Supek, R. (ur.), *Humanizam i socijalizam*, sv. 1, str. 40. Petrović nadalje obrazlaže u prilog povezanosti Marxova shvaćanja čovjeka s njegovom teorijom otuđenja. U toj teoriji označena su četiri temeljna oblika otuđenja: otuđenje čovjeka od proizvoda njegove vlastite djelatnosti, zatim od same svoje proizvodne djelatnosti, potom od svoje ljudske biti te na koncu i od drugih ljudi. Vidi, ibid. str. 42-49 i Petrović, G. (1967) "Alijenacija i dezalijenacija" u: Stojanović, S., Knjazeva-Adamović, S. (ur.), *Problemi filozofije marksizma*, Beograd: Izdavačko poduzeće Rad, str. 171-189.

[326] Ibid., str. 42.

ontologiji i filozofskoj antropologiji shvaćenim kao dva aspekta iste cjeline"[327]. U tom smislu cjelokupno izdanje zbornika *Humanizam i socijalizam* moglo bi se smatrati kao rasprava o filozofskoj antropologiji, a Petrovićev članak kao jedno teorijsko utemeljenje marksističke filozofske antropologije. Njegov argument o shvaćanja čovjeka upućuje na razlikovanje onoga što čovjek *jest* i onoga što bi čovjek trebao biti. Drugim riječima, njegov argument za utemeljenjem marksističke filozofske antropologije temelji se na odnosu dvaju pojmova "biti" i "trebati", tj. odnosu činjeničnog i s tim u vezi normativnog. S druge strane, Milan Kangrga je upravo pozivajući se na naturalističku pogrešku osporavao znanstvenost jedne filozofske discipline – etike. U potvrdu toga ponavljam još jednom ranije istaknut Kangrgin stav o tome: "Ne postoji i ne može postojati *znanost* o onome što treba da bude, pa tu uostalom leži ne samo teškoća teorijskog utemeljenja etike, nego i bitno proturječje u njoj samoj."[328] Usporedba ovakva dva pristupa načelno može poslužiti u prilog tezama o nepostojanju jedinstva unutar samih praksisovaca. Međutim, tada treba istaknuti da je njihova zajednička teorijska pozicija marksizam. S te pozicije svaki od njih se onda dalje usmjerava prema pojedinom filozofskom području (npr. ontologija, gnoseologija, etika, estetika i/ili povijest filozofije/marksizma). Zbog toga je bitno isticanje praksisovskog vanjskog identiteta kao određujućeg kriterija te filozofske grupe. Jednostavnije rečeno, oni su poznati kao praksisovci prije svega po ljetnoj školi koju su ustanovili i vodili te istoimenom časopisu kojeg su uređivali i izdavali. Ustanovljenjem formalnog vanjskog praksisovskog identiteta sastanak JUF-a na Bledu i sastanak HFD iste godine te njihovi tematski zbornici označili su *post festum* početak praksisovske filozofske tradicije kod nas.

Zborniku *Humanizam i socijalizam* pridonijeli su svojim prilozima i preostala dvojica praksisovca – Danko Grlić i Predrag Vranicki. Grlić je u istoimenom članku pisao o apstraktnom i realnom humanizmu, ukazavši na njihovu razliku u vidu mišljenja humanizma te stvaranje humanijih uvjeta života.[329] U "Marginalijama uz problem humanizma" Vranicki započinje s navođenjem dva nedostatka svake dotadašnje filozofske humanističke misli. Nedostaci su bili zamišljanje humanizma kao ideala i vlastita samodostatnost u ostvarenju vlastitih pretpostavki.[330] Nastavkom dominira preuzeto od Marxa tumačenja čovjeka kao bića

[327] Petrović, G. (1971., 1972.) "Filozofija u Jugoslaviji (1945-1971)", str. 206.
[328] Kangrga, M. (2004.) *Etika*, str. 24.
[329] Vidi Grlić, D. (1963.) "O apstraktnom i realnom humanizmu" u: Bošnjak, B., Supek, R. (ur.), *Humanizam i socijalizam*, sv. 1, str. 133-144.
[330] Vidi Vranicki, P. (1963.) "Marginalije uz problem humanizma" u: Bošnjak, B., Supek, R. (ur.), *Humanizam i socijalizam*, sv. 1, str. 291-306.

prakse i socijalizma kao prve faze komunizma (problem ukidanja najamnog odnosa, klasa, države etc.).

U prikazu praksisovskih nastupa i tekstova na bledskom sastanku JUF-a i zagrebačkom sastanku HFD-a iz 1959. godine stječe se jasniji uvid u okolnosti početka zlatnog doba praksisovskog djelovanja, ali i kasniju percepciju tih događanja. Lakšem razumijevanju okolnosti i događanja tih godina doprinose objavljeni zbornici radova *Neki problemi teorije odraza* i *Humanizam i socijalizam*. Radi se dva izdanja koja su predstavljaju najznačajniju teorijsku zbirku praksisovskih članaka uoči početka izlaženja filozofskog časopisa *Praxis*.[331] O časopisu i ljetnoj školi riječ je u iduća dva poglavlja, s time da je stavljen naglasak prije svega na njihove programatske zadatke i međusobnu tematsku povezanost u društvenom kontekstu.

4. Mjesto dionizijskog marksizma - Korčulanska ljetna škola

4. 1. Osnivanje ljetne škole

Sastanci JUF-a na Bledu i HFD-u Zagreb iz 1960. godine predstavljaju početak onoga što se ovdje naziva zlatnim razdobljem filozofske grupe *Praxis*. Oni upućuju na ustrojstvo i dinamiku rada tadašnjih filozofskih institucija u okviru kojih se odvijao filozofski život u kojem je došlo do pokretanja Korčulanske ljetne škole i filozofskog časopisa *Praxis*.

Kao što je već spomenuto, HFD je osnovan 1957. godine i tada je postao član JUFiS-a, tj. JUF-a. Od tada su se filozofske aktivnosti odvijale na dvije razine, tj. na republičkoj i

[331] "U narednih par godina objavljena su još dva zbornika radova u Beogradu i jedan u New Yorku koji su poslužili za objavu članka "marksističkih filozofa nedogmatske orijentacije." Petrović, G. (1971.) "Filozofija u Jugoslaviji 1945-1971", str. 207. Prvi je objavljen 1964. godine pod nazivom *Čovek danas*, zatim je iduće godine objavljen zbornik pod nazivom *Socialist Humanism*, a 1967. godine objavljen je zbornik *Problemi filozofije marksizma*. Svaki od zbornika sadržavao je priloge praksisovskih autora, ali ne svih. U članku o jugoslavenskoj filozofiji Petrović je prvi zbornik opisao kao zbornik posvećen filozofskoj antropologiji. Drugi je objavljen u inozemstvu i nisam ga imao prilike doći do njega, a od jugoslavenskih autora bili su zastupljeni V. Korać, M. Marković, D. Pejović, G. Petrović, R. Supek i P. Vranicki. Posljednje izdanje u ovom nizu uzima se kao pokušaj sintetiziranja marksističkih problema na jednom mjestu u vidu zbornika. Prvi zbornik je tematski podijeljen u tri dijela: sloboda, tehnika i koegzistencija. Od praksisovski autora zastupljeni su G. Petrović ("Čovjek i sloboda"), P. Vranicki ("O historijskom determinizmu i ljudskoj slobodi"), D. Grlić ("Pitanja o slobodi") i R. Supek ("Sloboda i polideterminizam u kritici kulture"). Posljednji od navedenih zbornika ima tri priloge trojice praksisovskih autora P. Vranicki ("O dijalektici"), R. Supek ("Humanizam i naturalizam u djelu Karla Marxa") i G. Petrović ("Alijenacija i dezalijenacija"). Tekstovi Supeka i Petrovića su izrađeni prema njihovim ranije objavljenim članicama u zborniku *Humanizam i socijalizam*. U tom razdoblju objavljen je zbornik radova pod naslovom *Etičko-humanistički problemi socijalizma*. Zbornik je izdan 1964. godine u Beogradu i sastoji se od priloga čiji su autori M. Životić ("Naučno i etičko u marksizmu"), B. Pavlović ("Humanizam i tehnicizam"), M. Životić ("Religija i socijalistički humanizam"), M. Veličković ("Problem slobodnog vremena"), M. Filipović ("Odnos među nacijama, internacionalizam i socijalistički patriotizam"), S. Tonković ("Moralne pojave u samoupravljanju i raspodeli"), S. Stojanović ("Društvena kritika u socijalizmu") i M. Mladenović ("Brak, porodica i ljubav").

federativnoj. Takav kontinuitet možemo pratiti sve do 1966. godine što se ujedno poklapa i s krajem zlatnog razdoblja praksisovske grupe. Paralelni filozofski život očitovao se osobito u radu godišnjih skupština i stručnih skupova koji su organizirani u sklopu skupština.[332] Tako su na kraju 50-ih godina u sklopu HFD-a organizirani skupovi na temu različitih tema suvremene filozofije (1958.), kao i o problemima logosa, istine, semantike i Blochove filozofije (1959. – uz održavanje okruglog stola o "mladom" i "starom" Marxu). Iduća dekada započela je s već spomenutim skupom na temu "Humanistički problemi marksizma" (1960.), a nastavljeno je skupovima na temu: "Filozofija i revolucija" (1961.), "Filozofija i znanost" (1962.), "Filozofija i umjetnost" (1963.), "Istina i spoznaja" (1964.), "Socijalizam i etika" (1965.)" i "Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti" (predviđeno za 1966., a održano iduće godine).

Za usporedbu, nakon osnivanja JUF-a 1956. godine, održane su njegove sljedeće skupštine: "Ličnost i društvo" (Zagreb, 1957.), "Determinizam u prirodnim i društvenim pojavama" (Beograd, 1958.), "Marksizam danas" (Sarajevo, 1959.), "Neki problemi teorije odraza" (Bled, 1960.), nema podataka za skupštinu 1961. godine, "Suvremeni problemi filozofske antropologije" (Skopje, 1962.), "Čovjek i sloboda" (Opatija, 1963.), "Osnovne moralne vrijednosti našeg društva" (Vrnjačka Banja, 1964.), "Umjetnost u svijetu tehnike" (Varaždin, 1965.), a onaj 1966. nije održan.[333] Naime, na godišnjoj skupština JUF-a u listopadu 1964. godine u Vrnjačkoj Banji izglasano je premještanje sjedišta društva iz Beograda u Zagreb.[334] Tada je Gajo Petrović postao predsjednik Upravnog odbora, potpredsjednici su bili Mihailo Marković i Danilo Pejović, a tajnik Milan Kangrga. Upravo je Kangrga krajem 1966. godine podnio izvještaj o radu JUF-a za to razdoblje od te dvije godine. U tom izvještaju izvijestio je o planovima za obilježavanje desete godišnjice udruženja, kao i o prijedlogu HFD-a za reorganizaciju JUF-a, što je kasnije dovelo do prekida kontinuiteta djelovanja filozofskih institucija na ranije dvije spomenute razine. Kangrga o planovima JUF-a piše sljedeće:

> Za 1966. god, to jest u povodu 10-godišnjice opstanka Jugoslavenskog udruženja za filozofiju, Upravni odbor JUF donio je odluku da se održi I. jugoslavenski kongres. Kao

[332] Više Kalin, B. (1968.) "Deset godina aktivnosti Hrvatskog filozofskog društva (1957-1967)" u Posavac, Z. (1992.) *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti*, str. 157-181.

[333] Više ibid., str. 171-173.

[334] U intervjuu iz 1964. godine G. Petrović govori o glavnim obilježjima bledskog, opatijskog i vrnjačkog skupa. "Bledski simpozij važan je prije svega zbog toga što su se na njemu otvoreno, principijelno i oštro suočile dvije bitno različite koncepcije marksističke filozofije, ona »tradicionalna« (da ne kažem »dogmatska«) i autentično marksistička (»antidogmatska«), pri čemu je živa i burna razmjena mišljenja rezultirala trijumfom ove druge, stvaralačko-marksističke. Opatijski je skup značajan naročito zbog toga što se na njemu s već izborene zajedničke platforme stvaralačkog marksizma raspravljalo svestrano, temeljito i duboko o najvažnijim aspektima filozofskog problema čovjeka. Značaj je simpozija u Vrnjačkoj Banji što je jasnije nego svi dosadašnji pokazao da su jugoslavenski filozofi marksisti krvno vezani za svoj, jugoslavenski socijalizam." Migić, D. (1964.) "Gajo Petrović: Jugoslavenski filozofi marksisti krvno vezani za svoj, jugoslavenski socijalizam ", intervju, *Vjesnik*, 8. studeni 1964. godine, str. 6.

> što je poznato, bile su već izvršene sve pripreme za održavanje Kongresa, koji se imao održati u Zagrebu koncem novembra 1966. g., i to u plenarnim zasjedanjima i radom u 6 sekcija po problemskim područjima. Prijavljeno je bilo oko sedamdesetak referata i koreferata za Kongres. No, prijedlog UO HFD za reorganizaciju JUF, način na koji je donesen i sve okolnosti oko toga, primorale su Upravni odbor JUF kao i sva republička društva i njihove Uprave da se sve snage koncentriraju oko rješavanja ovoga krupnog zadatka, te je iz tog razloga odlučeno da se Kongres održi 1967. g. [...] .[335]

Kasnije je došlo do reorganizacije JUF-a u SFDJ, a nešto slično nazivom iz Kangrginog teksta organizirano je 1988. godine u Herceg Novom, tj. I. kongres jugoslavenskih filozofa.

Prije nego što je došlo do razilaženja u mišljenjima o reorganizaciji JUF-a među republičkim filozofskim društvima, kao primjer suradnje filozofa iz različitih dijelova tadašnje države može se uzeti već spomenuto održano savjetovanje JUF-a u Opatiji 1963. godine i međunarodni simpozij istog društva održanog u Dubrovniku iste godine. Prvi skup je održan od 18. do 20. travnja ("Čovjek i sloboda"), a drugi je održan između 19. i 24. lipnja na temu "Čovek danas" što je ujedno i naslov zbornika u kojem su objavljeni radovi o oba skupa.[336]

Svega nekoliko dana nakon završetka dubrovačkog skupa započeo je Filozofsko-sociološki seminar (Ljetna škola) na Korčuli. Ljetna škola trajala je od 28. lipnja do 19. srpnja 1963. godine na temu "Progres i kultura". Prijave za seminar dostavljale su se Danilu Pejoviću, a prospektu škole bili su najavljeni: E. Fromm, J. Sommervill, H. Lefebvre, L. Goldmann, A. Schaff, P. Vranicki, M. Marković, A. Krešić, G. Petrović, D. Pejović, N. Meier, V. Milić, R. Supek i J. Županov.

Inicijativa za pokretanje ljetne škole potekla je godinu dana ranije od Rudija Supeka. O tome svjedoči Supekov neobjavljeni dokument iz prosinca 1962. godine pod naslovom "Prijedlog za osnivanje stalnog filozofsko-sociološkog seminara /Ljetna škola/" (u nastavku teksta *Prijedlog*). Tekst se nalazi u sklopu njegove osobne dokumentacijske ostavštine i čuva se u Hrvatskom državnom arhivu. Na istom mjestu nalaze se i drugi tekstovi te dokumenti od kojih neki od njih tada nisu bili objavljeni u filozofskom časopisu *Praxis*. Takva građa doprinosi

[335] Kangrga, M. (1966.) "Plodna djelatnost Jugoslavenskog udruženja za filozofiju – referat na Godišnjoj skupštini Jugoslavenskog filozofskog društva", *Filosofija,* sv. 1 (4): str. 471. U razdoblju od 1969. do 1971. godine sjedište JUF-a bilo je u Sarajevu na čelu s Ivanom Fochtom. U lipnju 1971. godine održano je savjetovanje JUF-a o nastavi filozofije. Na kraju savjetovanja održana je Skupština Saveza filozofskih društava Jugoslavije. "Zaključci što ih je na kraju formulirala Skupština Saveza filozofskih društava Jugoslavije konstatiraju da nastava filozofije i struktura njenog izvođenja nisu u punom i pravnom razmjeru s opsegom i raznolikošću razvitka filozofije u nas i u svijetu [...]." Kalin, B. (1971.) "Savjetovanje o nastavi filozofije", *Praxis,* sv. 8 (6): str. 965. Iduća godišnja skupština JUF-a, tj. tada već Saveza filozofskih društava Jugoslavije, održana je 1973. godine u Ljubljani sa simpozijem na temu "Marksizam i dijalektika".

[336] O dubrovačkom skupu objavljen je u *Praxisu* prijevod izvještaja tadašnjih čehoslovačkih autora. Više Svitak, I., Prucha, M. (1963.) "Marksizam i problem čovjeka", *Praxis,* sv. 3 (4-5): str. 731-743.

uvidu u nastanak, organizaciju, ali i prestanak ljetne škole, a radi se prije svega o sljedećim prilozima:

- Ciljevi Filozofskog-sociološkog društva "Korčulanska škola" (nepotpisano i bez datuma, u nastavku teksta *Ciljevi*);
- Pravila Filozofsko-sociološkog društva "Korčulanska škola". Prednacrt (nepotpisano i bez datuma, u nastavku teksta *Pravila*);
- Čemu služi Korčulanska ljetna škola? (neobjavljeni tekst Rudija Supeka, nastao nakon održane Korčulanske ljetne škole 1970. godine);
- Deset godina Korčulanske ljetne škole 1963. – 1973. (prilog Rudija Supeka koji je objavljeni i u časopisu *Praxis*);
- Povodom napada na Korčulansku školu i članove njenog Upravnog odbora (nepotpisano pismo bez datuma, nastalo je krajem prosinca 1973. godine, postoji verzija na engleskom i našem jeziku, u nastavku teksta *Pismo povodom napada*) i
- Obrazloženje uz molbu za dotaciju za Korčulansku ljetnu školu (pismo Rudija Supeka od 1.3.1977. godine, u nastavku teksta *Obrazloženje*).

Supekov *Prijedlog* razmatran je na sastanku predstavnika filozofske i sociološke katedre u Zagrebu. Sastanku su prisustvovali: P. Vranicki, R. Supek, G. Petrović, D. Pejović, B. Bošnjak i V. Cvjetičanin. U njemu stoji da takav seminar želi osnovati i Filozofsko društvo Srbije, ali okupljeni zaključuju: "naša je želja da ono ostane u okviru naše republike, sa čime su predstavnici ostalih republika saglasni".

Inače, *Prijedlog* se sastoji od četiri dijela u kojima se navode ciljevi, zatim razlozi osnivanja stalnog seminara (tj. ljetne škole), potom podaci o vremenu i mjestu njegova održavanja, kao i materijalna te novčana sredstva potrebna za organizaciju takvog seminara. Ukupno se navodi sedam ciljeva ljetne škole koji se mogu prikazati na sljedeći način: unaprjeđivanje znanosti i nastave na području filozofije i sociologije u predavanjima, raspravama i razgovorima između sveučilišnih i srednjoškolskih profesora, te "naprednijih" studenata (1); razmatranje aktualnih filozofskih i sociooloških pitanja (2); interdisciplinarne rasprave filozofa i sociologa sa znanstvenicima s drugih područja (3); povezivanje sveučilišnih i srednjoškolskih profesora (4 – može se promatrati i okviru prvog cilja); održavanje "međurepubličkih veza" na sveučilišnoj i srednjoškolskoj razini (5); uspostava "stručnih i idejnih veza" s inozemnim filozofima, sociolozima te drugim istaknutim društvenim osobama

(6) i stvaranje mogućnosti za dolazak inozemnih studenata i mlađih znanstvenika koji pokazuju interes za tadašnju jugoslavensku filozofiju, sociologiju te društvenu stvarnost općenito (7).[337]

U dijelu o razlozima osnivanja stalnog seminara, tj. ljetne škole istaknuti su prije svega idejni i ideološki motivi. "Nije ovdje u pitanju samo stručna izgradnja naših filozofskih i sociooloških kadrova već njihovo filozofsko i ideološko usmjeravanje." Potom se ukazuje na potrebu aktualiziranja suvremenih filozofskih i sociooloških problema, te na uspostavu kontakata s inozemni intelektualcima. Ciljevi i razlozi osnivanja ljetne škole bili su zapravo isti. Predviđalo se vrijeme trajanja od 14 dana u razdoblju između 15. srpnja i 15. kolovoza u Korčuli na otoku Korčula. "Ovo mjesto leži na turistički zanimljivom položaju između Dubrovnika i Hvara, a inače je turistički slabije posjećivano i relativno mirno." U *Prijedlogu* je također istaknuto kako organizacija ne zahtijeva veća materijalna sredstva, osim prostorija koje bi osigurali predstavnici lokalnih vlasti. U planu je naznačeno pozivanje 6-7 inozemnih predavača sa suprugama.

Nadalje, U *Pravilima* je u naznačena organizacijska struktura "Filozofsko-sociološkog društva »Korčulanska škola«" kao znanstvene institucije za filozofiju i sociologiju. U čl. 2 od ukupno njih 15, naznačeno je sedam ciljeva škole. Pet ciljeva sadržajno odgovaraju ciljevima navedenim u *Prijedlogu* i *Ciljevima*. Preostala dva predviđaju bavljenje izdavačkom djelatnošću i teorijskim utemeljenjem škole. U pogledu teorijskog utemeljenja, što nije slučaj s

[337] U *Ciljevima* su taksativno navedeni ciljevi, bez drugog teksta. Radi se o šest sljedećih ciljeva:

1. Društvo će razvijati naučnu i stručnu djelatnost radi ostvarivanja permanentne izobrazbe filozofskih i sociooloških kadrova, kao što predviđa suvremeno školovanje izvan granica redovne nastave na univerzitetima i visokim školama. U cilju permanentne izobrazbe filozofskih i sociooloških kadrova društvo će organizirati predavanja i tečajeve, ljetne škole, skupove i stručne diskusije, objavljivati potrebne materijale i služiti se ostalim sredstvima javnog djelovanja.
2. Društvo će raditi na unapređivanju suvremene filozofske i sociološke misli, davati poticaj domaćoj stvaralačkoj i stručnoj djelatnosti, te upoznavati stručne krugove i širu javnost sa rezultatima domaće i strane filozofske i sociološke djelatnosti.
3. Društvo će nastojati da pruži naučnu i stručnu pomoć nastavnicima iz filozofije i sociologije koji djeluju na školama drugog stupnja kako bi što uspješnije obavljali svoje nastavne i odgojne zadatke.
4. Društvo će raditi na razmjeni naučnih spoznaja i iskustava na teritoriji čitave Jugoslavije razvijajući na tom području međurepubličku suradnju. U tom vidu ono će surađivati sa srodnim društvima i organizacijama na teritoriji Jugoslavije ili pojedinih republika.
5. Društvo će razvijati razmjenu mišljenja i naučnih dostignuća s naučenjacima i stručnjacima iz drugih zemalja, kako bi naše filozofske i sociološke kadrove upoznalo sa dostignućima filozofske i sociološke misli u drugim zemljama, i obratno, da bi strane naučne radnike upoznalo s našim dostignućima.
6. U duhu povelje OUN društvo će raditi na jačanju i produbljivanju veze s naučnim radnicima i stručnjacima drugih zemalja na području filozofsko-sociooloških i humanističkih znanosti u cilju promicanju dobrih odnosa, drugarstva i bratstva ljudi koji pripadaju istoj naučnoj i ljudskoj zajednici, a radi ostvarenja zajedničkih ideala opće-ljudskog napretka i trajnog mira.

Tekst je za usporedbu u cijelosti prenesen iz dokumenta "Ciljevi Filozofskog-sociološkog društva »Korčulanska škola«" iz HR HDA 1780, Osobni fond Rudi Supek, kutija 18. Ciljevi u *Prijedlogu* i *Ciljevima* ne razlikuju se sadržajno, nego samo jezičnom formom (sintaksom). Inače, tekstovi *Prijedloga, Ciljeva* i *Pravila* objavljeni su kao prilozi u Jakšić, B. (2012.), *Praxis – Mišljenje kao diverzija*. Također, dostupni su i u elektronskom obliku u zbirci "(Digitalizirani) Praxis" (vidi https://www.memoryoftheworld.org/hr/digitalizirani-praxis).

druga dva dokumenta u kojima govori o ciljevima, navodi se: "Društvo cjelokupnu svoju djelatnost razvija sa stanovišta stvaralačkog marxizma i njegov osnovni smisao je unapređivanje, popularizacija i borba za autentičnu, stvaralačku marxističku misao." Dokumentom je bila predviđena skupština, upravni i nadzorni odbor, dok je društvo trebalo biti zastupano od strane predsjednika, potpredsjednika ili tajnika.

Usporedbom dokumenta *Pravila* s programima zasjedanja Korčulanske ljetne škole u pogledu strukture organizacije dobiva se malo drugačiji uvid. Naime, u programima se navodi postojanje upravnog odbora, predsjednika, potpredsjednika, tajnika i direktora ljetne škole. Danilo Pejović je izvršavao dužnost direktora u prva tri zasjedanja Korčulanske ljetne škole, a od njegovog razlaza s filozofskom grupom *Praxis* više se ne navodi mjesto direktora škole. Za to vrijeme Rudi Supek bio je predsjednik Upravnog odbora. Nakon ukidanja mjesta direktora ljetne škole Rudi Supek se navodi kao njezin predsjednik. Funkcija potpredsjednika je uvedena 1967. godine. Od tada do kraja trajanja škole njezin potpredsjednik je bio Veljko Korać iz Beograda, s tim da je 1967. i 1968. godine njezin potpredsjednik bio i Mladen Čaldarović. Tijekom zasjedanja Korčulanske ljetne škole škola je imala uvijek i tajnika. Na tom mjestu redom su bili: Milivoj Solar, Marijan Cipra, Ivan Kuvčić, Veljko Cvetičanin, Nikola Skledar i Goran Švob koji je 1974. godine imao zamjenika – Gvozdena Flegu.

Upravni odbor imao je u početku samo sedam članova (B. Bošnjak, D. Grlić, I. Kuvačić, D. Pejović, G. Petrović, R. Supek i P. Vranicki). M. Kangrga je postao član Upravnog odbora 1965. godine. Do ponovnog proširenja dolazi već na idućem zasjedanju (Besim Ibrahimpašić, Andrija Krešić, M. Marković, Vojin Milić, Dušan Pirjevec i Ljubo Tadić), a od posljednja dva zasjedanja Upravni odbor imao je čak 29 članova.[338]

4. 2. Tijek Korčulanske ljetne škole

U razdoblju od 1963. do 1974. godine Korčulanska ljetna škola održana je ukupno jedanaest puta i tekstovi izlaganja objavljivani su u filozofskom časopisu *Praxis*. Također, neki od tih tekstova prevođeni su i objavljivani u međunarodnom izdanju filozofskog časopisa *Praxis*. Dolje su navedeni datumi održavanja ljetnih škola, njihove teme i brojevi filozofskog

[338] Članovi Upravnog odbora Korčulanske ljetne škole u zadnja dva zasjedanja bili su: B. Bošnjak, V. Cvjetičanin, Esad Ćimić, Dimitar Dimitrov, Mihailo Đurić, D. Grlić. B. Ibrahimpašić, Mitko Ilievski, Božidar Jakšić, M. Kangrga, A. Krešić, I. Kuvačić, M. Marković, Predrag Matvejević, Dragoljub Mićunović, Rasim Numinović, G. Petrović, D. Pirjevec, Nebojša Popov, Ž. Puhovski, Veljko Rus, Georgi Stardelov, S. Stojanović, Lj. Tadić, P. Vranicki, Srđan Vrcan, Miladin Životić i Antun Žvan.

časopisa *Praxis* u kojima su objavljivani članci s odgovarajućeg zasjedanja Korčulanske ljetne škole:

- 28.6. - 10.7.1963. g. - Progres i kultura;
- 8.7. - 22.7.1964. g. - Smisao i perspektivne socijalizma (*Praxis*, sv. 1 (2) i sv. 2 (1));
- 16.8. - 28.8.1965. g. - Što je povijest? (*Praxis*, sv. 2 (6) i sv. 3 (1));
- 1966. g. - Stvaralaštvo i postvarenje -nije održana - ;
- 16.8. - 26.8.1967. g. - Stvaralaštvo i postvarenje (*Praxis*, sv. 4 (5-6) i sv. 5 (1-2));
- 14.8. - 24.8.1968. g. - Marx i revolucija (*Praxis*, sv. 6. (1-2);
- 20.8. - 29.8.1969. g. - Moć i čovječnost (*Praxis*, sv. 7 (1-2) – temat pod nazivom *Moć i humanost*);
- 19.8. - 26.8.1970. g. - Hegel i naše vrijeme, Lenjin i Nova ljevica[339] (*Praxis*, sv. 7 (5-6) i sv. 8 (1));
- 22.8. - 30.8.1971. g. - Utopija i realnost (*Praxis*, sv. 8 (1-2);
- 27.8. - 31.8.1972. g. - Jednakost i sloboda (*Praxis*, sv. 9 (1-2));
- 19.8. - 29.8.1973. g. - Građanski svijet i socijalizam (*Praxis*, sv. 9 (5-6) i sv. 10 (1-2));
- 25.8. - 29.8.1974. g. - Umjetnost i suvremeni svijet i
- 1975.; 1976.[340] i 1977. - Socijalizam i ljudska prava[341] – nije održana.

Tekstovi prvog zasjedanja Korčulanske ljetne škole nisu objavljeni u filozofskom časopisu *Praxis*, kao ni oni s posljednje održane ljetne škole zbog prestanka njegova izlaženja. No, zato su tekstovi s iduće održane ljetne škole objavljeni u ukupno drugom i trećem broju *Praxisa*. U nepotpisanom uvodnom tekstu drugog broja *Praxisa Riječ unaprijed* sažeta je ideja održane ljetne škole 1964. godine. Na socijalizam se ukazalo kao na dominantnu značajku stoljeća zbog

[339] Korčulanska ljetna škola 1970. godine održana je na temu "Hegel i naše vrijeme". Međutim, rad škole bio je podijeljen u četiri sekcije: *Hegel i pozitivizam* (engleski jezik, voditeljica Z. Pešić-Golubović), *Aktualnost Hegelove filozofije prava i historije* (njemački jezik, voditelj Gajo Petrović), *Građanski svijet i nova ljevica* (francuski jezik, voditelj Vojin Milić) te *Lenjin, lenjinizam, socijalizam* (hrvatski jezik, voditelj Predrag Vranicki).

[340] O sredstvima za Korčulansku ljetnu školu 1976. godine, Branko Bošnjak piše Rudiju Supeku u pismu od 20.7.1976. godine. Tekstu pisma donosim u cjelini: "Dragi Rudi, danas smo Ž. Puhovski i ja bili kod sekretarice našeg SIZ-a da pitamo što je s novcima za Korčulu. Od novaca nema ništa, jer će sva rješenja pregledati reviziona komisija i što komisija odobri bit će realizirano. Stoga je sve obustavljeno. Tako je nama rečeno. No kada će se ta komisija sastati i tko je u toj komisiji to nam nije nitko mogao reći itd. itd. Stoga smo danas odlučili da se pošalje onaj tekst kojim obavještavamo da se Korčula odgađa. Tekst je već pripremljen i sutra treba samo ispisati adrese. Eto tako je s tim. Ja sam telefonom javio kolegama u Beograd da je sve odgođeno, tako da i oni na vrijeme to znadu. Sa srčanom pozdravom Tebi i Vesni". HR HDA 1780, Osobni fond Rudi Supek, kutija 18.

[341] Dana 17.3.1977. godine Rudi Supek se obradio pismom VII. SIZ-u za znanstveni rad s naznakom "za Komisiju za skupove". Riječ je bila o promijeni naziva zasjedanja Korčulanske ljetne škole. Izvještava kako je prijašnja predložena tema vremenom dobila "poseban politički značaj". Svoj zahtjev obrazlaže sljedećim riječima: "Kako ne želimo predavanjima i diskusijama na ljetnoj školi dati takav politizirani karakter, jer to nikada ni ranije nismo radili, iako smo tretirali aktualne probleme filozofije i sociologije […]." HR HDA 1780, Osobni fond Rudi Supek, kutija 18. Prijedlog novog naziva bio je - Socijalizam i uloga ličnosti.

čega "suvremeni čovjek ima pravo da pita gdje danas stoji i kamo plovi brod njegovih nada"[342]. Istaknut je golem interes za Korčulansku ljetnu školu kojoj je nazočilo 160 učesnika. Na temelju medijskog praćenja u domaćim i inozemnim medijima već tada se zaključuje o značajnoj reputaciji ljetne škole. "Korčulanska je škola na taj način stekla zavidnu reputaciju u zemlji i svijetu te dobila odgovornu ulogu da bude gotovo jedino mjesto susreta marksista s Istoka i Zapada"[343].

U jednom od prvih objavljenih inozemnih komentara o Korčulanskoj ljetnoj školi u časopisu *Praxis* bio je onaj francuskog filozofa Henria Lefebvrea (1901-1991). On je u kolovozu 1964. godine u listu *France Observateur* objavio članak koji je preveden i nedugo zatim objavljen u časopisu *Praxis* pod naslovom "Socijalizam za vrijeme ljetnog odmora". Opisujući stečeni dojam o ljetnoj školi kao "veseli socijalizam", prepričava dijalog koji je poslužio za prepoznavanje Korčulanske ljetne škole kao mjesta dionizijskog socijalizma. Lefebvre o tome piše:

> "*Dionizijski socijalizam*?" - upitali bismo mi (mi, nekolicina prisutnih Francuza) jugoslavenske teoretičare na Korčuli, između dva predavanja *Ljetne škole*, uz čašu malvazije, čuvenog vina sa otokâ. Ležerne primjedbe koje bi nas izložile negodovanju u nekoj drugoj socijalističkoj zemlji.
> "*Zašto ne*?" – odgovorio je jedan istaknuti jugoslavenski filozof marksist.[344]

U međunarodnim marksističkim krugovima Korčulanska ljetna škola je tako smatrana ne samo filozofsko-sociološkom školom, već jednom "idealnom sintezom škole i ljeta", tj. jugoslavenskim kulturološkim fenomenom.[345]

Osim inozemnih komentara iz rubrike *Odjeci*, u časopisu *Praxis* objavljivane su i praktične informacije o Korčulanskoj ljetnoj školi. Tako se npr. u posljednjem trobroju *Praxisa* za 1966. godinu nalazi obavijest Upravnog odbora o otkazivanju ljetne škole u toj godini zbog "nepredviđenih prilika". Isto tako objavljivane su i uvodne riječi s ljetnih škola, pa čak i kada govori nisu održani. Uvodne riječi s ljetnih škola počele su se 1967. godine objavljivati u časopisu *Praxis*. Autor tih govora i tekstova je Rudi Supek, izuzev posljednjeg zasjedanja ljetne škole na kojem je uvodni govor održao Danko Grlić (tekst nije objavljen u časopisu *Praxis*,

---

[342] "Riječ unaprijed" (1964.), *Praxis*, sv. 1 (2): str. 148.

[343] Ibid., str. 149.

[344] Lefebvre, H. (1964.) "Socijalizam za vrijeme ljetnog odmora", *Praxis*, sv. 2 (1); str. 164. U svojim prisjećanjima na dolazak na Korčulansku ljetnu školu 1965. godine Jürgen Habermas ističe Danka Grlića kao promotora ideje dionizijskog socijalizma. U tom smislu Habermas je napisao: "Kako smo poslije primijetili, bili smo inicirani u oblik života koji je specijalist za Nietzschea, Grlić, slavio kao »dionizijski socijalizam«." Habermas, J. (2007.) "U spomen na Gaju Petrovića" u: Veljak, L. (ur.) (2008.) *Gajo Petrović – čovjek i filozof. Zbornik radova s konferencije povodom 80. obljetnice rođenja*, Zagreb: Filozofski fakultet – FF Press, str. 13.

[345] "Prije podne slušaju se referati i diskutira se o njima, poslije podne uživa se u moru i suncu, a navečer se uživa u društvenosti manjih grupa, u domaćim vinima, pečenju s ražnja i jedinstvenom dalmatinskom pršutu." Fleischer, H. (1969.) "Karl Marx u Jugoslaviji. Internacionalna Korčulanska ljetna škola 1968", *Praxis*, sv. 6 (3-4): str. 639.

op.). Ovdje su izdvojeni Supekovi tekstovi iz 1967. i 1973. godine. Prvi tekst ukazuje na okolnosti u kojima su se našli praksisovci nakon udaljavanja Danila Pejovića od ljetne škole i časopisa, tj. nakon završetka zlatnog razdoblja. Na jubilarnom X. zasjedanju ljetne škole na Korčuli u uvodnoj riječi radilo se o dotadašnjim održanim školama zbog čega tekst danas ima dokumentarni značaj.

Na otvaranju III. zasjedanja Korčulanske ljetne škole Supek se kritički postavio prema društvenim događanjima u kojima naglašava elemente bezidejnosti i malograđanstva. O tome piše sljedeće:

> Ako se u posljednje vrijeme kod nas mnogo govorilo o depolitizaciji i pojavama bezidejnosti, o idejnoj dezorijentaciji i poplavi malograđanštine, sa svim onim regresivnim shvaćanjima koja su joj svojstvena, onda je to prije svega posljedica odsustva određene vizije budućnosti našeg društva, pad u malograđanski konformizam.[346]

Supekova kritičnost prema društvenim događanjima bila je uvjetovana i nazivanjem praksisovaca revizionistima, kao i prozivanjem za zastupanje apstraktnog humanizma. Izrazita Supekova kritičnost prema stanju u društvu i polemični tonovi nagovještavaju bitno obilježje praksisovskog razdoblja nakon završetka zlatnog razdoblja.

Na Korčulanskoj ljetnoj školi održanoj 1968. godine uvodnu riječ održao je Ernst Bloch zbog Supekovog kratkotrajnog odsustva zbog bolesti. No, bez obzira na to, uvodne riječ jednog i drugog objavljene su u sklopu tekstova izlaganja s ljetne škole. To zasjedanje ljetne škole ostalo je zapamćeno i po pismu učesnika ljetne škole povodom okupiranja tadašnje Čehoslovačke od strane SSSR-a. Više od sto potpisnika pisma od 21.8.1968. godine izrazilo je "punu solidarnost s narodima Čehoslovačke, s progresivnim i socijalističkim snagama te zemlje"[347]. Istog dana i istim povodom učesnici ljetne škole obratili su se brzojavom Josipu Brozu Titu s apelom za pomoć Čehoslovačkoj.

Za vrijeme održavanja ljetne škole 1968. godine i u samoj Korčuli je bilo burno. U jeku studenskih nemira u svijetu, studenti su za vrijeme trajanja škole jedne noći išarali grad parolama. Kangrga se prisjeća da je te godine na ljetnoj školi bilo oko 500 ljudi, a zbog tog događaja organizatori su bili kritizirani od lokalnih vlasti, ali i samih studenata. O tome se

[346] Supek, R. (1967.) "Uvodna riječ", *Praxis*, sv. 4 (5-6): str. 559s. U tom svjetlu zauzima kritički stav i prema problemu nacionalnog. "Djela koja pripadaju samo jednom narodu, na takav način da ne mogu pripadati po svom duhovnom sadržaju niti jednom drugom narodu, neljudska su djela. Ona ostaju đubrivo historije." Ibid., str. 564.

[347] Vidi "Učesnici Korčulanske ljetne škole svjetskoj javnosti" (1969.) *Praxis*, sv. 6 (1-2): str. 307-309.

prisjeća: "Nastala je tenzija zato što smo mi, u ime organizacije škole, bili protiv takvih stvari, tako da su nas na svojim sastancima napadali da »glumimo revolucionare« itd."[348]

Na navedeno se, među ostalim, osvrnuo i Rudi Supek u (neobjavljenom) tekstu pod naslovom "Čemu služi Korčulanska ljetna škola?" koji je ostao pohranjen u njegovoj osobnoj dokumentaciji. O tome je zapisao:

> Čini se da Korčulanska škola privlači i one koji u svojoj jednostavnosti vjeruju da jedna konkretna "politička akcija" vrijedi neusporedivo više od svih tih apstraktnih "filozofskih brbljarija". "Političkim akcijama", makar ona bila samo ispisivanje parola na zidu ili umnoženi letak ipak se nešto pokreće naprijed, ipak se na "angažirani" lični i grupni način djeluje u ovome društvu, a teorijskim raspravljanjima i raspredanjima, koji put i o tako apstraktnim temama kao što je "Hegel i naše vrijeme", stvara se samo iluzija o nekom kretanju (u mislima) dok se u stvari tapka na mjestu i sve ostavlja da postoji onako kako jest.[349]

Iako Supekov tekst napisan na 13 stranica strojem za pisanje nema jasno naznačenu godinu nastanka iz njegovog sadržaja proizlazi da je nastao 1970. godine nakon održanog zasjedanja Korčulanske ljetne škole. U gornjem lijevom kutu prve stranice nalazi se ručni zapis "1971 (?)" koji pogrešno upućuje čitatelja. Moja opaska može se učiniti trivijalnom, ali je potrebno na to ukazati zato što se time može naznačiti na problem u tumačenju praksisovske ostavštine – nesistematičnost i/ili nekritičnost u bavljenju praksisovskom intelektualnom i/ili dokumentarnom ostavštinom. Za usporedbu se može navesti tvrdnja Ante Lešaje o svrstavanju tog teksta u 1971. godinu, a koji je dugi niz godina radio na skupljanju praksisovske "građe" i "građe" o praksisovcima. Lešaja o tome kaže: "Ali, da je godina 1971. vjerojatno vrijeme nastanka teksta može se zaključivati prema prvoj rečenici: »Na posljednjem su se zasjedanju Korčulanske ljetne škole posvećenom »Hegelu i našem vremenu« pojavile ...«, a to je zasjedanje bilo 1970."[350] Na taj način Lešaja zanemaruje dio teksta koji ne samo otkriva kada je tekst napisan, nego i zašto. Naime, Supek na 3. stranici svog teksta zapisuje: "Ove se godine vidjelo da neki domaći i strani učesnici ne znaju kakvi su ciljevi škole u odnosu na inozemne učesnike i kako treba da se odnose prema školi i njezinim učesncima."

Prema riječima Supeka problem je nastao s "progresivno orijentiranim" studentima koji su željeli razvijati svoje političke aktivnosti na platformi pokreta *Nove ljevice* u sklopu Korčulanske ljetne škole. Supek ne smatra taj pokret jedinstvenim političkim pokretom i kao takvog ga odbacuje zato što se ne poklapa s međunarodnim ciljevima škole. Te ciljeve shvaća

[348] Popov, N. (ur.) (2003.) *Sloboda i nasilje*, str. 55.
[349] HR HDA 1780, Osobni fond Rudi Supek, kutija 18. Supek, R. (1970.) "Čemu služi Korčulanska ljetna škola?" str. 10.
[350] Lešaja, A. (2014.) *Praksis orijentacija, časopis Praxis i Korčulanska ljetna škola. Građa*, Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, str. 83.

na način "razvijanja odnosa Istok-Zapad" i "djelovanje u smislu intelektualne integracije Europe", ali i šire. Kontekstualizirajući ovaj Supekov tekst i uspoređujući ga s nepotpisanim, ali objavljenim kraćim tekstom u filozofskom časopisu *Praxis* pod naslovom "Informacija o ciljevima i radu Korčulanske ljetne škole" (*Informacija* u nastavku, op.) može se zaključiti kako je duži i potpisani tekst poslužio kao nacrt za onaj nepotpisani i kraći. Ovaj potonji je objavljen u domaćem izdanju filozofskog časopisa *Praxis* uz napomenu o njegovoj objavi u međunarodnom izdanju časopisu.[351]

Na jubilarnom X. zasjedanju Korčulanske ljetne škole 1973. godine Rudi Supek je iskoristio priliku i napravio je rezime dotadašnjeg njezinog djelovanja. U tekstu uvodne riječi Supek donosi pregled tema održanih ljetnih škola, njezinih učesnika, ciljeva i načela. Ciljevi su istovjetni onima iz teksta *Informacije* u kojoj Supek ukazuje i na otvorenost ljetne škole što mu je poslužilo kao osnova za utemeljenje načela ljetne škole. Spominje tako četiri načela: otvorenost prema različitim mišljenjima, orijentacijama i idejama, te otvorenost kao "životna nužnost za progresivnu misao"[352]. S druge strane, ukazujući na povijesni kontekst nastanka ljetne škole, Supek spominje razvijanje "stvaralačkog marksizma" kao poticaj i obvezu jugoslavenskih marksista. Određujući što bi značila ta sintagama Supek kaže sljedeće:

> Razvitak stvaralačkog marksizma nije značio samo obračun sa dogmatizmom i njegovom birokratskom-etatističkom deformacijom, niti naprosto povratak autentičnoj marksističkoj misli, već je značio i obvezu da se kritički usvoje sva ona dostignuća moderne filozofije i sociologije koja je dogmatizam ignorirao, ali prije svega da se ta dostignuća dovedu u sklad sa vizijom jednog socijalističkog i humanističkog društvenog uređenja.[353]

Ovdje se još jednom vidi obrazac koji je praksisovcima poslužio za stvaranje vlastitog identiteta kao filozofske grupa koji se sastoji u kritici onoga što nazivaju dogmatizmom i staljinizmom. Ostaje za vidjeti kako oni zapravo shvaćaju to društveno uređenje i koji se kriteriji trebaju ispuniti za njegovo ostvarenje, tj. da li uopće postoje ti kriteriji. O tome će biti još riječi kasnije, dok Supek na kraju pregleda desetogodišnje aktivnosti ljetne škole citira mišljenja mislioca koje smatra bitnim. U tom dijelu navedena su mišljenja E. Blocha, Pierra Navillea, E. Fromma i

[351] "Iako je bilo potrebno da već ranije objavimo takvu informaciju u obliku prospekta, kao što rade slične ustanove međunarodnog karaktera, neki nesporazumi na posljednjem zasjedanju Škole potaknuli su nas da to učinimo sada." [Supek, R. (1971.)]"Informacija o ciljevima i radu Korčulanske ljetne škole", *Praxis*, sv. 8 (2): str. 299. U oba teksta spominje se izmjena statuta Korčulanske ljetne škole iz 1968. godine, prilikom čega su potvrđeni ciljevi ljetne škole. Ukratko, navedena su tri cilja. Prvi se odnosi na ono što danas nazivamo *cjeloživotnim* obrazovanjem filozofa i sociologa. U preostala dva upućuje se na razmjenu mišljenja između domaćih i stranih znanstvenika. Vidi, l. cit.

[352] Supek, R. (1973.) "Deset godina Korčulanske ljetne škole (1963.-1973.)", *Praxis*, sv. 10 (5-6): str. 569s. Strojno pisani tekst istog naslova i sadržaja nalazi se nepotpisan u Osobnom fondu Rudija Supeka.

[353] Ibid., str. 564s.

Kurta H. Wolffa. Pored toga, Supek se zaključno osvrnuo na Lefebvreovu sintagmu o dionizijskom socijalizmu. "U mediteranskom ambijentu pojam »dionizijskog« dobiva prije značajke koje su mu pridodavali Platon i Nietzsche, naime, duhovitog dijaloga uz vedro raspoloženje, traženje smisla života u prisnom ljudskom dodiru, oštrinu i idejne formulacije uz prosipanje prirodnih plodova, smisao za igru, kao i za skrivene zakutke duha [...]."[354]

Dionizijski karakter nisu imali članci iz listopada 1973. godine objavljeni u listu *Komunist*. U člancima "Vanpartijska pozicija filozofije" (objavljeno 8.10.1973. godine) i "Stari metodi »nove levice«" (objavljeno 22.10.1973. godine) optužuje se Korčulansku ljetnu školu za političko opozicijsko djelovanje. Tim povodom u *Komunistu* je napisano:

> Savez komunista se mora odlučno suprotstaviti nosiocima tzv. leve kritike koja svojom lažnom liberalnošću i nadklasnim iluzijama o slobodi i demokratiji, vrši zamjenu revolucionarnog subjekta i avangardne uloge SKJ, što znači napad na tekovine i aktuelni tok revolucije i pokušaj da se stvori prostor za kontrarevoluciju.[355]

Dana 22.10.1973. godine na istoj stranici je objavljeno pismo Rudija Supeka kojim reagira na optužbe upućene na račun Korčulanske ljetne škole. U pismu naglašava zadaću i načela ljetne škole.

Pročitavši odgovor redakcije na svoje pismo pod "Stari metodi »nove levice«" Supek je istog dana uputio pismo glavnom uredniku *Komunista* Milanu Rakasu s molbom za objavom teksta "Deset godina Korčulanske ljetne škole (1963.-1973.)" zbog obavještavanja javnosti o djelovanju ljetne škole. U slučaju tehničkih nemogućnosti za takvo što Supek je zamolio da se uputi na objavljivanje tog teksta u idućem tekstu časopisa *Praxis*. Rakas je odgovoru na Supekovo pismo navedeno odbio zato što se tekst redakcije nije uopće odnosio na referat Supeka na X. zasjedanju Korčulanske ljetne škole. Spomenuti list bio je službeni list CK KPJ zbog čega optužbe iznesene u njemu nisu bile bezazlene. Vjerojatno i sâm svjestan toga, Supek se odlučio u ime Upravnog odbora ljetne škole pismom obratiti Ideološkoj komisiji CK SK Hrvatske u Zagrebu. Pismo datira od 25.11.1973. godine i kao prethodna dva pisma, Supekovo *Komunistu* i Rakasovo Supeku, nalazi se u već spomenutom Osobnom fondu Rudija Supeka (kutija 18, op.). Na samom početku pisma naznačen je povod obraćanja komisiji koji se odnosi na natpise u *Komunistu*. Naime, Supek je zatražio odgovore na postavljena pitanja o daljnjoj budućnosti ljetne škole. Tako npr. on pita da li treba obustaviti taj "program permanentnog obrazovanja" ili možda promijeniti karakter škole po uzoru na škole zatvorenog tipa u Zadru (slavistička škola) ili Herceg Novom (okupljanje fizičara). Jedno od pitanja usmjereno je i na

[354] Ibid., str. 573.
[355] "Stari metodi »nove levice«. Odgovor redakcije »Komunista«" (1973.), *Komunist. Organ KPJ*, 22. listopad 1973. godine, str. 6.

daljnje pozivanje stranih sudionika na ljetnu školu, kao i na mjesto održavanja ljetne škole zato što je "održavanje [održavanje] škole u samom mjestu Korčuli nakon posljednjih napafa [napada] postalo gotovo onemogućeno". U istraživanju dokumentacije ljetne škole i časopisa *Praxis* nisam naišao na eventualni odgovor Ideološke komisije CK SK Hrvatske upućen Supeku. No, ono što znamo je da je u idućoj godini održano posljednje zasjedanje ljetne škole na Korčuli.

Krajem prosinca 1973. godine nastao je tekst (nacrta) *Pisma povodom napada*. Na vrijeme nastanka upućuju pozivanje na članke iz beogradskih novina *Politika* i *NIN* objavljenih 15. prosinca i 23. prosinca 1973. godine, kao i upotreba jezične konstrukcije "ovogodišnje jubilarno deseto zasjedanje Korčulanske ljetne škole"[356]. Tekst se nalazi arhiviran u Supekovoj dokumentaciji bez potpisa i datuma, kao i podataka koji bi upućivali da je nekome poslan. Počinje s "Dragi prijatelju ....." i nije pisan u prvom licu kao što se vidi iz nastavka teksta: "Smatramo se obvezni da vas upoznamo sa kritikama i napadima na djelovanje Korčulanske ljetne škole i članova njenog Upravnog odbora sa strane raznih foruma i organa SKJ [...]." Ako se ima u vidu da je tih godina Rudi Supek nastupao ispred ljetne škole kao njezin direktor, zatim da se u ime ljetne škole obratio listu *Komunist* i Ideološkoj komisiji zbog napada na nju, onda bi se autorstvo tog teksta moglo povezati jedino s njim. Tome u prilog govori i sadržaj teksta koji opisuje tijek polemike Supeka i Rakasa. Iz toga se ukazuje na shemu prigovora ljetnoj školi: stvaralački marksizam – Nova ljevica – borba za vlast. Autor teksta povezuje Novu ljevicu s intelektualcima oko ljetne škole tek utoliko što je Nova ljevica nastala u 50-im godinama kao reakcija na model staljinističkog i etatističkog socijalizma. Odmah zatim se tvrdi: "Nova ljevica ne predstavlja nikakav definirani i povezani politički pokret".[357]

U nastavku teksta *Pismo povodom napada* izražava se mišljenje o učestalosti takvih napada u državama koje obilježava staljinistički socijalizam, pri čemu se navodi primjer DDR-a i njegova filozofa Alfreda Kosinga koji je Korčulansku ljetnu školu i časopis *Praxis* uvrstio u pravac modernog revizionizma. Na isti način i završava tekst upućujući na smjer iz kojeg dolazi kritika: "Tekstovi, kojima se danas u beogradskoj štampi napada marksistička orijentacija "Praxisa", "Filozofije" i Korčulanske ljetne škole, izazivaju opravdanu sumnju ne samo da su pisani u istočnom dijelu naše zemlje, nego i istočnije od jugoslavenskih granica." Za razumijevanje ovoga treba imati u vidu činjenicu da su nakon sastanka JUF-a na Bledu 1960. godine zastupnici teorije dijamata nastavili svoje javno djelovanje u beogradskom časopisu *Dijalektika*.

[356] Usp. Lešaja, A. (2014.) *Praksis orijentacija, časopis Praxis i Korčulanska ljetna škola*, str. 83s.
[357] Usp. Supek, R. (1970.) "Čemu služi Korčulanska ljetna škola?".

Usprkos negativnim natpisima u beogradskom tisku iz 1973. godine, održano je iduće godine XI. zasjedanje Korčulanske ljetne škole, ali ujedno i njezino posljednje zasjedanje. Razlog obustave održavanje ljetne škole je bilo uskraćivanje novčanih sredstava od strane republičke Samoupravne interesne zajednice za nauku. Novčana sredstva bila su odobrena za održavanje ljetne škole 1976. godine, no nisu isplaćena zbog "političke diverzije". Odluka o posljednjoj molbi Upravnog odbora Korčulanske ljetne škole za odobrenje novčanih sredstava datira iz prosinca 1976. godine, a Rudi Supek je autor "Obrazloženja uz molbu za dotaciju za Korčulansku ljetnu škole". Tekst *Obrazloženja* nastao je 1. ožujka 1977. godine.

Uoči upućivanja molbe za financiranje ljetne škole, Supek je primio pismo od Ljube Tadića iz Beograda s nekoliko svojih komentara o tome što bi se trebalo naglasiti u toj molbi.[358] Tadić piše o ljetnoj školi kao uspješnom modelu sveučilišnog obrazovanja i otvorenoj tribini za teorijska pitanja filozofije i sociologije. Središnji i najveći dio pisma posvećuje sovjetskom utjecaju na rad ljetne škole. O tome izdvajam sljedeće:

> Treba samo pogledati (navesti) šta su oni pisali o školi, nastojeći da (smišljeno) kompromituje školu kao svojevrsnu "revizionističku" tribinu.
> Upravo zbog toga što je poznato da su sovjetski dogmatičari poveli ideološku i političku borbu protiv škole, bilo je neizbežno da se medju veoma poznatim i proverenim prijateljima naše zemlje (u filozofiji, sociologiji, a i uopšte) stvori utisak da škola prekida rad pod pritiskom sovjetske politike, i da se u tom pogledu, izjednačuje sa zemljama "lagera" (Čehoslovačkom, Poljskom, Madjerskom, Ist. Nemačkom itd. gde se ovakva škola ne može ni zamisliti!)
> Ponovni rad škole, izbrisao bi taj utisak, a nikome u Jugoslaviji ne bi doneo štetu, jer je škola otvorena, i može da bude uvek podvrgnuta objektivnoj kritici.

Supek je u *Obrazloženju* naglasio osnovne značajke Korčulanske ljetne škole, a središnji dio teksta koristi za odgovor na pitanje kome koristi obustavljanje njezina rada. Citirajući sovjetsku publikaciju o jugoslavenskoj filozofiji koja ukazuje na časopis *Praxis* kao "oslonac međunarodnog revizionizma i anti-marksizma", Supek odgovarajući na pitanje nedvojbeno pozornost skreće prema tadašnjem SSSR-u. Pored toga, upozorava na "progone" zastupnika "stvaralačkog marksizma" u tadašnjoj SFRJ i neobjektivnost znanstvene bibliografije prema njima. Zaključno Supek ističe: "Danas se na neke konferencije kod nas troši dva puta više sredstava nego što ih je Korčulanska škola potrošila za vrijeme od deset godina svoga djelovanja. Valja jedno shvatiti: najjeftinija je slobodna znanost. Ona je ujedno i najplodnija." Usprkos Supekovoj molbi za financiranje ljetne škole i apelu za "slobodnu znanost" nije više organizirana i održana Korčulanska ljetna škola.

[358] HR HDA 1780, Osobni fond Rudija Supeka, kutija 18, pismo Ljube Tadića. Prema podacima iz pisma ono je nastalo 5.2.1977. godine.

Rudi Supek je nastavio započet rad u studijskoj grupi *Čovjek i sistem* koju je zajedno utemeljio i vodio s Eugenom Pusićem (1916-2010). Studijska grupa osnovana je 1971. godine i imala je interdisciplinarni karakter.[359] U razdoblju od 1971. do 1975. godine studijska grupa radila je na projektu "Globalni društveni sistem Jugoslavije", a nakon od 1975. do 1985. godine radila je u prema unaprijed zadanim temama na jednodnevnim skupovima.

4. 3. Prijepor o prvom zasjedanju ljetne škole

Nakon prestanka održavanja Korčulanske ljetne škole dva su skupa smatrana neformalnim nastavkom njezine akademske tradicije. Radi se o tribinama "Socijalizam u svijetu" i "Dani Ante Fiamenga". Prva tribina je imala je međunarodni karakter i poznata je još kao "Cavtatski susreti". Organizirana je od strane Marksističkog centra CK SKJ (tj. časopisa *Socijalizam, Aktualna pitanja socijalizma* i *Marksizam u svijetu*) u razdoblju od 1976. do 1986. godine. Prilozi s tribine objavljivani su časopisu *Socijalizam u svetu* koji je izdavan od 1977. do 1988. godine, dok je list *Komunist* redovito izvještavao događanjima s tribine. Od ukupno 69 brojeva časopisa *Socijalizam u svetu,* 63 broja uredio je Vjekoslav Mikecin, a prestale Zoran Vidojević.

Druga tribina poznata kao i "Komiški susreti" organizirana je prvi puta 1981. godine od strane studenata filozofija i sociologije iz Zagreba. Iduće dvije godine organizaciju su preuzeli HFD, Sociološko društva Hrvatske i Politološko društvo Hrvatske. Posljednja tribina održana je 1984. godine i nju je organizirao Marksistički centar CK SKH. Susrete na Komiži smatralo se nastavkom kontinuiteta Korčulanske ljetne škole. Tribina nije imala međunarodni karakter, a posljednje okupljanje masovno su bojkotirali studenti.[360] Studentskim susretima na Komiži prethodili su isti takvi sastanci koji su prethodno održavali prvo na Cresu i zatim dvije godine na Malom Lošinju.[361] U pogledu teze o kontinuitetu Korčulanske ljetne škole na tribini u Komiži treba ukazati na njezinu problematičnost. Kao što vidimo susreti na Cresu, Malom Lošinju i Komiži su prije svega studentski susreti, dok je Korčulanska ljetna škola u prvom redu bila namijenjena izobrazbi "naučnih radnika", tj. osobama koje se stekle visokoškolsko obrazovanje.

[359] Više Ilšin, V. (ur.) (2014.) *Institut za društvena istraživanja u Zagrebu 1964-2014.*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
[360] Prema Lešaja, A. (2014.), *Praksis orijentacija, časopis Praxis i Korčulanska ljetna škola*, str. 89-93.
[361] Vidi o prisjećanju N. Popova na studentske sastanke nakon Korčulanske ljetne škole u: Popov, N. (ur.) (2003.) *Sloboda i nasilje*, str. 93.

U godinama nakon obustavljanja Korčulanske ljetne škole bilo je razgovora o njezinoj obnovi. Jedna takva "inicijativa" nastala je i 1989. godine zbog čega je zagrebački list *Borba* proveo anketu o tome. Tim povodom Rudi Supek je za *Borbu* izjavio:

> Znamo svi da je Korčulanska ljetna škola okvalificirana kao oblik specijalnog rata protiv Jugoslavije od strane agenata američkog imperijalizma. To je javno utvrđeno, i to piše, danas, u udžbenicima za ONO [Osnove narodne obrane, op.]. Prema tome, obnavljanje Korčulanske ljetne škole može imati dvije strane: ili nastavak specijalnog rata protiv Jugoslavije ili pokušaj da se diskreditiraju naše obaveštajne službe![362]

U Supekovoj izjavi nazire se sarkazam umirovljenog sveučilišnog profesora i utemeljitelja ljetne škole na Korčuli. Iz današnje perspektive čini se prilično uvjerljivo tvrditi da je 1974. godine završeno jedno razdoblje praksisovaca. Gašenjem njihovih dviju međunarodno eksponiranih institucija bili su ograničeni promicati svoj filozofski *credo* na do tada formaliziran način. Međutim, oni nisu bili onemogućeni zato što su imali kontrolu na Katedrama za filozofiju i sociologiju na Sveučilištu u Zagrebu. To podrazumijeva zapošljavanje ne samo na FFZG-u, nego i u srednjim školama na predmetima filozofija, sociologija i teorija samoupravnog socijalizma.

Nadalje, na primjeru ljetne škole vidjeli smo Supekovo zalaganje za ponovno organiziranje ljetne škole, a u skladu s tim i spremnost na određene ustupke pred nadležnim SIZ-om. Pokušaji ponovne revitalizacije časopisa *Praxis* trajali su koju godinu duže za razliku od ljetne škole, a o čemu će biti riječi u idućem poglavlju.

Supek je svojom izjavom odbacio realnu mogućnost za obnovom Korčulanske ljetne škole, za razliku od npr. Žarka Puhovskog koji je tada bio uvjeren "da je razmišljanje o njezinoj rehabilitaciji veoma važno"[363]. Do rehabilitacije na kraju nije došlo, ali je od tada zabilježen jedan pokušaj revidiranja povijesti ljetne škole.

---

[362] D. K. (1989.) "Inicijative. Da li obnoviti Korčulansku ljetnu školu? Dijalog kao specijalni rat", *Borba*, 6. lipanj 1989. str. 10 (novinski članak je preuzet s internetske stranice htpp://praxis.memoryoftheworld.org, stranica je posjećena u srpnju 2017. godine).

[363] L. cit. Na praksisovsku ulogu Žarka Puhovskog ukazao je akademik Adolf Dragičević (1924-2010). Njegov pristup je kritički, ne samo prema Puhovskom, nego općenito prema praksisovcima. Kako bi prikazala njegova kritika, prenosim u nastavku nekoliko njegovih navoda. "Sovjetskom revizionističkom trasom nepokolebljivo su koračali i svi jugoslavenski prema tome i hrvatski marksisti. Svi bez razlike: ekonomisti, sociolozi, politolozi i naročito marksisti. Podjednako su odbacivali Marxov *znanstveni socijalizam* i podjednako nisu pratili kako se u rastućoj virtualnoj civilizaciji uspostavlja i širi konkretni *izvorni komunizam*. Navodno odvajanje od sovjetskog marksizma zagovaranjem radničkom samoupravljanja, prividno je i tendenciozno hvalisanje. U Marxovim znanstvenim predviđanjima nema radničkog samoupravljanja, čak ni samog izraza samoupravljanja kada raspravlja o proizvodnim organizacijama." Dragičević, A., Dragičević D. (2003.) *Doba kiberkomunizma. Visoke tehnologije i društvene promjene*, Zagreb: Golden marketing, str. 138s. Naime, Adolf Dragičević kritizira praksisovce zbog zanemarivanja sintagme samodjelatnog komunističkog zajedništva, ali i njihov stav u pogledu uvrštavanja formulacije oslobođeni rad u jugoslavenski Ustav iz 1974. godine. O tome Adolf Dragičević piše: "Pokazalo se i tom prilikom da je naš domaći marksistički revizionizam alergičan i na sâm pojam oslobođenja rada. Protiv te programske odrednice energično je ustao beogradski filozof Ljubomir Tadić, a to su potom orkestrirano prihvatili i drugi. Vodstvo je ipak brzo preuzeo zagrebački krug, predvođen filozofom Žarkom

Naime, nakon smrti dvojice najznačajnijih praksisovaca 1993. godine Milan Kangrga je ostao jedini aktivni praksisovski glas, dok se Predrag Vranicki posvetio pisanju *Filozofije historije*, a Branko Bošnjak svom posljednjem djelu. Zastupajući praksisovske stavove u 90-im godinama te u novom mileniju Kangrga je u tom razdoblju pisao i tekstove memoarskog sadržaja u čijem je središtu bila filozofska grupa *Praxis*. Jedan takav tekst nosi naslov "Korčulanska ljetna škola (1964.-1974.)" i objavljen je prvo 1997. godine u njegovoj knjizi *Izvan povijesnog događanja*, a zatim i u knjizi *Šverceri vlastitog života*.[364]

Posebnost tih tekstova, kao što već u naslovu naznačeno, nalazi se u Kangrginom stavu u pogledu godine početka održavanja ljetne škole i njenog mjesta. Za razliku od Supekovog teksta povodom jubilarnog X. zasjedanja Korčulanske ljetne škole, Kangrga piše slobodnijim stilom s naglaskom na vlastita sjećanja. Pritom također navodi ciljeve i teme ljetnih škola, te imena učesnika, ali zanimljivo je njegovo izbjegavanje referiranja na spomenuti Supekov tekst.

Kangrga ne izbjegava spominjanje zasjedanje ljetne škole 1963. godine na temu "Progres i kultura", nego o tom održavanju piše kao o "generalnoj probi". O tome kaže: "naši su kolege (ne svi) u *Dubrovniku* te 1963. godine održali simpozij koji je indirektno bio tzv. »generalna proba« za rad Škole, koja tada još nije imala *ni svog imena*"[365]. Takvim stavom Kangrga odudara od onoga što je ovdje rečeno o početku Korčulanske ljetne škole. Drugim riječima, njegov stav je suprotan onom Rudija Supeka koji je idejni začetnik i dugogodišnji voditelj ljetne škole. Kangrgino stajalište nije niti u skladu s tadašnjim javnim mnijenjem kojem u prilog idu novinski natpisi iz 1963., 1964. i 1965. godine:

- 1963.:

> У граду Корчули на истоименом острву завршила је пре три дана свој двонедељни рад Летња филозовско-социолошка школа. То је прва година ове марксиtичке школе семинарског типа, какву до сада нисмо имали, а која нам је свакако неопходна. [...] Иницијатору и организатору овог југословенског и у исто време

Puhovskim. Ostala je tajna kako su mu nasjeli filozofi okupljeni u redakciji časopisa *Praxis* i držali mu svijeću. Prihvatili su jednoglasno čitanje i interpretiranje *Kritike gotskog programa* po Puhovskom: »Ne možemo da ne utvrdimo, kako svaki student filozofije već na prvom ispitu iz marksizma pada, ako ne zna iz Marxove *Kritike gotskog programa*, da se u socijalizmu ne oslobađa nikakav rad nego radnička klasa«." [Citat iz članka nepotpisanog praksisovskog članka "Suze sina razmetnog" (1966.), *Praxis*, sv. 3 (2): str. 303, op.] Ibid., str. 139. Po Dragičevićevom mišljenju podrškom Puhovskom započeo je "bankrot praksisovske filozofske škole i njezin konačan stečaj". L. cit. U tom smislu, pomalo na ciničan način zaključuje o tom filozofskom pravcu: "Hrvatski su filozofi dosljedni sljedbenici sovjetskog marksističkog revizionizma u odbacivanju rada kao zajedničkog cilja svih civiliziranih naroda. U jednom su ga ipak pretekli i tako postali originalni, što ih jamačno i potaklo da zagovaraju »pluralizam« marksizma. Čitaju Marxove tekstove kao nitko drugi, na način koji je onaj površni slagar slova i riječi pročitao u Bibliji »da nema Boga«, izostavljajući prethodne riječi: »Nevjernici kažu …«. Nalaze u tekstu ono što ne piše, a izostavljaju ono na što se kritičke primjedbe odnose." Ibid., str. 140.

[364] Vidi Kangrga, M. (1996., 1997.) "Korčulanska ljetna škola (1964.-1974.)" u: Kangrga, M. (1997.) *Izvan povijesnog događanja*. *Dokumenti jednog vremena*, Split: Feral Tribune str. 278-294 i Kangrga, M. (2002.) *Šverceri vlastitog života*, str. 342-355.

[365] Kangrga, M. (2001., 2002.) *Šverceri vlastitog života*, str. 342.

интернационалног форума, Хрватском филозофском друштву, посебно његовим члановима, руководиоцима Летење школе – Рудију Супеку, Предрагу Враницком, Гаји Петровићу и Данилу Пејовићу – треба одати пуно признање за тако корисну идеју и истрајно настојање да се она реализује [...].[366]

[U gradu Korčuli na istoimenom ostrvu završila je pre tri dana svoj dvonedeljni rad Letnja filozofsko-sociološka škola. To je prva godina ove marksističke škole seminarskog tipa, kakvu do sada nismo imali, a koja nam je svakako neophodna. ... Inicijatoru i organizatoru ovog jugoslovenskog i u isto vreme internacionalnog foruma, Hrvatskom filozofskom društvu, posebno njegovim članovima, rukovodiocima Letnje škole – Rudiju Supeku, Predragu Vranickom, Gaji Petroviću i Danilu Pejoviću, treba odati puno priznanje za tako korisnu ideju i istrajno nastojanje da se ona realizuje ... .]

- 1964.:

Прошле године на Корчули су вођени разговори у оквирима довољно еластично формулисане теме: **Прогрес и култура**. Ове године разговара се о **Смислу и перспективама социјализма** у данашњој светској историјској ситуацији.[367]
[Prošle godine na Korčuli su vođeni razgovori u okvirima dovoljno elastično formulisane teme: Progres i kultura. Ove godine razgovara se o Smislu i prespektivama socijalizma u današnjoj svetskoj istorijskoj situaciji. – transliteracija RĐ, op.]

- 1965.:

Dok su prva dva zasjedanja ("Progres i kultura", 1963. god. i "Smisao i perspektive socijalizma", 1964. god.) imala pretežno filozofsko-sociološki karakter, ove je godine pod širokom temom "Što je povijest" organizator okupio i historičare, pa s u u prvom dijelu zasjedanja historičari i sociolozi vodili literarnu interdisciplinarnu diskusiju [...] .[368]

Ako navedene tekstove usporedimo s Kangrginim pisanjem o Korčulanskoj ljetnoj školi iz tog vremena koje ne odudara o tadašnjih novinskih natpisa, onda se postavlja pitanje o njegovoj motivaciji za takav pristup povijesti ljetne škole. Pišući izvještaj o radu JUF-a on *implicite* prihvaća činjenicu da je Korčulanska ljetna škola osnovana 1963. godine. O tome on piše:

Poznato je da djelatnost Korčulanske ljetne škole od svog osnutka imala ne samo općejugoslavenski nego i internacionalni karakter, kao i to da pored filozofa u njoj

[366] Павлов, М. (1963.) "ЛЕТЊА ФИЛОЗОФСКО-СОЦИОЛОШКА ШКОЛА У КОРЧУЛИ. О прогресу, социјализму и култури", ДНЕВНИК, 14. јул 1963., 15 [Pavlov, M. (1963.) "LETNJA FILOZOFSKO-SOCIOLOŠKA ŠKOLA U KORČULI. O progresu, socijalizmu i kulturi, *Dnevnik,* 14. ju. 1963., str. 15."] (novinski članak je preuzet s internetske stranice htpp://praxis.memoryoftheworld.org, stranica je posjećena u srpnju 2017. godine.).

[367] Павловић, Б. (1964.) "Остварење једне лепе иницијативе. КОРЧУЛА – ГРАД ФИЛОЗОФИЈЕ. Књижевници, политичари и филозофи о смислу и перспективама социјализма", *ПОЛИТИКА,* 8.7.1964. godine, nije vidljiv broj stranice novina [Pavlović, B. (1964) "Ostvarenje jedne lepe inicijative. KORČULA-GRAD FILOZOFIJE. Književnici, političari i filozofi o smislu i perspektivama socijalizma, *Politika,* 8.7.1964.] (novinski članak je preuzet s internetske stranice htpp://praxis.memoryoftheworld.org, stranica je posjećena u srpnju 2017. godine.).

[368] Kalin, B. (1965.) "Treće zasjedanje Korčulanske ljetne škole. Što je povijest", *Telegram,* 8.10.1965. godine, str. 3. (novinski članak preuzet je s internetske stranice htpp://praxis.memoryoftheworld.org, stranica je posjećena u srpnju 2017. godine.).

> učestvuju poznati domaći i strani sociolozi. Tako je i III zasjedanje škole od 16. [do] 28. VIII 1965. g. Okupilo velik broj domaćih i inozemnih učesnika koji su bilo referatima bilo koreferatima kao i u plodnoj diskusiji razgovarali na opću temu: ŠTA JE POVIJEST?[369]

Gore navedeni novinski natpisi i ranije spomenuta dokumentacija o Korčulanskoj ljetnoj školi iz časopisa *Praxis* te Osobnog fonda Rudija Supeka demantiraju Kangrginu tvrdnju iz njegovih knjigâ *Izvan povijesnog događanja* i *Šverceri vlastitog života* o vremenu i mjestu održavanja prvog zasjedanje Korčulanske ljetne škole. Na kraju krajeva, njegov tekst iz 60-ih godina proturječi tezama u spomenutim knjigama, tj. Kangrga proturječi samom sebi.

Zapravo je dovoljno samo pogledati sadržaj programa njezinog prvog zasjedanja gdje je navedeno da se u Korčuli, a ne u Dubrovniku, održava "Filozofsko-sociološki seminar (Ljetna škola)". Predavanja su se održavala u korčulanskom Domu kulture, a "u toku boravka na Korčuli predviđena su i dva izleta, jedan na otok Mljet a drugi u Lumbardu".

Upravo po riječima samog Milana Kangrge, on je krajem 50-ih i početkom 60-ih godina ljetovao u mjestu Lumbarda. Tamo je potom pozvao i Rudija Supeka na ljetovanje koji je pritom predložio osnivanje ljetnog seminara. Kangrga sebe i Supeka smatra osnivačima Korčulanske ljetne škole i u organizacijskom smislu svoju ulogu opisuje kao onu "ministra financija".[370] Ovdje se može i treba postaviti pitanje je li on to zaista osnivač te da li je u pravu kada u suprotnosti s tradicijom Korčulanske ljetne škole upućuje na njezin početak 1964. godine.

Naime, podaci iz njegovog osobnog dosjea s FFZG upućuju na njegovo odsustvo s radnog mjesta od 1.10.1962. do 31.07.1963. te ponovno od 1.11.1963. do 15.7.1964. godine zbog korištenja plaćenog dopusta u inozemstvu. Uspoređujući podatke o učesnicima i predavačima na ljetnoj školi održanoj 1963. i 1964. godine ne nalaze se podaci o navođenju Milana Kangrge u tom kontekstu. Također, nije istaknut niti kao član Upravnog odbora 1964. godine što upućuje da nije uopće prisustvovao tim zasjedanjima ljetne škole. Iduće godine naveden je kao predavač i član Upravnog odbora Korčulanske ljetne škole. Neupitna je Kangrgina istaknuta uloga u filozofskoj grupi *Praxis*, tj. u filozofskom časopis i ljetnoj školi. No, s druge strane, (ne)jasna je motivacija koja ga vodi u proturječje sa samim sobom i s prihvaćenom tradicijom Korčulanske ljetne škole, koju je od njezina početka pa do kraja vodio – Rudi Supek. U žargonu rečeno, Rudi Supek je bio "zaštitno lice" Korčulanske ljetne škole od 1963. godine kada je održan prvi skup na Korčuli sve do svoje smrti 1993. godine.[371]

---

[369] Kangrga, M. (1966.) "Plodna djelatnost Jugoslovenskog udruženja za filozofiju", str. 469.
[370] Vidi Kangrga, M. (2001., 2002.) *Šverceri vlastitog života*, str. 342.
[371] Usp. Lešaja, A. (2014.) *Praksis orijentacija, časopis Praxis i Korčulanska ljetna škola*, 81 i htpp://wwww.ffzg.unizg.hr/filoz/povijest-odsjeka/korculanska-ljetna-skola/ (stranica je posjećena u srpnju

5. Filozofski časopis *Praxis* – "najbolji filozofski časopis našeg doba"

5. 1. Struktura filozofskog časopisa *Praxis*

Ideja za osnivanje Korčulanske ljetne škole potječe iz 1962. godine, dok su razgovori o pokretanju filozofskog časopisa HFD-a počeli već 1957. godine. Naposljetku, ideja i koncepcija prvog filozofskog časopisa kojeg je HFD izdavao nastala je u jesen 1963. godine. "Tada se samoinicijativno formirala grupa od sedam članova koja se kasnije konstituirala kao redakcija filozofskog časopisa *Praxis*."[372] Radilo se o: B. Bošnjaku, D. Grliću, M. Kangrgi, D. Pejoviću, G. Petroviću, R. Supeku i P. Vranickom. U ovom sastavu redakcija je ostala do kraja 1966. godine. Tajnik redakcije je bio Z. Posavac. Prva promjena u redakciji dogodila se krajem 1966. godine kada je Danilo Pejović napustio redakciju časopisa. Pejovićev odlazak iz redakcije uzimam kao prijeloman trenutak u tvrdnji o kraju zlatnog praksisovog razdoblja. S tim u vezi povezano je i utemeljenje teze o šesteročlanoj praksisovskoj grupi koja je bila dijelom redakcije časopisa od početka do kraja njegova objavljivanja.

Filozofski časopis *Praxis* s podnaslovom "filozofski dvomjesečnik" imao je dva izdanja – jugoslavensko i međunarodno. Iako je prvotno zamišljeno englesko izdanje časopisa *Praxis,* ubrzo je odluka promijenjena u korist međunarodnog izdanja koje je bilo izdavano na engleskom, njemačkom i francuskom jeziku[373] u razdoblju od 1965. do 1974. godine. Ukupno je objavljeno 23 izdanja (tj. 38 brojeva) međunarodnog filozofskog časopisa *Praxis*.[374] Prema dostupnim podacima, u međunarodnom izdanju objavljivani su izabrani članci iz jugoslavenskog izdanja, kao i drugi članci (npr. iz beogradskoga časopisa *Filozofija*).

S druge strane, prvi broj jugoslavenskog izdanja časopisa *Praxis* objavljen je u rujnu 1964. godine i u jedanaest godina njegova izlaženja objavljen je ukupno 38 puta (tj. 59 brojeva) na 8.444 stranice (broj je naveden u skladu s numeriranim stranicama časopisa). Pored

---

2017. godine). O pogrešnom mjestu prvog održavanja ljetne škole vidjeti i Mihaljević, N. (2008.) "Praxis – hrvatski pogledi iz inozemstva", *Hrvatska revija. Časopis Matice Hrvatske,* sv. 8 (1): str. 111.

[372] Petrović, G. (1966., 1972.) "Dvije i po godine »Praxisa«" u: Petrović, G. (1972.) *Čemu Praxis*, str. 41. O jednom novijem prikazu časopisa *Praxis* vidi Eterović, I. (2007.) "*Praxis* – filozofski časopis kao odraz složene stvarnosti jednog vremena", *Klepsidra. Časopis studenata povijesti Filozofskog fakulteta u Rijeci*, sv. 2 (1): str. 13-73.

[373] Neki su članci objavljeni i na talijanskom jeziku.

[374] Vidi Lešaja, A. (2014.) *Praksis orijentacija, časopis Praxis i Korčulanska ljetna škola*, str. 121 i 137. U jugoslavenskom izdanju časopisa *Praxis* br. 5-6 za 1967. godinu navodi se npr. da većina priloga u međunarodnom izdanju nije objavljena u domaćem izdanju. U prikupljanju tiskanih primjeraka filozofskog časopia *Praxis* naišao sam na svega nekoliko primjeraka međunarodnog izdanja, koje je inače u elektroničkom obliku dostupno na internetskoj stranici htpp://www.marxists.org/subject/praxis/praxis-international/index.html.

tematskih brojeva, među kojima su bile i one s Korčulanske ljetne škole, časopis je imao i rubrike, npr.: *Portreti i situacije*, *Misao i zbilja*, *Diskusija*, *Prikazi i bilješke*, *Polemike*, *Filozofski život*, *In memoriam*, *Kronika*, *Dokumenti*, *Odjeci* i *Dodatak*. Ovdje su navedene najčešće rubrike, a bilo je i onih rubrika koje su bile jednom (npr. *Diskusija o Praxisu*) ili povremeno objavljene (npr. rubrika *Časopisi*). Rubrika *Dodatak* odnosila se na bibliografiju časopisa, tj. kronološki indeks članaka i indeks autora. U kasnijim godištima nije se navodila rubrika *Dodatak*, već je u posljednjem izdanju godišta na samom kraju prikazan sadržaj cijelog godišta. Iznimka od toga je posljednje godište časopisa u kojem to nije učinjeno. Unatoč naporima u prikupljanju praksisovske građe do danas, koliko je meni poznato, nije napravljen jedinstven prikaz bibliografije filozofskog časopisa *Praxis*. Za usporedbu, 1980. godine HFD je započeo s izdavanjem časopisa *Filozofska istraživanja* u čijem je jubilarnom stotom broju iz 2005. godine skupljena i prikazana dotadašnja bibliografija časopisa.

Svaki broj filozofskog časopisa *Praxis* imao je dva glavna i odgovorna urednika, zatim istaknute redakcijske članove i tajnika redakcije. G. Petrović je bio glavni i odgovorni urednik u svim objavljenim izdanjima časopisa. Danilo Pejović je obavljao tu dužnost u prava tri godišta časopisa, a zatim je na njegovo mjesto došao Rudi Supek. Idućih sedam godišta, tj. od 1967. do kraja 1973. godine, dvojica glavnih urednika bili su G. Petrović i R. Supek, a tada se Supek pismenim putem obratio redakciji časopisa *Praxis* i obavijestio je o podnošenju ostavke. Pismo datira od 4. studenog 1973. godine i u njemu ovako objašnjava razloge ostavke:

> Kao razlog svoje ostavke navodim prije svega od redakcije usvojeni princip o rotaciji glavnih urednika, zatim kao čisto lični razlog svoju preopterećenost drugim obvezama, koje mi nisu dozvolile da u posljednje vrijeme vršim svoju obvezu glavnog urednika onako kako tom valja.
> [...]
> Spreman sam inače sudjelovati u redakciji, iako bi vjerojatno bilo bolje kao član savjeta nego kao član uže redakcije.[375]

Supek prisustvuje idućem sastanku redakcije časopisa *Praxis* koja je održana 18. studenog iste godine. O tome svjedoči pismo koje je uputio istoj redakciji nešto manje od mjesec dana od održavanja redakcijskog sastanka. Povod ponovnom pismenom obraćanju redakciji je bila njegova nazočnost tom sastanku i odluka da im više ne prisustvuje. Sadržaj tog pisma upućuje ukazuje i na druge razloge napuštanja redakcije časopisa.

Prva točka prijepora bio je način kako odgovoriti na napade. Rasprava o tome se vodila na sastanku redakcije časopisa *Praxis* u studenom 1973. godine. Supek je predvidio tri pristupa

[375] HR HDA 1780, Osobni fond Rudija Supeka, "Redakciji časopisa »Praxis«", pismo od 4. studenog 1973. godine, kutija 77.

tom problemu: uopće ne reagirati na napade, zatim obrana pod vidikom zaštite akademskih sloboda i "»ofenzivna obrana« povezivanja marksizma sa našim socijalizmom". Supek se zalagao za "ofenzivnu obranu" časopisa *Praxis* i o tome u pismu piše sljedeće:

> Već od 1967. g. mislim da bi "Praxis" morao imati neku koncepciju o svojoj ulozi u našem društvu i to ne zbog nekog "političkog angažmana", jer sam takve tendencije uvijek kritizirao u prilog izrazito teorijsko-filozofskog rada, nego iz čisto "defenzivnih razloga", radi uspješnije obrane svojeg djelovanja. Naime, od 1967. g. bilo je sasvim jasno da se ide na njegovu društvenu izolaciju, stavljanja u "rezervat", te da nakon toga nije lako pretvoriti ga u "partijskog neprijatelja" i prići na likvidaciju pojedinaca ili oblika djelovanja. Bilo mi je jasno da se ne može govoriti o nekoj uspješnoj obrani, ako se ljudi ne slažu u nekim osnovnim političkim pitanjima koja, doduše, nisu predmet njihove filozofske djelatnosti, ali su vezana uz njihovu fizičku egzistenciju u ovome društvu. Pomanjkanje takve vrste povezanosti dovelo je i do prvih ozbiljnijih pukotina u vezi sa diskusijom oko amandmana 1969. i 1970., kad su neki zauzeli prilično "unitarističke stavove" prikrivajući ih pseudo-ljevičarskim parolama.[376]

S takvim stavom Supek se našao nasuprot Petroviću koji se zalagao za izostanak reakcije. Prema Supekovim riječima, Petrović je završio raspravu s tezom o uspješnoj godini za časopis *Praxis* pod vidikom proširenja zbog čega treba nastaviti s daljnjim poslom oko redigiranja brojeva.

Druga točka prijepora bio je odnos pojedinih članova redakcije prema Rudiju Supeku. On sâm ističe stigmu koju su mu dodijelili D. Grlić i M. Kangrga označivši ga u redakcijskoj raspravi osobom kojoj nije stalo do mišljenja drugih. Također, Supek upozorava da su "mnogi članovi »Praxisa«" izrazili sumnju u njegovu "stručnu djelatnost".

U nastavku pisma ukazuje na nemogućnost navođenja svih nesuglasica koje je imao s kolegama u redakciji i izvan nje. No, ipak se očitovao na optužbe o opstruiranju izbora I. Kuvačića i V. Cvjetičanina u znanstveno zvanje. Odbacio je takve optužbe i završnim riječima pisma potvrdio gore navedeno:

> Evo, to su razlozi zašto nemam namjeru prisustvovati sastancima redakcije Praxis. Ja sam predložio da me se prebaci u redakcijski Savjet, ali nemam ništa protiv da figuriram i u redakciji, ako je to iz bilo kojih razloga "korisno".

Podaci iz dostupne dokumentacije i literature ukazuju na kasnija prisustva Rudija Supeka na sastancima redakcije,[377] a u trenutku odstupanja s mjesta glavnog i odgovornog urednika

[376] HR HDA 1780, Osobni fond Rudija Supeka, "Redakciji časopisa »Praxis«", pismo od 15. prosinca 1973. godine, kutija 77.

[377] O tome npr. N. Popov govori sljedeće: "Redakcija, međutim, nije raspuštena ni više godina nakon prestanka izlaženja časopisa. Jedan od njenih sastanaka, prema mojim beleškama, održan je 2. juna 1979. godine. Na dnevnom redu bile su sledeće tačke: položaj i uloga *Praxisa*, rad Redakcije, problemi daljeg delovanja, međunarodni časopis i razno. Rudi Supek je dao uvodnu reč, govorio je o tome kako se izmenila situacija poslednjih godina i postavio pitanje da li Redakcija uopšte postoji. Sastanak je održan u Zagrebu. Njegov je stav da o međunarodnom izdanju ne može biti govora bez pristanka Redakcije *Praxisa*. Potom je Gajo Petrović dao

časopisa zamijenio ga je Ivan Kuvačić. Odlaskom Danila Pejovića s mjesta glavnog i odgovornog urednika te člana redakcije, članom redakcije od prvog izdanja časopisa u 1967. godine postaje Mladen Čaldarović, dok Ivan Kuvačić to postaje u posljednjem izdanju istog godišta. Za razliku od Kuvačića koji ostaje do kraja članom redakcije, Čaldarović se posljednji put spominje u br. 4 za 1968. godinu. Od prvog izdanja predzadnjeg godišta časopisa *Praxis,* tj. br. 1-2 za 1973. godinu, članovima redakcije postaju Veljko Cvjetičanin i Žarko Puhovski te ostaju njezinim članovima do kraja.

Zlatko Posavac je bio prvi tajnik redakcije. Na tom mjestu bio je od prvog izdanja časopisa *Praxis* do broja 3 za 1965. godinu. Također je bio i prvi tehnički urednik časopisa *Praxis*, počevši od broja 1 za 1965. do broja 3 za 1968. godinu.

Nakon Zlatka Posavca tajnikom redakcije je postao Boris Kalin. On je na tom mjestu bio u razdoblju od broja 3 za 1965. do broja 3 za 1968. godinu. Potom tajnikom redakcije postaje Branko Despot. Zadatke tajnika redakcije obavljao je najduže, tj. od broja 4 za 1968. do zaključno posljednjeg izdanja predzadnjeg godišta časopisa (br. 5-6 za 1973. godinu, op.). U posljednjem godištu na tom mjestu je bio Gvozden Flego.

Odlaskom Zlatka Posavca s mjesta tehničkog urednika to mjesto se ne spominje u izdanjima časopisa *Praxis* sve do prvog izdanja za 1970. godinu. Od tada pa do posljednjeg izdanja na tom mjestu je bio sociolog Miroslav Jilek (1945-2005). Posljednji tehnički urednik bio je Neven Sesardić.

Redakcijski savjet za koji se Rudi Supek preporučuje u pismima iz 1973. godine spominje se prvi put u prvom izdanju četvrtoga godišta. On je tada brojio 47 članova i tijekom izdavanja časopisa doživio je nekoliko manjih izmjena. Posljednja takva izmjena zabilježena je početkom posljednjega godišta kada je obaviješteno o proširenju redakcijskog savjeta s devet novih članova. Posljednje godište časopisa imalo je dva izdanja, u kojima se navodi ukupno 54 člana redakcijskog savjeta, uključujući i one koji su umrli.[378]

informaciju da *Praxis* i dalje postoji jer se svake godine, odnosno redovno, traži produženje mandata od izdavača, odnosno od Hrvatskog filozofskog društva kao izdavača. Danko Grlić je rekao da on smatra da niko nije za to da *Praxis* ne postoji i da ta ideja nije umrla, pa prema tome časopis treba i dalje da postoji." Popov, N. (ur.) (2003.) *Sloboda i nasilje*, str. 111s.

[378] Članovi redakcijskog savjeta: Kostas Axelos (Pariz), Alfred J. Ayer (Oxford), *Hans Dieter Bahr* (Bremen), Zygmunt Baumann (Tel-Aviv), Norman Birnbaum (Amherst), Ernst Bloch (Tübingen), Thomas Botomore (Brighton), Umberto Cerroni (Rim), Robert. S. Cohen (Boston), Mladen Čaldarović (Zagreb), Božidar Debenjak (Ljubljana), *Dimitar Dimitrov* (Skopje), Mihailo Đurić (Beograd), Marvin Farber (Buffalo), Vladimir Filipović (Zagreb), Eugen Fink (Freiburg), Ivan Focht (Sarajevo), Erich Fromm (Mexico City), † Lucien Goldmann (Pariz), André Gorz (Pariz), Jürgen Habermas (Starnberg), Erich Heintel (Beč), Agnes Heller (Budimpešta), Mitko Ilievski (Skopje), Leszek Kołakowski (Oxford), Veljko Korać (Beograd), Karel Kosik (Prag), Andrija Krešić (Beograd), Henri Lefebvre (Pariz), *Lucio Lombardo-Radice* (Rim), † Georg Lukács (Budimpešta), † Serge Mallet (Pariz), Herbert Marcuse (San Diego), Mihailo Marković (Beograd), *Dragoljub Mićunović* (Beograd), Stefan Morawski (Varšava), *Rasim Muminović* (Sarajevo), *Pierre Naville* (Pariz), Enzo Paci

U časopisu nisu naznačeni kriteriji po kojima je netko uvršten u redakcijski savjet, a nejasnoći dodatno pridonosi slučaj engleskog filozofa Alfreda J. Ayera. On se ranije spominjao u kontekstu dvogodišnje stipendije i mentorstva Gaji Petroviću. Njega ne spominje Rudi Supek niti Milan Kangrga u svojim tekstovima o Korčulanskoj ljetnoj školi. Također, nisu objavljeni Ayerovi članci u časopisu *Praxis*. U rubrici "Kratke informacije" u br. 3 časopisa *Praxis* za 1966. godinu spominje se njegovo gostovanje u Zagrebu. Boravio je kao gost Filozofskog fakulteta i HFD-a te je 21.3.1966. godine održao predavanje na temu "Metaphysics and Common Sense". Njegovo ime i prezime spominje se u časopisu još dva puta, tj. u izdanju iz 1968. i 1972. godine. U prvom slučaju objavljeno je njegovo pismo povodom "Izjave redakcije časopisa Praxis" od 28.3.1968. godine u vezi s otpuštanjem šestorice profesora Varšavskog sveučilišta (B. Baczk, Z. Baumann, W. Brus, M. Hirszowicz, L. Kołakowski i S. Morawski). Tom prilikom redakcija časopisa *Praxis* je apelirala na preispitivanje odluke poljskih vlasti, označujući navedene filozofe i sociologe kao "ponos svjetske marksističke misli". Pritom je također ukazano na praksisovsko teorijsko uporište čija je misao vodilja "da je demokratski, humanistički socijalizam jedina progresivna perspektiva za suvremeno čovječanstvo, te da se takav socijalizam ne može uspješno razvijati bez slobodne i ravnopravne razmjene i borbe mišljenja"[379]. Redakcijska izjava je potom poslana članovima redakcijskog savjeta zbog suglasnosti i daljnjih primjedbi. Idućeg mjeseca je Ayer odgovorio redakciji časopisa *Praxis* pružajući podršku protestu protiv postupka s poljskim profesorima, ali istovremeno negodujući u pogledu praksisovskog shvaćanja uloge marksizma za suvremeno čovječanstvo. Ayer je o tome napisao: "U isto vrijeme malo mi je teško da potpišem vašu izjavu u ovom obliku, jer nisam potpuno uvjeren da je razvoj socijalizma nemoguć bez razvoja marksističke misli i za mene se sigurno ne može reći da sam eminentni predstavnik svjetske marksističke misli."[380] Drugi put se A. J. Ayer spominje u Sesardićevoj recenziji njegovih knjiga *The Origins of Pragmatism (*1968.) i *Russell and Moore. The Analitical Heritage* (1971.).[381]

No, usprkos nejasnom kriteriju članstva u redakcijskom savjetu, u vrijeme njegovog formiranja filozofski časopis *Praxis* smatran je značajnom publikacijom u marksističkom

(Milano), Howard L. Parsons (Bridgeport), Zagorka Pešić-Golubović (Beograd), *Dušan Pirjavec* (Ljubljana), David Riesman (Cambridge, Mass.), Veljko Rus (Ljubljana), Svetozar Stojanović (Beograd), Abdulah Šarčević (Sarajevo), Ljubo Tadić (Beograd), Ivan Varga (Budimpešta), *Srđan Vrcan* (Split), *Marx Wartoffsky* (Boston), Kurt Wolf (Newton), *Georg Henrik von Wright* (Helsinki), Aldo Zanardo (Bologna), Miladin Životić (Beograd). Popis članova naveden u posljednjem jugoslavenskog izdanju filozofskog časopisa *Praxis*. U tekstu su dodatno označeni članovi koji su posljednji pridruženi redakcijskom savjetu (npr. *Hans-Dieter Bahr*).

[379] Petrović, G., Supek, R. (1968.) "Izjava redakcije časopisa *Praxis*", *Praxis,* sv. 5 (3): str. 233.

[380] "Odgovori članova redakcijskog savjeta »Praxis«", *Praxis,* sv. 5 (3): str. 236. Pismo A. J. Ayera od 11.4.1968. godine.

[381] Vidi Sesardić, N. (1972.) "A. J. Ayer. The Originis of Pragmatism & Russel and Moore. The Analitical Heritage", *Praxis,* sv. 9 (3-4): str. 583-587.

svijetu. Takva percepcija je stvorena vrlo rano. U tom smislu Danko Grlić već 1965. godine prenosi mišljenja o časopisu *Praxis* sa sastanka predstavnika filozofskih časopisa socijalističkih zemalja u Varni. Grlić o tome piše: "Čini nam se da nije neskromno spomenuti kako je na izvanredno veliki interes naišlo internacionalno izdanje časopisa »Praxis« o kojem su mnogi delegati (posebno iz Poljske, DR Njemčake, ČSSR, Rumunjske) govorili čak kao o momentalno najzanimljivijem marksističkom filozofskom časopisu."[382] Rubrika *Odjeci* je bila posvećena afirmativnim tekstovima o praksisovskoj grupi, a o značajnoj ulozi časopisa govorio je u svom izvještaju Gajo Petrović. Izvještaj je podnesen HFD-u povodom dvije i pol godine objavljivanja časopisa i tom prigodom je Petrović utvrdio:

> Časopis je uspio ne samo da se održi nego da se i afirmira kao značajna pojava u hrvatskoj, jugoslavenskoj i svjetskoj filozofskoj misli. [...] Ne odbacujući iskustva vodećih svjetskih filozofskih i općeteorijskih časopisa, *Praxis* je zamislio i izgradio svoj vlastiti lik.[383]

Ipak, do dana današnjeg najzvučniji opis časopisa *Praxis* povezan je s Ernstom Blochom koji je tada smatran jednim od najvećih marksističkih autoriteta u zapadnom svijetu. I sâm autor članaka u filozofskom časopisu *Praxis* i sudionik Korčulanske ljetne škole, Bloch je u prosincu 1969. godine primio počasni doktorat Sveučilišta u Zagrebu, no nije osobno prisustvovao dodijeli zbog toga što nije mogao sletjeti u Zagreb radi magle, već je dostavio tekst pod naslovom "Riječi zahvale". U njemu je časopis *Praxis* opisao kao "jedini živi organ marksizma"[384], a na već idućem zasjedanju Korčulanske ljetne škole prozvao ga je i "najboljim filozofskim časopisom" što je od tada do danas mnogima prva i jedina asocijacija na filozofski časopis *Praxis*. Blochova misao o tom časopisu izrečena je u njegovom izlaganju o Hegelu i ona glasi:

> Dakle riječ je o tome, da upotrijebimo riječ Marxovu u odnosu na Hegelovu dijalektiku, da se dijalektika postavi na noge. Ona mora biti postavljena na noge umjesto da stoji na glavi, dakle na samome duhu, na samome umu, prije svih stvari na pukom promatranju, za razliku od prakse, dakle u razlici od naslova što ga ovdašnji časopis nosi, koji je dakako najbolji filozofski časopis našeg doba. Praxis takvog smisla uključuje sada teoriju koja prethodi i saučestvuje, kao što se samo po sebi razumije.[385]

Bloch je "jedini živi organ marksizma", tj. filozofski časopis *Praxis,* ubrzo proglasio i za "najbolji filozofski časopis" i to na marksističkoj ljetnoj školi na Korčuli. Na simboličan način

[382] Grlić, D. (1965.) "Sastanak predstavnika filozofskih časopisa socijalističkih zemalja u Varni", *Praxis*, sv. 2 (4-5): str. 715.
[383] Petrović, G. (1966., 1972.) "Dvije i po godine »Praxisa«" str. 22.
[384] Bloch, E. (1969.) "Riječi zahvale za dodjelu počasnog doktorata u Zagrebu 18.12.1969.", *Praxis*, sv. 7 (1-2): str. 205.
[385] Bloch, E. (1970.) "Povijesno posredovanje i novum u Hegela", *Praxis*, sv. 7 (5-6): str. 710.

Bloch je tako ujedinio ono po čemu su praksisovci bili najpoznatiji – ljetnoj školi i časopisu. Ljetna škola predstavljala je mjesto diskusije zainteresiranih (marksističkih) intelektualaca o čemu se potom izvještavalo u praksisovskom mediju – filozofskom časopisu *Praxis*. Taj časopis bio je glasilo filozofske grupe *Praxis* i njezinih suradnika, a programski je slijedio pravac zadan na samom početku, tj. u uvodnom tekstu prvog broja iz 1964. godine.[386]

5. 2. Teorijsko određenje filozofskog časopisa *Praxis*

U uvodom tekstu časopisa *Praxis* pod naslovom "Čemu Praxis" objašnjava se svrha pokretanja časopisa i upućuje se na njegova teorijska obilježja, a samim time i na program filozofske grupe *Praxis* koja je okupljena u redakciji časopisa. "Časopis Praxis izdaje Hrvatsko filozofsko društvo, a sjedište mu je u Zagrebu. To se odražava i u sastavu redakcije."[387]

Časopis *Praxis* bio je filozofski časopis u čijem je uvodnom, tj. programskom tekstu istaknut interdisciplinarni karakter koji označava bavljenje ne samo filozofskim temama, nego i raspravama "o aktualnim problemima jugoslavenskog socijalizma i suvremenog svijeta i čovjeka"[388]. Praksisovsko shvaćanje filozofskog časopisa poistovjećuje se sa shvaćanjem filozofije kao "misli revolucije". To potvrđuje i iduća rečenica koja ukratko sažima bît i načela praksisovskog djelovanja: "Želimo filozofski časopis u onom smislu u kojem je filozofija misao revolucije: nepoštedna kritika svega postojećega, humanistička vizija doista ljudskog svijeta i nadahnjujuća snaga revolucionarnog djelovanja."[389]

U tom smislu, ističe se utemeljenost revolucionarne misli u Marxovom filozofskom opusu u čijem je središtu pojam prakse. Praksisovci su pod tim pojmom obično shvaćali "univerzalno, slobodno, stvaralačko i samostvaralačko bivstvovanje"[390]. Shvaćanje o čovjeku kao biću prakse preuzeli su od K. Marxa koji je o tome pisao u spisima poput *Ekonomsko-filozofski rukopisi* i *Teze o Feuerbachu*. Npr. u prvom spisu spominje se "slobodna svjesna

[386] Povodom osmomjesečne obustave izdavanja časopisa *Praxis* između kolovoza 1966. i travnja 1967. godine redakcija časopisa je u prvom idućem izdanju obavijestila o redakcijskim promjena te i postavila pitanje i odmah potom odgovorila: "Da li je to onaj »stari« ili neki »novi« *Praxis*? U eri velikih reorganizacija, kada se mnogi diče onim bitno novim što u svoj rad unose, ili bar obećavaju da će postati novi i drukčiji, mi smo riješeni da ostanemo oni »stari«, onakvi kakvi smo od prvog broja *Praxisa* do danas bili. Po našem mišljenju nema razloga da *Praxis* bitno promijeni svoju dosadašnju koncepciju i fizionomiju. Program časopisa kako je formuliran u našem prvom broju i kako s realizirao i konkretizirao u dva i po objavljena godišta nije imao akcioni karakter niti je proklamirao brzo ostvarljive »konkretne« ciljeve." [Bez autora] "Na početku novog godišta" (1969.), *Praxis*, sv. 4 (1-2): str. 3.

[387] [Petrović, G. (1964.)] "Čemu Praxis", *Praxis*, sv. 1 (1): str. 5. Isti tekst je objavljen u zbirci Petrovićevih tekstova istoimenog naziva - *Čemu Praxis* - iz 1972. godine.

[388] Ibid., str. 3.

[389] Ibid., str. 4.

[390] Petrović, G. (1965., 1976., 1986.) *Filozofija i marksizam* u: Petrović, G. (1986.) *Odabrana djela*, sv. 1., Zagreb-Beograd: Naprijed - Nolit, str. 191.

djelatnost" u kontekstu čovjekovog generičkog karaktera[391], dok je u drugom riječ o revolucionarnoj praksi čija je bît izražena u glasovitoj 11. tezi o Feuerbachu[392].

U tekstu "Čemu Praxis" navedeni su neki od problema suvremenog svijeta (npr. ekonomska eksploatacija, nacionalne neravnopravnosti, političke neslobode, duhovna praznina etc.). Rješavanje tih problema vidi se jedino u razvoju "autentičnog, humanističkog socijalizma", tj. kroz obnovu i razvoj Marxove filozofske misli, zatim proučavanje djela značajnijih marksista te marksistički, nedogmatski i revolucionaran pristup otvorenim pitanjima.[393]

Iz do sada rečenog o uvodniku filozofskog časopisa *Praxis* mogu se povući sličnosti s zadacima redakcijskog uvodnika prvog broja časopisa *Pogledi* o kojima je ranije bilo riječi. U oba časopisa u središtu se nalaze pojmovi marksizma i socijalizma. I dok se u *Pogledima* navodi da je svrha časopisa izgradnja socijalističke kulture, u *Praxisu* je socijalizam "jedini ljudski izlaz" iz gore navedenih problema. U prvom se kritizira građanska filozofija i sovjetski revizionistički marksizam, dok se u drugom ograđuje od "pragmatističkog i vulgarno-marksističkog shvaćanja prakse"[394]. U *Pogledima* se pozivalo na stvaralačku primjenu marksističke misli, a s tim se nastavlja i u *Praxisu*. Razlika je u tome što u programskom tekstu *Pogleda* nisu došli do izražaja pojmovnik i teze iz Marxovih ranih djela, dok s druge strane oni zauzimaju središnje mjestu u programskom tekstu *Praxisa*. Jedan od razloga za to mogao bi biti povezan s prijevodom Marxovih *Ranih radova* koji su se kod nas pojavili (tek) 1953. godine.

Na temelju iznesenog o ovim časopisima opravdano je ponovno ukazati na nastavak "stvaralačke"[395] marksističke tradicije iz časopisa *Pogledi* u časopisu *Praxis*. Osim istog teorijskog utemeljenja, povezuje ih i Rudi Supek kao urednik.

Osim toga, pored teksta "Čemu Praxis" čije je autorstvo kasnije povezano s G. Petrovićem, Rudi Supek je autor dva članka koja se također smatraju programskim člancima praksisovske grupe. Radi se o člancima pod naslovom "Etičke antinomije revolucionarne

[391]"Međutim, proizvodni život je rodni život. To je život koji proizvodi život. U načinu životne djelatnosti leži cjelokupan karakter vrste, njen rodni karakter, a slobodna svjesna djelatnost je čovjekov rodni karakter. Sam život pojavljuje se samo kao *sredstvo za život*." Marx, K. (1844.) "Ekonomsko-filozofski rukopisi" u: Marx, K., Engels, F. (1953., 1960., 1967. [...], 1989) *Rani radovi*, str. 251.

[392] "Filozofi su svijet samo različito interpretirali, radi se o tome da ga se *izmijeni*." Marx, K. (1845) "Teze o Feuerbachu" u: Marx, K., Engels, F. (1953., 1960., 1967. [...], 1989.) *Rani radovi*, str. 339.

[393] Vidi [Petrović, G. (1964.)] "Čemu Praxis", *Praxis*, sv. 1 (1): str. 3.

[394] Ibid., str. 4.

[395]"Pa, ako danas pod stvaralačkim marksizmom mislimo prije svega izvjestan povratak autentičnoj Marxovoj misli, onda smatramo da nam ona mora osigurati osnovu ili temelj na kojoj valja dalje izgrađivati filozofsku i naučnu analizu i kritiku suvremenog društva." Supek, R. (1965.) "Još jednom o alternativi: staljinistički pozitivizam ili stvaralački marksizam?", *Praxis*, sv. 2. (6): str. 911s.

egzistencije" i "Još jednom o alternativi: staljinistički pozitivizam ili stvaralački marksizam?". O tim člancima Kangrga govori na sljedeći način:

> Možda već u broju 3 ili 4 Rudi Supek objavljuje jedan od svojih najboljih priloga "Staljinistički pozitivizam ili pozitivistički staljinizam". To je prilog onome što će se razvijati cijelih desetak godina. Taj je članak, rekao bih, programski u smislu našeg stava u borbi protiv staljinizma u teorijskom pogledu. Ima još jedan odličan Rudijev članak o revolucionarnoj egzistenciji, koji je objavljen u prvim brojevima. Ti su članci idejno povezani i izazvali su veliki interes, otpore i kritike "partijskih intelektualaca" i aparatčika, tako da smo se našli u situaciji da moramo odgovarati na ono što je pred našim poslom već zacrtano, a to je naš otpor staljinističkoj teoriji.[396]

U oba članka Supek zauzima kritički stav prema društvenim i političkim strukturama. Revolucionarna egzistencija prikazuje se kroz tri antinomije. Prva se odnosi suprotstavljenost etosa-čežnje i etosa-ostvarenja, tj. onoga što jest i onoga što treba biti ili se želi biti.[397] Zatim je riječ o suprotstavljenosti individualne i kolektivne svijesti, a na kraju je riječ o etičkoj angažiranosti revolucionara. "On je prisiljen da poklanja svoju naklonost i povjerenje onome tko se buni protiv njega samoga, oboružanog autoritetom svega prethodnoga razvitka, isto tako protivrječnog kao što je i ovaj sada."[398] Dok se ovaj članak može shvatiti kao reakcija na razočaranost realnim političkim stanjem u tadašnjoj državi 60-ih godina, tj. jazom između obećanog i učinjenog, drugi se članak može shvatiti kao Supekova reakcija na kvalifikacije koje su pridavane radu redakcije filozofskog časopisa *Praxis* i njezinim suradnicima. Njihovom se marksizmu tada prigovaralo da je "sumnjiv", "novatorski", "mlado-marksovski", "hegelovski", "revizionistički", "egzistencijalistički", "anarholiberalistički", "apstraktno-humanistički", "anti-socijalistički", "anti-marksistički" i "anti-partijski".[399] Upravo posljednje tri "optužbe" bile su povod za Supekov članak. Prema njegovu mišljenju, razlog napadâ na časopis *Praxis* koji dolaze je pokušaj zastrašivanja i onemogućavanje daljnjeg pisanja. Supek kritizira staljinistički marksizam od kojeg u pravilu polaze kritičari praksisovaca. Taj marksizam obilježava pozitivizam i antihumanizam, tj. "etatistički i vulgarno-ekonomistički karakter"[400] pri čemu nema mjesta za Marxovu teoriju otuđenja. Na temelju toga donosi zaključak o tom marksističkom pravcu kao modelu filozofije za birokraciju. On se ne zaustavlja na tome, nego

---

[396] Popov, N. (pr.) (2003.) *Sloboda i nasilje*, str. 147.

[397] "Ako je vjernost etičkoj viziji i njena nepodudarnost sa zbiljskim životom odista izvor nesretne svijesti, onda je revolucionar čovjek koji tu intimnu nesreću neće ublažavati već je zaoštravati u sebi [...]." Supek, R. (1965.) "Etičke antinomije revolucionarne egzistencije", *Praxis*, sv. 2 (1): str. 114.

[398] Ibid., str. 124.

[399] Vid Supek, R. (1965.) "Još jednom o alternativi: staljinistički pozitivizam ili stvaralački marksizam?", *Praxis*, sv. 2. (6): str. 891s.

[400] Ibid., str. 902. Po Supekovu mišljenju zastupnici tog pravca zanemaruju u svojoj teoriji englesku političku ekonomiju i francuski socijalizam, te svoje teze razvijaju na ruskom prosvjetiteljskom materijalizmu i njemačkoj filozofiji.

upućuje indirektnu kritiku dnevnim novinama zbog pristranog izvještavanja, ali obrazovnom sustavu koji i dalje zaobilazi Marxovu teoriju otuđenja.[401]

Na temelju ova dva Supekova članka potrebno je skrenuti pozornost na dvije okolnosti povezane s praksisovskim časopisom. Osim što je *Praxis* prikazan kao interdisciplinaran časopis, u njemu su praksisovci objavljivali svoje tekstove kao odgovore na kritike upućenima njima osobno, praksisovskim stavovima ili praksisovskoj grupi općenito. Tako su polemički tekstovi prisutni u časopisu od njegovog prvog broja u kojem je objavljen članak "Filozofe, šta misliš?". Također, objavljivali su informacije o npr. sastancima redakcije i svim promjenama vezanim za časopisa. Tome svemu u prilog ide i struktura časopisa, tj. nazivi pojedinih rubrika (npr. *Misao i zbilja*, *Polemika*, *Kronika* etc.). Stoga, filozofski časopis *Praxis* je moguće promatrati i kao društveni dnevnik te akademski spomenar praksisovske grupe i njihovih suradnika, što je već ranije spomenuto. Druga okolnost odnosi se na kritike časopisa koje su se počele javljati vrlo brzo, tj. nakon tek dva objavljena broja. Zbog toga bi u simboličnom smislu prvi broj *Praxisa* i programski članak "Čemu Praxis" mogli poslužiti u određivanju vrhunaca praksisovskog zlatnog razdoblja. Pokretanjem Korčulanske ljetne škole i filozofskog časopisa *Praxis* stvoren je forum i časopis "stvaralačkog" marksizma koji se prije svega poziva na Marxove rane radove. Na taj je način nastavljeno višegodišnje akademsko djelovanje profesora sa zagrebačkog Filozofskog fakulteta koji su po ljetnoj školi i časopisu postali poznati u međunarodnim intelektualnim krugovima.

5. 3. Praksisovski aktivizam u časopisu *Praxisu*

5. 3. 1. Časopis *Praxis* na vrhuncu zlatnog razdoblja (1964.-1966.)

Praksisovci su koristili filozofski časopis *Praxis* i kao medij za kritku ondašnje političke prakse s marksističkoga stajališta te polemiziranje i diskusiju sa svojim kritičarima i neistomišljenicima. Kangrga se može smatrati autorom prvog takvog članka koji je objavljen već u prvom broju. U polemičkom tekstu teksta "Filozofe, šta misliš?" Kangrga reagira na satirični članak iz dnevnih novina pod naslovom "Čoveče, šta misliš?". Autor postavlja

[401] "Štampa u staljinističkom pozitivizmu samo je posrednik između hijerarhije (s više nego »istančanim osjećajem« za poredak koji u njoj vlada!) i »narodnih masa«; ona je samo »riječ« između subjekta (hijerarhije) i objekta (publike); ona je uvijek *nečiji* organ samo ne »organ javnog društvenog mnjenja«. Njena je osnovna funkcija da bude vulgalizator »kancelarijskih istina«, a ne živi izraz društvenog mišljenja." Ibid., str. 911. O kritici obrazovnog sustava vidi ibid., str. 899. Za pretpostaviti je da je Supekova kritika upućena prije svega prema dnevnim novinama *Vjesnik* koje je i ranije prozivao. Više [Bez autora] "Za principijelnu diskusiju. U povodu Vjesnikove »recenzije« Praxisa" (1965.), *Praxis*, sv. 2 (4-5): str. 744-751.

filozofsko pitanje o izvoru istine, smislu kritike i reformatorskog moralizma. Izvor istine nalazi se u negaciji postojećeg i ona predstavlja po Kangrgi "temelj i put povijesti, iskon čovjekova svijeta, bitak čovjekov"[402]. Zapravo, on taj tekst koristi kako bi ukazao na vlastito teorijsko stajalište koje je zaokružio u doktorskoj disertaciji i zastupao ga do kraja života. O kritici govori pod vidikom Marxove 11. teze o Feuerbachu zbog čega shvaća filozofiju kao kritičku misao i misao prakse usmjerenu na izmjenu svijeta.[403] Slijedeći istu misaonu liniju, prelazi na kritiku društvene svijesti. Kritika je usmjerena na građansko-kapitalističko društvo za koje kaže da je uređeno prema načelu "svakome prema radu", ali i na socijalističko društveno uređenje i s njim povezan problem birokratizma. Zaključuje o načelu samoupravljanja kao preduvjetu razvoja socijalističkoga društvenog uređenja, odbacujući tezu o socijalizmu kao (apstraktnoj) vrijednosti zbog poziva na "istinsku ljudsku akciju"[404].

U idućem broju u istoimenoj rubrici Rudi Supek kritički piše o položaju sociologije u tadašnjim akademskih krugovima, dok Kangrga u rubrici *Diskusija* odgovara na članak tadašnjeg generalnog tajnika Savezne konferencije SSRN Jugoslavije i kasnijeg predsjednika Savezne skupštine SFRJ Milentija Popovića (1913-1971). Popovićev članak je objavljen u časopisu SKJ-a *Socijalizam*, a njime kritizira zastupnike teze o *kritici svega postojećeg*, tj. praksisovce, te ih se optužuje za "guranje u vlast".[405] Kangrga takvu optužbu proglašava apsurdnom i poziva na "uzajamno povjerenje, razumijevanje i otvorenost".

Iduće godište je zajedno s kasnije objavljenim devetim godištem (1971.), najopširnije po broju objavljenih radova. U ukupno pet svezaka koji obuhvaćaju šest brojeva nastavlja se

[402] Kangrga, M. (1964.) "Filozofe, šta misliš?", *Praxis*, sv. 1 (1): str. 86. U ovome kontekstu nije jasno zašto bi se izvor istine nalazio u negaciji postojećega i što to uopće znači. Postojeće je činjenica, a koji bi bio smisao negacije postojećega? Ako se radi o Marxovoj ideji bespoštedne kritike svega postojećega, ona bi primarni cilj kritike postojećega bilo njegovo vrednovanje, ne njegova negacija. Ako je negacija prvi korak u dijalektičkom razmatranju postojećega, onda se treba objasniti kako slijede ostali koraci.

[403] Ibid., str. 91. "Stoga filozofija vjerojatno još veoma dugo ne će imati »šanse« da postane istinski uspješna u »rješenju« svog zadatka, to jest uzajamnim ukidanjem sebe kao apstraktne umnosti i bezumnosti svijeta na čiju je izmjenu usmjerena, ali će svoj pravi zadatak izvršavati već time, ako ga neće zaboraviti kao svoj jedini veliki zadatak, ukoliko, naime, ostane radikalne i bespoštedna kritika otuđenog svijeta s jedne stane i svoje vlastite misaone (ideologijske) otuđenosti s druge strane. Osnovna *pretpostavka* za to jest i može da bude samo – nepriznavanje opstojećega kao istinitog i jedino mogućeg, jer ona u protivnom slučaju prestaje da bude ne samo, kritička, nego i filozofija. U tom smislu svaka »znanstvena filozofija« - contradictio in adjecto [...]." Ibid., str. 91s.

[404] "Marksistima i komunistima, ako to jesu i žele da budu, mora već da bude jasno (a tu se zaista možemo »učiti od historije«), da se samim moralnim apelom, pa bio on ne znam koliko »visok«, »human«, »vrijedan« itd. (odnosno-upravo zato!) nikada, nigdje i ništa nije zbiljski izmijenilo u opstojećoj bilo kojoj zbilji, pa se to (ako već, bar ne tako lako!) neće moći postići ni sa »socijalističkim« moralnim apelom, a još manje ako je ovakvog sadržaja, smisla i duha kao navedeni, koji je prekratkog daha. Za to je, naime, potrebna istinska ljudska akcija, koja ide na destruiranje, da bi tek onda mogla ići i na konstruiranje svog svijeta i društva u jednom te istom aktu. Jer je riječ ne samo o istinitosti (ili moralnosti) ljudske svijesti, nego o istini i slobodi čovjekova opstanka, da bi se sama zbilja (socijalistička) približila svojoj ideji (komunističkoj)." Ibid., str. 97.

[405] Vidi Supek, R. (1964.) "Imamo li sociologiju i gdje je ona?", *Praxis*, sv. 1 (2): str. 289-292 i Kangrga, M. (1964.) "O metodi i domašaju jedne kritike", *Praxis*, sv. 1 (2): str. 293-306.

objavljivanje takvih praksisovskih priloga te se započinje s objavom polemičkih tekstova i suradnika *Praxisa*. U ožujskom i travanjskom broju časopisa *Praxis* za 1965. godinu objavljeni su tekstovi izlaganja s VIII. kongresa SKJ-a. Radi se o četiri objavljena autorizirana izlaganja od ukupno pet iz diskusije između M. Markovića, G. Petrovića, sociologa Miroslava Pečujlića (1929-2006), slovenskog filozofa i sociologa Borisa Ziherla (1910-1976) i političara Maksimilijana Baćea (1914-2005). Rasprava je vođena u okviru rada "Komisije za idejna kretanja na sadašnjem stupnja našeg razvoja" na temu jugoslavenske filozofije. Petrovićevo izlaganje naslovljeno je jednostavno - "O našoj filozofiji". U dijelu izlaganja o temeljnom obilježju tadašnje filozofije Petrović govori sljedeće:

> Odbacujući koncepciju filozofije kao jedne u sebe zatvorene, stručne "discipline", ograđene od nauke, umjetnosti i društvene prakse, naša filozofija obnovila je i nastoji da dalje razvija osnovnu misao marksizma koja je došla do izražaja i u uvodnom dijelu referata druga Tita: da marksistička filozofska misao ne smije biti ni školsko sistematiziranje građe, ni objektivističko prikazivanje onoga što jeste, a pogotovo ne apologija postojećega stanja, nego mora biti misao revolucije: nepoštedna kritika postojeće zbilje i humanistička vizija doista ljudskog svijeta.[406]

Zapravo, Petrović ponavlja praksisovsko shvaćanje filozofije kao misli revolucije i u nastavku izlaganja iznosi zadatke "filozofa komunista" koji bi svojom filozofskom djelatnosti trebali doprinijeti daljnjem razvoju "pravilne orijentacije naše marksističke filozofije" u okvirima tadašnje države i u međunarodnim krugovima. Zastupnik teorije dijamata B. Ziherl kritizirao je takav pristup kao apstraktan marksizam koji suprotstavlja stvarnost i etičke postulate.[407] Političar Baće nije se složio sa Ziherlovim primjedbama, pri čemu je pohvalio originalnost i stvaralačku snagu jugoslavenskog marksizma nasuprot krutoj (staljinističkoj) nestvaralačkoj dogmi. Ipak, istaknuo je i tri prigovora. Prvi se odnosio na tragove utopizma u filozofskim tezama, potom je kritizirao one filozofe koji su zastupali napuštanje tržišta i proizvodnje robe u ekonomskoj teoriji i na kraju je ukazao na političke nedostatke filozofske djelatnosti. Kritizirao je napade na političare koji "nisu opravdani i isto tako su utopijski". No, ipak zagovara slobodnu i stvaralačku filozofiju i razgovor. U tom smislu tvrdi: "Ali, sa filozofima, na terenu filozofije treba diskutovati filozofski, a što se tiče političkih problema, o njima treba razgovarati politički."[408] Usprkos kritici, praksisovski oblik marksizma dobio je politički legitimitet nasuprot dogmatskom pristupu. Pored ovih tekstova, praksisovski suradnici Zagorka Pešić-Golubović i Miladin Životić objavili su svoje odgovore na članke iz lista *Komunist* u

[406] Petrović, G. (1965.) "O našoj filozofiji", *Praxis*, sv. 2 (2): str. 251.
[407] Vidi Ziherl, B. (1965.) "Neki problemi i primedbe", *Praxis*, sv. 1 (2): str. 255s.
[408] Baće, M. (1965.) "Još jednom o filozofiji", *Praxis*, sv. 1 (2): str. 259.

kojem ih se prozivalo zbog njihovih zastupanih stavova.[409] S druge strane, cijela rubrika *Kronika* posvećena je kritičkim tekstovima povodom knjige Olega Mandića pod nazivom *Pregled dijalektičkog materijalizma*.

U smislu polemičkih tekstova, jedini dvobroj tog godišta bavi se *Vjesnikovom* nepotpisanom recenzijom trećeg broja časopisa *Praxis*. U toj recenziji se ukazuje na "opsesiju staljinizmom" i prema praksisovskom mišljenju insinuira se njihov "antikomunizam".[410] Osim te recenzije, objavljen je Petrovićev kritički članak o izlaganju Savke Dabčević-Kučar (1923-2009) na konferenciji SK Sveučilišta u Zagrebu na temu njezinog shvaćanja nepoštedne kritike svega postojećeg. U posljednjem broj godišta Supek se u već spomenutom članku o alternativi između dva marksizma osvrnuo na tekstove o *Praxisu* u *Vjesniku*. O tom Supekovom tekstu može se čitati i u idućem godištu u broju za ožujak i travanj (br. 2, 1966.) zato što je u redakcijskom tekstu odgovara na kritike Milentija Popovića. Iz tog broja je svakako zanimljivo istaknuti prenesen tekst radijskog komentara novinara, povjesničara i pedagoga Nedjeljka Kujundžića (1930-2013) na temu časopisa *Praxis* i *Naše teme*.

Autor upućuje na sve veće odstupanje od predviđenog praksisovskog programa i dovodi u pitanje ozbiljnost i filozofsku originalnost filozofskog časopisa *Praxis*. "Serioznost i filozofska originalnost nadomješteni su referatima različite vrijednosti, što su ih držali trećerazredni filozofi iz Evrope i Amerike u Ljetnoj filozofskoj školi u Korčuli."[411] Kujundžić ne propušta spomenuti nepotrebnu i pretjeranu praksisovsku usmjerenost na borbu protiv staljinizma, koja je prema njemu dobivena davno prije pokretanja časopisa *Praxis*. Zamjera praksisovcima zatvorenost i elitizam suradničkog kruga, kao i manjak konkretnih rješenja u otvorenim socijalističkim problemima. Dio o izostanku konkretnih rješenja donosim u cijelosti:

> Naime, dok "Praxis" govori o humanizmu kao takvom, "Naše teme" iznose konkretne projekte kako da se humanizam realizira u komunama, u poduzećima i na svakom radnom mjestu, dok se "Praxis" zalaže za dignitet čovjeka – opet kao takvog - "Naše teme" revolucionarno zahtijevaju da se radnička nadnica povisi i stvore bolji uvjeti za život i rad radničke klase, dok se "Praxis" zgraža nad prljavim ekonomskim poslovima, "Naše teme" izvikuju borbenu parolu: "Dosta je prvobitne akumulacije, pređimo već jednom u fazu socijalističkog liberalizama!", dok se "Praxis" direktno i indirektno zalaže za autonomnost kulture, "Naše teme" zahtijevaju da se sva dobra, uključujući i kulturna, iznesu na jedinstveno, zajedničko tržište, budući da je život jedan i jedinstven u svim svojim segmentima; dok, naposljetku, "Praxis" anatemiše robno-novčane odnose i na taj način podupire rasklimani tron birokracije različitih vrsta i profila, "Naše teme"

[409] Polemika oko Životićevog stava vezana je za njegov članak o masovnoj kulturi objavljen u filozofskom časopisu *Praxis*, sv. 1 (2). Tim reakcijama posvećena je i rubrika *Kronika* u br. 3 za 1965. godinu.
[410] Vidi "Za principijelnu diskusiju. U povodu Vjesnikove »recenzije« Praxisa" (1965.), *Praxis*, sv. 2. (4-5): str. 744-751.
[411] Kujundžić, N. (1966.) "Dva časopisa – dva stila i dva pogleda na svijet", *Praxis*, sv. 3 (2): str. 304.

> smatraju da su robno-novčani odnosi jedini realan (naravno i težak) put ka višim vrijednostima, a u krajnjem kraju i ka komunizmu.[412]

Nakon dva mjeseca od ove stručne i koncizne programske kritike koja ukazuje na postojanje akademske marksističke alternative praksisovskoj grupi u Zagrebu, uslijedila je još jedna kritika iz političkih krugova.

U ožujku 1966. godine u *Biltenu* Gradskog komiteta SKH i Gradskog odbora SSRNH Zagreb. Tekst je objavljen kao prilog *Biltenu* na 20 stranica pod naslovom "O nekim gledanjima i stavovima u časopisu »Praxis«" i sastojao se citiranih članka iz *Praxisa* te komentara tih tekstova. U pogledu praksisovskog programa ustanovljuju se dvije stvari. Naglašava se, kao što je to učinio i Kujundžić, već ranije napravljen odmak od staljinizma u teorijskom i društveno-ekonomsko i političkom smislu. Kao drugo obilježje praksisovskog programa navedena je kritika koja nije u vezi sa stvarnim događanjima u društvenom životu. U nastavku se dodaje da takav pristup "najčešće pretvara kritiku u politički štetnu demagogiju i pamflet"[413]. Kasnije u tekstu prikazan je praksisovski stav prema kulturi, inteligenciji i samoupravljanju. Zaključak priloga ide u smjeru suprotstavljanja praksisovaca i vladajućeg političkog režima. Časopis *Praxis* je označen kao mjesto na kojem se potiče "kritizersko-nihilističku atmosferu u kojoj je izražena tendencija negacije i dosadašnjih dostignuća i sadašnje politike Saveza komunista".[414] Idućeg mjeseca časopis *Praxis* bio je tema rasprave Komisije za idejna pitanja GK SKH Zagreb kojoj je nazočio i Predrag Vranicki. Transkript rasprave objavljen je na četrdeset stranica u svibanjskom broju *Biltena*, a "gotovo svi aktivnu učesnici u raspravi – bez obzira na izvjesne, uglavnom nijanse razlike u pristupu i gledanjima – bili su jedinstveni u kvalifikaciji, kritici i osudi određenih idejnih i političkih zastranjivanja što su se u nizu objavljenih tekstova i u orijentaciji časopisa »Praxis« u cjelini tako evidentno ispoljili u proteklom razdoblju"[415].

U iduća dva izdanja časopisa *Praxis* nisu zabilježeni daljnji polemički tekstovi na ovu temu, već je redakcija časopisa u posljednjem izdanju godišta i ujedno prvom trobroju časopisa *Praxis* objavila obavijest o sazivanju izvanredne godišnje skupštine HFD-a. Povod tome bile su političke optužbe izrečene na račun redakcije časopisa *Praxis* zbog čega je redakcija zatražila

---

[412] Ibid., str. 306s.

[413] [Bez autora] "O nekim gledanjima i stavovima u časopisu »Praxis«" (1966.) *Bilten*, sv. 4 (3) Gradski komitet SKH i Gradski odbor SSRNH Zagreb, Služba za političku dokumentaciju i informacije: str. 36.

[414] Ibid., str. 50.

[415] [Bez autora] "Diskusija o časopisu »Praxis« u Komisiji za idejna pitanja GK SKH Zagreb" (1966.) u: *Bilten*, sv. 4 (5) Gradski komitet SKH i Gradski odbor SSRNH Zagreb, Služba za političku dokumentaciju i informacije: str. 66 [iz izlaganja Marinka Gruića, op.]. Na toj diskusiji bio je i političar Ante Miko Tripalo (1926-1995) koji je u to vrijeme bio tajnik Gradskog komiteta SKH i član Izvršnog komiteta CK SK Hrvatske. On je u svom izlaganju na Gradskoj konferenciji SKH Zagreb održanoj 10. lipnja 1965. godine kritizirao praksisovce upravo na spomenuti način.

raspravu na temu "povjerenja za svoje daljnje djelovanje". Također, suradnici i čitaoci časopisa *Praxis* prvi put su obaviješteni o financijskim problemima.[416]

5. 3. 2. O časopisu *Praxis* nakon godišnje skupštine HFD-a (1967.-1974.)

Izvanredna skupština HFD nije održana, no uoči redovne skupštine došlo je do rasprave između predsjednika HFD-a Danila Pejovića i potpredsjednika Ante Marina s redakcijom časopisa *Praxis*. Predmet spora bilo je ograđivanje HFD-a od rada spomenute redakcije nakon zahtjeva njezinih članova za održavanjem izvanredne skupštine. Rasprava između dvije strane dobila je medijski prostor. Iz tih natpis doznaje se o odluci Danila Pejovića iz rujna 1966. godine o daljnjem nedolasku na redakcijske sastanke zato što redakciju smatra nepostojećom. Sâm Pejović očitovao se 1968. godine o navedenom događaju u časopisu *Kolo* povodom praksisovskih reakcija na njegov izbor za potpredsjednika Matice hrvatske. Pri tom je uputio opću kritiku praksisovcima sljedećim riječima: "Dok urednici »Praxisa« uvijek pokazuju volju da se angažiraju u takozvanim svjetskim i univerzalnim problemima, oni za vitalna pitanja svoje najbliže sredine ne pokazuju ni najmanje smisla."[417]

Na redakcijskom sastanku održanom krajem rujna iste godine donesena je jednoglasna odluka o izboru Rudija Supeka na mjesto Danila Pejovića. O tim događanjima riječ je u prvom dvobroju četvrtog godišta časopisa koji izlazi nakon osam mjeseci od posljednjeg izdanja.[418] Također, u istom izdanju objavljena su dva Petrovićeva teksta, tj. izvještaj o radu redakcije *Praxisa* u razdoblju od 1964. do 1966. godine i tekst o događanjima na godišnjoj skupštini HFD-a. O optužbama na račun praksisovaca za "jugoslavenski unitarizam" i "centralizam" sa skupštine HFD-a bilo je već ranije riječi, a spomenuti su i ovi Petrovićevi tekstovi. Na godišnjoj skupštini HFD-a potvrđena je redakcija časopisa *Praxis* s novim članom Mladenom Čaldarovićem, a za predsjednika HFD-a izabran je praksisovac Danko Grlić.[419]

Do kraja godišta redakcija je objavila tekst "Rat ili mir" povodom ratnih zbivanja poznatih danas kao Šestodnevni rat (5.-10. lipnja 1967. godine). Redakcija je podržala "stav

---

[416] Više o novčanoj potpori redakciji časopisa *Praxis* u tom razdoblju vidi Petrović, "Godišnja skupština Hrvatskog filozofskog društva", *Praxis,* sv. 4 (1-2): str. 272. Isti tekst je objavljen u ranije spomenutoj Petrovićevoj zbirci kronika i prikaza *Čemu Praxis*.

[417] Pejović, D. (1968.) "Jedno objašnjenje o »ljevičarstvu« i »desničarstvu«", *Kolo,* sv. 6 (6), str. 534.

[418] Više Pejović, D., Marin, A. (1966.) "Obavijest Hrvatskog filozofskog društva", *Praxis,* sv. 4 (1-2): str. 247s i Petrović, G., Supek, R. (1966.) "Ispravak redakcije »Praxis«", *Praxis,* sv. 4 (1-2): str. 249s. Oba teksta objavljena su prethodno u listopadskim brojevima *Vjesnika*.

[419] Pored predsjednika D. Grlića, UO HFD činili su potpredsjednik društva Davor Rodin, Stanko Bošnjak, Vlado Gotovac, Pavle Jurković, Boris Kalin, Vjekoslav Mikecin, Rikard Podhorsky, Zlatko Posavac, Vladan Švacov i Duško Žubrinić.

izražen u izjavi predsjednika Tita" i pozvala na "osudu i suzbijanje agresije od Vijetnama do Izraela"[420]. U istom broju objavljena je obavijest o financijskim poteškoćama zbog čega redakcija "ne može garantirati dalje izlaženje časopisa". Časopis je nastavio izlaziti i u narednom izdanju objavljen je neobjavljen intervju Gaje Petrovića za list *Slobodna Dalmacija* u kojem se osvrnuo na "duhovnu prazninu" vodećih dnevnih listova, a ponovio je već ranije poznat i kritiziran praksisovski stav o nespojivosti robne proizvodnje i socijalizma kao humane zajednice.[421]

U godini studentskih nemira širom svijeta, ali i u tadašnjoj državi, časopis *Praxis* objavljen je u najmanjem obujmu, tj. na svega 459 stranica, i bez brojeva za razdoblje od kolovoza do prosinca. Osim ranije praksisovske reakcije na izbacivanje profesora sa Sveučilišta u Varšavi, praksisovci su redovito izvještavali o financijskom stanju. Središte polemike o časopisu *Praxis* ovaj put premješteno je u Beograd. Beogradski književnik i slikar Miodrag Protić (1922-2014) u svom je nastupu usputno izjavio o praksisovskom odbacivanju socijalističke demokracije i samoupravljanja, dok su beogradski članovi redakcijskog savjeta *Praxis* preuzeli ulogu branitelja praksisovskog programa.[422] U posljednjem broju godišta objavljen je redakcijski tekst povodom optužbi na račun praksisovaca i njihove povezanosti sa studenskim nemirima. Odmah na samom početku teksta navodi se sljedeće: "Kao da je trebalo po hitnom postupku pronaći »pravog krivca« za sve neprilike, teškoće, neriješene probleme u našem društvu u toku posljednjih godina. Teško se oteti dojmu da su studentska previranja, bar s te strane, iskorištena kao dobar povod da se na svjetlo dana izvuče »stari krivac za sve«: »Praxis« i ljudi oko njega."[423] Časopis *Praxis* branio se od optužbi za protivljenje radničkom samoupravljanju, privrednoj reformi i tržišnoj privredi, zatim za zastupanje antikomunizma, etatizma, centralizma, unitarizma i višestranačkog sustava, kao i za iskrivljavanje Marxove misli pod vidikom načela nespoštedne kritike svega postojećeg. Sve optužbe odbačene su kao neistine i klevete, te je u nastavku teksta istaknut zadatak i uvjerenje u njegovo ispunjenje. Misao o tome oblikovana je ovako:

> Međutim, sve ove i druge neistine i klevete ne mogu nas pokolebati i odvratiti od našeg osnovnog zadatka: filozofskog i sociološkog istraživanja i teorijskog osmišljavanja suvremenog svijeta i napose našeg samoupravljačkog puta u socijalizam kao istinsku ljudsku zajednicu slobodnih i ravnopravnih ličnosti i naroda. Potreban je – i toga smo potpuno svjesni – još dugotrajan i ustrajan napor, težak i mučan put da bi stvaralačko-humanistička marksistička misao postala svakidašnja svijest i samosvijest kao i osnovna perspektiva cijelog jednog socijalističkog društva na nivou istinskog povijesnog

[420] "Rat ili mir" (1967.), *Praxis*, sv. 4 (4): str. 549s.
[421] Više "Neobjavljeni intervju" [s Gajom Petrovićem, op.] (1967.), *Praxis*, sv. 4 (5-6): str. 880-883.
[422] Njihova tri priloga na tu temu objavljena su na kraju broja 1-2 za 1968. godinu.
[423] "U povodu nekih najnovijih kritika »Praxisa«" (1968.), *Praxis*, sv. 5 (4): str. 449.

> zbivanja. No uvjereni smo da taj težak zadatak nije besmislen ni neostvarljiv, pa *ćemo mu pridonijeti prema svojim i društvenim mogućnostima i prema vlastitim intelektualnim i moralnim snagama*. [istaknuo RĐ, op.][424]

Pomirljivi tonovi s praksisovske strane, potreba za ponovnim očitovanjem na optužbe upućene časopisu *Praxis*, ali i obećanje za predan rad na izgradnji socijalističkog društva mogu se tumačiti u svjetlu praksisovskog otklona od studenskih nemira, ali i svijesti o realnoj mogućnosti obustave časopisa *Praxis* i/ili snošenja težih posljedica.[425]

U prosincu 1968. godine redakcija časopisa *Praxis* podnijela je izvještaj godišnjoj skupštini HFD. Autor izvještaja o radu časopisa bio je ponovno Gajo Petrović koji u dijelu teksta o povezanosti redakcije sa samim časopisom *Praxis* dao naslutiti da su praksisovci bili svjesni mogućnosti obustave časopisa u tom trenutku.

> Sadašnji članovi redakcije i redakcijskog savjeta Praxis nisu nikakvi "rukovodioci" časopisa, a nisu ni samo njegovi inicijatori i organizatori. Oni su ti koji su časopisu dali njegovu orijentaciju i koji su tu orijentaciju, bila ona dobra ili loša, svojim radom oživotvorili. Upravo zbog toga moguće je zabraniti ili ukinuti Praxis, ali nije moguće eliminirati iz Praxisa članove njegov redakcije i redakcijskog savjeta, a da to ipak ostane Praxis.[426]

Izvještaj redakcije časopisa *Praxis* prihvaćeni su na godišnjoj skupštini HFD i on je objavljen u idućem broju časopisa, tj. u prvom izdanju za 1969. godinu. Isto izdanje imalo je i rubriku *Dokumenti* koja je tematski bila usmjerena na reakcije povodom okupacije tadašnje SR Čehoslovačke od pet članica Varšavskog pakta. Od objavljenih priloga izdvajamo potpisanu izjavu solidarnosti svih učesnika Korčulanske ljetne škole "s narodima Čehoslovačke" od 21. kolovoza 1968. godine. Tog dana poslan je telegram Josipu Brozu Titu u ime svih učesnika ljetne škole s apelom za djelovanje iz kojeg prenosimo posljednju rečenicu:

> Uvjereni, druže Predsjedniče, da ćete svojim velikim međunarodnim ugledom i uz jedinstvenu podršku svih naših naroda, kao i čitave progresivne svjetske javnosti učiniti

[424] Ibid., str. 458.

[425] Najviši državni dužnosnici u kritiziranju studenskih nemira 1968. godine osvrnuli su se i na ulogu praksisovaca i njihovih suradnika. Npr. predsjednik SFRJ Josip Broz Tito (1892-1980) u svom govoru na Šestom kongresu saveza sindikata Jugoslavije održanom krajem lipnja 1968. godine o tome kaže: "Pojavili su se oni sa kojima smo mi imali posla na univerzitetima i prije studenskog revolta. To su pojedini profesori, neki filozofi, razni praksisovci i drugi, razni dogmatičari, uključujući i one koji su vršili razne deformacije u Upravi državne bezbednosti itd. Sve se to danas nekako ujedinilo. Svaki, naravno, radi za sebe, ali su ipak udruženi u nastojanju da se kod nas stvori neki haos i da love u mutnome. [...] Za njih su radnička klasa i njena uloga prevaziđeni. Savez komunista za njih ne znači ništa. Po njihovom mišljenju, trebalo bi da neki mudraci, neke tehnokrate stanu na pijedestal i svojim štapićem komanduju, a sve drugo da bude bezbojna masa." Dio njegovog govora objavljen je pod naslovom "Tito govori" u: *Jun-lipanj 1968. Dokumenti* (1971.) [zbornik dokumenta o studentskim zbivanjima u Jugoslaviji – necenzurirano izdanje 1969. godine, op.] Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo: str. 378s. Također, u tom razdoblju je i predsjednik CK SKH Vladimir Bakarić (1912-1983) ukazivao na negativan "utjecaj praksisovštine" na studente. Vidi npr. i Popov, N. (2008.) *Društveni sukobi – izazov sociologiji*. "Beogradski jun" 1968., Beograd: Službeni glasnik; str. 213-253.

[426] Petrović, G. (1968., 1972.) "Još dvije godine Praxisa", *Praxis*, sv. 6 (1-2): str. 353.

> sve što je moguće za interese socijalističke Čehoslovačke i njene nezavisnosti, mi Vam upućujemo naše drugarske pozdrave.[427]

Sama činjenica i način obraćanja predsjedniku SFRJ i SK Jugoslavije u pogledu reakcije na međunarodna politička događanja, što nije prvi put, može se tumačiti na različite načine. Jedan od načina može biti u svjetlu studenskih nemira 1968. godine kada praksisovski suradnici bivaju optuženi od Tita za kvarenje mladeži. Inače, praksisovci nisu objavljivali članke u časopis *Praxis* na temu jugoslavenskih studenskih nemira, ali oni se navode kao izdavač zbornika dokumenta o tim događanjima pod naslovom *Jun-lipanj 1968*.

U dokumentaciji o praksisovskoj građi nalazi se tvrdnja da je uz br. 1-2 za 1969. godinu objavljeno drugo od ukupno dva izvanredna, tj. posebna praksisovska izdanja. Prvi od ta dva izdanja je zbornik radova II. zasjedanja Korčulanske ljetne škole pod nazivom *Smisao i perspektive socijalizma.* Zbornik je izdalo Hrvatsko filozofsko društvo 1965. godine i uredili su ga Danilo Pejović i Gajo Petrović. Drugo takvo izdanje je upravo ranije spomenuti zbornik *Jun-lipanj 1968* koji nosi podnaslov *Dokumenti* i u čijoj redakciji nisu bili praksisovci.[428] Zbornik se sastoji od dokumenata koji na više od petsto stranica prikazuju tijek studentskih zbivanjima u tadašnjoj državi. Izdanje se sastoji i od predgovora izdavača, tj. HFD-a, te uvodnog članka sociologa Nebojše Popova (1939-2016) koji se kasnije nastavio baviti tom problematikom.

U samom zborniku nije naznačena godina izdavanja, ali je naslovnica izdanja gotovo istovjetna naslovnici prvog izdanja za šesto godište časopisa *Praxis*. Također, u spomenutoj dokumentaciji upućuje se na dva izdanja istog zbornika – necenzurirano izdanje iz 1969. godine i cenzurirano za koje se ne navodi kada je objavljen.[429] Teza o tome da je prvo izdanje zbornika dokumenata objavljeno 1969. godine je netočna iz dva jednostavna razloga. Prije svega, prvo i necenzurirano izdanje zbornika dokumenata pod naslovom *Jun – lipanj 1968* godine sadrži i dokumente iz 1970. godine. Drugo, ako se uzme rješenje Okružnog suda u Sisku od 16. kolovoza 1971. godine o zabrani pojedinih dijelova tog zbornika dokumenata i pojedinih članaka *Praxisa* iz broja 3/4 za 1971. godinu, onda se može vidjeti da je zbornik dokumenata *Jun – lipanj 1968.* objavljen 1971. godine u Sisku. U rješenju se o tome navodi:

> Posebno je svjedok [Gajo Petrović] iznio kako je došlo do upitnih korica na primjerku "Praxisa" 1/2 iz 1969. koji nosi poseban naziv jun – lipanj 1968. – Dokumenti,

[427] "Telegram učesnika Korčulanske ljetne škole drugu Titu" [Korčula, 21.8.1969., op.] (1969.), *Praxis*, sv. 6 (1-2): str. 310.
[428] U redakciji su bili sociolog Alija Hodžić, Aleksandar Ilić, Miroslav Josić Višnjić, Ilija Moljković, Nebojša Popov, Lazar Stojanović, Vitomir Teofilović i Đorđije Vuković.
[429] Usp. Lešaja, A. (2014.) *Praksis orijentacija, časopis Praxis i Korčulanska ljetna škola*, str. 136 i 138.

naglasivši da je pogreškom izostavljana napomena, kako je ovaj primjerak objavljen u Sisku 1971. godine.[430]

Dapače, iz tog rješenja možemo saznati točan dan izlaska iz tiska tog zbornika radova i broj primjeraka (16. srpnja 1971. godine; 1.972 primjerka, op.). Kasnije je cenzurirano izdanje pušteno nakon rješenja Vrhovnog suda Hrvatske.[431]

No, ono što je sigurno odnosi se na pokretanje džepnog izdanja *Praxisa*. Ono je pokrenuto 1969. godine, a glavni i odgovorni urednici bili su Gajo Petrović i Rudi Supek. U razdoblju od četiri godine ukupno je objavljeno osam knjiga tog izdanja.[432]

Nakon uvodnog dvobroja za 1969. godinu nastavljeno je s izdavanjima dvobroja časopisa *Praxis* do kraja godišta. Iz idućeg dvobroja izdvojen je Supekov članak "M. B. Mitin na starom poslu" u kojem polemizira s navedenim sovjetskim filozofom zbog njegove kvalifikacije praksisovske filozofije kao jugoslavenskog revizionizma.[433] Supekov članak nalazio se gotovo na samom kraju izdanja, nakon njega jedino se još na iduće dvije numerirane stranice nalazi "Obavijest redakcije Praxis". Tekst obavijesti je pisan 5. lipnja 1969. godine, a suradnici i čitatelji su obavješteni o izostanku financijske potpore i verzalom je ispisan zahtjev "da se časopis »Praxis« počne u financijskom pogledu tretirati ravnopravno s drugim časopisima".

Nešto manje od mjesec dana od apela tadašnja redakcija časopisa *Praxis* i predstavnici ljetne škole sastali su se s tadašnjim članom Izvršnog komiteta CK SKH Jurom Bilićem (1922-2006) koji je inicirao sastanak. Stenografski zapisnik sastanka objavljen je 1989. godine u sarajevskom listu *Dalje* i kasnije kao dodatak Kangrginoj knjizi *Šverceri vlastitog života*. Sastanku su još nazočili i sociolozi Veljko Cvjetičanin i Rade Kalanj te Bilićev kolega Stanko Pekeč. Sastanak je trajao više od četiri sata, dok je sam zapisnik objavljen u sarajevskom listu na više od dvadeset stranica, a u Kangrginoj knjizi taj isti zapisnik zauzima više od 70 stranica. Na samom početku sastanka Bilić je izjavio da je "relativno površno pratio" rad redakcije

[430] "Rješenje Okružnog suda u Sisku, Kr-10/1971-8 od 16. kolovoza 1971. godine", *Praxis*, sv. 8 (5): str. 770. Vidi i Petrović, G. (1973.) "O međunarodnom izdanju »Praxis« (1970-1973)", *Praxis*, sv. 9 (5-6): str. 745.

[431] Vrhovni sud Hrvatske rješenjem je odlučio o zabrani "rasparčavanja" članaka "Akciono politički program" i "Proglas revolucionarnih studenata socijalističkih sveučilišta jugoslavenske srednje klase" iz navedenog zbornika. Radilo se o uklanjanju ukupno pet stranica iz zbornika. Rješenje je doneseno 30. kolovoza 1971. Također, tim rješenjem je odbačena prvostupanjska odluka Okružnog suda iz Siska o zabrani Kangrgina članka "Fenomenologija ideološkog-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase" objavljenog u *Praxisu*, sv. 8 (3-4): str. 425-446. Više o toj temi pogledati *Praxis*, sv. 8 (5).

[432] Objavljene su sljedeće knjige *Marksist i kršćanin* (B. Bošnjak i M. Škvorc, 1969.), *Dijalektika oslobođenja* (D. Cooper, 1969.), *Obilje i nasilje* (I. Kuvačić, 1970.), *Razmišljanja o etici* (M. Kangrga, 1970.), *Estetika i razočaranje* (M. Damnjanović, 1970.), *Contra dogmaticos* (D. Grlić, 1971.), *Čemu Praxis* (G. Petrović, 1972.) i *Čovjek i društvo u indijskoj misli* (K. Damodaran, ur., 1972.).

[433] Supek, R. (1969.) "M. B. Mitin na starom poslu", *Praxis*, sv. 6 (3-4): str. 643-649.

Praxis, za razliku od rada Korčulanske ljetne škole za čiju se zabranu jedno vrijeme zalagao, ali "ne radi škole neg[o] radi naše pozicije"[434]. Dalje nije obrazlagao svoje zalaganje u pogledu ljetne škole, ali je zato o izlaženju filozofskog časopisa iznio stav državnog tijela kojeg je predstavljao i koji glasi: "Izvršni komitet neće – samo u izuzetnim slučajevima – inzistirati na nikakvoj likvidaciji nečega, osim onog što je stvarno kontrarevolucionarno i neprijateljsko" s opaskom "zavisi mnogo i od vas"[435]. No, to nije bio razlog zbog kojeg se on sastao s članovima redakcije i predstavnicima ljetne škole. Bilićeva je namjera bila razgovarati s njima o idejno-političkim kretanjima na republičkoj i saveznoj razini. Nakon što je Bilić izložio stavove i probleme Izvršnog odbora CK SKH, Rudi Supek je u dugačkom izlaganju govorio o zadacima i aktualnostima vezanim za Korčulansku ljetnu školu. Čitajući zapisnik lako se stječe dojam o glavnoj ulozi Rudija Supeka na tom sastanku.[436] Ipak u nekoliko navrata nastupio je pomalo patetično i pretenciozno izjavivši npr.:

> Iako je to naša moralna obveza, mi to radimo besplatno mi sebi oduzimamo ljetovanje.[437]

ili:

> Činjenica je da smo bili u toku jednog marksističkog obračuna koji je u polarizaciji snaga u Evropi bio snažan. Ja ću tvrditi i to da je okupacij[a] Čehoslovačke u velikoj mjeri uvjetovana sa našim prodorom, marksističkim prodorom u socijalističke zemlje.[438]

Nadalje, komentirajući političko-ideološka kretanja daje kritiku jugoslavenskog zanemarivanja teorije socijalizma zbog zaokupljenosti isključivo konkretnim ekonomskim problemima. Tako ističe orijentiranost ljetne škole na teoretske probleme što dijelom objašnjava činjenicom da se tu radi o akademskoj, a ne političkoj ustanovi. Usprkos tome Supek priznaje podbačaj ljetne škole zato što nije razvijen teoretski model koji bi bio suprotstavljen kapitalističkom sustavu, nastavljajući riječima: "mi smo podbacili u teoretskom pogledu u jasnom fiksiranju ciljeva"[439]. Također, uputivši na akademski karakter ljetne škole, Supek ukazuje na njezin politički

[434] "Razgovor sa »Praxisom«. Stenografski zapisnik razgovora sa članovima redakcije »Praxis« i predstavnicima Korčulanske ljetne škole, koji je održan 3. srpnja 1969. u prostorijama Filozofskog fakulteta u Zagrebu", *Dalje*, sv. 8 (28-29): str. 30.
[435] L. cit.
[436] Rudi Supek bio je u inozemstvu prepoznat kao "jedna od »jakih glava« grupe" što još jednom govori u prilog tezi o njegovom (presudnom) značaju za praksisovsku grupu. Vidi Lombardo-Radice, L. (1967.) "Kritički marksizam jednog hrvatskog časopisa", *Praxis*, sv. 4 (5-6): str. 866.
[437] "Razgovor sa »Praxisom", *Dalje*, sv. 8 (28-29): str. 32.
[438] Ibid., str. 33.
[439] Ibid., str. 36.

potencijal i stavlja rad škole na raspolaganje, no Bilić to nije komentirao. U tom smislu Supek je rekao:

> Prema tome, moja je ocjena da u vezi sa Korčulanskom školom zbilja nema nikakvih problema ni političkih ni ideoloških; to je jedna akcija koja spada u ovaj širi program naše društvene aktivnosti i mislim da bi bilo dobro kad bi se u svemu tome htjelo dati veći značaj. To bi bilo korisno, ali ukoliko se neće dati onda će škola dalje djelovati kao akademska ustanova i za to ne postoji nikakvi specijalni politički problem. Ako se hoće to politički iskoristiti, što bi bilo pozitivno, onda se može.[440]

Pored toga, zastupao je i tezu o tome kako njihov rad nikada nije imao obilježja političkog sukoba s vlastima. Nakon Supekovog monologa u razgovor su se uključili i drugi sudionici sastanka nastavljajući razgovor o njihovim problemima i stavovima. Tako je jednom trenutku Gajo Petrović iznio točna financijska dugovanja nastala izdavanjem časopisa, na što je Bilić ponovio svoj stav s početka razgovora. Drugim riječima, uvjetovao je djelovanje filozofskog časopisa sa zastupanjem službenih stavova CK SKH.

U narednom broju časopisa *Praxis* nije bilo praksisovskih polemičkih tekstova, a redakcija je obavijestila čitatelje jugoslavenskog izdanja o dodijeljenoj financijskoj pomoći koja će "uglavnom" biti dovoljna za podmirenje dugovanja.[441]

Prvo od preostalih pet godišta *Praxisa* otvoreno je s dvobrojem posvećenim radovima šestog zasjedanja Korčulanske ljetne škole na temu *Moć i čovječnost*. Za vrijeme trajanja ljetne škole održan je sastanak redakcijskog savjeta časopisa *Praxis* čiji je stenogram objavljen u istom broju. Uvodnom riječi beogradskog profesora Mihala Đurića započela je rasprava i zadan je njezin tijek. Đurić je poveo razgovor o karakteru časopisa, tj. o odnosu filozofskog i sociološkog pristupa unutar časopisa. Također, kritizirao je nepostojanje jasnih kriterija u izboru osnovne teme pojedinih brojeva. Osvrnuo se i na financijske probleme časopisa pri čemu je zastupao smanjenje obujma časopisa. U tom smislu je izjavio: "Nikako se ne mogu složiti s time da je neophodno da časopis izlazi što češće, jer se tobože omogućuje našim filozofima da što aktivnije učestvuju u zbivanjima u našoj zemlji. Kao da filozofija uopšte može i treba da neposredno učestvuje u društveno-političkoj svakidašnjici."[442] Na Đurićeve prijedloge nadovezao se Rudi Supek i pojasnio određene postupke redakcije u uređivanju rubrika i tema. U tom kontekstu složio se s potrebom smanjenja obujma časopisa, zaključivši riječima: "Dakle proizvodimo više nego što možemo da platimo."[443] Na sastanku nisu bili G. Petrović i M.

[440] Ibid., str. 35.
[441] Vidi "Obavijest pretplatnicima jugoslavenskog izdanja", *Praxis*, sv. 6 (5-6): str. 895.
[442] "Uvodna riječ. Sastanak redakcijskog savjeta Praxis. Korčula 1969" (1969.) [iz uvodne riječi M. Đurića, op.], *Praxis*, sv. 7 (1-2): str. 226.
[443] Ibid., str. 232 [riječi R. Supeka, op.].

Kangrga, a drugi sudionici više nisu govorili o smanjenju obujma časopisa. U raspravi se mogao čuti i prijedlozi poput onog beogradskog profesora Ljubomira Tadića o promjeni koncepcije časopisa u smjeru bavljenja isključivo akademskom filozofskom tradicijom, kao i oni koji su se odnosili na uključivanje mlađe generacije intelektualaca u rad časopisa.

U iduća dva izdanja *Praxisa* (br. 3 i 4) posvećen je prostor polemici između D. Grlića i svećenika Marijana Ivana Čaglja o tome u kojim se okolnostima koriste pojmovi Bog i bog. Na kraju drugog od ova dva izdanja, tj. 4/1970, objavljeno je pismo Odjela za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Pismo je nastalo 10. rujna 1970. godine i upućeno je dekanu tog fakulteta zbog represivnih postupaka spram studenata i odbijanja produljenja putovnice jednom od profesora. Pismo je objavljeno bez prethodnog i naknadnog komentara redakcije. Ono što dodatno stvara nejasnoće o motivu objavljivanja tog pisma je činjenica da je to pismo objavljeno u zborniku dokumenata *Jun – lipanj 1968*. Posljednji dvobroj godišta bio je predviđen za radove s ljetne škole održane te godine, a polemičkih tekstova i obavijesti redakcije nije bilo.

Nakon što je *Praxis* u 1970. godini dosegnuo najveći broj stranica uopće u jednom godištu (1.054 numerirane stranice), iduće osmo godište je jedno od dva godišta s najviše izdanja (5) i drugo po ukupnom broju objavljenih stranica (988 numerirane stranice). Već u prvom broju godišta čitatelji su mogli pročitati "Obavijest redakcije »Praxis«" o uklanjanju bošnjačkog filozofa Muhameda Filipovića iz redakcijskog savjeta zbog toga što je njegov tekst u kojem kritizira redakciju *Praxisa* objavljen u časopisu *Filosofija* bez da je prethodno ponuđen za objavu u *Praxisu*. No, ipak je cjelokupno godište obilježeno s tematskom cjelinom "Trenutak jugoslavenskog socijalizma" u kojoj je objavljeno više od 25 priloga u tri izdanja časopisa, tj. četiri broja. U uvodniku tematske cjeline sažete su glavne teze kojima se ukazuje na probleme u društvu. Tako se npr. tvrdi da je socijalizam u krizi "ne zbog neuspjeha određene politike [...] nego zbog krize određen koncepcije radničkog samoupravljanja"[444]. Kritizira se javno zastupanje vrijednosti potrošačkog društava, umjesto samoupravnog socijalizma. Ukazuje se na problem nacionalizma, a poziva se na "praktično političke" i idejne postupke za rješavanje problema, no bez konkretnih prijedloga. Uvodnik istoimene tematske cjeline bio je predložen za zabranu daljnjeg rasparačvanja, zajedno s još četiri članka. Na kraju je odlukom Vrhovnog suda Hrvatske omogućena daljnja distribucija tog praksisovskog izdanja. Dokumenti i novinski natpisi o slučaju zabrane ovih praksisovskih izdanja objavljeni su dva godišta *Praxisa* (br. 5 za 1971. i br. 1-2 za 1973. godinu). U izdanju za siječanj-travanj 1973. godine objavljeni su

[444] "Trenutak jugoslavenskog socijalizma" (1971.), *Praxis*, sv. 8 (3-4): str. 310.

dokumenti protiv tadašnjeg asistenta s Filozofskog fakulteta u Sarajevu Božidara Jakšića koji je 1973. godine optužen i proglašen krivim zbog počinjenja kaznenog djela "neprijateljska propaganda". Prema praksisovskoj bilješci o tim dokumentima, u centru optužbe bio je Jakšićev članak iz tematskog broja o trenutku jugoslavenskog socijalizma pod naslovom "Jugoslavensko društvo između revolucije i stabilizacije". U njemu je prema optužnici "zlonamjerno i neistinito prikazivao društveno-političke prilike". U optužnici se još govori i o Jakšićevom pozivu na "svrgavanje predstavničkih tijela i njihovo političko izvršnih organa", što je zastupao 1971. i 1972. godine. Osuđen je na dvije godine zatvora, uvjetno na četiri godine i izrečena mu je zabrana javnog nastupa u trajanju od četiri godine.

No, to nije bila jedina optužnica o kojoj je izvješteno u časopisu *Praxis*. Poslije dva najopsežnija godišta, u iduća dva izdanja koja su obuhvaćala četiri broja objavljeni su tekstovi o optužnicama protiv dvojice članova redakcijskog savjeta *Praxisa*. U prvom izdanju redakcija je objavila tekst potpore češkom filozofu Karelu Kosiku povodom optužbe "za sudjelovanje u kontrarevolucionarnoj djelatnosti", dok je tekst "Za slobodu akademske diskusije" usmjeren opravdanju srpskog filozofa Mihaila Đurića kojeg se optužilo za "davanje nacionalističkih izjava i razbijanje bratstva i jedinstva jugoslavenskih naroda". Tekst je nepotpisan, ali se pripisuje Rudiju Supeku. Inače, Đurić je kasnije osuđen na dvije godine zatvora, od čega je odslužio devet mjeseci. Pored toga, u uvodnom nepotpisanom tekstu o temi broja "Marksizam i društvena svijest" upozorava se na "dugogodišnje i uporne napade na stvaralački marksizam", ali i na financijske poteškoće te oduzimanje putovnica beogradskim profesorima (Vojin Milić, Zagorka Pešić-Golubović, Dragoljub Mićunović i Nebojša Popov). [445] Posljednji dvobroj za 1972. godinu imao je svega 12 numeriranih stranica i kao takav je najmanje izdanje *Praxisa*, a razlog su bile financijaške poteškoće.

Jubilarno deseto godišnje časopisa *Praxis* imalo je tri dvobroja i ukupno 775 numeriranih stranica. No, pored već ranijih dokumenata o sudskom postupku protiv Božidara Jakšića, u prvom dvobroju godišta objavljeni su i dokumenti o sudskoj zabrani dijela drugog dvobroja časopisa *Praxis* za 1972. godinu. Primjera radi, taj dvobroj tiskan je u 3.041 primjerku od čega je 1.311 primjerak već poslan pretplatnicima. Sporan je bio tekst "Uvoda" i "Izjava redakcije časopisa »Praxis«" jer se njima "prenose izopačene, lažne i alarmantne tvrdnje, a kojima se izaziva uznemirenje građana". Vrhovni sud Hrvatske potvrdio je rješenja Okružnog suda u Sisku kojom je zabranjeno raspačavanje tog broja s ta dva članka. U istom broju ponovno je još jedna "Izjava redakcije časopisa Praxis" kojom se ovaj put osvrće na status beogradskih

[445] Vidi "Izjava redakcije časopisa »Praxis«", *Praxis*, sv. 9 (1-2): str. 303; "Uvod" (1972.), *Praxis*, sv. 9 (1-2): str. 307-311 i "Za slobodu akademske diskusije" (1972.), *Praxis*, sv. 9 (3-4): str. 611-613.

marksističkih profesora i asistenata s Filozofskog fakulteta (M. Marković, Lj. Tadić, M. Životić, S. Stojanović, Z. Pešić-Golubović, D. Mićunović, N. Popov i T. Inđić) kojima je tada prijetilo izbacivanje s radnih mjesta, a kasnije su i izbačeni te je njihov slučaj poznat kao slučaj "beogradske osmorke". Ukazujući na političku orijentaciju praksisovaca i njihovih suradnika, tj. dajući potporu vladajućem režimu, u tekstu se ukazuje na četiri glavne zadatke zastupnika stvaralačkom marksizma, među koje se ubraja navedena osmorka (radikalno zastupanje samoupravnog koncepta socijalizma, radikalan antistaljinizam u teoriji i praksi, radikalno suprotstavljanje građanskom konceptu i inzistiranje na bratstvu i jedinstvu)[446]. Ovdje se ponovno vidi praksisovska potreba naglašavanja društveno-političkih stavova koji ne odstupaju od onih opće prihvaćenih što ide u prilog tezi o praksisovcima kao "državnim" filozofima što su oni rezolutno odbijali.

Potreba za takvim jednim pristupom je svakako opravdana i pod vidikom samog postojanja časopisa koji je u najvećem dijelu ovisio o financijskoj pomoći tadašnjih državnih institucija. Na skupštini HFD-a u travnju 1973. godine prihvaćen je izvještaj o radu redakcije časopisa *Praxis* i prijedlog da časopis *Praxis* izlazi i dalje kao izdanje HFD-a. SFDJ je ostao suizdavača njegovog međunarodnog izdanja što je prihvaćeno još 1969. godine, a HFD je odbio prijedlog osnivanja "novog »reprezentativnog« časopisa »cijele jugoslovenske filozofije«"[447]. O simpoziju HFD-a je kratko izvješteno u drugom dvobroju od ukupno tri dvobroja za 1973. godinu, gdje je objavljeno pismo Z. Pešić-Golubović upućeno listu *Komunist* u kojem odgovara na optužbe od kojih se jedna odnosi da one zastupa teoriju koja nije marksistička.

Posljednje izdanje časopisa u jubilarnom desetom godištu bilo je posvećeno radovima desetog izdanja Korčulanske ljetne škole, a dio radova objavljen je i na početku idućeg godišta. No, u njemu je objavljen i tekst Petrovićevog izvještaja o radu međunarodnom izdanju časopisa *Praxis* za razdoblje od 1970. do 1973. godine. Izvještaj je podnesen i prihvaćen u lipnju 1973. godine u Ljubljani na godišnjoj skupštini SFDJ. Radi se o informativnom tekstu koji skreće pozornost na ideju pokretanja novog međunarodnog filozofskog časopisa i time na odnos beogradskog časopisa *Filozofija* i *Praxis* što predstavlja uvjet za razumijevanje kasnijih načelnih događanja oko pokretanja časopisa *Praxis International*. Ideja o pokretanju novog međunarodnog filozofskog časopisa došla je 1969. godine iz redakcije časopisa *Filozofija* koja je bila nezadovoljna zastupljenošću članaka tog časopisa u međunarodnom izdanju *Praxisa*. Tada je redakcija časopisa *Praxis* bila protiv tog prijedloga prije svega zbog iste teorijske orijentacije oba časopisa. O tome je Petrović izvijestio na sljedeći način:

[446] "Izjava redakcije časopisa »Praxis«" (1972.), *Praxis*, sv. 9 (1-2): str. 303.
[447] "Izjava Upravnog odbora Hrvatskog filozofskog društva" (1974.), *Praxis*, sv. 11 (1-2): str. 255.

> Časopis "Filozofija" imao je u to vrijeme drukčiju fizionomiju i strukturu, ali u osnovi istu orijentaciju kao i "Praxis", orijentaciju stvaralačkog marksizma, odnosno točnije istinske Marxove misli. U skladu s tim krug suradnika »Praxis« i krug suradnika »Filozofija« u znatnoj su se mjeri poklapali. Realno procjenjujući mogućnosti tog kruga suradnika došli smo do zaključka da još nemamo dovoljno snage za izdavanje dva kvalitetna međunarodna časopisa srodne orijentacije.[448]

Praksisovski prijedlog je usvojen i došlo je do bliže suradnje oba časopisa, a te godine započelo se i s reformiranjem JUF-a u SFDJ-a. U razdoblju na koje se izvještaj odnosi Petrović kaže da je međunarodno izdanje uglavnom tematski odgovaralo jugoslavenskom, s tim da je bilo više usmjereno na opće teorijske teme suvremenog marksizma. Na godišnjoj skupštini SFDJ-a 1973. godine slovenski filozof Vojan Rus (1924-2015) iznio je prijedlog o osnivanju časopisa *Filozofija u Jugoslaviji* kojeg bi uređivao SFDJ što su praksisovci shvatili kao prijetnju daljnjem izdavanju međunarodnog izdanja *Praxis*. Općenit praksisovski stav o novom časopisu sažet je u sljedećim riječima: "mi se protivimo da se časopis bilo koje posebne grupe, bez obzira na to da li se radi o brojčano većoj grupi kao što je ona suradnika »Praxis« ili o brojčano maloj grupici, poput one što je u ime Saveza filozofskih društava Jugoslavije povela akciju protiv »Praxisa«, proglasi reprezentantom cijele naše filozofije i službenim organom Saveza filozofskih društava Jugoslavije"[449]. Kao što je već rečeno, na toj skupštini SFDJ-a prihvaćen je prijedlog o daljnjem sudjelovanju SFDJ-u izdavanju međunarodnog izdanja *Praxisa*. Ranije je već spomenuta ostavka Rudija Supeka na mjesto jednog od dvojice glavnih i odgovornih urednika što je objavljeno u ovom, tj. zadnjem izdanju desetog godišta časopisa. Također, u njemu je prenesena i obavijest o odlasku G. Petrovića i R. Supeka s mjesta urednika džepnog izdanja *Praxis*.

Posljednje godište časopisa *Praxis* ima pet brojeva i 564 numerirane stranice koje su objavljene u dva podjednaka izdanja. Na više od 50 stranica prvog izdanja godišta objavljene su rubrike *Polemike, Stav redakcije, Kronika* i *U posljedni čas* u kojima su objavljeni prilozi kojima se polemizira s kritičarima. Najopsežnija je rubrika *Kronika* u kojoj je objavljeno pismo grupe slovenskih filozofâ, po Petroviću, predvođenih Vojanom Rusom u kojem se Petrovića optužuje za neistine i proizvoljne tvrdnje u pogledu prijedloga za osnivanje novog međunarodnog časopisa. U pismu slovenskih filozofa stoji tvrdnja o hrvatskoj inicijativi za pokretanjem novog međunarodnog filozofskog časopisa.[450] Petrović je to pismo shvatio kao

[448] Petrović, G. (1973.) "O međunarodnom izdanju »Praxis« (1970-1973)", *Praxis*, sv. 19 (5-6): str. 746.
[449] Ibid., str. 757.
[450] "Predlog za novi međunarodni časopis saveza je na skupštini u Sarajevu 1971 godine iznela samo delegacija iz Hrvatske (naročito prof. Pažanin), bez ikakve konsultacije sa nama i, po svemu sudeći, sasvim spontano. Delegacija iz Srbije je naime u Sarajevu prva iznela predlog, da dotadašnji savezni časopis Filozofija pređe u ruke Filozofskog društva Srbije, jer ga savezni organi neće finansirati. To je navjerojatnije potstaklo delegate iz

osobni napad Vojana Rusa zbog čega mu je uputio "Prijateljsko pismo Vojanu Rusu" objavljeno u istom izdanju *Praxisa*. Petrović odgovarajući na optužbe ističe da spomenuta inicijativa nije nikada bila stav redakcije časopisa *Praxis*, a niti službeni stav HFD-a.[451] Upravni odbor HFD-a i redakcija časopisa *Praxis* očitovali su se o navedenom i pružili potporu Gaji Petroviću. U rubrici *Polemike* objavljeno je još jedno pismo Petrovića koji polemizira s Borisom Ziherlom, jednim od sudionika bledskog skupa. Sporno je bilo Ziherlovo tumačenje Petrovićevih marksističkih stavova, što je Petrović sveo na dijametralno suprotna stajališta njih dvojice u poimanju Marxove uloge. Za Petrovića je on bio filozof revolucije, a za Ziherla filozof u tradicionalnom smislu. Tako Petrović o tome zaključuje: "Ova interpretacija nije samo Vaša, nego je jako raširena, a ja je po njenom najznačajnijem predstavniku nazivam »staljinističkom«. (Po svom klasnom korijenu mogli bi se nazvati »građansko-birokratskom«, a po društvenoj funkciji, blago rečeno »konzervativnom«.)"[452] Petrović je tako ovom polemikom zatvorio puni krug započet još 1960. godine na bledskom skupu čime se još jednom potvrđuje geneza i motivacija praksisovske teorijske pozicije i djelovanja. U istoj rubrici našao se i tekst N. Popova koji je odgovarao na kritike tadašnjeg zamjenika tajnika Izvršnog komiteta CK SKH Dušana Dragosavca (1919-2014). Sporna su bila dva članka Popova objavljena u *Praxisu* 1972. i 1973. godine ("Oblici i karakter društvenih odnosa" i "Sociologija i ideologija"). Glavni prigovor upućen na njegov račun bilo je zastupanje – antimarksizma. Na njegov tekst reagirao je sâm Dragosavac tekstom "Politikanska istina" što je preneseno u idućem, tj. posljednjem izdanju filozofskog časopisa *Praxis*.

Inače, redakcija časopisa *Praxis* je ponovno prvim izdanjem godišta (br. 1-2 za 1974.) reagirala tekstom povodom "najnovijih kritika". U uvodnom dijelu naglašava se ipak da se u osnovi radi o već poznatim optužbama na njihov račun koje su najsnažnije bile 1968. godine. "Originalni doprinos kampanje 1972-1974. godine (dosad najrazvučenije) nije u nekim novim

Hrvatske, da pokušaju očuvati bar neku sadržajnu vezi svih filozofa Jugoslavije i da – odmah posle predloga delegacije iz Srbije – sugerišu da savez zadrži bar zajednički međunarodni časopis. Takvo utemeljeno razmišljanje je bio verovatni razlog, da je za predlog delegacije Hrvatske glasala jednoglasno čitava skupština u Sarajevu, zajedno sa većim brojem članova saveta Praxisa (dr. Mihajlo Marković, dr. Ljuba Tadić i dr. Miladin Životić)." Debenjak, B., Jerman, F., Kalan, V., Rus, V., "Neistine u izvještaju dr. G. Petrovića" [pismo od 19. veljače 1974. godine, op.] (1974.), *Praxis*, sv. 11 (1-2): str. 244.

[451] "Sarajevska skupština JUF-a bila je tako jedina na kojoj nije bilo nijednog člana redakcije »Praxis« i ujedno jedina na kojoj HFD nisu zastupali izabrani delegati, nego šest dobrovoljaca." Petrović, G. (1974.) "Prijateljsko pismo Vojanu Rusu", *Praxis*, sv. 11 (1-2): str. 251.

[452] Petrović, G. (1974.) "Otvoreno pismo drugu Ziherlu", *Praxis*, sv. 11 (1-2): str. 208. On je nastavio kritizirati Ziherla, prozivajući ga i javno djelovanje nakon bledskog skupa. O tome Petrović piše: "Do bledske diskusije o teoriji odraza Vi ste odlučno branili pozicije dijalektičkog materijalzma, žesto napadajući svako odsupanje od njih. No nakon bledske diskusije, kada je izgledalo da politički forumi više nisu spremni da nedvosmisleno i bezrezervno podržavaju koncepciju filozofije koju ste Vi zastupali, Vi ste u (sve rjeđim) javnim istupima počeli da lavirate, pomalo se prilagođavajući pogledima (kako ih ironično nazivate) »autentičnih marksista«." Ibid., str. 209.

optužbama, već u novom zahtjevu da se osmero profesora i asistenata beogradskog Filozofskog fakulteta, koji su svi suradnici »Praxis«, a većim dijelom i članovi redakcijskog savjeta, odnosno međunarodne redakcije časopisa, izbace s fakulteta."[453] U skladu s novim valom starih optužbi u nastavku je objavljen nepromijenjen tekst redakcijske izjave iz posljednjeg broja časopisa *Praxis* za 1968. godinu. Ni ovog puta nije izostao dio s financijskim poteškoćama, no novost je svakako rubrika *U posljednji čas* u kojoj je objavljen satiričan tekst Branka Bošnjaka o vezi između nogometa i dokaza za Božju opstojnost.[454]

Posljednje izdanje časopisa *Praxis* objavljeno je kao trobroj, a teme su bile: "Otvorena pitanja marksizma", "Jezik i spoznaja" i "Sociološke teme". U rubrici "Diskusija" je objavljen članak srpskog književnika i političara Dobrice Ćosića (1921-2014), a u rubrici *Jedna ostavka* riječ je o ostavci člana redakcijskog savjeta sarajevskog pravnika i sociologa Besima Ibrahimpašića.[455] Počevši o tome da kao član KPJ nije spreman "snositi posljedice za politiku redakcije", naveo je tri konkretna razloga. Prvi je bilo izbacivanje M. Filipovića iz redakcijskog savjeta, zatim izražavanje potpore M. Đuriću i na kraju Petrovićeva polemika s Ziherlom. U samom izdanju na nekoliko mjesta je tiskan istovjetan tekst "Važne obavijesti" u kojem se upućuje na buduća tromjesečna izdanja i smanjenje sa šest na četiri broja godišnje, te na povišenje cijene časopisa. Prije posljednje takve obavijesti, objavljen je dopis Republičkog savjeta za naučni rad SR Hrvatske od 1. studenog 1974. godine. U njemu je navedena odluka Odbora za koordinaciju nauke i tehnologije u SFRJ o zahtjevima za dodjelu novčanih sredstava za izdavanje časopisa u 1975. godini. Zbog neispunjavanja uvjeta iz *Pravilnika o učešću u*

[453] "U povodu nekih najnovijih kritika »Praxisa«, Uvodna bilješka" (1974.), *Praxis,* sv. 11 (1-2): str. 231.

[454] U veljači 1974. godine u Frankfurtu odigrana je odlučujuća utakmica, tzv. majstorica, između momčadi tadašnje Jugoslavije i Španjolske za odlazak na Svjetsko nogometno prvenstvo koje se održavalo u SR Njemačkoj. Jugoslavenska momčad je pobijedila pogotkom Josipa "Škije" Katalinskog (1948-2011). No, da bi do te utakmice uopće došlo, Jugoslavija je morala pobijediti Grčku s dva gola razlike u zadnjoj utakmici kvalifikacija, što se na kraju i dogodilo. U tjedniku *Glas Koncila* prenesena je izjava jednog od tadašnjih reprezentativaca Branka Oblaka koji je izjavio: "Da vam nešto kažem! U Ateni, nakon utakmice [Grčka 2: 4 Jugoslavija, 19.12.1973., op.], kazao sam: ima Boga. I sigurno ima, tu nema problema." To je Bošnjaka potaknulo na pisanje članka o Božjoj intervenciji u jugoslavenskom nogometu. O tome kaže: "Dakle, imamo novi dokaz u kojem više ne ostaje sporno. Bog apsolutno postoji i to je dokazano pobjedom naše nogometne reprezentacije u Ateni." Bošnjak, B. (1974.) "Jedno otkriće »Glasa Koncila« ili Božja intervencija u jugoslavenskom nogometu", *Praxis,* sv. 11 (1-2): str. 257s.

[455] U knjizi *Šverceri vlastitog života* M. Kangrga govori o dvije krupne greške *Praxisa*. Prva se odnosi na reakciju u slučaju M. Đurića. Kangrga je tome rekao: "Ali – i tu je bila srž našeg odbijanja da se brani Đurić – ako već nismo protestirali protiv hapšenja ovih u Hrvatskoj [slučaj V. Gotovca, D. Budiše, I. Z. Čička i dr., op.], onda nismo imali razloga ni argumenata da tako ne postupimo i u slučaju Đurić!" Drugi slučaj odnosi se upravo na objavljivanje spomenutog članka D. Ćosića. U tom kontekstu Kangrga tvrdi: "No, godine 1974., kad je već bilo očito da su *Praxisovi* dani odbrojani, ne znam tko je donio odluku da se Ćosiću, iako je već bilo posve bjelodano njegovo nacionalisitčko stanovište, objavi njegov članak »Kultura i revolucija«, u kojem doduše nije došla do izražaja Ćosićeva nacionalistička pozicija, ali je on svojim općim javnim djelovanjem u Srbiji već bio »hvaljen« zbog svojeg nacionalističkog »imidža«." Citirano prema Kangrga, M. (2001., 2002.), *Šverceri vlastitog života*, str. 170 i 172.

zajedničkom financiranju naučnih časopisa financijska sredstva nisu dodijeljena redom sljedećim časopisima: *Praxis, Zavarivanje, Psihoterapija, Stočarstvo, Fragmenta Herbologica Jugoslavica, Marketing, Veterinarstvo, Acta Facultatic Medicae Fluminesis* i *Acta Stomatologica Croatica*.

Na samom kraju, tj. na unutarnjoj poleđini izdanja, navedeno je kao i obično, plan tema u narednim brojevima ("Odgovornost intelektualaca danas", "Naučno-tehnički razvoj i socijalizam", "Suvremena umjetnost i misao o umjetnosti" i "»Kritička teorija društva«). No, ovo izdanje je bilo posljednje objavljeno izdanje filozofskog časopisa *Praxisa*.

5. 4. Redakcija časopisa *Praxis* i odnos prema časopisu *Praxis International*

Filozofski časopis *Praxis* bio je tiskan u tiskari i knjigovežnici "Jože Ranković" u Sisku, a za distribuciju je bila zadužena tvrtka "Industrijski radnik" iz Zagreba. Spomenuta tiskara je 19. ožujka 1975. godine dopisom obavijestila redakciju časopisa *Praxis* o tome "da je politički aktiv naše OUR-a i organi upravljanja donio odluku da se ne vrši usluga štampanja časopisa Praxis"[456]. Pet dana nakon toga, poslano je redakcijsko pismo čitateljima i pretplatnicima časopisa *Praxis* kojim je obavješteno o dopisu tiskare. Na temelju toga, donesen je sljedeći zaključak: "ne preostaje nam ništa drugo nego da konstatiramo da je daljnje izlaženje jugoslavenskog izdanja časopisa »Praxis« onemogućeno"[457].

Inače, krajem siječnja 1975. godine donesen je zakon kojim je narušena autonomija beogradskog sveučilišta, čime je tadašnjoj srbijanskoj republičkoj skupštini omogućeno uklanjanje politički nepodobnih profesora sa sveučilišta. Na temelju tog zakona je ranije spomenuta grupa od osam beogradskih profesora i asistenata premještena sa svojih radnih mjesta s Filozofskog fakulteta u Beogradu na Institut za istraživanje međunarodnog pokreta u Beogradu.[458]

Obustavom filozofskog časopisa i ljetne škole ugašene su temelje praksisovske institucije, ali s time nije došlo do prestanka aktivnosti redakcije i njezine suradnje osobito s beogradskim dijelom redakcijskog savjeta u kojem su bili pojedini članovi iz beogradske

[456] Primjerak tog dopisa nalazi se u HR HDA 1780, Osobni arhivski fond Rudi Supek, kutija 78.

[457] Iz pisma redakcije časopisa *Praxis* od 24. ožujka 1975. godine. Pismo se nalazi u HR HDA 1780, Osobni arhivski fond Rudi Supek, kutija 78.

[458] O "slučaju beogradske osmorke" više Bonnaci-Skenderović, D. (2004.) "Radio *Slobodna Europa* o sukobima jugoslavenskih vlasti i časopisa *Praxis* (1972-1975.)" u: Fleck, H.-G., Graovac I. (pr.) *Dijalog povjesničara – istoričara 8*, [zbornik radova sa simpozija održanog u Zadru 26. do 28. rujna 2003., op.], Zagreb: Friedrich Nauman Stiftung, str. 287-292. Također, treba spomenuti da je književnik Mirko Kovač (1938-2013) napisao početkom 2005. godine niz od osam kritičkih feljtona u novinama *Feral Tribune*

osmorke. U istraživanju praksisovske arhivske građe nisam do sada došao do dokumentacije koja bi ponudila jedinstven uvid u rad redakcije časopisa poslije njezinog posljednjeg broja. No, podaci iz nekoliko izvora ukazuju na događanja iz 1979. i 1980. godine koja su od ključne važnosti za razumijevanje uloge praksisovaca u razdoblju nakon časopisa i ljetne škole.

U pismu Rudija Supeka od 3. siječnja 1983. godine upućenom redakciji filozofskog časopisa *Theoria* jasno i nedvosmisleno se navodi sljedeće:

> Redakcija "Praxisa" (u sve tri varijante: jugoslavensko, internacionalno i džepno izdanje) još uvijek formalno [istaknuto u pismu, op.] postoji, a isto tako i Odbor Korčulanske ljetne škole, jer od strane vlasti nikad nisu bili zabranjeni, a odbili su mišljenje nekih svojih članova da bi se sami morali raspustiti. Posljednji sastanak održali su "Praxis" i odbor Korčulanske ljetne škole u punom sastavu u junu 1979. (a u krnjem u jesen 1980. g.), pa je razlog zašto nesuglasice koje su se pojavile nisu temeljito prodiskutirane. (Na sastanku 1979., gdje se mnogo raspravljalo o pokretanju novog časopisa u inozemstvu, jednoglasno je usvojeno da će se pokrenuti časopis zvati "Praxis International", te da će svatko u njemu suradjivati po vlastitom slobodnom opredjeljenju.)[459]

Osim što se govori o radu redakcije časopisa *Praxis* i nekoliko godina nakon prestanka njegovog izlaženja, ovo pismo ukazuje na središnji događaj nakon obustave *Praxisa* i ljetne škole, a to je pokretanje novog časopisa pod nazivom *Praxis International*. Ovo pismo nastalo je više od godinu i pol dana nakon pokretanja prvog broja tog časopisa. Povod ovom pismu su nesuglasice koje su nastale između samih praksisovaca, ali i članova redakcijskog savjeta koji su preuzeli izdavanje časopisa *Praxis International* na čelu s Mihajlom Markovićem. U ovom istraživanju nisam imao na raspolaganju građu časopisa *Praxis International* koji je izdavan u inozemstvu (kao izdavač se navodi američko-britanska izdavačka kuća *Blackwell*) i koji svakako zaslužuje posebno istraživanje, no u ovom dijelu pažnja je posvećenja okolnostima koje su dovele do njegovog nastanka.

Supek u pismu spominje jednoglasnu odluku za pokretanjem novog časopisa i njegovo ime, ali se ne osvrće na druge pojedinosti sastanka, dok recimo s druge strane Nebojša Popov ne spominje eksplicitno jedan takav opći zaključak u svojim bilješkama o redakcijskom sastanku koji je održan 2. lipnja 1979. godine, ali zato navodi druge stvari. Zabilješke o tom sastanku iznio je na korčulanskom susretu iz 2002. godine s M. Kangrgom i dr., na temelju čega je objavljena i već ranije spomenuta knjiga *Sloboda i nasilje*. Kao sudionike tog sastanka navodi R. Supeka, G. Petrovića, D. Grlića, B. Bošnjaka, Lj. Tadića, Z. Pešić-Golubović, M. Markovića, Ž. Puhovskog, M. Životića i P. Vranickog. Teme sastanka bile su položaj i rad

[459] HR HDA 1780, Osobni arhivski fond Rudi Supek, kutija 77. O odnosu časopisa i ljetne škole Supek je u istom pismu znakovito zapisao: "Nije potrebno da dodajem da je ugledu ovog internacionalnog izdanja [riječ je o filozofskom časopisu *Praxis,* op.] pridonijela najviše Korčulanska ljetna škola [...]."

časopisa *Praxis*, rad redakcije, međunarodni časopis i razno. Popov je naveo Supekov stav o tome da o međunarodnom izdanju ne može biti govora bez pristanka redakcije, zatim je prenio tadašnji Petrovićev stav da *Praxis* i dalje postoji te Grlićevo zalaganje da tako i ostane.[460] Popov zaključno govori o idućem sastanku na kojem će se razmotriti ideja za obnavljanjem časopisa, kao i o traženju potpore od HFD-a za njegovu obnovu. Za pripremanje idućeg sastanka bio je zadužen Mihajlo Marković.

Inače, Gajo Petrović je pozvao Jürgena Habermasa da zajedno vode tečaj na IUC-u pod nazivom "Philosophy and Social Sciences". Tečaj na tu temu održavan je u razdoblju od 1977. do 1981. godine. Tečaj je održavan na proljeće i smatran je kao pokušaj oživljavanja "duha Korčule"[461], tj. Korčulanske ljetne škole. J. Habermas je 1979. godine pozvao Richarda J. Bernsteina na tečaj kao predavača, a iste godine na tom tečaju je bila i S. Benhabib, za koju se kaže da je te godine došla upoznati spomenuti dvojac u Dubrovnik. Prema istom izvoru, J. Habermas i R. J. Bernstein napravili su zajedno s njemačkim filozofom Albrechtom Wellmerom plan za ponovno pokretanje međunarodnog časopisa na ovim prostorima[462].

U govoru lipanjskom redakcijskom sastanku N. Popov prenosi Petrovićevo protivljenje uredničkoj ulozi J. Habermasa u novom časopisu, što potvrđuje i sâm M. Kangrga. S druge strane, o "krnjem" redakcijskom sastanku iz 1980. godine N. Popov je 2002. godine na Korčuli rekao:

> Na sastanku ´80. godine u Vijećnici, da li Časopis ide dalje ili ne ide, pod kojim nazivom će izlaziti, gotovo svi smo se saglasili da će neki časopis izlaziti, a ostalo je sporno kako će se zvati. Onda je postavljeno pitanje da li oni koji budu išli dalje mogu računati na spisak pretplatnika. Tada je intervenisao Žarko Puhovski i rekao: "Ne, to ne možete dobiti", a ja sam kao jedan od sekretara rekao da je to tehničko pitanje. On je rekao: "Ne, to je političko pitanje."[463]

Za razliku od lipanjskog sastanka održanog 1979. godine, Popov ovdje ne navodi točan datum održavanja sastanka, niti njegove sudionike.

---

[460] Više Popov, N. (2003.) *Sloboda i nasilje*, str. 111-113.

[461] Vidi Secor, L. (1999.) "Testaments betrayed. Yugoslavian intellectuals and the road to war", *Linguafranca*, 6.9.1999. godine (članak je preuzet s internetske stranice htpp://linguafranca.mirror.theinfo.org/9909/testbet.html, stranica je posjećena u srpnju 2017. godine). Nakon toga, G. Petrović je vodio tečaj pod nazivom "Marxism and Existentialism". Jedan od sudionika, Darko Polšek, prisjeća se tog tečaja i potvrđuje "korčulanski duh" u Dubrovniku. Polšek o tome piše: "Course directors often talked about even greater times of Korčula summer school, when they allegedly talked and drank with Sartre and Habermas, and who-knows-whom-else. Gajo (as we always called him) tried, and generally succeeced in convincing everybody that Heidegger and Jaspers were philosophers of *praxis* without knowing that they were." Polšek, D. (2009.) "Beneath Lounjenc, around Dančе: My Love and Life with IUC" u: Dragičević, B., Ørien, Ø. (2009.) *Fragments of Memories of Life and Love at Inter-University Centre Dubrovnik 1971-2007*, Dubrovnik: IUC, str. 104.

[462] Vidi Secor, L. (1999.) "Testaments betrayed. Yugoslavian intellectuals and the road to war".

[463] Popov, N. (2003.) *Sloboda i nasilje*, str. 125.

Za razliku od dosad navedenog, korespondencija Rudija Supeka i Mihajla Markovića, kao i članova redakcije časopisa *Praxis*, pruža ako ne drugačiji, onda sasvim sigurno detaljniji uvid u okolnosti oko pokretanja časopisa *Praxis*. Dio te korespondencije nalazi se u arhivskom osobnom fondu Rudija Supeka i na temelju nje će se u nastavku pokušati rekonstruirati tijek događanja između 1979. i 1982. godine zbog razumijevanja odnosa praksisovaca prema novom časopisu.

Sačuvana pisma u Supekovom fondu upućuju na dugogodišnju korespondenciju s Mihajlom Markovićem. Jedno od prvih sačuvanih Markovićevih pisama datira iz 1966. godine, dok na temu novog časopisa Marković odgovora Supeku 19. siječnja 1979. godine iz Dubrovnika.[464] Marković piše o svom sastanku s J. Habermasom i A. Wellmerom, pišući Supeku na početku pisma: "Naveo sam mogućnosti koje si Ti spomenuo." Na sastanku je J. Habermas prvotno odbacio ideju da američki filozofi Robert S. Cohen (1923-2017) i Marx W. Wartofsky (1928-1997) pomognu u uređivanju časopisa zato što časopis treba biti "europski", tj. on se zalagao za pokretanje jednog pretežno njemačkog časopisa kojeg bi obilježavala "nota etnocentrizma". Navodno je J. Habermas bio uvjeren u uspjeh časopisa jedino ako se bude izdavao u SR Njemačkoj. Na sastanku se toj ideji protivio M. Marković, zastupajući namjeru o nastavljanju izdavanja međunarodnog časopisa "koji već ima neku svoju istoriju i nesumnjiv ugled". U pogledu glavnih urednika dogovoreno je da će to ipak biti J. Habermas, zatim R. Cohen, M. Wartofsky, kanadski filozof Charles Taylor i on sâm. "U medjunarodnu redakciju bi od Jugoslavena ušli: Ti, Gajo [Gajo Petrović, op.], ja, Ljubo [Ljubomir Tadić, op.] i Zaga [Zagorka Pešić-Golubović, op.]." Na kraju pisma predložen je sastanak u travnju iste godine u Dubrovniku, tj. za vrijeme trajanja tečaja "Philosophy and Social Sciences" na IUC-u.

U studenom iste godine M. Marković piše pismo R. Supeku sa Sveučilišta Pennsylvania na kojem je od 1972. do 1980. godine bio gostujući profesor, a potom i privremeni profesor do 1993. godine (*adjunct professor*). Marković obavještava Supeka o administrativnoj pomoći Bernsteinovog fakulteta (Haverford College) u pokretanju časopisa.[465] O tome Marković piše Supeku: "tako da smo onu teorijsku platformu časopisa na kojoj si i Ti radio – umnožili i zajedno s jednim pismom poslali svim članovima medjunarodne redakcije – s one liste oko koje smo se bili složili." Osim toga, Marković piše o odbacivanju koncepta časopisa sa sedam do osam urednika, pa navodi da je jedino "praktično i racionalno" rješenje imenovanje tri urednika

[464] Vidi HR HDA 1780, Osobni arhivski fond Rudi Supek, pismo M. Markovića upućeno R. Supeku 19. siječnja 1979. godine, kutija 89.
[465] Vidi HR HDA 1780, Osobni arhivski fond Rudi Supek, pismo M. Markovića upućeno R. Supeku 14. studenog 1979. godine, kutija 89.

– R. Bernstein, R. Supek i M. Marković. Iz tog pisma izdvajam još najavu prvog broja časopisa za siječanj 1981. godine na temu "Demokracija i socijalizam", kao i Markovićevu molbu za "spisak stavki pretplatnika", tj. pretplatnika *Praxisa*.

M. Marković je zajedno s R. Bernsteinom potpisao pismo, tj. izvještaj o aktivnostima u pokretanju časopisa *Praxis International*. Pismo je datirano s nadnevkom 9. svibnjom 1980. godine i imao je poslužiti u pripremi redakcijskog sastanka koji je bio predviđen posljednjeg dana istog mjeseca u Lundu u Kraljevini Švedskoj.[466] Priložena su i četiri priloga: popis članova odbora, zatim tekst "Čemu Praxis?" na francuskom jeziku, program novog časopisa pod naslovom "Why Praxis International?" te smjernice za prvo izdanje časopisa. U tekstu je istaknuta inicijativa redakcije časopisa *Praxis* koja potječe iz jeseni 1977. godine o pokretanju časopisa koji bi bio nasljednik filozofskog časopisa izvan tadašnje Jugoslavije. Tada je jednoglasno zaključeno o poželjnosti jednog takvog časopisa, a kasnije su se u raspravu uključili i strani filozofi, osobito na tečaju IUC-a "Philospohy and Social Science". Nadalje se ističu zaključci sastanka redakcijskog savjeta časopisa *Praxis* od 2. lipnja 1979. godine. Prvi se odnosi na namjeru nastavak dosadašnjih aktivnosti redakcije i traženje odobrenja HFD-a za nastavak tih aktivnosti, dok se drugi odnosi na dopuštenje članovima redakcijskog savjeta za pokretanje časopisa *Praxis International*. U svjetlu potonjeg dopuštenja, 8. lipnja 1979. godine u Beogradu su se sastali Z. Golubović-Pešić, M. Marković, N. Popov, S. Stojanović, R. Supek i M. Životić koji su pripremili tekst o nacrtu časopisa i koji je navodno poslan predviđenim članovima redakcije. Također, obavještava se članove redakcije o dvojici glavnih urednika – M. Marković i R. Bernstein. U tom kontekstu nije naveden Rudi Supek i za sada još nije jasno zbog čega on nije postao jedan od glavnih urednika. Do kraja pisma je riječ o temi prvog broja, zatim o osnovnim načelima rada redakcije, potom o savjetu časopisa te o sljedećem sastanku redakcije predviđenom za proljeće 1981. godine u Dubrovniku.

M. Marković nije prisustvovao sastanku redakcije časopisa *Praxis* koji je održan u lipnju 1980. godine o čemu piše R. Supeku iz Beograda u kolovozu iste godine.[467] Obavijestio ga je o primitku pisma od Gaje Petrovića koji je ustvrdio da Marković uvrijedio "sve drugove iz Zagreba" zato što nije došao na sjednicu redakcije održane u lipnju. Marković o tom izostanku kaže: "Ustvari meni je zaista bilo stalo do te sedmice i posebno mi je bilo stalo da dobijemo

[466] Vidi HR HDA 1780, Osobni arhivski fond Rudi Supek, pismo M. Markovića i R. Bernsteina od 9. svibnja studenog 1980. godine, kutija 79.
[467] Vidi HR HDA 1780, Osobni arhivski fond Rudi Supek, pismo M. Markovića upućeno R. Supeku 15. kolovoza 1980. godine, kutija 89.

spisak pretplatnika". Također, tada je Marković uputio molbu za njegovim tekstom za prvi broj novog časopisa.

Svega tri tjedna nakon posljednjeg pisma Marković očito odgovara na polemičko pismo R. Supeka.[468] Marković tumači odbijanje suradnje redakcije časopisa *Praxis* kao "put u destrukciju". Inače, Supek nije dostavio Markoviću tekst svojega članka za prvi broj časopisa. Također, Marković se očito ne slaže sa Supekovim primjedbama o ulozi savjeta u novom časopisu te odbacuje Supekov strah o preuzimanju redakcije časopisa od strane filozofâ koji se bave analitičkom filozofijom. Na to Marković odgovara o sastavu savjeta časopisa: 7 "bivših analitičara", 21 filozof "Hegel-Marx" orijentacije te 6 članova drugih orijentacija. Osim toga, Marković negoduje povodom Supekovih stavova o superiornosti zagrebačkih filozofa u odnosu na beogradske filozofe zbog čega ga moli da to zadrži za sebe. To objašnjava činjenicom nekadašnje podrške beogradskih članova redakcijskog savjeta radu redakcije časopisa *Praxis* bez obzira na organizacijske probleme. Na kraju teksta Marković se općenito osvrće na Supekove kritike, označivši ih kao znak "neodmjerenosti i arogancije", no ipak završava pismo u prijateljskom tonu.

Redakcija časopisa *Praxis* oglasila se u siječnju 1981. godine pismom upućenom R. Bernsteinu i M. Markoviću.[469] Pismo su potpisali B. Bošnjak, I. Kuvačić, V. Cvjetičanin, G. Petrović, D. Grlić, Ž. Puhovski, M. Kangrga i M. Životić. Naznačeno je neslaganje s korištenjem imena *Praxis* u nazivu novog časopisa, kao ni "s mišljenjem koje se provlači kroz cijeli uvodnik »Čemu Praxis International« da je platforma časopisa *Praxis International* u stvari poboljšana i s uslovima sadašnjeg trenutka uskladjena platforma časopisa *Praxis*". Na kraju se traži objavljivanje redakcijskog pisma časopisa *Praxis* u časopisu *Praxis International*.

Nakon tjedan dana R. Supek je uputio kratko pismo članovima redakcije *Praxis*. U njemu Supek ogorčeno piše: "Čujem od nekih članova redakcije da ste me isključili iz svojeg kruga. Mislim da ste dobro uradili. Već duže vremena osjećam mučninu u vezi sa tim krugom, zbog ličnih uvjerenja, prvenstveno zbog osjećaja solidarnosti sa progonjenim marksistima u Jugoslaviji i izvan nje."[470]

[468] Vidi HR HDA 1780, Osobni arhivski fond Rudi Supek, pismo M. Markovića upućeno R. Supeku 5. rujna 1980. godine, kutija 89.
[469] Vidi HR HDA 1780, Osobni arhivski fond Rudi Supek, pismo redakcije časopisa *Praxis* upućeno R. Bernsteinu i M. Markoviću upućeno 13. siječnja 1981. godine, kutija 79.
[470] HR HDA 1780 Osobni arhivski fond Rudi Supek, pismo R. Supeka upućeno redakciji časopisa *Praxis* upućeno 20. siječnja 1981. godine, kutija 77.

U travnju 1981. godine održan je sastanak redakcije časopisa *Praxis Internationala* u Dubrovniku. Donesen je zaključak o neobjavljivanju pisma redakcije časopisa *Praxis* i o tome su obaviješteni svi potpisnici tog pisma.[471]

Korespondencija između Markovića i Supeka je nastavljena. U listopadu 1981. godine Marković je zamolio Supek da sâm napiše afirmativan članak u francuskim novinama o časopisu *Praxis International* ili da zamoli nekog za to, kao i da angažira francuske intelektualce za pisanje za časopis.[472] Iz Markovićevog idućeg pisma saznajemo da Supek odbija pomoći Markoviću u posredovanju s francuskim intelektualcima.[473] Njihova suradnja i korespondencija je nastavljena i dalje o tome svjedoči npr. Markovićevo pismo od 19. siječnja 1982. godine u kojem se navodi da će se uskoro međusobno susresti.

U listopadu 1982. godine Gajo Petrović je uputio poziv Rudiju Supeku za sudjelovanje na sastanku redakcije časopisa *Praxis* koja je bila predviđena za idući mjesec. Na sastanku se trebalo odlučiti hoće li redakcija tražiti od HFD-a produženje mandata za rad na obnovi časopis ili ne. Na podatke o daljnjim aktivnostima redakcije časopisa *Praxis* za sada još nisam naišao.

Časopis *Praxis International* izdavan je pod tim imenom do 1994. godine. R. Bernstein i M. Marković uređivali su ga do 1989. godine, kada su uređivanje preuzeli S. Stojanović i S. Benhabib. Kao jedan od glavnih razloga obustave tog izdanja navode se objavljeni nacionalistički stavovi M. Markovića o položaja kosovskih Srba u tom časopisu.[474] U međuvremenu je Danko Grlić preminuo 1984. godine, a devet godina nakon prvo Rudi Supek, a zatim i Gajo Petrović. Njihovom smrću 1993. godine počinje razdoblje *posljednjeg Mohikanca* Milana Kangrge bez obzira što su tada još bili živi B. Bošnjak i P. Vranicki. Ukratko rečeno, to je razdoblje njegovih polemika s neistomišljenicima te ponavljanja i preslagivanja vlastitih teorijskih uvjerenja s osvrtom na događanja oko časopisa *Praxis*.

---

[471] HR HDA 1780, Osobni arhivski fond Rudi Supek, pismo R. Bernsteina i M. Markovića upućeno članovima redakcije *Praxis International* i *Praxis* [datum je naknadno napisan na pismu – 12. svibanj 1981. godine, op.] godine, kutija 79.

[472] Više HR HDA 1780, Osobni arhivski fond Rudi Supek, pismo M. Markovića upućeno R. Supeku od 6. listopada 1981. godine, kutija 89.

[473] Marković je o tome zapisao: "Bilo je normalno očekivati da češ oko Francuske najviše pomoći Ti. Zbog toga smo toliko navaljivali na Tebe da se prihvatiš da budeš jedan od glavnih urednika. Ti provodiš tamo dosta vremena, znaš ljude. Sad odjednom Ti izjavljuješ da se »nečeš angažirati da bi krpio `loše veze izmedju glavnih´urednika i francuskih intelektualaca«! Uredu, odsad čemo im se obračati direktno." HR HDA 1780, Osobni arhivski fond Rudi Supek, pismo M. Markovića upućeno R. Supeku od 25. studenog 1981. godine, kutija 89.

[474] Vidi Bonnaci-Skenderović, D. (2005.) "*Praxis International* (s osvrtom na posljednji broj) i raspad Jugoslavije" u: Fleck, H.-G., Graovac I. (pr.) *Dijalog povjesničara – istoričara* 9. *Zbornik radova sa simpozija održanog u Vršcu od 5. do 7. studenog 2004.*, Zagreb: Friedrich Nauman Stiftung, str. 451-467 i Secor, L. (1999.) "Testaments betrayed. Yugoslavian intellectuals and the road to war".

III. FILOZOFSKO UTEMELJENJE PRAKSISOVSKE FILOZOFIJE PRAKSE

1. Od ontologije do političke filozofije

"Za razvijanje filozofije prakse, kao njen organ, stvoren je časopis »Praxis«. Međutim, već u prvom broju ovog časopisa – što možda mnogi još ni danas ne vide - filozofija prakse već je nadiđena."[475] Ako bi se ova tvrdnja uzimala sama za sebe, onda bi se potpuno opravdano moglo postaviti niz pitanja, a među prvima svakako: Čemu (onda) *Praxis* i praksisovci? Toga je vjerojatno bio svjestan i sâm Gajo Petrović postavivši gore istaknutu tezu. Pojašnjavajući svoje teorijsko shvaćanje, on se poziva upravo na praksisovski programatski članak, tj. uvodnik časopisa *Praxis*, ističući kako je već tamo ukazano na koncepciju časopisa *Praxis* kao mišljenja revolucije, a ne filozofije prakse. O ovome piše 1986. godine u drugom proširenom izdanju knjige *Mišljenje revolucije* koja je inače prvi put objavljena 1978. godine, dakle kada je bilo jasno da neće doći do nastavka održavanja Korčulanske ljetne škole i izdavanja filozofskog časopisa.

Pod vidikom odnosa filozofije prakse i mišljenja revolucije, Petrović čak inzistira na prepravljanju praksisovskog programatskog članka. Njegova ideja je usmjerena na mijenjanje dijela teksta koji je usmjeren na shvaćanje filozofije kao misli revolucije. Konkretno, promjena se odnosi na iduću rečenicu iz uvodnika časopisa *Praxis*:

> Želimo filozofski časopis u onom smislu u kojem je *filozofija misao revolucije* (istaknuo R. Đ.): nepoštedna kritika svega postojećeg, humanistička vizija doista ljudskog svijeta i nadahnjujuća snaga revolucionarnog djelovanja.

Tumačeći Marxa na način da mu je najvažnija bila "mogućnost prakse kao revolucije"[476], Petrović predlaže mijenjanje gore spomenutog teksta na sljedeći način:

> Ne želimo *filozofiju* u onom smislu u kojem je ona *mišljenje revolucije*, nego smatramo da treba *transcendirati* tradicionalnu filozofiju pomoću mišljenja revolucije.[477]

Petrović postavlja zahtjev za transcendiranjem filozofije pod utjecajem Marxova zahtjeva za prevladavanjem i ukidanjem filozofije. On ne zastupa jedini takav pristup, već je stav o prevladavanjem i ukidanjem obilježje svih praksisovcima. U prilog tome može se navesti i mišljenje Milana Kangrge koji je ponudio shematski razvoj ljudskog mišljenja od filozofije kao metafizike do mišljenja revolucije. Odnos teorije i prakse je ključan za razumijevanje onoga što

[475] Petrović, G. (1978., 1986.) *Mišljenje revolucije* u: Petrović, G. (1986.) *Odabrana djela*, sv. 2, Zagreb-Beograd: Naprijed-Nolit, str. 20.
[476] Ibid., str. 22.
[477] Ibid., str. 23.

on naziva "misaono-duhovnim obratom" koji se događa "iz horizonta *filozofije* (kao teorije) u *povijesno događanje* (ozbiljenje filozofije), tj. u *praksu kao revoluciju*"[478]. Spomenuta shema naznačena je u uvodu knjige *Praksa-vrijeme-svijet* u kojoj Kangrga raspravlja o pojmu svijeta kojem po njegovom mišljenju nije posvećena dovoljna pozornost.

Tumačeći pojam svijeta Kangrga polazi od teze o nemogućnosti postojanja čovjeka bez svijeta i obrnuto i zaključuje o njemu na sljedeći način: "Svijet *kao* svijet *postaje* dakle otvoreni horizont mogućnosti *i bitno drugačijega* nego što naprosto *jest*, pri čemu *vrijeme* (povijest kao povijesni čin i događanje) *omogućuje bitak*, »rastvara« ga, čini ga »tekućim« (tj. upravo idealnim ili duhovnim) i pretvara ga u povijesno – vremenito ljudskog događanje."[479] Pri tome ostaje u okviru koncepta mišljenja revolucije što je vidljivo iz njegove sheme razvoja ljudskog mišljenja:

filozofija kao metafizika
(od Aristotela do Kanta)
↓
bitak kao alfa i omega – primat teorije
↓
transcendentalizam (Kant)
↓
trancendentalna dedukcija kategorijâ – primat prakse
↓
spekulacija (Fichte, Schelling)
↓
identitet subjekt-objekta
↓
dijalektika (Hegel)
↓
bitak (Sein) – Ništa (Nichts) – postajanje (Werden)
↓
povijesno mišljenje (Marx)
↓
Praksa – vrijeme – svijet
↓
svijet kao povijesno događanje
mišljenje revolucije – praksa kao revolucija[480]

Kangrga povezuje pojmove svijet i revoluciju određujući revolucionarnu egzistenciju kao bît svijeta. Svijet se neprestano mijenja čovjekovim činom i postajući stalno nešto drugo potvrđuje čovjekov smisao i slobodu. U takvom teorijskom okviru jedini zadatak filozofije je pretvaranje u mišljenje revolucije, "tj. da se podigne na taj nivo, na kojem se *praksa* i misli i živi kao *revolucija*, dakle, kao bitno revolucioniranje postojećeg svijeta i čovjeka"[481]. Ranije

[478] Kangrga, M. (1984., 1989.) *Praksa-vrijeme-svijet*, str. 9.
[479] Ibid., str. 455.
[480] Ibid., str. 9.
[481] Ibid., str. 457.

spomenut Kangrgin učenik Ante Čović bavio se tezom o marksizmu kao filozofiji svijeta. Pri tome se pozivao na svog učitelja Kangrgu koji je upravo u knjizi *Praksa-vrijeme-svijet* stvorio osnovu za razvijanje marksizma kao filozofije svijeta nasuprot ontologijske pozicije.[482]

Ontologija suprotstavljena marksizmu, kao i odnos filozofije prema mišljenju revolucije, nisu jedina obilježja praksisovskog teorijskog pristupa. S tim u vezi može se promatrati i praksisovski odnos prema filozofskim disciplinama. Petrovićeva knjiga *Mišljenje revolucije* nosi podnaslov "Od »ontologije« do »filozofije politike«. U spomenutom uvodnom dijelu knjige u kojem upućuje na promjenu praksisovskog programatskog proglasa "Čemu Praxis" ukazuje i na odnos prema filozofskim disciplinama. Zahtjev za raskidom s filozofijom koja "živi u svijetu apstraktnih općenitosti" dovodi u prvi plan, ali i na njezino mjesto, pojam revolucije. O pojmu revolucije bit će govora nešto kasnije u dijelu o etici, no ovo Petrovićevo teoretiziranje o revoluciji je stav koji je svojstven svim članovima praksisovske grupe. Pored toga, danas se takvo shvaćanje uzima kao jedno od temeljnih obilježja praksisovske grupe.

Pojam revolucije ne shvaća se samo u političkom i društvenom smislu. On postaje sinonim za prevladavanjem svega postojećeg i stvaranjem nečeg novog. "Prava revolucija je radikalna promjena čovjeka i društva, stvaranje novog, višeg modusa bivstvovanja."[483] Ovako shvaćanje stavlja pred čovjeka normativno pravilo. U praksisovskom smislu, ono je proizašlo iz prvotnog zahtjeva za kritiku svega postojećeg i dovelo je do zahtjeva za njegovom promjenom. U takvom teorijskom okviru nije bilo više mjesta za tradicionalno shvaćanje filozofskih disciplina zato što se revolucija može misliti jedino "filozofijom koja se ne dijeli na filozofske discipline i koja nije odvojena od društvenih nauka i od društvene prakse"[484], tj. filozofijom koja je mišljenje revolucije. Zaključno Petrović kaže da mišljenje revolucije podrazumijeva filozofiju – tj. "sve ono što je bilo bitno u njoj"[485].

U početku ovo nije bio praksisovski teorijski okvir, nego su započeli s pojmom prakse razvijajući ga neposredno kroz ontologiju, spoznajnu teoriju i filozofsku antropologiju. Osnivanjem Korčulanske ljetne škole i filozofskog časopisa počinje njihovo intenzivnije bavljenje suvremenim problemima položaja čovjeka u društvu, kao i samog uređenja društva, države i svijeta. Drugačije rečeno, tada počinje njihovo bavljenje političkom filozofijom i etičkim pitanjima koje je obilježeno marksizmom i s njim u vezi metodičkom kritikom (tj.

[482] "Osnovno je gledište ontologijske pozicije da svijet u načelu, treba misliti na podlozi bitka. Po toj crti je najlakše definirati njenu protupoziciju: ona zastupa stav da se bitak, kao izveden, može misliti samo na podlozi svijeta. [...] Najkraće kazano: *svijet je topos egzistentne ili praktične istine*." Čović, A. (1988.) *Marksizam kao filozofija svijeta*, str. 127s.
[483] Petrović, G. (1978., 1986.) *Mišljenje revolucije*, str. 23.
[484] L. cit.
[485] L. cit.

kritikom svega postojećeg). Tek nakon toga dolazi do izgrađivanja novog teorijskog koncepta – mišljenja revolucije. To bi se moglo tumačiti kao svijest o neuspjehu dotadašnjeg metodičkog pristupa, tj. nedostatku rezultata i neuspjehu u postizanja idealnih odnosa u konkretnim društvenim okolnostima. Polazeći od filozofije prakse dolaze do mišljenja revolucije, pri čemu kritiziraju filozofiju i njezine discipline predbacujući im apstraktnost. Problematično je zapravo je li njihovo zagovaranje mišljenja revolucije manje apstraktno od onoga što oni kritiziraju. Drugim riječima, što su oni "ozbiljili" ili "realizirali"[486] ili konkretizirali svojim mišljenjem revolucije?

U okviru govora o praksisovskim doprinosima može se navesti mišljenje jednog od njihovih suradnika – Mihaila Markovića. Na tribini o filozofiji prakse u Beogradu 2009. godine istaknuo je praksisovski doprinos filozofskoj antropologiji i političkoj filozofiji. Prema njegovu mišljenju, filozofska antropologija je obogaćena shvaćanjima o čovjeku, otuđenju, samoostvarenju etc., te najveću zaslugu za to pripisuje "zagrebačkim kolegama". S druge strane kaže: "*Praxis* je stvorio političku filozofiju koja je mogla da se meri sa bilo kojom u svetu, koja je bila po svom kvalitetu, po svojim doprinosima i po svojim rezultatima apsolutno na svetskom nivou."[487] Tu je osobito naglasio ideju participativne demokracije, koja je po njemu artikulirana tek u okviru "praxis filozofije". Inače, prihvaćeno je mišljenje da od 60-ih godina koncepciju participativne demokracije zastupaju i razvijaju intelektualci *Nove ljevice*. O tome se Marković nije referirao u svom govoru, ali je istaknuo uvjerenje u buduću primjenu koncepta participativne demokracije u društvu.[488]

---

[486] "Filozofiju treba *ukinuti*, za volju istinske zbiljnosti, što znači ukinuti građansku filozofijsku, idealnu, apstraktnu umnost za volju umne zbilje ili zbiljnosti *umnoga*. Ukinuti filozofiju znači, dakle, za Marxa – *realizirati je,* OZBILJITI JE. Zbilja treba da se digne na nivo umnosti, na nivo filozofije, a filozofija treba da prožme zbilju [...]." Kangrga, M. (1958., 1988.) "Suvremenost Marxove filozofije" u: Kangrga, M. (1988.) *Filozofija i društveni život. Rasprave, kritike i polemike*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, str. 86. Članak je prvotno objavljen 1958. godine u časopisu *Naše teme.* Autor je mišljenja da članak nije izgubio svoju aktualnost zbog čega ću nastavku navesti još dva citata koja pojašnjavaju Kangrginu filozofsku poziciju. O Marxovoj kritici Hegela piše sljedeće: "Zadatak, što ga Marx u kritici Hegela, dakle, postavlja, kada govori o nužnosti ukidanja filozofije *kao* filozofije i njena ozbiljenja, sastoji se upravo u tome da *čovjek svojim vlastitim djelom proizvede, privede, stvori, uspostavi* zbilju umnog ili umnost zbilje, koja se dosada uspostavljala samo u filozofiji kao spoznaji svjetskog reda i u postulatornoj idealnosti tog rada." Ibid., str. 87s. U tom smislu dolazi i do idealnog društvenog uređenja, pri čemu navodi: "Filozofija je tako teorijska, misaona revolucija, osvješćivanje revolucionarnog preobražaja sadašnjeg svijeta, a to ona može biti, samo ako je u sadašnjosti anticipacija budućnosti, ako kao revolucionarna svijest stalno pred očima ima posljednje ciljeve. A posljednji ciljevi naziru se samo na putu istinskog pomirenja ideje i zbilje, slobode i nužnosti, to jest u komunizmu [...]." Ibid., str. 90.

[487] Marković, M. (2011.) "Šta je uopšte Praxis" u: Daković, N. (pr.) *Filozofija prakse*, str. 24.

[488] Na povezanost praksisovskog shvaćanja revolucionarne prakse i samoupravljanja ukazao je isusovac Julius Oswald. U knjizi *Filozofija prakse u Hrvatskoj* ističe da je filozofija revolucionarne prakse razvijana zbog opravdanja samoupravljanja "koje je u Jugoslaviji bilo uvedeno u tvornicama i u društvu kao izvorni marksistički put u besklasno društvo". Oswald, J. (2006.) *Filozofija prakse u Hrvatskoj*, Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu, str. 7. On povezuje završetak "filozofije revolucionarne prakse" s prestankom objavljivanja časopisa *Praxis*. "Ona je u međuvremenu zaboravljena kao i samoupravljanje koje je nakon sloma socijalističkih država i raspada jugoslavenske višenarodne države iščezlo." L. cit. Zaključujući o praksisovcima

Praksisovci su ideju samoupravljanja shvaćali kao vodeću misao tadašnjeg vremena. Odgovarajući na kritike upućene prema praksisovcima Kangrga je pisao 1968. godine o stvaralačkom marksizmu kao idejnoj osnovi samoupravljačkog socijalizma. Govoreći o stvaralačkom marksizmu označio ga je kao srž "Marxove filozofije i cjelokupne njegove nauke" koja polazi od čovjeka kao bića prakse te zahtjeva izmjenu postojećeg svijeta kojeg obilježavaju otuđenje i postvarenje.[489] Praksisovsku filozofsko-sociološku kritiku označio je naporom "za ostvarivanje humanističkog i demokratskog socijalizma".[490]

U tom smislu, namjera je u nastavku prikazati shvaćanja temeljnih pojmova s kojima su se praksisovci poistovjećivali (marksizam, praksa, revolucija, socijalizam). Pod tim vidikom središnji dio odnosi se na njihovo shvaćanje etike te u njemu posebno dolazi do izražaja argumentacija Milana Kangrge.

2. Između "ukidanja" i "ozbiljenja" filozofije

Gotovo je nemoguće dovesti u pitanje marksističku orijentaciju praksisovske grupe. No, u okviru te orijentacije često im se predbacivalo da su revizionisti, dok su oni najčešće odgovarali kako u njihovim marksističkim stavovima nema govora o revizionizmu, već je u njihovom slučaju riječ o autentičnom, tj. stvaralačkom marksizmu. Petrovićev iskaz iz 1978. godine o njegovim filozofskim počecima svakako govori u prilog svakome tko praksisovce smatra revizionistima. Taj iskaz glasi: "I za mene su do 1948. Marx, Engels, Lenjin i Staljin važili kao četiri klasika marksizma, koji se usprkos svim razlikama u shvaćanjima i u stilu mišljenja u bitnim crtama slažu."[491] Prema njegovim riječima, točka zaokreta u njegovu mišljenju dogodila se za vrijeme studijskog boravka u SSSR-u kad se razočarao u svoju

na kraju uvoda u spomenutu knjigu, što se ujedno može shvatiti kao i njegov konačan zaključak jer knjiga nema formalni završetak, tj. zaključak, on piše: "Koliko su utopijska bila njegova shvaćanja, pokazala je zabrana njihova časopisa isto tako kao i slom socijalističkih država, koji je konačno donio neoboriv dokaz da se čovjek ne može ostvariti revolucionarnom praksom i samoupravljanjem." Ibid., str. 9s. Oswald je svoju knjigu koncipirao u četiri poglavlja koja se odnose na nastanak filozofije prakse u Hrvatskoj, potom na bît čovjeka, njegovo samootuđenje te ukidanje samootuđenja na putu prema samoupravljanju. Oswaldov pristup svakako predstavlja (koncizni) pregled praksisovske problematike, ali nedostaje mu dublja analiza povijesnih događanja koja ga vodi u nejasan i dvojben zaključak (npr. o povezanosti revolucionarne prakse s prestankom izlaženja časopisa *Praxis* 1974. godine).

[489] "Taj stvaralački i humanistički marksizam smatra da su država, birokracija, socijalno-politička i ekonomska hijerarhija autoritativnog tipa, ideološki monopolizam vlasti i isto tako takva manipulacija ljudima pomoću sredstava masovne komunikacije, kao i fetišizam robe i novca, samo različiti oblici otuđenja i postvarenja čovjeka u suvremenom svijetu, jer čovjek još nije stavio društvene sile u sebi u službu pomoću dokidanja »posrednika« (država, biro-tehnokracija, ekonomski idejni monopolit itd.) između sebe i drugog čovjeka, to jest uspostavljanjem istinske socijalističke zajednice." "U povodu nekih najnovijih kritika »Praxisa«" (1968.), *Praxis*, sv. 6 (4): str. 452.

[490] Ibid., str. 456.

[491] Petrović, G. (1978., 1980., 1988., 1990.) "Zašto sam marksist?", str. 212.

predodžbu tamošnjeg socijalizma i sovjetski odnos prema tadašnjoj jugoslavenskoj državi. Petrović opisuje sovjetski oblik marksizma kao pseudofilozofsko opravdanje ropstva i odbacuje dijalektički marksizam kao osnovu marksizma. Gledajući marksizam kao filozofiju Petrović u tom smislu kaže da se radi o humanističkoj filozofiji slobode koja je utemeljena na filozofiji prakse.[492] Međutim, Petrović od svojih gimnazijskih dana shvaća marksizam šire, tj. on je za njega "filozofsko društvena teorija koja najbolje vidi probleme ljudskog života i suvremenog svijeta"[493].

U okviru te filozofsko-društvene teorije on razlikuje Marxove tekstove i njihove interpretacije. Petrović ne smatra obveznim prihvatiti sve Marxove ideje, objašnjavajući da dio njegovih tekstova sadrži niz proturječnosti te su pod utjecajem pozitivizma, determinizma i evolucionizma. No, s druge strane Petrović u njemu vidi mislioca prakse, slobode i revolucije, pa potom zaključuje: "Marx od kojeg polazim nije identičan s faktičkim Marxom."[494]

U posljednjih nekoliko stranica već su nagoviještene različite interpretacije unutar marksizma (npr. filozofija prakse i mišljenje revolucije) a sâm Petrović je prikazao četiri glavne. One su shematski prikazane u članku "Bit i aktualnost Marxova mišljenja". Članak je prvi put objavljen 1983. godine, a kasnije je uvršten u njegova *Odabrana djela*. Radi se o marksističkoj shemi koja je pruža pregledan uvod u nastanak praksisovske teorijske pozicije koja završava u mišljenju revolucije, a u nastavku su taksativno nabrojane i kratko predstavljene:

1. marksizam kao znanost;
2. marksizam kao znanstvena filozofija i društvena teorija;
3. marksizam kao filozofija prakse i
4. marksizam kao mišljenje revolucije.[495]

Prema Petroviću, ove četiri glavne interpretacije dodatno su razlikuje. Prve dvije odnose se na rad Druge i Treće internacionale, dok posljednje dvije interpretacije čine cjelinu koja kritički nastupa prema ranijim interpretacijama.[496]

---

[492] Više ibid., str. 214. Vidi i Petrović, G. (1965., 1976., 1986.) *Filozofija i marksizam,* str. 43.
[493] Petrović, G. (1978., 1980., 1988., 1990.) "Zašto sam marksist?", str. 211.
[494] Ibid., str. 219.
[495] Petrović, G. (1983., 1984., 1986.) "Bit i aktualnost Marxova mišljenja" u: Petrović, G. (1986.) *Odabrana djela,* sv. 3, str. 15. U skladu s jezičnom normom, pojam nauka i naučni/a zamijenjeni su pojmovima znanost i znanstven-i/-a/-o. Petrović ne ustrajava na sadržajnoj razlici među tim pojmovima, što nije recimo slučaj kod Milana Kangrge. Usp. Lefebvre, H. (1964.) "O nekim kriterijima društvenog razvoja i socijalizma", *Praxis,* sv. 1 (2): str. 151-162. Naime, Lefebvre razlikuje u članku tri interpretacije marksizma: pozitivističko-scijentistička interpretacija, sistematska interpretacija i teorija prevladavanja filozofije.
[496] Internacionala je pojam koji označava međunarodnu radničku organizaciju. Prva internacionala osnovana je 1864. godine u Londonu i obuhvaćala je članove iz 13 europskih država i SAD-a. Karl Marx je napisao temeljne dokumente organizacije (*Statut* i *Inauguralnu adresu*). Nakon sedam godina od njezina osnivanja počinju

Prva interpretacija marksizma kao znanosti sastoji se od teorije povijesti poznate kao historijski materijalizam (= ljudsku povijest pokreću ekonomski interesi i sukobi) i kritike političke ekonomije. Tâ dva elementa imaju za cilj zasnovati znanstveni socijalizam. Petrović ga označuje kao teoriju o socijalističkom društvu bez privatnog vlasništva i društvenih klasa. Jedna od središnjih filozofskih teza ove interpretacije je bila da Marx nije filozof te da marksizam nije filozofija. Kao zastupnici ovakvog mišljenja navedeni su Karl Kautsky i njemački političar Franz Mehring (1846-1919). Ova interpretacija obilježava vrijeme Druge internacionale, no i kasnije je imala svojih zagovornika.

Iduća interpretacija ima ista dva sastavna dijela kao i prva, ali dodana joj je filozofska strana u vidu dijalektičkog materijalizma. Cilj je bio stvaranje komunističkog društva, a razvijana je u okviru Treće internacionale, tj. na teorijskoj liniji od Georgija Valentinoviča Plehanova (1856-1918), preko Vladimira Iljiča Lenjina (1870-1924) do J. V. Staljina. Petrović ističe da je temeljno obilježje dijalektičkog materijalizma sadržano više u "neorganskoj kombinaciji francuskog materijalizma i Feuerbacha s Hegelom, nego autentična Marxova misao"[497].

---

progoni njezinih članova zbog iskazane podrške sudionicima, posebno radništvu Pariške komune, a dolazi i do raskola između K. Marxa i anarhista Mihaila Aleksandroviča Bakunjina (1814-1876). Organizacija je formalno raspuštena 1876. godine. Druga internacionala osnovana je 1889. godine i djelovala je do početka Prvog svjetskog rata. Osnovale su je socijalističke stranke iz Njemačke i Francuske, a vremenom je i unutar nje došlo do stvaranja revizionizma i reformizma. Kao predstavnik revizionista navodi se njemački filozof i političar Eduard Bernstein (1850-1931), a drugog pravca austrijsko-njemački političar Karl Kautsky (1854-1938). Inače, obojica su autori programa Socijaldemokratske stranke Njemačke iz 1891. godine (*Erfurtski program*). Predrag Vranicki kritički piše o *Erfurtskom programu* zbog nedovoljno naglašene uloge revolucije. "Ne može se poreći da program nije postavio zahtjev podruštvovljena, socijaliziranja sredstava za proizvodnju, tj. dokidanje kapitalističkog načina proizvodnje. Isto tako da ovu borbu nije okarakterizirao političkom i postavio joj za cilj i osvajanje političke vlasti. Ali je isto tako karakteristično da već tada postoji ona težnja u formuliranju kao i u akciji, tako radikalno izražena kasnije, da se bitnije ne naruše zakonski okviri. Tako u programu nije izričito spomenuto nužno ukidanje monarhijsko-etatističke strukture s posebnim privilegijama egzekutive, nije posebno istaknuto pravo svake klase na revoluciju a kod radničke, i na diktaturu proletarijata." Vranicki, P. (1987.) *Historija marksizma. Prva knjiga*, str. 195. Prema mišljenju Vranickog, Druga internacionala obilježena je liberalizmom koji je za posljedicu imao nedovoljan otpor prema oportunizmu. "Ta popuštanja, parlamentarne iluzije, a i nesposobnost da se dade odlučna i temeljna ocjena neposredno predrevolucionarnih događaja rezultirali su potpunim zatajivanjem u najodlučnijim pitanjima historijskog momenta – u pitanjima imperijalističkog rata i socijalističke revolucije. […] Nesposobnost koja se u tim momentima očitovala kao i nedovoljna kritička odlučnost da se priznaju ti porazi – odvela je dobar dio tadašnje socijaldemokracije na produžavanje politike reformizma i konačno odbacivanje marksističkih principa revolucionarne teorije i prakse." Ibid., str. 279. U tom smislu može se kazati da praksisovci nisu pokazali nikakvu sklonost prema revizionizmu, neko vrijeme vrlo utjecajnoj struji u okviru Druge internacionale, iako je ta struja prihvatila demokratski put u socijalizam i odbacila revolucionarni, nasilnički prevrat. U tom smislu Vranicki s oduševljenjem piše o ulozi V. I. Lenjina u idućoj internacionali, što daje osnovu za govor o povezanosti praksisovaca s marksistima-lenjinistima. Treća internacionala tj. Komunistička internacionala (KI) ili Komiterna osnovana je 1919. godine u Moskvi, a raspuštena je 1943. godine. Njezina agenda je bila uvođenje diktature proleterijata i uspostava međunarodne sovjetske države. U Parizu je 1938. godine osnovana i Četvrta internacionala. Osnivač je bio Lav Davidovič Trocki (1870-1940) s ciljem protuteže KI na čijem je čelu bio Josif Visarjonovič Staljin (1878-1853). (Povijesni podaci o internacionalama preuzeti su s internetske stranice htpp://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=27642#, stranica je posjećena u kolovozu 2017. godine.)

[497] Petrović, G. (1983., 1984., 1986.) "Bit i aktualnost Marxova mišljenja", str. 19.

Dalje Petrović objašnjava povezanost obje ove interpretacije s F. Engelsom. Prva interpretacija nastala u vrijeme Druge internacionale i obilježena je Engelsovim pripisivanjem Marxu dvaju "otkrića" – materijalističko shvaćanje povijesti i ukazivanje na stvaranje viška vrijednosti u kapitalizmu – koji su uvjetovali ili omogućili socijalizam kao znanost.[498] S druge strane, Englesov interes prema filozofskim temama (npr. njegova knjiga *Dijalektika prirode*) utjecao je na razvoj marksizma u okviru Treće internacionale. Prema vlastitom uvjerenju Petrović ukazuje na manjkavost obje ove interpretacije zato što se zanemaruje Marxova "kritika samootuđenja i njegovo učenje o čovjeku kao slobodom stvaralačkom biću prakse"[499].

Druge dvije interpretacije ne svode se na Engelsovu interpretaciju marksizma, nego se okreću prije svega Marxovim filozofskim tekstovima (npr. *Ekonomsko-filozofski rukopisi*). Filozofiju prakse počeli su razvijati talijanski marksisti Antonio Labriola (1843-1904) i Antonio Gramsci (1891-1937). U tom kontekstu Petrović spominje i E. Blocha, G. Lukácsa (1885-1971), H. Marcusea (1889-1979), H. Lefebvrea (1901-1991), L. Goldmanna (1913-1970) i K. Kosika (1926-2003) te jugoslavenske "Praxis-filozofe". U središtu ove interpretacije nalazi se pojam prakse i način na koji ju je Marx shvaćao, tj. kao slobodnu stvaralačku djelatnost.[500] Sâm Karl Marx nije nikada sam razvijao ovaj koncept, niti je objavio tekst o praksi. No, polazište za takvo tumačenje nalazi se npr. u Marxovim govoru o otuđenju u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima*, a iduće rečenice govore tome u prilog:

> Čovjek je rodno biće ne samo zato što praktički i teorijski čini rod, kako svoj vlastiti, tako i rod drugih svari, svojim predmetom, nego i zato - a to je samo drugi izraz za istu stvar – što se prema sebi odnosi kao prema prisutnom živom rodu, zato što se prema sebi odnosi kao prema *univerzalnom*, te stoga slobodnom biću. [...]
> U načinu životne djelatnosti leži cjelokupan karakter vrste, njen rodni karakter, a slobodna svjesna djelatnost je čovjekov rodni karakter. Sam život pojavljuje se samo kao *sredstvo za život.*

---

[498] Petrović kritizira Engelsov historijski materijalizam zato što se svijet prihvaća onakav kakvim jest te u kojem se promjene događaju same po sebi. "Historijski materijalizam Engels shvaća kao teoriju po kojoj je ekonomska baza u krajnjoj liniji određujući faktor ili moment ljudske povijesti. Postoji i međudjelovanje baze i nadgradnje (različiti elementi nadgradnje djeluju jedan na drugi i na ekonomsku bazu), ali ekonomski faktor ostaje u krajnjoj liniji odlučujući. Tako je cijela povijest određena konačno jednim faktorom, tj. pretpostavlja se da je čovjek sastavljen od različitih elemenata ili faktora u međusobnom djelovanju, ali da je ekonomski faktor pritom najjači. U okviru ekonomskog faktora odlučujuće su proizvodne snage, koje se neodoljivo razvijaju pa povremeno dolaze u sukob s odnosima proizvodnje koji ih koče, razbijaju te okove i uspostavljaju nove proizvodne odnose koji odgovaraju novim proizvodnim snagama i omogućuju njihov budući razvoj." Petrović, G. (1988., 1990.) "Engels kao osnivač marksizma" u: Petrović, G. (1990.) *U potrazi za slobodom*, str. 87. Prema Petrovićevom mišljenju kod Marxa ima naznaka historijskog materijalizma u obliku ekonomskog determinizma, ali on bi se trebao shvaćati kao teorija o klasnom društvu.

[499] Petrović, G. (1983., 1986.) "Bit i aktualnost Marxova mišljenja", str. 22.

[500] "Za razliku od sve dotadašnje filozofije, Marx smatra da se čovjek ne razlikuje od životinje po ovom ili onom posebnom svojstvu nego po čitavom načinu i strukturi svoga bivstvovanja. Čovjek nije ni »animal rationale« ni »toolmaking animal« (životinja koja pravi oruđa) nego praksa. A čovjek je praksa znači: čovjek je univerzalno stvaralačko i samostvaralačko biće, čovjek je društvo, sloboda, historija i budućnost." Petrović, G. (1965., 1976., 1986.) *Filozofija i marksizam*, str. 34. Vidi ibid., str. 192.

> [...]
> Svjesna životna djelatnost razlikuje čovjeka neposredno od životinjske djelatnosti. On je upravo samo na taj način rodno biće. Ili je samo svjesno [samosvjesno, op.] biće, tj. njegov vlastiti život mu je predmet upravo zato što je rodno biće. Samo zato je njegova djelatnost slobodna djelatnost.[501]

Praksisovci su uzeli ovaj Marxov teorijski koncept kao temelj svoje filozofije prakse. U tom pogledu dvojbeno bi moglo biti koliko su oni zapravo pojmovno obogatili i razvili koncept filozofije prakse. Petrović upućuje na dvije struje unutar filozofije prakse. Jedna uzima Marxovo shvaćanje čovjeka isključivo u filozofsko-antropološkom smislu, dok ga druga shvaća šire. Praksisovci pripadaju u drugu grupu, tj. onu koja prihvaća Marxovo tumačenje čovjeka i u ontološkom, gnoseološkom i antropološkom smislu. Tome u prilog govori i skupština JUF-a na Bledu, gdje je Petrović to posebno istaknuo u svom izlaganju "Istina i odraz".

Nakon bledskog sastanka praksisovci su se okrenuli razvijanju filozofske antropologije, a njihovi članci u prvom broju časopisa *Praxis* predstavljaju njihovo pojedinačno shvaćanje pojma prakse i način na koji mu pristupaju. B. Bošnjak bavio se u svom članku razvojem pojma praxis u antici i kod K. Marxa. Ovdje izdvajam Bošnjakovo tumačenje o pojmu praxis koji kod Aristotela ima uže i šire značenje. O tome on kaže: "U užem značenju praxis je ono što je predmet ljudskog praktičnog djelovanja. Teorijski izraz toga je »filosofia praktike«. U širem značenju praxis je sinteza spomenuta tri područja koja obuhvaćaju ljudsko djelovanje, umjetničko stvaranje i čiste probleme teorije."[502] Zaključujući dio o antičkom pojmu prakse Bošnjak ističe njegov nedostatak koji se sastoji u nemogućnosti prevladavanja pojedinačnog te odnosa pojedinačnog prema kozmosu.[503] S druge strane, Bošnjak upućuje da je u središtu Marxova shvaćanja pojma praxisa konkretan čovjek i obveza koja mu je upućena Marxovom 11. tezom o Feuerbachu. Stoga, Bošnjak zaključuje: "Dakle, praxis je: ljudska revolucionarna i praktička kritička djelatnost."[504]

Članak "Praksa i bivstovanje" Gajo Petrović započinje tvrdnjom po kojoj je za Marxa čovjek bivstvuje na način prakse. Pojam prakse označuje kao najsloženiji pojam koji nije moguće nikada do kraja raščlaniti, ali ipak ga određuje i kao "univerzalno, slobodno,

---

[501] Marx, K., Engles, F. (1953., 1960., 1967. [...], 1989.) *Rani radovi*, str. 250s. Marxovi *Ekonomsko-filozoski rukopisi* nastali su 1844. godine, prvi put su objavljeni 1932. godine, a prvo izdanje na našem jeziku imamo 1953. godine u sklopu gore citiranog izdanja.

[502] Bošnjak, B. (1964.) "Ime i pojam praxis", *Praxis*, sv. 1 (1): str. 13s.

[503] "Svijet kozmosa nije mogao zamijeniti ljudsku povijest, niti je pojedinac u državi mogao postati potpuni nosilac povijesti." Ibid., str. 15.

[504] Ibid., str. 17. Do kraja njegovog članaka mogu se još pročitati tvrdnje poput: "praxis je bit povijesti"; "praxis je pozitivno (humano) vođenje povijesti" etc. Više, ibid., str. 19.

stvaralačko i samostvaralačko bivstvovanje"[505]. Predrag Vranicki u svom članku "Uz problem prakse" razrađuje taj pojam na gore naznačeni način, povezujući "mladog" i "starog" Marxa putem citata iz Marxovih *Ekonomsko-filozofskih rukopisa* i *Kapitala* (usporedba pauka i pčele s tkalcem i graditeljem, op.). Grlićev tekst o praksi i dogmi također sadrži gore spomenutu usporedbu, a bavi se praksom kao procesom koji nikada ne završava. O tome on piše: "Stoga je praksa negacija onoga eshatološkog naziranja koje vodi kraju svijeta, kraju historije i kraju mogućnosti »vječnog« razvoja same te ljudske prirode, tj. koje vodi njenoj i društvenoj definitivnoj »stabilizaciji«"[506]. Posljednji članak u temi broja pripada Rudiju Supeku koji kritizira staljinizam, tj. etatistički socijalizam. Iskazuje vjeru u "jugoslavenski put u socijalizam" što za njega znači unaprijeđenje zajednice i pojedinca kroz samoupravljanje te slobodno umjetničko i znanstveno stvaranje.[507] Ranije je već spomenuta činjenica izostanka Kangrginog članka o praksi u prvom broju *Praxisa*, što je nadoknađeno u četvrtom broju istog časopisa. Podnaslov članka "Praksa i kritika" zapravo govori više o temi samog članka, a glasi "Razmatranja uz Marxove teze o Feuerbachu". Prije svega, naglasak je stavljen na prvu Marxovu tezu koja po Kangrgi izriče najdublju spoznaju o revolucionarnosti suvremenog svijeta. S tim u vezi spominje i jedanaestu tezu koja upućuje na potrebu izmjene svijeta, što u praksisovskom smislu znači revoluciju.

U članku Kangrga ne odstupa od gore navedenih shvaćanja čovjeka kao bića prakse.[508] Također, točno dvadeset godina od prvog objavljenog časopisa *Praxis* Kangrga je objavio knjigu *Praksa-vrijeme-svijet* u kojoj je prvi dio knjige posvetio prema njegovu mišljenju modernom pojmu prakse. Nakon gotovo stotinu stranica o pojmu prakse zaključuje o njoj u deset točaka. Polazi od jedinstva teorije i prakse, zatim govori o usmjerenosti njezinog djelovanja na prirodu (npr. obrada drveta) i međuljudske odnose, potom o praksi kao djelovanju

[505] Petrović, G. (1964.) "Praksa i bivstvovanje", *Praxis*, sv. 1 (1): str. 22. Na kraju članka Petrović uspoređuje shvaćanje bivstvovanja kod K. Marxa i M. Heideggera. Kod prvog je to očekivano praksa, a kod drugog označuje vremenitost.

[506] Grlić, D. (1964.) "Praksa i dogma", *Praxis,* sv. 1 (1): str. 45.

[507] Vidi Supek, R. (1964.) "Dijalektika društvene prakse", *Praxis,* sv. 1 (1): str. 64.

[508] "Jer prema Marxu praksa je bitak čovjeka i njegova svijeta, iz nje i jedino proizlazi mogućnost da nešto bude ili ne bude, dakle da bude i drugačije nego što jest. Moći biti drugačije nego što naprosto jest pretpostavka je slobode, stoga povijesna praksa omogućuje slobodu, ona je štaviše isto što i sloboda sama. Tako je i sloboda sadržana u temelju čovjekova svijeta, jer samo ono što može da bude i drugačije nego što jest, jest i slobodno." Kangrga, M. (1965.) "Praksa i kritika", *Praxis,* sv. 2 (2): str. 273. Inače, prva Marxova teza o Feuerbachu glasi: "Glavni nedostatak svega dosadašnjeg materijalizma (uključujući i Feuerbachov) jest to što predmet, stvarnost, osjetilnost shvaća samo u obliku objekta ili opažanja, a ne kao osjetilnu ljudsku djelatnost, praksu, ne subjektivno. Stoga je djelatnu stranu, nasuprot materijalizmu, apstraktno razvio idealizam, koji, naravno, ne pozna stvarnu, osjetilnu djelatnost kao takvu. Feuerbach želi osjetilne objekte, koji su zaista različiti od mislenih objekata: ali samu ljudsku djelatnost on ne shvaća kao predmetnu djelatnost. Zato on u »Suštini kršćanstva« samo teorijski odnos razmatra kao pravi ljudski odnos, a praksu shvaća i fiksira samo u njezinu prljavojudejskom obliku. Stoga on ne shvaća značenje »revolucionarne«, »praktično-kritičke« djelatnosti."

u kojem je čovjek ujedno svrha, te o praksi koja vodi samosvijesti i prekoračivanju konačnog bića. Prekoračenje je odredio jednostavno kao povijest, tj. kao postajanje čovjeka čovjekom. U njoj čovjek biva svjestan vremena kao povijesnog čina zbog čega praksu shvaća i kroz neprekidno uspostavljanje "idealiteta svijeta". Desetom točkom zaključuje svodeći praksu na revoluciju što je prikazao formulom koja glasi: "Praksa = stvaralaštvo = samodjelatnost = revolucija."[509] Kangrga i nakon dvadeset godina bavi se istim pojmovima – pojmovima prakse i revolucije – i shvaća ih na isti način. Stavljajući znak jednakosti između prakse i revolucije ne razrađuje dalje sadržaj tih pojmova, nego se okreće tematiziranju pojmova vremena, prostora i svijeta te ih dovodi u vezu s njima. Pri tom Kangrga ne odstupa od svog shvaćanja filozofije koje je primjenjivo i na ostale praksisovce.

Vraćajući se u okvir Petrovićeva tumačenja glavnih interpretacija marksizma, zaključno o filozofiji prakse spominje njezino očitovanje u Marxovoj kritici samootuđenja, koja podrazumijeva zahtjev za revolucijom i poziv na uspostavu humanog društva, tj. socijalizma. O tome će biti riječi u nastavku, a ovdje ću navesti samo Petrovićevo mišljenje prema kojem ukidanje privatnog vlasništva, samoupravljanje i princip raspodjele prema radu nisu dovoljni za uspostavu takvog društva. Pomalo utopijski rješenje vidi u sljedećem: "Bit je socijalizma u istinski humanim odnosima među slobodnim ljudima, pa je društvo »u onoj mjeri socijalističko u kojoj otvara mogućnost za slobodan stvaralački razvoj svakog čovjeka«."[510]

Predstavljeno shvaćanje pojma prakse u praksisovskoj filozofiji prakse sami praksisovci ne smatraju dovoljnim. Petrović izražava nezadovoljstvo u pogledu naziva (filozofija prakse, op.), zatim u odnosu između pojmova praksa i revolucija, te u općenitom shvaćanju pojma filozofija. Ne smatra filozofiju prakse pogrešnom, već nedovoljnom. Prva dva prigovora filozofiji prakse rješava tvrdnjama o revoluciji kao najvišem obliku i bîti prakse, dok o filozofiji polazi od Marxovih stavova o "ostvarenju" (*Verwirklichung*), "ukidanju" (*Aufhebung*) i "prevladavanju" (*Überwindung*) te ponovno dolazi do stavova o filozofiji i filozofskim disciplinama koje su gore spomenute u okviru njegove knjige *Mišljenje revolucije*.

U takvom shvaćanju, filozofija se prevladava u činu revolucionarnog djelovanja, a "mišljenje revolucije i samo je revolucionarni čin, početak, poticaj i unutrašnji putokaz svakog

[509] Kangrga, M. (1984., 1989.) *Praksa-vrijeme-svijet*, str. 101. Odmah u nastavku objašnjava navedeno na sličan način: "*Stoga*: idealitet svijeta = idealitet vremena = istinsko ljudsko događanje = postojanje čovjeka čovjekom (postojanje prirode ljudskom prirodom) = povijest kao povijesni čin i njegovo odjelovljenje u tzv. vanjskim uvjetima i predmetima za zadovoljenje ljudskih potreba. Dakle: *Samostvaranje ili stvaralaštvo ili revolucija kao samoužitak = jedina svrha (samosvrha).*"

[510] Petrović, G. (1983., 1986.) "Bit i aktualnost Marxova mišljenja", str. 26. Petrović u okviru ovog navoda citira samog sebe, tj. dio iz svoje knjige *Filozofija i revolucija*. Vidi o tome Petrović, G. (1978., 1986.) *Filozofija i revolucija,* str. 379.

revolucionarnog djelovanja"[511]. Petrović je o mišljenju revolucije pisao i prije istoimene knjige. Naime, 1973. godine objavio je knjigu *Filozofija i revolucija* koja je također skup priloga (jedanaest, op.) koje je tijekom godina pisao i objavio većinom u časopisu *Praxis*. Od tih članaka dva se izdvajaju u pogledu govora o odnosu filozofije, revolucije i mišljenja revolucije. Radi se o člancima "Filozofija i revolucija" i "Humanizam i revolucija". Prvi ima ulogu uvoda u knjigu i koncipiran je u obliku dvadeset poglavlja sugestivnih pitanja kojima se afirmira sadržaj samih pitanja, dok je drugi stavljen "umjesto zaključka". Kao primjer Petrovićevog tumačenja odnosa pojmova filozofija i revolucija navodim "tri pitanja":

> I ako je revolucija samo bivstvovanje, *nije li filozofija kao misao o bivstvovanju tim samim* (a ne uz to) *misao revolucije*?
> [...]
> Nije li ta filozofija koja se udružuje s revolucijom ipak neka nova (da ne kažemo novotarska), dosad nepoznata i neuobičajena? Ne predstavlja li ona negaciju sve dosadašnje filozofije?[512]

U idućem članku pisanom za zbornik posvećen 70. rođendanu E. Fromma poziva se Petrović na svoje prethodno izloženo shvaćanje revolucije u članku "Filozofija i revolucija". Na nekoliko mjesta u tekstu ponavlja tvrdnju o jednoj jedinoj revoluciji – socijalističkoj – koja ima za cilj radikalnu promjena čovjeka i društva. Nakon što je odgovarao na prigovore koji se povezuju s revolucijom (npr. krvava i nehumana; manjinska i nehumana, etc.) Petrović dovodi u međusobnu vezu pojmove iz naslova članka te njihov sadržaj na način da ih poistovjećuje, tj. od njih stvara sinonime. Naime, Petrović piše sljedeće: "Revolucionarni humanizam jedini je potpuni humanizam a humanistička revolucija jedina je istinska revolucija."[513] Drugim riječima, humanizam = revolucija. Praksisovci su skloni dovoditi problematizirane pojmove u vezu s pojmom prakse, pa i revolucije, te ih na kraju jednostavno poistovjetiti s njima. To se može razumjeti zato što shvaćaju pojam prakse sveobuhvatno, tj. u smislu čovjekove djelatnosti koja biva vođena zahtjevom za izmjenom postojećih okolnosti. Njihova kritika nikada ne završava, baš kao *perpetuum mobile*. Pri tome u teorijskoj osnovi njihove kritike bio je odmak od onoga što oni zovu staljinizam, bilo u smislu tumačenja teorije dijamata ili u smislu društvenog uređenja.

Petrovićeva posljednja "glavna interpretacija" Marxovog mišljenja polazi od filozofije prakse. Drugim riječima, praksisovsko shvaćanje vlastite filozofije prakse podvrgnuto je kritici iz čega nastaje nova interpretacija. Time je zadovoljena praksisovska teza o podložnosti svega

[511] Petrović, G. (1983., 1986.) "Bit i aktualnost Marxova mišljenja", str. 29.
[512] Petrović, G. (1969.) "Filozofija i revolucija", *Praxis,* sv. 6 (1-2): str. 94.
[513] Petrović, G. (1970.) "Humanizam i revolucija", *Praxis,* sv. 7 (4): str. 644.

kritici, čak i njih samih. Neobično je jedino to što se to može shvatiti kao kritika njih samih iz koje je proizašao novi teorijski koncept koji praksisovce prikazuju još jedinstvenijima. No, je li doista ideja o "mišljenju revolucije" nešto što bi se trebalo smatrati jednom od glavnih interpretacija marksizma? Ako pojam prakse shvaćaju na način koji obuhvaća sadržaj grčkih pojmova *θεωρία, τέχνη* i *ποίησις*, ako je praksa svedena na revoluciju i obrnuto, zašto je revolucija onda najviši oblik prakse? Zapravo, što je onda najniži oblik prakse? Također, može se postaviti pitanje koliko su se praksisovci uopće bavili drugim konceptima filozofije prakse, tj. kritizirali ili ih uopće poznavali (npr. Labriolu ili Gramscija)?

Jednostavnije rečeno, dvojbenost koncepta mišljenja revolucije kao uopće nove interpretacije Marxova mišljenja sastoji se u nedovoljnoj kvalitativnoj i kvantitativnoj pojmovnoj distinkciji spram filozofije prakse kao ranije prihvaćene interpretacije Marxova mišljenja. U tom smislu, praksisovsko nastojanje za stvarenjem nove "glavne" interpretacije marksizma može se činiti neutemeljenim. Međutim, praksisovska upotreba sintagmi filozofija prakse i mišljenje revolucije mogla bi se usporediti i shvatiti kao što se A. Gramsci koristi pojmom marksizam i sintagmom filozofija prakse u *Zatvorskim bilježnicama*. On ih je u njima koristio kao - sinonime.[514] U tom smislu, moglo bi se razmišljati na način da je praksisovski pojam i shvaćanje revolucije preuzeo sadržajnu ulogu njihovog metodičkog zahtjeva za bespredmetnom kritikom svega postojećeg.

S druge strane, kao što je nedvojbena činjenica npr. Petrovićevog članstva u KPJ, isto tako je izvjesno da je on marksistički filozof praksisovskog uvjerenja.[515] Odgovarajući na svoje retoričko pitanje o tome da li je još uvijek marksist, Petrović odgovara pozitivno u već spomenutom članku iz 1978. godine. U nastavku ukazuje na svoju orijentiranost na Marxova osnovna shvaćanja, pri čemu se ne smatra obveznim prihvatiti pojedine njegove teze. Tako je Petrović svoju filozofsku argumentaciju razvijao u odnosu na filozofska shvaćanja u okviru gore navedene prve dvije glavne interpretacije marksizma. Tom se argumentacijom koristi i

[514] Vidi Veljak, L. (1983.) *Filozofija prakse Antonija Gramscija*, Beograd; Studenski izdavački centar UK SSO Beograda, str. 81-115. Autor je u svom tekstu pokušao "barem u principu" tumačiti A. Gramscija kao zastupnika "filozofije revolucije".

[515] "Gajo Petrović je bio nominalist, kompatibilist, fundacionalist, univerzalistički kozmopolit, epistemološki antireprezentacionalist, filozofski i politički egalitarist, filantrop prosvjetiteljskog tipa, epikurejski antifatalist, historicist, generički kulturalist i antiteleološki modernist. Uvjerljivo je branio spinozistički materijalizam, ontologiju procesualnosti, sekularni humanizam, problematski pristup, ontološki emergentizam i umjereni antropocentrizam. Naravno, filozofija prakse nije nenadmašiva filozofska bravura bez mrlje, ali je nesumnjivo inspirativna i poticajna filozofska koncepcija, a Gajo Petrović je nezaobilazna ličnost novije hrvatske filozofije, ne zbog disidentskih istupanja, etničke genealogije ili institucionalnog položaja, nego zbog kvalitete onoga što je pisao i mislo." Sorić, M (2014.) *Gajo Petrović: kritički esej*, Zadar: vlastita naklada, str. 47. (članak je preuzet s internetske stranice https://www.pdf-archive.com/2014/10/18/matko-sori-gajo-petrovi-kriti-ki-esej/, stranica je posjećena u siječnju 2017. godine).

kada kritički nastupa prema drugim suvremenijim tumačenjima marksizma. Kao primjer se može navesti njegova kritika *Frankfurtske škole* i tumačenja Marxa od strane američkog intelektualca Roberta Charlesa Tuckera (1918-2010) i učesnika Korčulanske ljetne škole održane 1967. godine.[516] U prvom slučaju pozivajući se na tezu njemačkog filozofa i sociologa Jürgena Habermasa o centralnom mjestu kritičke teorije društva u zapadnom svijetu Petrović argumentira u prilog tezi o neuspjehu *Frankfurtske škole*. Petrović o tome piše: "Jednako kao i drugi »marksisti« frankfurtovci su ostali daleko mišljenju Karla Marxa. Od samog početka promatrali su Marxa očima Druge i Treće internacionale. Nikada nisu našli dovoljno vremena i želje da se nešto više i bez čvrstih predmnijevanja upuste u Marxa."[517] S druge strane, Petrović ukazuje na originalnost Tuckerovog tumačenja Marxove teorije otuđenja, ali ga odbacuje kao pogrešno zato što: "Alijenacija i dezalijenacija nisu za Marxa primarno ni psihološke ni sociološke pojave, već ontološko-antropološke."[518] U smislu Petrovićevih glavnih interpretacija Marxa, ovo bi bila njegova kritika s pozicije filozofije prakse, a ne mišljenja revolucije.

Milan Kangrga također opravdava upotrebu ontološko-antropoloških određenja kod Marxa. Smatra ih osnovanim zato što o njima govori i sâm Marx. Osim toga, dodaje još dva razloga za to. Prvi razlog odnosi se na razumijevanje etičko-moralne problematike, koja je moguća jedino u ontologijskog-antropologijskom kontekstu. Drugi razlog upućuje na razvoj ontološke-antropološke problematike u povijesti filozofije, "čime se postiže *razumljivost* stvarnog predmeta kritike u povezanosti s tradicijom"[519]. Predmet kritike je metafizika i praksisovsko shvaćanje tradicionalne filozofije, a kritika je kao i u Petrovićevom slučaju usmjerena na afirmiranje onoga što nazivaju mišljenjem revolucije. Opravdavajući s jedne strane uporabu ontološko-antropoloških određenja kod Marxa, Kangrga ih s druge strane proglašava "dijametralno" suprotnim "biti i duhu Marxove misli". Navedeno pojašnjava u idućoj rečenici:

> To znači da se Marxova misao prakse kao povijesno mišljenje *par excellence* pokazuje i mogućnom i smislenom i održivom i plodonosnom i djelotvornom, dakle upravo *revolucionarnom* tek i jedino iz radikalne negacije i ukidanja, dakle prevladavanja ne samo ove (za samoga Marxa bitno *ideologijske*) podjele na razdvojne i čak suprostavljene filozofijske discipline i predmetna područja, nego upravo prije svega te

[516] Vidi Tucker, R. (1968.) "Demokratska ekspanzija i demokracija", *Praxis*, sv. 5 (1-2): str. 59-62.

[517] Petrović, G. (1985., 1986.) "Značenje frankfurtske škole danas" u: Petrović, G. (1986.) *Odabrana djela*, sv. 3, str. 293. "Osnovni je nedostatak pripadnika frankfurtske škole upravo njihovo nastojanje da se tom svijetu »kritički« prilagode, da unutar tog svijeta nađu stanoviše s kojeg se o njemu može kritički raspravljati a da se on principijelno ne dovede u pitanje." Ibid, str. 295.

[518] Petrović, G. (1964., 1986.) "R. Tucker o Marxu i otuđenju" u: Petrović, G. (1986.) *Odabrana djela*, sv. 3, str. 369.

[519] Kangrga, M. (1963., 1980., 1989.) *Etički problem u djelu Karla Marxa*, str. 23.

> takozvane ontologijsko-antropologijske *osnove* ili *temelja*, čime započinje i završava svaka metafizika.[520]

Na temelju Marxove kritike Hegela u čijem se temelju nalazi zahtjev za ukidanjem (*aufheben*) i ozbiljenjem (*verwirklichen*) filozofije,[521] Kangrga isto kao i Petrović govori o misaonoj revoluciji. O tome 1963. godine Kangrga piše:

> Filozofija je tako *misaona revolucija ili misao revolucije*, to jest osvješćivanje revolucionarnog preobražaja sadašnjeg, postojećeg svijeta, a to ona jest i može biti samo ako je u *sadašnjem anticipacija budućeg*, ako kao revolucionarna svijest i samosvijest, kao traženje i otkrivanje predmetne istine ili smisla suvremena povijesno događanja, ima stalno pred očima *posljednje ciljeve*, neumorno traži kako kaže Marx, "ideju u cjelini".[522]

U ovom dijelu netko bi mogao inzistirati na razlici između Petrovića i Kangrge. Naime, Kangrga u navedenom tekstu ne inzistira na međusobnoj isključivosti filozofije i misli revolucije, dok Petrović o tome izričito govori. No, to se događa tek u njegovim člancima nastalim u 70-im i 80-im godinama prošlog stoljeća. Takvi prilozi sabrani su Petrovićevoj knjizi *Mišljenje revolucije*. Međutim, Petrović u svojim ranijim knjigama *Filozofija i marksizam* (1965.) te *Filozofija i revolucija* (1973.) ne govori o tome, kao što ni Kangrga o tome ne govori knjizi *Etički problem u djelu Karla Marxa* (1963.).

U nastavku slijedi prikaz Kangrginog, a samim time i praksisovskog, shvaćanja moralno-etičke problematike. Njegova argumentacija ima za cilj odbacivanje etike kao filozofske discipline, a nešto je o tome već ranije rečeno. U prilog jedinstvenom praksisovskom shvaćanju etičkog problema navest ću i Petrovićev stav o tome.

3. Praksisovski pristup problemu etike

Praksisovci su zagovarali odbacivanje shvaćanja filozofije koja bi se dijelila na filozofske discipline, što je posebno vidljivo u pogledu poimanja etike. Drugim riječima, oni ne samo da su osporavali etiku kao filozofsku disciplinu, nego niječu i njezinu mogućnost. Etika se svodi na revoluciju, a posljedicu takvog shvaćanja danas možemo vidjeti kod nas u svođenju etike na bioetiku,[523] tj. u znanstvenom projektu zasnivanja integrativne etike.[524]

---

[520] Ibid., str. 24.
[521] Vidi ibid., str. 166-167.
[522] Ibid., str. 176. Vidi i Kangrga, M. (1967.) "Smisao Marxove filozofije", *Praxis*, sv. 4 (3): str. 289-304.
[523] Vidi Talanga, J. (1999.) *Uvod u etiku*, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, str. 5.
[524] Vidi htpp://www.medri.uniri.hr/hr/fakultet/katedre/drustvene-i-humanisticke-znanosti-u-medicini.html, stranica je posjećena u srpnju 2017.godine. Znanstveni projekt "Zasnivanje integrativne bioetike" vodio je Ante Čović u razdoblju od 2007. do 2013. godine. Jedno od obilježja integrativne bioetike je pluriperspektivizam. Na temelju tog obilježja može se napraviti usporedba s praksisovskim shvaćanjem filozofije i filozofskih disciplina,

U tom smislu, Kangrgi se pripisuje "teorijski najzanimljiviji, najoriginalniji i filozofski najrazrađeniji koncept ukidanja etike i morala"[525]. S današnjim odmakom i način na koji se ovdje shvaća praksisovska grupa, tj. praksisovci, ne bi bilo pogrešno tvrditi da je on jedini sustavno razrađivao takav koncept. S druge strane, treba dodati i da razmišljanja o nespojivosti marksizma i etike nisu bila nepoznata u vrijeme Kangrginog početka bavljenja filozofijom. Početkom 20. stoljeća takve teze zastupali su npr. K. Kautsky, V. I. Lenjin, njemački ekonomist i sociolog Werner Sombart (1863-1941) te talijanski filozof i političar Benedetto Croce (1866-1952).[526]

3. 1. Moral i etika kao predmet sociologije

Milan Kangrga objavio je prvi članak 1948. godine u *Studentskom listu* jednostavnog i nedvosmislenog naslova "O etici". U članku je Kangrga navodio misli G. W. F. Hegela (1770-1831), Karla Marxa (1818-1883), Friedricha Engelsa (1820-1895) i G. V. Plehanova (1856-1918), što već tada može biti znakovito s obzirom da 1949. godine dolazi do prvih otvorenih kritika sovjetskog marksizma u Jugoslaviji. Znakovito je stoga što su neupitni autoriteti sovjetskog marksizma zajedno s Marxom i Engelsom bili i V. I. Lenjin (1870-1924) te J. V. Staljin, a Kangrga ih ne navodi.

Kangrga se u navedenom članku oslanja samo na Marxove ulomke iz djela *Prilog kritici političke ekonomije*, *Kapital* i *Komunistički manifest*, što se opet dijelom može tumačiti s

a na koncu i ukazati na zaključak o današnjem praksisovskom utjecaju. Na ovom mjestu to će se pokazati na primjeru doktorske disertacije hrvatske filozofkinje Marije Selak, koja je kasnije objavljena pod istim imenom – *Ljudska priroda i nova epoha*. Disertacija je izrađena pod mentorstvom Line Veljaka u okviru gore navedenog znanstvenog projekta. Ona svojim istraživanjem, tj. knjigom "putem primjene pluriperspektivne metodologije u reaktualiziranju pitanja o biti ljudske prirode i biti tehnike pokušava pridonijeti suvremenoj raspravi o uporabi tehno-znanosti u svrhu nadilaženja ljudskih bioloških ograničenja." Selak, M. (2013.) *Ljudska priroda i nova epoha*, Zagreb: Naklada Breza, str. 12. Objašnjavajući značenje pluriperspektivne metodologije, ona piše sljedeće: "Primjena pluriperspektivne metodologije u ovoj knjizi ne služi samo nadilaženju usko znanstvenog pogleda na svijet nego i prevladavanju internih ograničenja same filozofije koja proizlaze iz njenog disciplinarnog ustrojstva. U tom će se smislu navedena problematika analizirati podjednako iz perspektive filozofske antropologije, ontologije, filozofije povijesti i etike." L. cit. Na temelju ovakvog određenja pluriperspektivne metodologije nije pogrešno tvrditi da ona obuhvaća praksisovsku težnju za nadilaženjem filozofije i filozofskih disciplina, koju predstavnici druge generacije praksisovaca prenose na novu, tj. treću generaciju. U tom smislu treba navesti djelovanje Znanstvenog centra izvrsnosti za integrativnu bioetiku, čiji je voditelj – Ante Čović. Inače, integrativnoj bioetici predbacuje se pseudoznanstvenost zbog njezinih temeljnih obilježja (multidisciplinarnost, interdisciplinarnost, transdisciplinarnost, pluriperspektivnost i integrativnost). Više Bracanović, T. (2012.) "From Integrative Bioethics to Pseudoscience", *Developing World Bioethics*, sv. 12 (3):, str. 148-156.

[525] Kukoč, M. (1994.) "Dokidanje etike u hrvatskoj filozofiji prakse", *Filozofska istraživanja*, sv. 14 (1): str. 143. Autorov tekst je nastao u sklopu projekta "Povijesni sklop i povijesni slom komunizma – problem nasljeđa i uspostava demokratskog društva" tadašnjem Ministarstva znanosti RH.

[526] Vidi Tucker, R. C. (1969.) *The Marxian Revolutionary Idea*, New York: W. W. Norton, str. 33.

obzirom da Marxovi *Rani radovi* nisu prevedeni do 1953. godine, što je tada bitno otežavalo potpunu recepciju Marxa na našim prostorima.

Članak počinje sljedećom tezom: "Svi pokušaji domarksističkih filozofija da pravilno i naučno postave i dokraja riješe problematiku moralnog ostali su iz same društveno-historijske neophodnosti bezuspješni."[527] U daljnjem tekstu Kangrga ne obrazlaže razloge koji su ga naveli na takav zaključak, već navedenom tezom nužno implicira kako marksizam jedini cjelovito rješava problem moralnog, no u sklopu toga ne artikulira što sadržajno uključuje problem moralnog, tj. što sve dotadašnje filozofije nisu uspjele uspješno riješiti. Dalje u nastavku određuje moral kao jednu neospornu društveno-historijsku činjenicu, dok je etika određena kao razmišljanje o moralu, teorija ili filozofija morala.[528]

Prema Kangrgi, ovako određeni pojmovi morala i etike jesu predmet sociologije, čime je postavljen zahtjev za sociološkim tumačenjem moralnog i etičkog fenomena. U četiri je točke obrazloženo što znači sociološki pristup etičkom fenomenu, a zbog bolje preglednosti taksativno ih navodim:

- polazak od "osnovne postavke dijalektično-materijalističke spoznajne teorije";
- "postaviti etičku problematiku na njezinu bazu, tj. dati joj konkretan društveno-historijski sadržaj";
- "etičko, kao jedan od ideoloških oblika u sistemu cjelokupne ideologije danog društva, ima tendenciju spoznavanja te društvene stvarnosti" i
- "etičko, samim time što je ideološko pored svojih pozitivnih momenata u širim historijskim relacijama [...] nosi na sebi žig obrnutog, krivog, lažnog, emocionalnog, indirektnog, nenaučnog sagledavanja društvene stvarnosti".[529]

Prva točka je po sebi najjasnije zadana zato što navedena spoznajna teorija ima jasno postavljenu tezu koja glasi - naša svijest ne određuje nas, već nas određuje društveni položaj. Preostale tri točke donose određene pojmovne nejasnoće jer još uvijek nije naznačeno što je etička problematika, tj. korištenje pridjeva *etičko* je samo za sebe pomalo pojmovno nedorečeno. No iz konteksta se može zaključiti kako je problematično sve što na bilo koji način uključuje etiku i koje je kao takvo uvijek u odnosu prema nekakvoj ideologiji. Kada u četvrtoj točki spominje pozitivne momente, tada misli kako su etika i ono što se smatra etičkim doprinijelo izgradnji klasne ideologije i shvaćanju čovjeka kao društvenog bića. Usprkos tome,

[527] Kangrga, M. (1948., 2006.) "O etici" u: Kangrga, M. (2006.) *Filozofske rasprave*, Zagreb: Euroknjiga, str. 89.
[528] *L. cit.*
[529] Ibid., str. 89s.

ono ostaje stigmatizirano kao krivo i lažno, te nepouzdano u tumačenju društvenih fenomena, što je svakako predstavlja nedosljednost u tumačenju etičkog fenomena u društvu, osobito ako imamo u vidu ranije spomenute "pozitivne momente". S druge strane, spomenutu pojmovnu nedorečenost možemo tumačiti na način da je Kangrga preuzeo Marxove pojmove u njihovim značenjima, slijedom čega nije imao potrebu razjašnjavati značenje pojmova koji su tada sami po sebi bili jasni jer je u to vrijeme marksizam na našim prostorima predstavlja jedini način pristupa društveno-humanističkim temama.

Nakon što je opisao što za njega znači sociološki pristupiti etičkom fenomenu, Kangrga započinje s govorom o porijeklu i određenju morala, pri čemu navodi kako "pred nama stoji marksističko tretiranje etičkog fenomena"[530]. Započinje s tezom o postojanju tzv. "pradruštvene zajednice" u kojoj nema društvene podjele rada niti diferenciranosti ideoloških oblika, a moral je uklopljen "u cjelinu čovjekovih održavanja i najprimitivnijih savladavanja stvarnosti"[531]. Prema ovakvom kontekstualnom određenju morala, može se zaključiti kako čovjek u toj pradruštvenoj zajednici nije slobodan, nego njime vlada isključivo nagon za preživljavanjem. Ako je tome tako, onda je problematično postojanje onoga što mi danas razumijevamo kao moral u okviru takve zajednice. Drugim riječima, može se zaključiti kako moral ne postoji u pradruštvenoj zajednici, što se potvrđuje tezom da se moral "historijski javlja tek sa klasnim momentom, dakle, sa društvenom podjelom rada"[532].

Društvena podjela rada posljedica je usavršavanja sredstava za proizvodnju, a na temelju količine i mogućnosti raspolaganja materijalnim uvjetima za život dolazi do nastanka klasa unutar društva. U skladu s marksističkom spoznajom teorijom koja podrazumijeva determiniranost društvenim položajem, a ne sviješću, dolazi od ograničenja čovjeka u društvu, tj. do utemeljenja marksističke teorije otuđenja.[533]

Na ovom mjestu Kangrga uvodi pojam ideologija koji upotrebljava pozivajući se na Englesa i njegovo shvaćanje prema kojem je ona uvijek vezana za materijalne uvjete života. Kangrga o ideologiji navodi kako je ona "u naročitoj formi i stupnju sistematizirana društvena svijest"[534]. Povezujući ideologiju sa svim do sada izloženim, Kangrga naglašava kako je čovjek u društvu unaprijed klasno tj. moralno određen. Pri čemu formira tezu o tome kako svako klasno društvo ima svoj moral koji se razlikuje od morala drugog klasnog društva, a po potrebi se i

[530] Ibid., str. 90.
[531] L. cit.
[532] Ibid., str. 90.
[533] Petrović prema Marxu tumači četiri otuđenja: otuđenje proizvoda, otuđenje proizvodnje, otuđenje čovjekove suštine i otuđenje čovjeka od čovjeka. Više Petrović, G. (1965., 1976., 1986.) *Filozofija i marksizam*, str. 98.
[534] Kangrga, M. (1948., 2006.) "O etici", str. 90.

mijenja.[535] Citirajući Kangrgu, navedeno se može reći i na sljedeći način: "Svaka, dakle, ideologija ima etički, klasno ograničeni osnov."[536]

Nadalje, iz odnosa pojedinca i društva proizlazi ono što Kangrga naziva etičkim fenomenom, a na tom mjestu definira etiku kao "odnošenje prema zakonima društva (religija društva)"[537]. Postavljajući tezu o etici kao religiji društva, Kangrga govori u prilog etici kao predmetu sociologije. No, ono što se ovdje može smatrati dvojbenim jest postavka odnošenja čovjeka prema društvu. Čovjek se ne odnosi prema društvu, već se odnosi prema čovjeku ili ljudima koji čine određeno društvo, a u odnosu prema njima slobodan je djelovati u skladu s normama koje su formirane od strane članova društva.

Imajući pred očima ideju besklasnog društva koju zagovora Marx u *Komunističkom manifestu*, Kangrga govori o postojanju razlike između klasnog društva i društva u cjelini. Čovjek u klasnom društvu spoznaje društvo na nepravilan način zbog same podvojenosti klasnog društva (npr. odnos buržuj - proleter). Zbog nemogućnosti spoznavanja "društva u cjelini" čovjek ostaje nedorečen, no ipak putem svijesti može sebe postulirati kao društveno biće te tako može prevladavati svoju spomenutu nedorečenost.[538] U tom kontekstu navedena je vrijednost etike jer je ona "ona izraz njegova [čovjekova] postulata i njezina je vrijednost upravo i jedino u tome, što tretira čovjeka kao društveno biće"[539]. U članka nije jasno naznačeno u kojem trenutku, kako, po čemu i zbog čega čovjek sebe postulira kao društveno biće.

Nadovezujući se na govor o etici i njezinoj vrijednost zbog tretiranja čovjeka kao društvenog bića, Kangrga navodi kako "etičko kao postulat izražava raspon između onoga što čovjek jest i onoga što bi trebao da bude, tj. između pripadanja jednoj klasi i direktno društvena čovjeka"[540]. Kangrga ovdje očito tematizira normativni karakter etike, no nije jasno kako to obrazložiti pomoću jezičnih konstrukcija "pripadanje jednoj klasi" i "direktno društvena čovjeka". Razlog tome jest vrlo oskudno objašnjena terminologija.

Autor članka na ovom mjestu iznosi tzv. pozitivan moment etike u klasnom društvu, naravno ne treba zaboraviti kako je u širem smislu povezana s ideologijom koja posreduje krivom shvaćanju stvarnosti. Naime, u tom rascjepu između tog što *jest* i *trebati* naznačen je

[535] "Moral u jednom klasnom društvu slijedi nužno klasne interese, on je »prisiljen« da se uvija u maglovitu mitološku odjeću, tj. on postaje klasni moral". Ibid., str. 96. "Moral jedne klase propisuje svojim članovima ono, što moral protivničke klase zabranjuje". Ibid., str. 97.
[536] Ibid., str. 91.
[537] L. cit.
[538] "On ne stoji i ne odnosi se direktno prema stvarnosti, pa dakle ni prema samom sebi, nego tek preko svoje klasnodruštvene nužnosti, koja ga primorava da izvrće ono što jest, tj. da izvrće istinu svog života". Ibid., str. 94.
[539] Ibid., str. 92.
[540] L. cit.

izvor ideologije. Iako etika i njezin etički postulat sadrže univerzalan zahtjev, ipak se uz nju vežu negativne konotacije zato što je moral shvaćen kao produkt klasnog društva.

Klasno društvo obilježeno je dehumanizacijom čovjeka, što je jedna od središnjih teza marksizma. Bît dehumanizacije sadržana je u misli kako čovjek "vlastitu društvenu bitnost prebacuje na mrtve stvari".[541] Tako postavljen problem ima posljedice i na shvaćanje onog što se naziva etički fenomen. Naime, navedeno je kako se čovjek u klasnom društvu prema sebi ne odnosi neposredno zbog klasnodruštvene nužnosti, već posredno, a samim tim je navedeno kako se u tom trenutku čovjek prema sebi ne odnosi naučno (sintetičko-racionalno), nego antietički-iracionalno. U nastavku zaključuje kako je bit etičkog fenomena naglašena kroz emotivan odnos čovjeka prema društvu, a prema ovakvom shvaćanju "upravo kao takvo to etičko ima smisao svog postojanja"[542].

Ovim je pokazano kako čovjek nije slobodan u klasnom društvu, a pozivajući se na Hegela, Kangrga zaključuje o slobodi kao spoznaji i posjedovanju samog sebe. S tim u vezi razlikuje dvije vrste spoznaje – normalnu i istinitu nasuprot vrijednosnoj, emotivnoj i etičkoj – koje se međusobno razlikuju. To pokazuje na primjeru odnosa buržuja i proletera. U klasnom društvu buržuja se shvaća kao nekog tko je vrjedniji od proletera zbog svoje moći koja se očituje u klasnom položaju. Kangrga nastavlja da u takvom odnosu nastaje zahtjev za vrijednosnim postuliranjem etičkih i moralnih pojmova koji su kao takvi u suprotnosti s onim što označava kao istinita spoznaja.[543] Ovakva teorijska pozicija u sebi tematizira društvenu tj. klasnu nejednakost ljudi i biva riješena u univerzalnom normativnom zahtjevu za izmjenom postojećeg društva. Kangrga odbacuje korištenje etičkih i moralnih pojmova u ostvarenju besklasnog društva, opisujući ih kao ono što je svojstveno građanskom društvu i filozofiji – tj. buržujima. Njih u konačnici zamjenjuje pojmom revolucije koji nije ništa drugo nego univerzalno normativan zahtjev upućen prije svega proleterima na izmjenu postojećeg svijeta i stvaranje besklasnog društva bez ikakvih antagonizama. Sâm Kangrga govori o prerastanju etike u revoluciju i njenom ozbiljenju[544].

U ovakvom tumačenju moglo bi se postaviti barem hipotetsko pitanje u kojem trenutku bi nekadašnji buržuji izgubili svijest o sebi kao buržujima u jednom takvom društvenom uređenju. Drugim riječima, kada bi i na koji način došlo do brisanja pojmovnih i sadržajnih

[541] Ibid., str. 93.
[542] Ibid., str. 94.
[543] Više ibid., str. 95.
[544] "Međutim, ako revolucija ne može biti *predmet etike* (kao nauke ili posebne filozofijske discipline, a još manje znanosti), etika može *prerasti u revoluciju*, i tu leži njezin jedini i najdublji, upravo *povijesni smisao*." Kangrga, M. (1983., 1989.) *Etika ili revolucija* u: Kangrga, M. (1989.) *Odabrana djela*, sv. 2, Zagreb: Naprijed, str. 17.

razlika o buržujima i proleterima u njihovim svijestima na pragu ili već u samom besklasnom društvu. Zapravo, može li se uopće promijeniti ljudska narav i govoriti uopće o jednakosti ljudi na takav način?

Praksisovci su polagali nadu u budućnost i neprestanu promjenu postojećeg u čemu dolazi do izražaja kod Hegela prisutan, a kasnije i kod marksista, dijalektički zakon prijelaza kvantitete u kvalitetu. No, ako bismo i pristali uz njihovo eksplicitno odbacivanje mogućnosti utemeljenja etike kao filozofske discipline, postavlja se pitanje kako bi se bez načela i kriterija trebao urediti bolji i humaniji svijet.

3. 2. Shvaćanje etike kao nauke

Određujući bît etičkog problema Kangrga implicitno navodi kako je etika nauka i kao takva je sintetička i racionalna. Stavljajući upotrebu pojam nauka u jezični kontekst vremena članka "O etici" i usporedbom njegova korištenja tog pojma i nakon više od pola stoljeća, jasno je da ne odstupa od etike kao nauke. Međutim, u svojim počecima bavljenja etičkim problemom Kangrga nije inzistirao odmah na jezičnoj razlici između pojmova nauka i znanost.

Kangrga je u glavnom i najvažnijem djelu *Etika* sažeo svu filozofsku tematiku kojom se tijekom godina bavio i teze koje je zastupao. Zbog toga on svoju *Etiku* ne shvaća samo kao udžbenik filozofske discipline, nego izlaganje jednog kritičkog etičkog sustava. Spomenutu knjigu Kangrga je objavio u spomen "najvećem etičaru svih vremena Immanuelu Kantu". Kantovu etiku smatra klasičnim oblikom etike i filozofsko-povijesnim kriterijem etičkog kao takvog. U istom tom smislu, povijesno-filozofijskom, Kangrga smatra da je poslije Kanta nemoguća "bilo kakva etika kao etika"[545], a njegov doprinos vidi u zasnivanju etike "izvan okvira tzv. empirijske sfere" i mogućnosti postavljanja pitanja o čovjekovoj slobodi.[546] Kangrga određuje klasični oblik etike kao apsolutnu suprotnost bitka i trebanja, čime ujedno i kritički nastupa prema Kantovoj etici. Kangrga o tome točno kaže:

> Jer ono što tek treba da bude, to još nije, pa je biti čovjek ili biti slobodan ili biti moralan ili moralna osoba ili biti ličnost ili biti moralno djelatan (što su ovdje identični izrazi) za Kanta *samo postulat praktičkog uma, a ne postojeća zbilja ili već realnost*.[547]

---

[545] Kangrga, M. (1966., 1989.) *Etika i sloboda* u: Kangrga, M. (1989.) *Odabrana djela*, sv. 1, Zagreb: Naprijed, str. 307.

[546] "Ako se bilo čemu već unaprijed prida atribut dobra ili najvišeg dobra, što se onda dakako i teorijski dade odrediti, onda je i čovjekova moralna djelatnost *već unaprijed određena* kao takva, pa se principi moralnog djelovanja, to jest sâm praktični um, stavljaju u zavisnost od nečega drugoga izvan njega, što je već dano i određeno. Prema tome, kada čovjek djeluje moralno, onda ne bi djelovao po sebi samome, nego određen po nečemu drugome, što bi bilo u očitoj *suprotnosti* s idejom slobode." Ibid., str. 301.

[547] Ibid., str. 303.

Nastavno na to Kangrga se poziva na Hegela te Kantu predbacuje shvaćanje postulata kao loše ili tamne beskonačnosti.[548] Naposljetku, Kangrga istupa protiv svođenja onoga što smatra revolucionarnim smislom Marxove misli na gotov etički sistem postojećih vrijednosti. Time ujedno kritizira sve one koji slijede filozofsku tradiciju, tj. one koji ostaju u okvirima građanske filozofije.[549]

U predgovoru svoje *Etike* Kangrga navodi kako mu je motiv i poticaj za pisanje knjige bila tzv. renesansa etike u Europi i SAD-u, koja je usmjerena na rješavanje ključnih problema, što sam Kangrga smatra promašenim u praktičnom i teorijskom smislu. Za razliku od članka gdje je etiku u početku odredio kao teoriju morala, u *Etici* govori kako je ona "nauka o ćudoređu, o onome običajnosnome, moralnome (lat. mos, mores - običaji), grč. *etikos* tj. o *ethosu* i *polisu* (ethos – obitavalište, prebivalište, ali i način života, tj. jedan od oblika života u zajednici), tj. tzv. *praktična filozofija* (spoznaja)"[550].

Kangrga naglašava da se radi o smislenoj i sadržajnoj razlici između pojmova nauka i znanost koju utemeljuje u razlici između njemačkih pojmova *Lehre* i *Wissenschaft*. Pod prvim razumijeva naučavanje nečega, odnosno naučava nešto što bi čovjek trebao postati.[551] Kao primjer navodi kršćansku vjeru i vjeronauk, u prilog čemu navodi da "Isus Krist nije bio znanstvenik, nego je naučavao svoju vjeru"[552]. S druge strane, tvrdi da etika nije znanost jer "ne postoji i ne može postojati *znanost* o onome što treba da bude, pa tu uostalom leži ne samo

[548] "Čovjek u Kanta postaje naime moralna osoba ne samo time što se njegova djelatnost pretvara u isključivo moralnu djelatnost – što je općenito uzevši već jedna povijesno pozitivna izborena pozicija, ukoliko je ovdje uopće riječ *o čovjekovoj djelatnosti* (pa bilo ona i moralna, ali je ipak zamišljena kao *ljudski autonomna*, koja dakle sama utemeljuje i postavlja područje i horizont svoje, moralne djelatnosti) – nego i zato *što je određen kao kreatura*, kao stvor, stvorenje (po bogu ili višem biću u svakom slučaju!), kojemu je kao ograničenom biću omogućeno da se samo u beskonačnost približava primjerenosti moralnom zakonu, tj. svetosti kao savršenstvu, u čemu se bog kao najviše biće već nalazi u svojoj egzistenciji, a čovjek je može samo beskonačno (s utješljivom nadom koja se ne da dokazati) – *postulirati!* Kangrga, M. (1963., 1980., 1989.) *Etički problem u djelu Karla Marxa*, str. 47.

[549] Kangrgina teorijska pozicija kao praksisovca biva potvrđena i u ovom kontekstu. U tom smjeru možemo tumačiti iduće njegove rečenice: "Jer čisti bitak kao puko *jest*, da bi uopće bio nešto, tek *treba da* to bude i postane, a obje *jest moguće* već ili tek po čovjekovu djelu kao mogućnosti, dakle po samom *čovjekovu bitku ili praksi*. [...] Samo kada se bitak kao čisto jest, bivajući negiran, ukinut i izmijenjen, djelatno-smisleno pretvara u čovječji bitak, što znači kada je posrijedi *zbivanje bitka kao čovjekova djela u mediumu povijesnog, dakle same povijesne prakse*, postavljeni su temelji i otvoreni putevi mogućnosti, dakle da zbiljski realno *bude i drugačije nego što jest*. Tada više nije i ne može da bude posrijedi pitanje o mogućnosti koja bi se onda u etičkom samo postulirala kao opća pretpostavka slobode, a u teorijskom tražila i nalazila već u samom biću kao danom u vidu jedne ontologijske ili metafizičke kategorije bića, nego je posrijedi pitanje čovjekova *djela kao mogućnosti, dakle pitanje prakse kao slobode*. Jer upravo ta *praksa jest mogućnost slobode*." Kangrga, M. (1966., 1989.) *Etika i sloboda*, str. 360s.

[550] Kangrga, M. (2004.) *Etika*, str. 19.

[551] *Ibid*., str. 24. "*Lehre, a ne Wissenschaft* = znanost, jer to bi protivurječilo čitavoj Kantovoj filozofskoj poziciji, dakle upravo njegovu uvjerenju o nemogućnosti znanstveno-teorijskog utemeljenja i »dokazivanja« slobode, koja zato postaje *samo postulat* praktičkog uma." Kangrga, M. (1983., 1989.) *Etika ili revolucija*, str. 57.

[552] Kangrga, M. (2004.) *Etika*, str. 19.

teškoća teorijskog utemeljenja etike, nego i bitno proturječje u njoj samoj"[553]. Dakle, Kangrga ponavlja teze s početka 60-ih godina, što se potvrđuje i u nastavku.

Kangrga je cjelokupni etički sustav izgradio na pojmovima (biti i trebati) koje je tematizirao u svom prvom članku govoreći o marksističkom stavu prema etičkom fenomenu, odnosno etici. Drugim riječima, u marksističkoj strukturi klasnog društva naznačeno je što čovjek jest, a istovremeno ono što bi trebao biti, a takva dijalektika poslužila mu je za formiranje onoga što naziva nauk o etici za kojeg nalazi utemeljenje i u Kantovoj etici.[554]

Etika ne propovijeda što je potrebno učiniti sada i ovdje jer kada bi to bila njezina zadaća, tada bi u pitanje bila dovedena konkretna ljudska odluka da nešto čini ili ne čini, tj. pod znak pitanja stavljena bi bila ljudska sloboda. S druge strane, moral se odnosi na konkretan oblik ljudske slobode, koji biva shvaćen na temelju društvenih normi ponašanja. Moral se odnosi na čovjekovu konkretnost u vremensko-prostornoj egzistenciji iz koje proizlazi njegova mogućnosti djelovanja prema ili protiv neke norme, slijedom čega njegovo djelovanje biva označeno kao moralno ili nemoralno. Pristupajući tematiziranju moralnog fenomena, odnosno moralnog djelovanja, zalazimo u granice etike na način da promatramo moralno djelovanje u skladu s opće prihvaćenim ili poželjnim normama ponašanja (moralnim načelima). Govor o moralnom djelovanju pod vidikom moralnih načela označava teoretiziranje morala, a ukoliko uzmemo najelementarniju definiciju etike kao teorije morala, tada zapravo govorimo o etici. Na etičkoj razini ne govori se više o rješavanju konkretne situacije u kojoj se čovjek nalazi, već se na teoretskoj razini promatra odnos moralnog djelovanja i moralnog načela, a zaključci imaju oblik općih iskaza zbog kojih etika nije ništa drugo nego znanost.

Drugi dio Kangrgine definicije etike uključuje sadržaj grčkih pojmova *ἔθος* i *ἦθος*, koji upućuju na običaje i način života u okviru određene zajednice čime ne odstupa od filozofske tradicije. Na kraju zaključuje kako je etika praktična filozofija odnosno praktična spoznaja. Ovaj dio definicije prihvatljiv je uz napomenu da zadaća etike nije primarna spoznaja moralnog djelovanja, već spoznaja u smislu opravdanja moralnog djelovanja. Na moralnoj razini vrednuje se djelovanje kako moralno ili nemoralno, naravno pod vidikom moralnih načela.

U djelu *Etika* Kangrga jedno poglavlje naziva "Etika kao nauka", a u njemu govori o Aristotelovoj etici vrline i tzv. modernoj etici koja svoje temelje ima u Kantovoj filozofiji. Zaključuje kako etika vrline završava u politici "kao osnova ili upućivanje u dobro upravljanje

[553] L. cit.

[554] "Stoga – dosljedan samome sebi kako u postavljanju etičkog problema, tako i u određenju predmeta *etike kao nauke* ističe Kant već na samome početku svoga spisa *Osnov metafizike ćudoređa* poznati stav što čini okosnicu čitavog njegovog etičkog istraživanja". L. cit.

(vladanje) državom, a nova, moderna etika [...] po svojoj je bitnoj usmjerenosti i pravom smislu – *put u revoluciju* kao bitnu promjenu svijeta i života u njemu (kao pukom postojećem)"[555]. Zalažući se za promjenu svijeta i života u njemu, Kangrga misaono polazi od imperativa Marxove 11. teze o Feuerbachu, što eksplicitno potvrđuje kada tvrdi da Marxu nije išao za utemeljenjem etike, već je želio uspostaviti jedan humaniji svijet.[556]

Pretpostavljajući potrebu uspostave humanijeg svijeta znači jednostavan zaključak kako ne živimo u takvom svijetu. Kangrga je takav stav imao u početku svog akademskog djelovanja, a i na kraju svog života, a što potvrđuje sljedećim riječima: " ... kroz čitavu historiju *moral* [se] pojavljuje i prakticira zapravo kao način života primjeren postojećemu i njegovo *posvećenje*, ostajući tako unutar njegovih vlastitih pretpostavki (čime ostaje u pravom smislu *ideologija*)"[557]. Ova tvrdnja zapravo potvrđuje tezu o klasnom moralu koju je iznio u svom prvom članku "O etici".

3. 3. O (ne)mogućnosti normativne marksističke etike

Na početku svoje knjige *Etički problem u djelu Karla Marxa* Kangrga spominje dva pristupa u problematiziranju etičkog kod Marxa. Prvi je išao za upotpunjavanjem Marxovih stajališta s Kantovom etikom i povezuje se K. Kautskyim, G. V. Plehanovom, F. Mehringom etc. S druge strane, Kangrga ukazuje na onaj pristup koji utemeljuje normativnu marksističku etiku polazeći od Marxovih tekstova. Kao glavnog predstavnika ovog pristupa navodi poljskog marksističkog filozofa Mareka Fritzhanda (1913-1992). U nastavku je riječ o Kangrginom odbacivanju Fritzhandove argumentacije zato što se ranije navedeno o Kangrginom shvaćanju etičkog problema može shvatiti kao kritika tog pristupa. U uvodu spomenute knjige Kangrga je to rekao na sljedeći način: "[...] autor [Kangrga] smatra da nije potrebno, a ne bi bilo ni interesantno, upuštati se ovdje u bilo kakvo raspravljanje o toj temi, kako bi se pokazao rečeni promašaj već u samom pristupu k problematiziranju Marxova stava spram etičkog fenomena".[558]

Fritzhand je 1961. godine objavio djelo pod nazivom *Myśl etyczna młodego Marka* (II. izdanje 1978. godine), a koje je u tadašnjoj SFRJ prevedeno i objavljeno 1966. godine pod nazivom *Etička misao mladog Marksa*. U uvodnoj riječi filozofa Vuke Pavićevića (1914-1978),

[555] Ibid., str. 36.
[556] Usp. ibid., str. 351.
[557] Ibid., str. 36. Vidi ibid., str. 56s.
[558] Kangrga, M. (1963., 1980., 1989.) *Etički problem u djelu Karla Marxa*, str. 16.

Fritzhand je predstavljen kao "profesor etike na Filozofskom fakultetu u Varšavi, [te kao] nesumnjivo afirmisan marksistički etičar i prijatelj naše zemlje, koju je posećivao još kao pukovnik Poljske oslobodilačke armije i kasnije kao profesor etike"[559]. Prema bazama podataka i katalozima Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu te Knjižnice grada Zagreba, radi se o jedinoj dostupnoj knjizi spomenutog autora na području Republike Hrvatske, što svakako vodi k zaključku kako je to ujedno i jedino prevedeno autorovo djelo na prostorima bivše SFRJ do današnjih dana.[560] Radi se svakako o kuriozitetu, posebno ako se zna kako su drugi marksistički autori prevođeni, a kao primjer možemo navesti, iako se svakako može izreći dosta prigovora na usporedbu, niz prijevoda djela iz opusa njemačkog-američkog filozofa i psihologa Ericha Fromma (1900-1980). U Grlićevom *Leksikonu filozofa* Marek Fritzhand je predstavljen kao filozof koji je pokušao sistematizirati i rekonstruirati Marxovu normativnu etiku pomoću temeljnih kategorija iz tradicionalne etike.

U Fritzhandovoj knjizi središnja teza odnosi se na postajanje normativne etike u djelima Karla Marxa objavljenim do uključno 1848. godine, do kada je Marx svjesno i neposredno izložio vlastiti moralni sistem u svojim spisima objavljenim do spomenute godine.[561] Naime, navedeni opus obuhvaća Marxova doktorska disertacija na temu *Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode* (promovirao je u Jeni 15. travnja 1841. godine), zatim spis *O židovskom pitanju* (1844.), *Prilog kritici Hegelove filozofije prava* (1844.), *Sveta obitelj ili kritika kritičke kritike* (1845.), *Teze o Feuerbachu* (1845, a objavljene posthumno 1926.), *Njemačka ideologija* (1845., a objavljene posthumno 1932.), *Bijeda filozofije* (1847.) te *Manifest komunističke partije* (1848.).

Fritzhand je svoje autorsko djelo podijelio u sedam poglavlja koje čine tri tematske cjeline.[562] U prvoj cjelini nastoji prikazati Marxovu normativnu etiku u užem smislu, koji se odnosi na sustav moralnih sudova i normi. Drugi tematski krug odnosi se na etološke postavke[563] Marxova stvaralaštva, kao i određena pitanja normativne etike u širem smislu, koja uključuje pitanja poput slobodne volje, moralne odgovornosti etc. U posljednjoj cjelini

[559] Frichand, M. (1966.) *Etička misao mladog Marksa*, Beograd: Nolit; str. 13.

[560] Prema podacima dostupnim na Internetu, Fritzhand je autor sljedećih knjiga: *Człowiek, humanizm, moralność. Ze studiów nad Marksem* (1961.); *Myśl etyczna młodego Marksa* (1961.); *W kręgu etyki marksistowskiej. Szkice i polemiki etyczne* (1966.); *Główne zagadnienia i kierunki metaetyki. O metaetyce, intuicjonizmie i emotywizmie* (1970.); *O niektórych właściwościach etyki marksistowskiej* (1974.); *Wartości a fakty* (1982.); *Aktualność spuścizny etycznej Lenina* (1987.) i *Etyka. Pisma wybrane* (1990). Vidi http://pl.wikipedia.org/wiki/Marek_Fritzhand, stranica je posjećena u srpnju 2017. godine.

[561] Usp. ibid., str. 19.

[562] Usp. ibid., str. 32s.

[563] U biologiji je etologija disciplina koja se bavi poredbenim i fiziološkim istraživanjem ponašanja, dok se u gore spomenutom smislu može razumijeti kao istraživanje ponašanja ljudi pod vidikom običaja i oblika ponašanja pojedinaca i naroda.

tematizira odnos teorije i etike u spomenutom filozofskom opusu, a u okviru koje zaključuje kako ne postoji odstupanje u shvaćanju normativne etike između tzv. ranijih djela Karla Marxa i njegovog kasnijeg stvaralaštva.[564]

U cijelom djelu stavlja naglasak na normativan sadržaj Marxove misli jer je mišljenja kako su etološki momenti dobro razrađeni, a osim toga "nisu najvažniji u sporu o odnosu marksizma prema etici, niti za samu razradu marksističke etike".[565]

Polazeći od toga kako se najvažnije pitanje normativne etike odnosi na aksiološko (vrijednosno) načelo prema kojemu se donose moralni sudovi, Fritzhand tvrdi da je čovjek i njegovo dobro najviša vrijednost koja je činila osnovicu Marxova moralnog sustava. Uspostavljajući ovakvu tezu autor se poziva na Marxovu kritiku religije u duhu L. Feuerbacha (1804-1872). "Kritika religije završava učenjem da je *čovjek najviše biće za čovjeka*, dakle, *kategoričkim imperativom*: *da se sruše svi odnosi* u kojima je čovjek poniženo, ugnjeteno, napušteno, prezreno biće, odnosi, koji se ne mogu opisati nego uzvikom jednog Francuza prilikom projektiranja poreza za pse: jadni psi! S vama žele postupati kao s ljudima!"[566]

Obrazlažući svoju tezu Fritzhand navodi da je čovjek najviša vrijednost u "smislu konačnog *cilja* po sebi, a to znači u smislu *zadatka*"[567]. Navedeno uključuje jednu dinamiku odnosa među ljudima, gdje čovjek nije sredstvo za ostvarivanje cilja, već je čovjek najviša vrijednost koja daje smisao i smjernice u svakom djelovanju. Osim toga, pod zadatkom podrazumijeva ustrajanje u neprestanom poboljšavanju položaja čovjeka jer smatra kako postoji jaz između onoga kako jest i onoga što bi trebalo biti.[568] Samim tim implicitno pristaje uz drugi dio Marxove 11. teze o Feuerbachu koja poziva na promjenu svijeta u kojem prevladavaju nehumani uvjeti. Ovakvo shvaćanje primjenjivo je na svako društveno uređenje u kojem vladaju nehumani uvjeti, a bit će aktualno sve do onoga trenutka dok se takvi uvjeti potpuno ne iskorijene. Ovo se može shvatiti kao neizbježna kritika postojećeg stanja pod vidikom morala. No, ako ta kritika ne uključuje i humani način promjena nehumanih odnosa, tj. realno osmišljenu pravičnu proceduru promjene, onda može ostati čista utopija. Npr. za rješavanje gladi u Africi nije dostatan uvid da je nehumano to što ljudi gladuju i to ne svojom vlastitom krivicom.

---

[564] Vidi ibid., str. 272.
[565] Ibid., str. 21.
[566] Marx, K., Engles, E. (1953., 1960., 1967. [...], 1989.) *Rani radovi*, str. 99 [iz "Priloga kritici Hegelove filozofije prava", op.].
[567] Frichand, M. (1966.) *Etička misao mladog Marksa*, str. 54.
[568] "Prema tome, tretiranje čoveka kao najviše vrednosti ne znači odobravanje dotadašnjeg čovekovog lika daleko od toga kakav treba da bude s obzirom na svoj aksiološki rang, da je njegova egzistencija suprotna onoj koja mu pripada kao najvišoj vrednosti." L. cit.

Stoga je razumljivo kada Fritzhand tumači Marxovu misao kao filozofiju koja nije samo pogled na svijet, nego i pogled na život, tj. praktično-etička refleksija.[569] Na temelju ovoga možemo zaključiti kako obojica ne suprotstavljaju teoriju praksi, niti obratno, što se u ovom trenutku čini kao trivijalan zaključak, no kasnije će dobiti na značenju jer će upravo Milan Kangrga na temelju kritike pozitivizma suprotstaviti teoriju i praksu, što će dalje formirati njegovu tezu oko mogućnosti postojanja Marxove normativne etike, tj. normativne etike uopće.

Upravo kroz jedinstvo teorije i prakse, odnosno kroz jedinstvo pogleda na svijet i život, Fritzhand izražava imperativ "budi čovjek" jer smatra kako se upravo kroz njega izražava bit Marxova normativnog sustava. Naravno, pri tome ne dovodi u pitanje njihovu rodnu pripadnost, nego se naglašava normativan sadržaj. Istovremeno, autor ističe kako "Marks ne odvaja jedno od drugoga, deskriptivno i normativno shvatanje čoveka"[570], iako se u ovom kontekstu ona preklapaju, stoga nastavlja kako se imperativ *biti čovjek* preklapa s načinom života koji je dostojan čovjeka u skladu s određenim idealom čovjeka. Na temu ideala čovjeka Fritzhand navodi kako se Marxov ideal čovjeka nalazi iznad svakog egoizma, ali i altruizma.[571]

Govoreći o Marxovom idealu čovjeka, Fritzhand u istom poglavlju nastavlja govor o Marxovom idealu društva. On se očituje u komunističkom društvenom uređenju. Marx i Engels razlikuju nekoliko stadija razvoja materijalnih uvjeta koji utječu na društveni poredak, polazeći od primitivnog komunizma, zatim robovlasničkog društva, feudalizma i kapitalizma te na koncu socijalizma i komunizma. Komunističko društveno uređenje obilježava ukidanje privatnog vlasništva, odnosno besklasno društvo, a kao takvo njemu treba težiti i svojim djelovanjem stvarati uvjete za njegovo ostvarenje u budućnosti. Na temelju dosad iznesenog proizlazi zaključak kako jedan etički sustava nužno utječe na oblikovanje društvenog (političkog) uređenja.

Fritzhand tvrdi kako je Marx izgradio etički sustav vrijednosti i utemeljio ga prije nego što se opredijelio na socijalizam, što tumači na način da zbog toga Marx zagovara socijalističko društveno uređenje.[572] U skladu s tim autor navodi da su načelo samoostvarenja i načelo podruštvljenja dva najopćenitija Marxova etička načela, koja su neodvojiva jedan od drugog, a kao takva razumijevaju se u ranije spomenutom imperativu *budi čovjek*. Prvo načelo određeno je kao "*pravo* [i obveza] svakog čoveka na svestran razvitak svoji snaga i sposobnosti, na

[569] Usp. ibid., 59.
[570] Ibid., str. 75.
[571] "Iznad alternative: egoizam ili altruizam stoji stav »ljudskog čoveka«, stav koji se izražava kroz osećanje dobra ostalih ljudi kao vlastitog dobra, a koji je tuđ svim pregradama i suprotnostima među ljudima." Ibid., str. 125.
[572] Usp. ibid., str. 52.

potpuno zadovoljavanje svojih potreba i želja"[573]. Odbacuje mogućnost da se načelo samoostvarenja shvati individualistički ili egoistički jer je usko povezano s drugim spomenutim načelom koje shvaća kao obvezu svakog od nas da se svojim pravom na samoostvarenje "*bez zaštite po druge ljude,* kako se razvijanjem vlastitih snaga i talenata, i zadovoljavanjem svojih potreba i želja, ni u čemu ne bi narušavala prava ostalih ljudi na samoostvarivanje".[574]

Navedena načela predstavljaju teorijske naputke za djelovanje u skladu s imperativom "budi čovjek" što se ponovno može tumačiti kao jedinstvo teorijskog i praktičnog pogleda na svijet i život. Osim toga, Fritzhand smatra spomenuta načela najopćenitijim, što u kontekstu njegove misli znači da ona vrijede u socijalizmu, ali će isto tako biti aktualna u komunističkom društvenom uređenju. Zapravo radi se o univerzalnim načelima čiji je sadržaj već ranije poznat u filozofskoj tradiciji, a ovako protumačena nedvojbeno upućuju na etički sadržaj Marxovog sustava u kojem čovjek predstavlja najvišu vrijednost, ali i mjerilo vrijednosti drugih bića i stvari.

Pored navedena dva načela, Fritzhand ističe načelo klasne borbe i proleterske revolucije kao načelo Marxova etičkog sustava, koje je "važno samo za njegovu etiku za danas"[575], odnosno za uspostavu komunističkog društvenog uređenja, gdje će navedeno načelo tada postati suvišno. Fritzhand načelo klasne borbe i proleterske revolucije stavlja uz bok prethodnim načelima, s iznimkom njegovo valjanja u komunizmu jer tada postaje suvišan. Stoga ono nema karakter univerzalnosti u smislu bezvremenskog moralno obveznog načela, ali je ključan za ostvarenje besklasnog društva. Problematičnost Fritzhandove sintagme "etika za danas" nalazi se u otvaranju prostora za relativiziranje etičkih načela, tj. ona u određenom trenutku mogu izgubiti svoj univerzalan značaj te tako postati predmetom manipulacija.

Sva tri načela sadržavaju naglašenu dužnost čovjeka da doprinosi izgradnji ideala čovjeka i društva, bilo da je ona izražena *implicite* ili *explicite*. Stoga ne iznenađuje što je Fritzhand mišljenja kako je Marxov etički sustav zapravo etika povijesne odgovornosti.[576] Na temelju navedenog, nije pogrešno Fritzhandovu filozofsku misao razumijevati kroz tradiciju deontološke etike čije je temelje postavio I. Kant.

Kao što je ranije već rečeno, Fritzhand je objavio 1961. godine knjigu *Etička misao mladog Marxa,* a nakon pet godina prevedena je i objavljena u izdanju nakladničke kuće Nolit

[573] Ibid., str. 76.
[574] Ibid., str. 79.
[575] Ibid., str. 32. "To je moralni postulat aktivnog angažovanja u klasnoj borbi protiv nečovečnosti kapitalističkog društvenog uređenja, a za ljudski, komunistički društveni poredak. To je imperativ od kojeg se ne sme izvući nijedan čovek koji ostale ljude tretira kao najviše vrednosti života, koji dosledno želi da u odnosima između ljudi trijumfuju dobro i moralnost." Ibid., str. 155.
[576] Vidi ibid., str. 247.

u Beogradu. S druge strane, Milan Kangrga je 26.05.1961. godine obranio doktorsku disertaciju *Etički problem u djelu Karla Marxa* pod komisijom sastavljenom od V. Filipovića, P. Vranickog i G. Petrovića, a koja je potom 1963. godine i prvi put objavljena.

Godinu dana nakon objavljivanja prijevoda Fritzhandove knjige u bivšoj SFRJ, Kangrga je objavio svojevrsnu recenziju spomenute knjige u članku pod nazivom "Etička misao mladog Marxa" u časopisu *Praxis* i koja je ponovno tiskana u okviru njegove knjige *Filozofske rasprave* objavljene 2008. godine u Zagrebu, s malim promjena koje zaoštravaju retoriku. Na navedeni članaka se poziva i u svojoj knjizi *Etika* tematizirajući odnos marksizma i etike, gdje navodi: "Marxu (i nakon Hegela!) nije bilo stalo do uspostavljanja jedne (»bolje«, tzv. socijalističke ili čak humanističke) *etike*, tobože u ime nekog »novog humanizma«, nego do uspostavljanja jednog *humanijeg svijeta* u samoj zbilji!"[577]

Kangrga je mišljenja kako ne postoji nešto što bi se moglo nazvati marksističkom etikom, a one koji zastupaju tezu o postojanju marksističke etike ovaj put dijeli u tri skupine.[578] Prema tome, prva skupina smatra kako je Marxova znanstvena pozicija jednostrana zbog čega je treba dograditi Kantovom etikom. Druga skupina smatra kako se revolucionarnost Marxove misli stoji u marksističkoj etici koju treba izgraditi. Prema Kangrgi, Fritzhand ide trećim putem koji se sastoji u tome da se u Marxovim radovima pronađu etički stavovi i na njima uspostavi normativna etika. Na ovom mjestu Kangrga implicitno odbacuje mogućnost postojanja normativne marksističke etika, no njegov je stav da zapravo ne postoji uopće normativna etika.

Kangrga je mišljenja kako je Fritzhand napisao knjigu u duhu kritičkog postavljanja prema staljinizmu, pri čemu nije zauzeo kritički stav prema tome što je shvatljivo s obzirom da filozofska grupa *Praxis* u svojim temeljima ima usađeno kritičko odbacivanje marksizma koji proizlazi iz tvz. staljinističke tradicije. Na što je naravno utjecala povijesno-političko situacija između tadašnje SSSR i SFRJ.

U svojem članku Kangrga stavlja naglasak na dva prigovora na temelju kojih odbacuje Fritzhandove teze o utemeljenje normativne marksističke etike, Prije svega, prigovor je upućen na to što nije dovoljno ili čak uopće tematiziran odnos i utjecaj G. W. F. Hegela na Marxa. Stoga se navodi da je najbitnije, tj. da je najveća pogreška "neuvažavanje dijalektičko-povijesnog puta i toka Marxova mišljenja, pri čemu i sâm Hegel u čitavu djelu biva zapravo –

[577] Kangrga, M. (2004.) *Etika*, str. 351.

[578] Vidi Kangrga, M. (1969.) "Marek Frichand. Etička misao mladog Marxa", *Praxis*, sv. 4 (1-2): str. 201. Isti članak objavljen je u Kangrginim *Filozofskim raspravama* iz 2008. godine. Ta verzija je malo stilski uređena, no sadržajem odgovara prvotnoj verziji.

odstranjen kao *suvišan*"[579]. Osim toga, u podnožnoj zabilješci uz navedeni tekst ističe kako u cijeloj knjizi ne postoji niti jedan citat iz Hegelovih djela, što nije dakako presudno, čime *implicite* tvrdi kako Fritzhand ne poznaje Hegelovu etičku problematiku.[580] Uistinu, Fritzhand ne citira Hegela u spomenutom djelu, što ne znači nužno da ne poznaje tematiku, a što upravo tvrdi sâm Kangrga. Osim toga, Fritzhand je do 1990. godine izdao nekoliko knjiga na temu marksističke etike, no Kangrga se u svojem dotadašnjem, ali i kasnijem radu, nije više osvrtao na njegovu filozofsku misao. Razlog vjerojatno leži u činjenici što je samo jedna Fritzhandova knjiga bila prevedena. Ipak, ako Fritzhand nije direktno navodio Hegelova djela, ne znači da nije poznavao misao i problematiku Hegelova djela. Upravo suprotno, a o tome Fritzhand kaže:

> Ipak, Marksova etika, i pored izvesnih zajedničkih crta s Hegelovom, predstavlja – usprkos Plengeu – jednu etiku sasvim drugačijeg kroja. Ona je oslobođena od metafizičkih opterećenosti Hegelove etike, koja se – kako ja smatram – samo uz najveće napore i na ogroman uštrb istorijskog značaja ljudske aktivnosti može nekako pomiriti sa njegovom teorijom istorije. Marksova etika ne zna za te teškoće i ta odricanja, jer za Marksa ne postoji u istoriji nikakav drugi subjekt izvan čoveka niti ikakvi drugi ciljevi izvan ljudskih ciljeva.[581]

U okviru ovoga treba se spomenuti filozofski odnos Marxa i Hegela jer veza postoji u najmanju ruku zato što i sam Marx često puta naglašava kako se bavio Hegelovom filozofijom. No, ono što Kangrga često ne uzima dovoljno u obzir da je Hegel idealist, a Marx materijalist. To upućuje na fundamentalno drugačiju filozofsku tradiciju u rješavanju glavnih filozofskih problema. O tome svjedoči i sam Marx pišući pismo o njemačkom filozofu Karlu Eugenu Dühringu (1833-1921) upućeno njemačkom intelektualcu Ludwigu Kugelmannu (1828-1902). U njemu Marx govori: "On [Dühring] vrlo dobro zna da moja metoda razvijanja *nije* Hegelova budući da sam ja materijalist, a Hegel idealist. Hegelova dijalektika je osnovna forma svake dijalektike, ali samo *nakon* skidanja njezine mistične forme, i to upravo razlikuje *moju metodu*."[582]

Osim toga, Kangrgino tumačenje Fritzhandove knjige nije u skladu s duhom filozofije prakse koja je naglašena u članku Gaje Petrovića "Čemu Praxis", a koji predstavlja programsko utemeljenje samog pravca unutar marksističke tradicije. Naime, Petrović navodi kako je potrebna obnova i razvoj Marxove filozofske misli, što Fritzhand čini vodeći se vizijom

[579] Kangrga, M. (2008.) "Etička misao mladog Marxa", str. 114. Taj isti tekst u časopisu glasi: "[...] najvažnije i najodlučnije u svemu tome [je] nerespektiranje dijalektike Marxove misli, pri čemu i sam Hegel prolazi veoma loše." Kangrga, M. (1967.) "Etička misao mladog Marxa", str. 201.

[580] "Hegelovi bi tekstovi upravo o *etičkom problemu* mogli biti autoru o neprocjenjive koristi već pri samom postavljanju svog »etičkog problema« i namjere da »konstituira jednu normativnu etiku« – u Marxovo o ime." Ibid., str. 202.

[581] Fritzhand, M. (1966.) *Etička misao mladog Marksa*, str. 237.

[582] Rubel, M. (1976.) *Kronika Marxova života*, Zagreb: Školska knjiga, str. 96.

humanističkog svijeta. Očito se radi o pristupu marksističkoj filozofskoj tradiciji iz dva različita kuta gledanja, koja nužno isključuju jedan drugog što je očito kroz njihove teze o (ne)postojanju marksističke normativne etike.

Također, Kangrga ističe da kod Fritzhanda teorija i praksa nisu jednako shvaćeni, pri čemu smatra kako Marx biva razumljen od strane Frizhanda različito kao teoretičar, a različito kao etičar.[583] Je li tome tako možemo sami zaključiti iz jednog od gornjih navoda, a mišljenja sam kako je Kangrga u krivu jer u Fritzhanovu imperativu *budi čovjek* nije suprotstavljena teorija nasuprot prakse, niti obratno.

Drugi prigovor upućen je na odnos prema pozitivizmu, tj. građanskom društvu (klasi) koja ga zastupa i širi. Naime, cjelokupno shvaćanje etike i etičkih problema Kangrga započinje kritikom pozitivizma, zbog čega etici dokida znanstvenost, zastupajući da je etika - nauka. Na temelju prijevoda teksta Fritzhandove knjige proizlazi kako i on sâm shvaća etiku kao nauku, no zapravo je riječ o tadašnjem jezičnom standardu jer sadržajno njegovo određenje Kangrga kritizira kao znanstveno shvaćanje etike, odnosno značenje etike koje svoje temelje ima u pozitivističkoj tradiciji. Naime, prijevod Fritzhandova teksta glasi:

> To je dakle, naučna etika, zato što naučnost etike ne počiva i ne može počivati na tome da iz nje eliminišu ocenjivački sudovi ili pak na tome da se oni izvode iz čisto logičkim putem isključivo iz teoretskih sudova.[584]

Po mišljenju Kangrge, upravo indikativni i vrijednosni sudovi proizlaze iz pozitivističke tradicije, ali i liberalističke tradicije, zbog čega zaključuje na tu temu: "Sve navedene autorove teze rođene su u misaonom krilu čistog pozitivizma." U verziji rada objavljenoj 2009. godine, ovaj citat ne završava s točkom, nego se nastavlja riječima: "a da on to nipošto ne primjećuje![585]".

Kao kuriozitet može se istaknuti kako se Kangrga u članku nije osvrnuo na Fritzhandovu zamjedbu da se je Marx *Ekonomsko-filozofskim rukopisima* iz 1844. godine vodio mišlju da napiše knjigu o etičkoj problematici. Postojanje Marxove namjere za pisanje knjige s etičkom tematikom ne govori mnogo u prilog tezi samoga Kangrge jer upućuje na činjenicu da je Marx u svom stvaralaštvu imao osjećaj za etičku problematiku, a što tvrdi Fritzhand.[586]

---

[583] Kangrga, M. (1969.) "Marek Frichand. Etička misao mladog Marxa", str. 202.

[584] Frichand, M. (1966.) *Etička misao mladog Marksa*, str. 268.

[585] Kangrga, M. (1966.) "Etička misao mladog Marxa", str. 205. Kangrga, M. (2008.) "Etička misao mladog Marxa", str. 120. "Ali – Fritzhand pritom ne vidi, da tim svojim pothvatom može s najboljom voljom i namjerom dospjeti samo dotle, da tome i takvom životu i toj partijskoj prilici pribavi tom svojom »marksističkom etikom« svojevrsno priznanje, jer je time dobila još jedan intelektualno-duhovni i »plemeniti« ukras, koji će čak biti pripisan njoj samoj, kao znak njezina - *liberalizma*". Ibid., str. 124.

[586] "Marks nije samo teoretski *objašnjavao* etičke doktrine koje je analizirao i nije samo vršio *naučnu analizu* tvrdnji saznajnog karaktera koje one u sebi sadrže već je, također – oslanjajući se, pored ostalog, na sociološko objašnjenje tih doktrina, kao i na naučnu analizu njihove saznajne sadržine, zauzimao određen, pozitivan ili

Srž neslaganja Kangrge i Fritzhanda nalazi se u odgovoru na pitanje je li Marxova društveno-povijesna teorija isključuje etiku. Fritzhand je mišljenja kako to nije slučaj, dok je Kangrga suprotnog mišljenja, no ono što je neupitno jest da su obojica filozofi marksističke tradicije. Kangrga je u svojoj knjizi *Etika* naglasio kako su pokušaji rekonstruiranja marksističke normativne etike prisutni i danas, što odbacuje tezom da sintagma normativna etika sama po sebi "puka tautologija". "Jer je etika po svojoj biti – svagda *normativna*! (onim svojim kantovskim nezaobilaznim »treba da!«)".[587] Upravo kroz naglašavanje onoga što je jest (*sein*) i ono što treba biti (*sollen*) Kangrga dokida znanstvenost etike o čemu je gore bilo riječi (razlika između pojmova *Lehre* i *Wissenschaft*).

Tijekom cjelokupnog akademskog rada Kangrga je ustrajao u spomenutoj tezi, počevši već od doktorske disertacije pa do knjige *Etika,* kojim je "okrunio" svoje filozofsko djelo.[588] Spomenutu tezu produbio je sintagmom "što manje revolucije, to više etike" kako glasi i podnaslov njegove knjige *Etika ili revolucija* iz 1983. godine, što je obrazložio na sljedeći način:

> Smisao navedenog stava smjera na to da se nikakvom etikom (koja tu ostaje samo "glas vapijućeg u pustinji") ne zadire u bilo kakvu istinsku i realnu promjenu postojećeg života, nego se "pliva po površini pravog smisla", a sâm život ostavlja se netaknutim u njegovoj biti, tako da se ta etičko-moralnu poziciju perpetuira kao puka ("idealna") nadoknada za život koji se nema. U najboljem slučaju ona se potvrđuje i javlja kao indignacija postojećim, ili kao puka – *ideologija*.[589]

Njegov stav proizlazi kao posljedica tumačenja glasovite Marxove 11. teze o Feuerbachu, što ga je zapravo dovelo do toga da njegova filozofska misao bude označena ne samo kao dokidanje etike kao filozofske discipline, već i same njezine mogućnosti uopće. Iz navedenog logički proizlazi pitanje zbog čega se Kangrga kao filozof (znanstvenik) bavi etikom (filozofskom disciplinom) koju negira. Njegovo je mišljenje sljedeće: "Etikom se uvijek iznova (*kritički!*) treba baviti, i ne zaboravljati ono najpozitivnije što je u toj »samorefleksiji« pitanja o smislu života ikada postigla (i to je to)".[590]

U pogledu Kangrgine kritike Fritzhanda zanimljivo je navesti činjenicu postojanja Petrovićeve analize iste Fritzhandove knjige. To čini u svojoj knjizi *Filozofija i revolucija* u poglavlju pod naslovom "Marksizam i etika" koje nije ranije objavljeno kao članak u časopisu *Praxisu*, niti u bilo kojem drugom časopisu na području nekadašnje države. Petrović polazi o

---

negativan stav prema moralnim ocenama i postulatima koje one propagiraju." Frichand, M. (1966.) *Etička misao mladog Marksa,* str. 218.

[587] Kangrga, M. (2004.) *Etika*, str. 351.

[588] "Svojom *Etikom* profesor Kangrga »okrunjuje« svoje filozofsko djelo". Livada, S. (2008.) "Prolegomena za selektivnu biografiju Milana Kangrge" u: Kangrga, M. (2008.) *Filozofske rasprave*, str. 342.

[589] Kangrga, M. (2004.) *Etika*, str. 352.

[590] Ibid., str. 354.

Fritzhandovog "aksiološkog uvjerenja" (tj. "budi čovjek") u kojem su sadržana dva osnovna opće načela – načelo samorealizacije i načelo podruštvljenja.[591] U odnosu na njih posebno naglašava načelo klasne borbe i proleterske revolucije koje je označeno kao posebno načelo. Petrović se zadržava na odnosu između ovih pojmova, te postavlja retorički upit o postojanju takvog etičkog sustav kod Marxa. No, na ovom mjestu Petroviću bi se na ovo moglo odgovoriti na isti način u pogledu npr. njegova shvaćanja mišljenja revolucije, tj. o postojanju takvog sustava kod Marxa. Nastavljajući o načelu klasne borbe i proleterske revolucije Petrović iznosi svoje uvjerenje o njemu kao zbiljskoj formi ljudskog djelovanja koju treba shvatiti na ontološko-antropološki način, a ne kao etičko načelo.[592] I u ovom slučaju Petrović ponavlja istu argumentaciju kao i slučaju s npr. R. Tuckerom.

Praksisovska argumentacija na ovom mjestu usmjerena je na nijekanje mogućnosti etike kao znanosti. Međutim, neprestano ponavljanje jedne te iste teze ne utječe na istinitost suda o postojanju etike kod Marxa, a niti uopće. Ovdje je bila spomenuta Kangrgina kritika pozitivizma i građanskog društva na temelju koje zastupa tezu o jedinstvu teorije i prakse. Zastupanje takve teze ima u vidu ostvarivanje cilja, što se u marksističkom slučaju odnosi na uspostavljanje novog društvenog uređenja – besklasnog društva. Ideja besklasnog društva razvija se u odnosu na pojmove socijalizma i komunizma. U uvodu knjige *Etika ili revolucija* Kangrga raspravlja o idejnoj osnovi građanskog društva i poziva se na Blocha kada kaže da su "upravo socijalizam i komunizam to što se tako dugo uzalud tražilo pod imenom morala".[593]

4. Praksisovska politička filozofija

4. 1. Pojmovno utemeljenje socijalizma i komunizma

Kod Marxa se mogu pronaći različita određenja odnosa između pojmova socijalizma i komunizma. U prilog tome može se krenuti od njegova rujanskog pisma iz 1843. godine upućenom svojem njemačkom suvremeniku Arnoldu Rugeu (1802-1880). U pismu Marx piše o načinu na koji je potrebno utjecati na njemački suvremenike te u središte stavlja kritiku politike. Kritiku određuje kao "bespoštednu kritiku svega postojećeg" što su i praksisovci kasnije preuzeli

[591] "Za razliku od Fritzhanda, možemo tvrditi da Marxove »etičke« teze poput onih da je čovjek slobodno i stvaralačko biće i da je on čovjek samo ukoliko svestrano razvija svoje ljudske sposobnosti (»princip samostvarenja«) i ukoliko solidarno i ravnopravno surađuje s drugim ljudima (»princip podruštvljenja«) u stvari nisu *ni deskriptivni iskazi* koji registriraju činjenice, ni *normativni zahtjevi* koji propisuju ideale, *nego bitni sudovi, koji izriču mogućnosti čovjeka*." Petrović, G. (1978., 1986.) *Filozofija i revolucija*, str. 409s.

[592] Više, ibid., str. 406-408.

[593] Kangrga, M. (1983., 1989.) *Etika ili revolucija,* str. 47.

u neizmijenjenom obliku. Marx označava komunizam kao "jednostrano ostvarenje socijalističkog principa".[594] U *Ekonomsko-filozofskim spisima* razlikuje "grubi" komunizam, potom "demokratski ili despotski" komunizam te onaj oblik komunizma koji se može poistovjetiti s naturalizmom i humanizmom.[595] Razlika između ovih stupnjeva uvjetovana je položajem i shvaćanjem privatnog vlasništva. Socijalizam se ponovno označava kao pojam nadređen pojmu komunizma. "On je pozitivna čovjekova *samosvijest* koja nije više posredovana ukidanjem religije, kao što je *zbiljski život* pozitivna čovjekova zbiljnost, koja nije više posredovana ukidanjem privatnog vlasništva, *komunizmom*."[596]

Nakon trideset godina u *Kritici Gotskog programa* (1875.) Marx razlikuje dvije faze komunizma – nižu i višu.

> U višoj fazi komunističkog društva, kad nestane ugnjetavajuće potčinjenosti individuuma podijeli rada, a s njom i suprotnosti između intelektualnog i fizičkog rada; kad rad postane ne samo sredstvo za život nego čak prva životna potreba; kad sa svestranim razvitkom individuuma porastu i produktivne snage i kad svi izvori kolektivnog bogatstva poteku obilnije – tek tada će biti moguće sasvim prekoračiti uski horizont buržoaskog prava i društvo će moći na svoje zastave napisati: Svaki prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama![597]

Na temelju ovog navoda moglo bi pogrešno zaključiti o značajnoj ulozi načela raspodjele u Marxovom djelu. Nekoliko rečenica kasnije Marx odbacuje važnost načela raspodjele za komunizam uopće. U tom smislu on piše: "Nezavisno od svega dosad rečenog, bilo je uopće pogrešno dizati galamu oko takozvane *raspodjele* i staviti naglasak na nju."[598] No, usprkos tome, gore spomenuto načelo prema kojem svatko daje zajednici prema sposobnostima i prima prema potrebama uzima se ponekad kao marksistički oblik egalitarizma. Takav prijedlog raspodjele susreće s problemima teorijske, ali i empirijske naravi. U prvom slučaju se može postaviti pitanje na temelju čega se može zahtijevati društvena jednakost ako ljudi žive u uvjetima prirodne

---

[594] Marx, K., Engels, F. (1953., 1960.,1967., [...], 1989.) *Rani radovi*, str. 51.
[595] Više ibid., str. 275.
[596] Ibid., str. 286.
[597] Marx, K. (1875.) "Kritika Gotskog programa" u: Marx, K., Engels, F. (1973.) *Odabrana djela klasika marksizma*, Tkalec, N., Tkalec, Z. (ur.), Zagreb: Naprijed, str. 102. Autori Gotskog programa su njemački socijalisti August Bebel (1840-1913) i Wilhelm Martin Philipp Christina Ludwig Liebknecht (1826-1900). U Gothi je 1875. održan kongres na kojem je došlo do ujedinjenja Socijalističke radničke stranke i Općeg njemačkog udruženja radnika. Program i kongres su obilježeni odbacivanjem revolucionarnih metoda u borbi za radnička prava.
[598] L. cit. "To Proudhonian justice as equilibrium of antagonisms Marx opposed revolution as abolition of antagonisms. He wanted to overthrow the »basis of those contradictions«, to uproot conflict at the source, to eliminate the conflict situation. His philosophy expressed a search for unity – for a world beyond all antagonisms and therefore beyond justice as equilibrium of them." Tucker, R. C. (1969.) The Marxian Revolutionary Idea, str. 53. Više Petrović, N. (2007) "Suvremene teorije distributivne pravednosti" u: Krkač, K. (ur.) *Uvod u poslovnu etiku i korporacijsku društvenu odgovornost*, Zagreb: Mate i Zagrebačka škola ekonomije i managementa, str. 125-169.

nejednakosti. Drugi problem proizlazi iz empirijskih činjenica koje govore u prilog nejednakoj raspodjeli dobara pod vidikom općeg razvoja društva.

Američki filozof John Rawls (1921-2002) smatra se autorom jednog od najpoznatijih prijedloga za rješavanje spomenutih problema. Prema njemu su materijalne nejednakosti opravdane ako nisu u suprotnosti načelu jednakosti sloboda i ako povećavaju dobit onih najmanje povlaštenih članova zajednice.[599] Na ovom mjestu nije namjera dalje ulaziti u izlaganje njegova shvaćanja, nego samo ukazati na odnos praksisovaca prema Rawlsu. Naime, Rawls je knjigu u kojoj govori o svom shvaćanju pravednosti objavio 1971. godine, a naslovljena je *A Theory of Justice*. Odmah po objavi privukla je mnogo pozornosti i u predstojećim godinama postala je filozofski klasik. Zanimljivo je navesti da su je praksisovci gotovo u potpunosti ignorirali. Do sada sam jedino kod Kangrge naišao na bilo kakav govor o Rawlsu. Kangrga kritizira Rawlsa u svojoj knjizi *Etika* iz 2004. godine, osvrćući se na Rawlsov filozofski klasik iz 1971. godine pozivajući se na beogradsku prijevod objavljen 1998. godine. To je ujedno i jedina Rawlsova knjiga koju je Kangrga naveo u popisu literature svoje *Etike*.

Kangrga prigovara Rawlsu u četiri točke.[600] Prije svega, smatra potpuno promašenim Rawlsovo nastojanje uspostave pravednog društva u suvremenom kapitalističkom društvu. Iznosi svoje mišljenje o Rawlsovom "povijesnom »zakašnjenju«", govoreći potom o empirijski dokazanom neuspjehu društvenog uređenja koje nastoji pronaći rješenja svojih problema unutar samog sebe. Nadalje, Kangrga predbacuju Rawlsu eksplicitno zastupanje utilitarizma, a naposljetku i Rawlsovo pozivanje na Kanta te nastavljanje razvijanja njegovih etičkih pozicija. U tom smislu Kangrga o Rawslu kaže: "A to je ipak previše, te se nameće pitanje je li uopće čitao Kanta, i ako jest, što je uopće razumio."[601] Ono što se čini sasvim sigurnim jest to da se Kangrga, niti ostali praksisovci, nisu uključili u suvremene filozofske rasprave koje su potaknute Rawlsovom teorijom pravednosti. Na eventualno pitanje zašto je tomu tako, odgovor bi mogao biti zato što su bili uvjereni marksisti koji su vjerovali jedino u vlastiti oblik marksizma kao rješenje svih čovjekovih i društvenih problema.

[599] "First principle [:] Each person is to have equal rights to the most extensive total system of equal basic liberties comaptible with a similar system of liberty for all. Second principle [:] Social and economic inequalities are to be arranged so that they both: (a) to the greatest benefit of the least advantaged, consistent with the just savings principle, and (b) attached to officies and positions open to all under conditions of fair equality of opportunity." Rawls, J. (1971., 1999.) *A Theory of Justice*, Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, str. 266. Vidi ibid., str. 53.

[600] Više Kangrga, M. (2004.) *Etika*, str. 447-451.

[601] Ibid., str. 450.

4. 2. Praksisovci o smislu i perspektivama socijalizma

Kao jedan od praksisovskih teorijskih doprinosa smatra se onaj na području političke filozofije, tj. osobito u pogledu socijalizma i s njim povezane ideje radničkog i društvenog samoupravljanja. Prvi tekstovi filozofa koje se ovdje smatraju praksisovcima o toj temi zabilježeni su već 50-ih godina. Tako npr. već u prvom godištu časopisa *Naše teme* Predrag Vranicki piše članak na temu "Misli o radničkom i društvenom upravljanju uopće". Poistovjećujući socijalizam i komunizam Vranicki ih određuje kao "borbu za dalje oslobođenje čovjeka" od privatnog vlasništva sredstava za proizvodnju i najamnog odnosa.[602] Takvo društveno uređenje usmjereno je na razvijanje sustava neposredne demokracije u kojem se pretpostavlja društveno vlasništvo i društveno upravljanje (radnički savjeti, zadruge, komune etc.). Stoga, Vranicki o ovome zaključuje: "Društveno upravljanje, neposredna demokracija, jest suština i smisao socijalizma i socijalističkih procesa."[603]

U istom broju časopisa *Naše teme* Milan Kangrga u svojem članku zaključuje na sličan način. Upućujući na slogan socijalizma, on kaže: "Stoga geslo, koje socijalizam u ostvarivanju svog puta i svog smisla ispisuje kod nas na svoju zastavu, glasi i treba da glasi prije svega: »Borba za socijalističkog čovjeka«, što kao osnovni zadatak i jedini pravi humanistički princip dobiva sve više svoje konkretne oblike i istinsko ostvarenje u socijalističkoj demokraciji, zasnovanoj na načelu radničkog i društvenog samoupravljanja."[604] Uspoređujući njihova dva članka može se primijetiti kako se Kangrga poziva, tj. citira, isključivo K. Marxa. S druge strane, Vranicki citira Marxa kada govori o otuđenju čovjeka i njegova rada, dok u pogledu samoupravljanja donosi citate političara Edvarda Kardelja (1910-1979). Tadašnja politika jugoslavenskog vodstva primljena je s odobravanjem u domaćim marksističkim krugovima, tako i kod budućih praksiovaca što je prikazano na primjeru Milana Kangrge. Razlog tome je svakako stav koji je izražen u *Programu SKJ* iz 1958. godine po kojem se SKJ ne smatra "arbitrima u oblasti marksizma-lenjinizma ni u oblasti posebnih društvenih znanosti"[605].

Takav politički stav ostavio je prostor za stvaranje intelektualne elite, tj. kruga koji će braniti službene državne stavove. Praksisovci su svojim akademskim djelovanjem pokazali spremnost za preuzimanje takve uloge. Drugo zasjedanje Korčulanske ljetne škole bilo je

[602] Vranicki, P. (1957.) "Misli o radničkom i društvenom upravljanju uopće", *Naše teme*, sv. 1 (2): str. 143.
[603] Ibid., str. 149.
[604] Kangrga, M. (1957.) "Etički smisao socijalizma", *Naše teme*, sv. 1 (2): str. 188. U članku Kangrga koristi pojam "etički" u smislu Marxova pojma humanizma.
[605] *Program Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd: Komunist, str. 231s. U istom programu socijalistički čovjek je prikazan kao slobodna stvaralačka ličnost.

posvećeno temi o smislu i perspektivama socijalizma, a praksisovci su svojim izlaganjima i potom objavljenim člancima ukazali na jedan od interesa grupe.

D. Grlić u svom izlaganju polazi od razlike između pojmova socijalizam i komunizam u Marxovoj *Kritici Gotskog programa* i Lenjinovog shvaćanja socijalizma kao prijelazne faze u komunizam. Njegova je namjera ukazati na konstitutivnu strukturu socijalističkog uređenja u budućem i konačnom komunističkom društvu.[606] Grlićev tekst ne izlazi iz okvira deklarativnog opredjeljenja za uspostavu jednog socijalističkog uređenja kao faze na putu u neko buduće idealno društveno uređenje – komunizam. Nadalje, P. Vranicki u svom izlaganju na temu "Socijalizam i problem alijenacije" ističe nemogućnost uspostave socijalističkog uređenja na institucijama građanskog društva, čime se zalaže za njegovo prevladavanje i ukidanje. "Alijenacija postaje centralni problem socijalizma, jer on može postojati i razvijati se samo time što alijenaciju prevladava i dokida."[607] B. Bošnjak je u svom izlaganju govorio o odnosu socijalizma i religije. Prema njegovom mišljenju, ta dva pojma međusobno su isključujuća. "Socijalizam u svojoj ideji čovjeka kao totaliteta i gospodara povijesti isključuje religiju, a religija po svom idealu ne može prihvatiti rješenje čovjeka u ovozemaljskoj egzistenciji."[608] Odnosom pojmova humanizam, komunizam i socijalizam bavi se G. Petrović u svom izlaganju i kasnije objavljenom članku "Filozofija i politika u socijalizmu". Socijalizam shvaća kao "jedan aspekt komunizma i humanizma", dok je za njega komunizam "nastajanje humanizma".[609] Zaključno Petrović upućuje na zadaću filozofije koja se sastoji u kritičkom nastupu prema politici. Nedugo nakon Petrovićevog izlaganja i članka na spomenutu temu, on u članku "Filozofija i socijalizam" odgovara na kritike koje su mu upućene povodom tvrdnji o socijalizmu i komunizmu, a s tim u vezi i načelom raspodjele unutar njih. Prema Petrovićevu mišljenju, ne treba mijenjati Marxov koncept po kojem "socijalizam, među ostalim, treba da se razvija od raspodjele prema radu ka raspodjeli prema potrebama", ali se ne smije dopustiti "da se neki od ova dva ili bilo koji drugi princip izdigne iznad osnovnog principa socijalizma koji proistječe iz njegove prirode kao doista ljudskog humanističkog društva, iznad principa da je društvo u onoj mjeri socijalističko u kojoj otvara mogućnosti za slobodan stvaralački razvoj svakog čovjeka".[610]

Inače, u uvodnoj riječi na otvaranju drugog zasjedanja ljetne škole socijalizam je označen kao dominantno obilježje 20. stoljeća, dok je Supek u svom izlaganju govorio o sudbini

[606] "[N]aš će komunizam toliko i samo toliko biti human, koliko su humane premise i koordinate na koje se gradi unutar koji se kreće naš socijalizam." Grlić, D. (1964.) "Socijalizam i komunizam", *Praxis,* sv. 1 (2): str. 171.
[607] Vranicki, P. (1964.) "Socijalizam i problem alijenacije", *Praxis,* sv. 1 (2): str. 239.
[608] Bošnjak, B. (1964.) "Socijalizam i religija", *Praxis,* sv. 1 (2): str. 252.
[609] Petrović, G. (1964.) "Filozofija i politika u socijalizmu", *Praxis,* sv. 1 (2): str. 276. Vidi i Petrović, G. (1965.) "Kritika u socijalizmu", *Praxis,* sv. 2 (3): str. 468-481.
[610] Petrović, G. (1965.) "Filozofija i socijalizam", *Praxis,* sv. 2 (6): str. 879

proizvođačke zajednice pod vidikom univerzalnosti i humanosti.[611] U okviru tematske cjeline *Socijalizam i etika* u časopisu *Praxis* objavljen je Kangrgin istoimeni članak u kojem tumači etiku na već spomenuti način, ali i upućuje kritiku povodom "ideoloških podvala", "diskriminacija" te "onemogućavanja proklamirane slobode i borbe mišljenja".[612]

Praksisovski interes za socijalizam kao društveno uređenje vidljiv je tijekom cijelog vremena objavljivanja časopisa *Praxis*. Tome u prilog dalje se mogu navesti naslovi pojedinih njihovih članaka. Npr. članak "Država i partija u socijalizmu" čiji je autor P. Vranicki ili Supekov članak "Jugoslavensko samoupravljanje pred europskim forumom". U tom članku Vranicki se osvrće na stanje dotadašnjeg razvoja socijalizama upućujući na "dominaciju i monopol političke sfere, koja je u većini slučajeva prerasla u tipično etatističko-birokratski monopol i dominaciju"[613]. To je za njega neprihvatljiva situacija zbog čega na istom mjestu predlaže rješavanje tog problema putem tri zadatka. Prvo je potrebno usvojiti samoupravljanje kao bît revolucionarnog djelovanja, a ne kao etapu u razvoju socijalizma. Potom je potrebno u uvjetima takvog socijalizma očuvati položaj radnika kao objekta, tj. "kao onog kojim se upravlja". "Filozofski izraženo, politička i ekonomska alijenacija se ovakvim procesima ne prevladava, te se tako ne postizava željeno oslobođenje čovjeka u socijalizmu."[614] Naposljetku, Vranicki je uvjeren da se postizanje pozitivnih učinaka u socijalizmu može postići jedino demokratizacijom, a ne centralizmom u političkom uređenju. Praksisovci su u tom razdoblju bili suočeni s optužbama zalaganja za višestranački sustav. Vranicki odbacuje u potpunosti takvu mogućnost, a demokratizaciju društvenog i političkog uređenja vidi jedino u sklopu KPJ i samoupravnog društva.

Supek u svom članku piše o održanom simpoziju u Amsterdamu na temu jugoslavenskog radničkog samoupravljanja koji je održan 1971. godine. On se kritički osvrće na utemeljenost teorijskog koncepta i načela (jugoslavenskog) samoupravljanja. Razlog tome vidi u "potcjenjivanju *teorijskog mišljenja* a time i *idejnog sadržaja* ne samo kad su u pitanju posebne znanstvene djelatnosti nego i društvena svijest uopće"[615]. On rješenje problema vidi u razvijenijoj "kreativnoj marksističkoj filozofiji" i društvenoj teoriji, zatim u "strategiji borbe radničke klase" te u vlastitom nastojanju za ostvarenje jednake razine dijaloga na tu temu.[616]

---

[611] Više "Riječ unaprijed" (1964.), *Praxis*, sv. 1 (2), str. 147-150. Supek, R. (1965.) "Sudbina proizvođačke zajednice", *Praxis*, sv. 2 (1): str. 64-74.
[612] Vidi Kangrga, M. (1966.) "Socijalizam i etika", *Praxis*, sv. 3 (4-6): str. 491.
[613] Vranicki, P. (1967.) "Država i partija u socijalizmu", *Praxis*, sv. 4 (5-6): str. 647.
[614] L. cit. "Za socijalizam, u njegovom daljnjem razvoju i produbljivanju njegova početnog revolucionarnog impulsa historijski se postavlja alternativa: revolucija ili konzerviranje postojećeg." Vranicki, P. (1968.) "Socijalizam i nacionalno pitanje", *Praxis*, sv. 4 (4): str. 270.
[615] Supek, R. (1970.) "Jugoslavensko samoupravljanje pred evropskim forumom", *Praxis*, sv. 8 (3): str. 394.
[616] Više ibid., str. 395s.

Iduće godine u časopisu *Praxis* jedna od tema bila je "Trenutak jugoslavenskog socijalizma". Ta tema predstavljala je nastavak govora o socijalističkom uređenju započetom na drugom zasjedanju Korčulanske ljetne škole. Svi praksisovci sudjelovali su člancima u toj temi, no ovdje će bit spomenut samo Supekov članak zato što se taj članak može shvatiti kao nastavak na njegov tekst o simpoziju u Amsterdamu. Osim toga, u tom trenutku on piše najkonkretnije o problemima samoupravljanja u tadašnjem društvu, dok npr. G. Petrović prilaže redigirani tekst pod naslovom "»Birokratski socijalizam«", pročitan ranije u Heidelbergu.[617] Supek u svom članku iz 1972. godine sustavnije prikazuje probleme tadašnjeg samoupravnog sustava. Taksastivno navodi sljedeća četiri njegova obilježja: 1) pravni formalizam; 2) anti-funkcionalizam društvene uloge proizvodnih organizacija; 3) buržoaski liberalizam tržišta i regulacije gospodarskog razvoja i 4) spoj samoupravne organizacije na horizontalnoj razini i etatističke strukture na vertikalnim razinama. Po njegovom mišljenju, takvo stanje društvenog uređenja ostaje "u okvirima demokratsko-liberalističke teorije, i koje još nije dospjelo do nivoa jedne demokratsko-humanističke i funkcionalističke organizacije proizvođača"[618]. Nastavlja o presudnoj ulozi socijalističke revolucije u stvaranju takvog društvenog uređenja. Takav koncept revolucije povezuje s komunizmom kao egzistencijalnim opredjeljenjem za zajednicu ravnopravnih i slobodnih ljudi.[619] No, kako će se do toga doći, tj. na koji način će se takva zajednica utemeljiti, Supek nema konkretan odgovor te polaže nadu u povijesna, politička i sociološka istraživanja.

Pretposljednja održana Korčulanska ljetna škola održana je 1973. godine i tematski je bila posvećena građanskom svijetu i socijalizmu. Članci su objavljeni u posljednjem izdanju desetog sveska, te u prvom izdanju idućeg i ujedno posljednjeg godišta časopisa *Praxis*. Praksisovci su zastupljeni s tekstovima G. Petrovića i P. Vranickog. Naslov Petrovićeva članka - "Filozofija i socijalizam - još jednom" – upućuje na njegovo izlaganje iz 1964. godine, a koje je objavljeno naredne godine. U članku iznosi odgovore na tri glavna prigovora koja bi se mogla

[617] U tekstu ponavlja tezu izjednačavanja humanizma i komunizma, dok o načelima raspodjele prema radu i potrebama navodi sljedeće: "Čak i u početnim fazama socijalizma, čak i u najtežim situacijama, princip raspodjele prema radu socijalistički je i humanistički, samo ako se otpočetka kombinira sa svojevrsnim oblikom principa raspodjele prema potrebama, s principom da moraju biti zadovoljene minimalne životne potrebe *svakog* čovjeka." Petrović, G. (1971.) "»Birokratski socijalizam«", *Praxis,* sv. 8 (3-4): str. 486. Isti članak objavljen je u knjizi *Mišljenje revolucije*. Ranije je Petrović u svoju knjigu *Filozofija i revolucija* uvrstio već spomenuti članak "Filozofija i socijalizam" iz 1965. godine. U oba teksta Petrović zastupa isti stav.

[618] Supek, R. (1971.) "Protivurječnosti i nedorečenosti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma", *Praxis,* sv. 8 (3-4): str. 355.

[619] Vidi ibid., str. 366. Inače, Supek razlikuje dvije faze socijalističke revolucije – fazu totalizacije i fazu detotalizacije. U prvoj dolazi do potpune identifikacije s ciljevima revolucije, tj. "kad se individualno Ja najviše stapa s novim socijalnim Mi", dok u drugoj fazi dolazi do opadanja stupnja identifikacije što se očituje u nesrazmjeru između ideala i društvene zbilje. Više ibid., str. 365.

uputiti njegovom ranijem shvaćanju odnosa filozofije i socijalizma. U pogledu tog odnosa Petrović naglašava neophodnost filozofije u shvaćanju "osnovnog smisla i putova socijalizma" koja je povezana s ulogom kritike u "samootuđenom društvu".[620] P. Vranicki piše na temu odnosa građanskog društva i socijalizma. Na temelju toga zaključuje da u prvoj fazi komunizma, tj. socijalizmu, nisu prevladani svi elementi građanskog društva. Razlog tome nalazi se u jačanju "političke sfere" i neuspjehu prevladavanja političkog i ekonomskog otuđenja. Naposljetku govori o socijalizmu kao povijesnoj epohi čiji je cilj prevladavanje građanskog svijeta. Zbog toga, socijalizam promatra kao stalni revolucionarni proces.[621]

Prestanak izlaženja časopisa *Praxis* nije utjecao na praksisovski teorijski interes prema socijalizmu i s njim povezanim temama. Kao primjer tome može se navesti članak "Strateški promašaji socijalizma" P. Vranickog iz 1988. godine. U njemu Vranicki iznosi i objašnjava osam teza kojima se opisuje neuspjeh socijalizma uopće. Ukratko, radi se o sljedećim tezama[622]:

1. Uopće se nije shvaćao teorijski i praktički odnos općeg, posebnog i pojedinačnog.
2. U birokratskom potcjenjivanju teorije [...] nije se shvaćalo [...] da su kategorije uvijek historijske, da apstraktne kategorije ne "funkcioniraju" kao takve u stvarnosti.
3. Krupan strateški promašaj je postojao u sagledavanju dometa i granica *državnog socijalizma*.
4. Krupan strateški promašaj je odnos prema demokraciji, demokratskim tekovinama suvremene civilizacije i tretiranje demokracije samo ili pretežno kao političke.
5. Učinjen je neoprostiv promašaj u vezi s koncepcijom i funkcioniranjem *radničkog pokreta* u socijalizmu.
6. U romantičnoj fazi revolucije [...] mislilo se da je prevladavanje starog svijeta relativno kratka epizoda.
7. Zbog već mnogih navedenih razloga socijalizam je pravio nepotrebne promašaje u tretiranju znanosti, filozofije i kulture kao potrošnje, kao nečeg sekundarnog, bez čega se gotovo i može.
8. Ne mali je bio promašaj u procjeni i sagledavanju mogućnosti kapitalizma.

Pojedine od ovih teza razumljive su same po sebi, dok za razumijevanje ostalih moglo bi biti potrebno dodatno pojašnjenje. No, sve su teze nesumnjivo izražene s marksističkoga stajališta i marksističkom terminologijom. One predstavljaju dakle kritiku strateških promašaja u socijalizmu s pozicije opravdanja i afirmiranja ideje socijalizma. U prve dvije teze potrebno je pojmovno pojašnjenje. Naime, Vranicki shvaća "opće" kao apstrakciju, a odnosi se na sve ideje kojima se socijalizam prikazuje kao npr. pravedno društveno uređenje. Pod *pojedinačnim* se razumijevaju države, dok "posebno" ukazuje način na koji se rješavaju proturječja u pojedinim društvenim uređenjima, tj. državama. Na temelju ovoga Vranicki tvrdi da se u prekratkom roku

[620] Više Petrović, G. (1973.) "Filozofija i socijalizam – još jednom", *Praxis,* sv. 10 (5-6): str. 612s
[621] Vidi Vranicki, P. (1973.) "Građanski svijet i socijalizam", *Praxis,* sv. 10 (5-6): str. 592.
[622] Više Vranicki, P. (1988.) "Strateški promašaji socijalizma", *Naše teme,* sv. 33 (5): str. 1072-1078.

pokušalo ukinuti privatno vlasništvo, robna proizvodnja i tržište. Druga teza usmjerena je na razjašnjavanje odnosa između pojmova npr. progres i regres. Vranicki govori o njihovom relativnom značenju i potrebi za razumijevanjem konkretnih društvenih okolnosti. Zbog toga se zalaže za postupnu pretvorbu sitnog privatnog sektora u društveno vlasništvo. Među filozofima koji su se bavili marksizmom ima onih kojima nije strano zalaganje za postupan prelazak iz kapitalizma u socijalizam, a motivacija za to bila bi ista kao i ona koju navodi Vranicki – kvaliteta života.[623]

Nadalje, državni socijalizam ima za posljedicu monopolizam i dogmatizam političke partije što je Vranicki pokazao u okviru treće teze na primjeru SSSR-a. Treća teza može poslužiti za razumijevanje iduće teze. Monopolizam isključuje demokratske postupke. Na primjeru vladajuće, tj. jedine političke stranke to znači da dolazi dokidanja njezinog "avangardnog" elementa i prevladavanja birokratskih struktura. Petom tezom ukazuje se na potpuno uništenje radničkog pokreta, dok se šesta teza odnosi na vrijeme trajanja socijalizama. Vranicki ističe da je prijelazno razdoblje socijalizam duže od onoga što se mislilo, ali ne navodi konkretnija predviđanja. Posljednje dvije teze jasne su i bez daljnjih objašnjenja. Pozivajući se na osmu tezu može se iz nje iščitati kritika upućena i samim praksisovcima koji su u svoju filozofsku argumentaciju utemeljili jedino u odnosu spram onoga što nazivaju staljinističkim marksizmom. Pri tome izbjegavaju sustavne filozofske rasprave s drugim suvremenim filozofskim pravcima i problemima. Međutim, praksisovci nisu odustajali od svoje filozofske argumentacije te marksističkih uvjerenja nakon završetka ljetne škole i obustave filozofskog časopisa, a niti nakon raspada SSSR-a i SFRJ-a. Stoga parafrazirajući Kangrgu nije pogrešno zaključiti da su praksisovci u Marxovim djelima i marksizmu uvijek vidjeli aktualnu "epohalnu misao"[624].

No, takvi nisu bili svi koji su se bavili marksizmom. Kao primjer može se uzeti kanadsko-britanski filozof Gerald Allan Cohen (1941-2009). On se smatra jednim od glavnih predstavnika analitičkog marksizma te jednim od utemeljitelja "rujanske grupe" koja je započela s radom 1981. godine u Londonu i isprva se bavila samo pitanjem eksploatacije.[625] Cohenova knjiga *Karl*

[623]"Cilj je proizvodnje u kapitalizmu da se stvori višak koji samim proizvođačima dozvoljava da sudeluju u ostvarenjima civlizacije; proizvodna snaga, isto tako, ne može se dalje razvijati ukoliko proizvođači ne steknu pravo na kulturu. Ostvareni razvitak proizvodnih snaga čini socijalizam mogućim, a njihov budući razvitak čini ga nužnim." Kohen, G. A. [Cohen, G. A.] (1987.) *Odbrana Marksove teorije istorije*, Vrnjačka Banja; Zamak kulture, str. 133. Djelo je prvi put objavljeno 1978. godine u orginalnom naslovu *Karl Marx´s Theory of History: A Defence*. Inače, Cohen razlikuje četiri oblika ekonomske strukture (pretklasno društvo, pretkapitalističko klasno društvo, kapitalističko i besklasno društvo) koji se razlikuju prema stupnju razvitka proizvodnje (od nepostojanja viška proizvoda, izvjesnog viška, priličnog viška i ogromnog viška). Vidi ibid., str. 128.

[624] "Marxova je nauka epohalna misao sadašnjice." Kangrga, M. (2002.) *Nacionalizam ili demokracija*, Zagreb: Razlog, str. 151.

[625] Norveški filozof Jon Elster i američki ekonomist John Roemer smatraju se preostalom dvojicom najznačajnih predstavnika analitičkog marksizma. Više o ostalim sudionicima vidi Petrović, N. (2011.) "Cohenove

Marx´s Theory of History: A Defence uzima se kao klasično djelo analitičkog marksizma. U predgovoru Cohen spominje razočarenje pojmovnom nejasnoćom koju nalazi u esejima francuskih marksista predvođenih Louisom Pierrom Althusserom (1918-1990) što je jedan od razloga za drugačiji pristup Marxovim djelima.[626] Predstavnici analitičkog marksizma su tako usvojili metode koje su danas poznate u okviru teorije igara.[627]

Cohen u svojoj knjizi brani teoriju historijskog materijalizma, a njegov doprinos smatra se u razvijanju teze o primatu proizvodnih snaga i teze o razvoju proizvodnih snaga.[628] No, ovdje nije namjera ulaziti u specifičnost Cohenovog djela, nego povezati Cohena s praksisovcima i izložiti njegov argument o (ne)prihvaćanju socijalizama. Poveznica između Cohena i praksiovaca je časopis *Praxis* u kojem je Cohen 1968. godine objavio članak "Radnici i riječ ili zašto je Marx imao prava smatrati da ima pravo". Cohen polazi od prigovora američkog ekonomista Josepha Aloisa Schumpetera (1883-1959) koji predbacuje Marxu nedosljednost u tumačenju ideoloških sustava i nedostatak kritičnosti u pogledu ideoloških elementa u vlastitom sustavu čime dovodi u pitanje Marxovu radničku ideologiju. Cohenova je namjera braniti Marxa od teoretičara čija se tumačenja svode na redukcionizam ljudskog mišljenja i koji Marxu predbacuju argumentum *ad hominem tu quoque*. Polazeći od toga, Cohen zapravo kritizira tezu o ovisnosti i uvjetovanosti ljudskog mišljenja, tj. svijesti o klasnim uvjetima. Time kritizira zastupnike teorije odraza, one iste teorije koja je praksisovcima poslužila za izgrađivanje filozofskog identiteta. Cohen o tome navodi:

> Staljinisti su naime također smatrali da su teorije koje su smišljenje i iznošene radi proleterijata, istinite. Zašto? Zato što je proletarijatu suđeno da bude vladajuća klasa, konačni pobjednik u bitkama povijesti. A to je početak i kraj staljinističkog argumenta u korist te teze. Za njih je istina *identificirana* sa svim teorijama koje mogu radnicima pomoći da pobijede. Oni zapravo revidiraju pojam istine, jer za njih nema *objektivnog* stanovišta s kojeg bi se moglo prosuditi da su tvrdnje marksizma istinite.
> [...]
> Marx ne napušta ideju istine, prema kojoj istiniti iskazi odgovaraju onom što je u svijetu slučaj, nezavisno od interesa bilo koje osobe ili klase. Za njega, situacija proletarijata dovodi do toga da mu je pogled na svijet, za razliku od drugih klasa, ispravan. Ali to nije početak i kraj njegova argumenta, kao što je izgleda bio za Staljina. Radnici ne posjeduju Riječ automatski zato što su radnici. Ali zato što su radnici, imaju osobine zbog kojih je

metamorfoze egalitarizma" u: Cohen, G. A. (2011.) *Socijalizam – zašto ne?*, Perožić, M. (pre.), Zagreb, Kruzak: str. 56.

[626] Više ibid., str. 56s.

[627] "Preuzete su tri takve grupe tehnika: i) tehnike logičke i jezične analize razvijene u okviru pozitivističke filozofije; ii) tehnike ekonomske analize kojima je u novije vrijeme dana stroga matematička forma; tehnike prezentiranja odabira, djelovanja i strategija ponašanja koje su razvijene usporedno s ekonomskom analizom [...]." Ibid., str. 60.

[628] Vidi npr. Kohen, G. A. (1987.) *Odbrana Marksove teorije istorije,* str. 98-112; 125-130. Vidi i Petrović, N. (2011.) "Cohenove metamorfoze egalitarizma", str. 65s.

> silno vjerojatno da će ona biti njihova. Činjenica je da samo proleteri imaju takve osobine; zato je činjenica da posjeduju istinu. To nije stvar definicije kao za Staljina.[629]

Nakon ovakve kritike staljinizma objavljene u časopisu *Praxis* nitko od praksisovaca i njihovih suradnika se nije osvrnuo na Cohenovu argumentaciju, kao niti na članaka u cjelini. To je zapravo jedini put da se G. A. Cohen na bilo koji način spominje u časopisu *Praxis*. Također, do sada nisam naišao na eventualna kasnija praksisovska referiranja na G. A. Cohena. Pored toga, ostaje mi za sada nepoznato koje su okolnosti dovele do objavljivanja Cohenovog članka u časopisu *Praxis* i tko je zapravo preveo taj tekst.

U 90-im godinama prošlog stoljeća Cohen je napravio odmak od analitičkog marksizma i Marxove teorije povijesti, ali nastavlja se baviti temama iz političke filozofije. "U tom djelu [*Self-Ownership, Freedom, and Equality*, 1995.] on [Cohen] eksplicitno kaže da se današnji egalitaristi (socijalisti) moraju odreći vjere da će povijest donijeti društvo kakvo žele, te da ga moraju braniti normativnim argumentima."[630]

Nešto više od mjesec dana nakon Cohenove smrti objavljen je njegov članak, tj. esej u kojem govori o socijalizmu kao društvenom uređenju. Na primjeru kampiranja i načela jednakosti i zajedništva koja su mu svojstvena, Cohen se pita o poželjnosti i ostvarivosti socijalizma uopće. O prvom Cohen kaže: "Ne smatram da su suradnja i nesebičnost koje se na kampiranju pokazuju prikladne jedino za male zajednice ili samo među prijateljima."[631] U pogledu ostvarivosti socijalizma navodi dva razloga koji govore protiv toga. Prvi razlog se odnosi na ograničenost ljudske prirode, tj. nedovoljnu velikodušnost i suradnju ljudi. Drugi razlog ukazuje na nedostatak pravila koji bi u slučaju velikodušnosti i suradnje pokrenuli ekonomski sustav, dok u slučaju ljudske sebičnosti to nije slučaj. Prema Cohenu, primarni problem ne odnosi se na sebičnost, nego na "nedostatak odgovarajuće organizacijske tehnologije"[632]. Drugim riječima, Cohen ne vidi način kako bi shvaćanje kolektivnog vlasništva i jednakosti bilo spojivo s pravom na vlastiti izbor u jednoj široj zajednici od one koja postoji npr. na kampiranju.

---

[629] Cohen, G. (1968.) "Radnici i riječ ili zašto je Marx imao prava smatrati da ima pravo", *Praxis*, sv. 4 (4): str. 410s.

[630] Petrović, N. (2011.) "Cohenove metamorfoze egalitarizma"str. 72.

[631] Cohen, G. A. (2011.) *Socijalizam – zašto ne?*, str. 31.

[632] Ibid., str. 35. U nastavku analizira model tržišnog socijalizma koji je po njegovom mišljenju vrijedan truda. "Tržišni socijalizam bez obzira na to ostaje nezadovoljavajući s te točke gledišta jer, prema socijalističkom standardima, postoji nepravda u svakom sustavu koji daje visoke nagrade ljudima koji su se sasvim slučajno talentirani i koji tvore iznimno produktivne kooperative. Tržišni socijalizam također je manjkav socijalizam jer tržišna razmjena koja se nalazi u njegovu temelju ima tendenciju sukoba s vrijednostima zajednice." Ibid., str. 41s.

Na temelju do sad rečenog moglo bi se činiti jednostavnim za pretpostaviti kako bi praksisovci odbacili Cohenovo bavljenje socijalizmom kao neutemeljeno. Iz njihove perspektive moglo bi se reći da Cohen razmišlja o socijalizmu u okviru građanskog društva koje treba ukinuti i prevladati zbog čega bi mu predbacili pozitivistički pristup u socijalističkom društvenom uređenju. S druge strane, pozivajući se na Tuckera netko bi mogao govoriti o tome da bît marksizma nije u npr. pravednoj raspodjeli, nego u prevladavanju svih društvenih antagonizama. No, obično takvi prigovori imaju samo deklarativan karakter i upravo u tome je bitna razlika između praksisovskog marksizma i analitičkog marksizma. U analitičkom marksizmu ustrajalo se na razjašnjavanju filozofskih problema i njihovom rješavanju, dok je praksisovski marksizam obilježen nizanjem i povezivanjem marksističkih krilatica i pojmova u jednu zatvorenu filozofsku teoriju u kojoj su središnji pojmovi svedeni jedni na druge.

IV. O KRITICI PRAKSISOVACA I NJIHOVA PRISUTNOST U BAZAMA PODATAKA

1. O kritici praksisovaca

1. 1. Praksisovci i *Hrvatsko proljeće*

Jedinstven stav oko praksisovaca ne postoji, ali od samih početaka postojao je interes prema njima kao društveno-političkom fenomenu i marksističkoj filozofskoj grupi, a čini se kako u posljednjih desetak godina praksisovci ponovno privlače sve veću pažnju. Aktivnosti praksisovske grupe pratili su i hrvatski intelektualci u emigraciji, a na ovom mjestu navedena su tri objavljena članka u nekadašnjem inozemnom izdanju časopisa Matice hrvatske - *Hrvatska revija*. Navedeni tekstovi se spominju zato što se obično zaobilazi taj aspekt pogleda na praksisovce, kao i zbog toga što se vidi na koji je način i kada došlo do njihove kritike praksisovaca.

Suradnik glasila hrvatskih političkih emigranata *Nova Hrvatska* Gvido Saganić (1932-1994) pisao je afirmativno o praksisovcima u članku "Rehabilitacija misaonosti". Za njega fenomen praksisovske grupe predstavlja "snop svjetla u mračnoj komori"[633]. Povod takvom pristupu bila je praksisovska kritika jugoslavenskog društva, tj. pristup "gangreni vlastitog društva"[634]. Na to se nadovezuje s kritikom književnika Miroslava Krleže (1893-1981).

> Pobjeda pameti, koja je za *Praxis* ujedno i pobjeda suvremene kulturne svijesti, može se – nasuprot Krleži, tom ditirambičkom marksističkom jarcu – i mora se izboriti suptilnim instrumentarijem čisto filozofskih problema.[635]

Saganić opisuje "fenomen *Praxis*" kao treću "političku aferu" u tadašnjoj državi. Prvu povezuje s disidentima Milovanom Đilasom (1911-1995) i Mihajlom Mihajlovom (1934-2010) koji su za razliku od praksisovaca završili u zatvoru.[636]

---

[633] Saganić, G. (1966.) "Rehabilitacija misaonosti" u: Mihaljević, N. (2008.) "Praxis – hrvatski pogledi iz inozemstva", *Hrvatska revija*, sv. 8 (1) str. 112. Saganićev članak, kao i predstojeća dva, objavljeni su kao integralan tekst u prilogu Nikice Mihaljevića i tako je citiran.

[634] Ibid., str. 113.

[635] L. cit.

[636] Milovan Đilas smatra se jednim od najpoznatijih svjetskih disidenata. Bio je optužen za revizionizam, neprijateljsku propagandu i širenje neistina u svojim tekstovima koji su 1953. godine objavljivani u časopisu *Borba* i *Nova misao*. Od tih članaka je najpoznatiji onaj pod naslovom "Anatomija jednog morala". Zatvorsku kaznu služio je od 1956. do 1961. godine, te od 1962. do 1966. godine zbog objavljivanja knjige *Razgovori sa Staljinom* u Americi. Mihajlo Mihajlov osuđen je 1966. godine na zatvorsku kaznu od tri pol godine zbog eseja *Leto moskovsko* u kojem je pisao o sovjetskim gulazima.

Hrvatski književnik i fiziolog Hrvoje Lorković u svom članku iz 1964. godine bavio se praksisovskim shvaćanjem socijalističke birokracije i alijenacije. Njegov pristup je puno umjereniji od Saganićevog te izražava nadu u praksisovski angažman na temu političkog otuđenja u tadašnjoj državi. Pri tome se kritički postavlja prema praksisovskom marksizmu na sljedeći način:

> Ta nova, zasad još "utopijska" (prema Pejoviću) grupa intelektualaca, koja relativira pojmove "lijevo" i "desno" i koja je ponovno shvatila da je funkcija inteligencije (i njezina jedina autentična mogućnost angažmana) nonkonformizam, još je uvijek toliko konformistička, da prelazi hvatište za relativiranje mnogih dogmi u okvirima samog marksizma.[637]

Hrvatski emigrant i novinar Zlatko Markus pisao je o časopisu *Praxis* kao aferi koja nema veze s Hrvatskom, usmjerujući svoju kritiku najvećim dijelom prema stavovima Dobrice Ćosića. Njegov tekst je objavljen 1975. godine, tri godine nakon što je emigrirao. U njemu kritizira praksisovce zbog njihovog stava o hrvatskoj borbi za nacionalnu slobodu, tj. o *Hrvatskom proljeću* ili kako su ga politički protivnici nazivali – MASPOK. O razbijanju praksisovske iluzije Markus navodi:

> Mnogi su odahnuli s olakšanjem shvativši da se pred nama raspala i rasula još jedna iluzija: *Praxis*, naime, nije bio vjesnik slobode; *Praxis*, i to je bilo najvažnije, nije imao čak ni površno formuliranog odnosa prema problemu stvaranja i borbe za nacionalnu slobodu. Socijalizam je za njih bio i ostao teorijsko pitanje; apstraktni entiteti lepršali su u njihovim tekstovima u društvenom i nacionalnom vakuumu.[638]

Jedna od glavnih protagonistica *Hrvatskog proljeća* Savka Dabčević-Kučar (1923-2009) u svojoj knjizi sjećanja na politička događanja iz 1971. godine osvrće se i na praksisovski politički utjecaj. Ona navodi da su praksisovci imali negativan stav prema "proljećarima" i to je bilo važno zbog njihove velike zastupljenosti u tadašnjim javnim medijima te su oni "nesrazmjerno više mogli utjecati na stvaranje javnog mijenja od onoga što bi odgovaralo njihovoj brojnosti i stvarnoj ulozi"[639]. Prijeporna točka između praksisovaca i proljećara bilo je naravno pitanje nacionalizma. Autorica govori o praksisovskom teorijski promašenom zagovaranju teza protiv npr. tržišta i decentralizacije čime su zapravo pogodovali neostaljinističkim političkim strujama u društvu. "Međutim u toj zbiljskoj životnoj praksi nisu nikad svojim zatrovanim strjelicama argumenata gađali stvarne uzročnike zala i nepravda, stvarne eksploatore: velike bankovne koncentracije, otuđenu snagu reeskportera, nikad nisu

[637] Lorković, H. (1966.) "Praxis, socijalistička birokracija i alijenacija" u: Mihaljević, N. (2008.) "Praxis – hrvatski pogledi iz inozemstva", *Hrvatska revija*, sv. 8 (1): str. 122.
[638] Markus, Z. (1966.) "Praxis – afera bez veze s Hrvatskom" u: Mihaljević, N. (2008.) "Praxis – hrvatski pogledi iz inozemstva", *Hrvatska revija*, sv. 8 (1): str. 122.
[639] Dabčević Kučar, S. (1997.) *`71. Hrvatski snovi i stvarnost*, Zagreb: Interpublic, str. 743.

napadali izrabljivanje Hrvatske i golemu centralizaciju u Beogradu; dapače, borbu protiv toga vidjeli su kao hrvatski šovinizam i nacionalizam."[640] Savka Dabčević-Kučar odbacuje praksisovsku tezu o njihovom proganjanju u vrijeme pokretanja časopisa *Praxis*. U odgovoru na te optužbe opisuje ujedno i stanje akademskih sloboda u Zagrebu, aludirajući među ostalim na slučaj "beogradske osmorke". Njezino mišljenje glasi:

> Mi smo (proljećari u vlasti) novčano pomagali njihovu djelatnost i "Korčulansku ljetnu školu", bez obzira na njihovo neslaganje s našim osnovnim tezama. Iako smo s njima polemizirali, nikad nisu bili uklonjeni s fakulteta; nitko od njih nije bio onemogućen, bili su pročelnici katedra; nikad im nisu bile uskraćene javne tribine; da ne govorimo o tome da su bili uvijek na slobodi. Ne treba se hvaliti time, jer je to (ili bi trebalo biti) normalno stanje; ali neki od njih će 1972. zapravo zahtijevati kazne za "hrvatske šoviniste"![641]

Zaključujući o praksisovskoj djelatnosti ne preispituje njihov eventualni filozofski značaj, već se zadržava na njihovom negativnom političkom utjecaju za ostvarenje demokracije.

Iz ovog dijela potvrđeno je da u vrijeme Korčulanske ljetne škole i časopisa *Praxis* nisu pravljene razlike među praksisovaca i njihovih suradnika. Ranije je već ukazano na manjak kriterija u određivanju temeljenih pojmova povezanih s praksisovskom grupom. S tim u vezi mogla bi se tumačiti i teza o nepostojanju nečega što bi moglo biti nazvano praksisovska grupa koja nije strana ni samim praksisovcima, tj. nju je zastupao i sām Milan Kangrga, a pod njegovim utjecajem danas je zastupa Božidar Jakšić. U slučaju Kangrge to bi se moglo tumačiti kao njegov pokušaj bijega od onoga što bi moglo biti označeno kao neuspjeh ili slabe točke praksisovskog marksizma te istovremeno promicanje sebe kao vrsnog poznavatelja npr. njemačkog klasičnog idealizma.

Inače, zbog svoje povijesne i političke uloge časopis *Praxis* i Korčulanska ljetna škola, kao i glavni njihovi protagonisti, i danas su predmet interesa istraživača, ali ne samo filozofa.[642] Stoga, svakako treba spomenuti da je Rudi Supek zajedno s ekonomistom Antom Lešajom i anglistom te kroatistom Damirom Kalodjerom izradio promemoriju o osnivanju "dokumentaciono-bibliotečne jedinice u Korčuli". Znanstveno-nastavno vijeće Sveučilišta u Zagrebu "načelno" je prihvatilo prijedlog u travnju 1973. godine te je imenovan odbor za formiranje, a članovima su imenovani tadašnji rektor Sveučilišta u Zagrebu i praksisovac Predrag Vranicki, predstavnik Međunarodnog centra za samoupravljanje Eugen Pusić (1919-

[640] Ibid., str. 745.
[641] L. cit.
[642] Vidi Zubak, M. (2010.) "Praxis: neuspjeh kritičkog marksizma", str. 347-359, Mujadžević, D. (2010.) "Vladimir Bakarić i Praxis" u: Kolanović Kisić, N., Radelić, Z., Spehnjak, K. (gl. ur.) *Disidenstvo u suvremenoj povijesti. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 19. studenoga 2009.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, str. 385-394.

2010), Rudi Supek, predstavnik IUC-a Ante Pažanin, povjesničar umjetnosti Milan Prelog (1919-1988) i Damir Kalodjera.[643]

U Beogradu je 2014. godine izdana publikacija Ante Lešaje koja nosi naziv *Praxis orijentacija, časopis Praxis i Korčulanska ljetna škola (građa)*. U predgovoru publikaciji autor navodi da je praksisovsku građu počeo skupljati 1989./1990. godine zbog značaja tog fenomena za razumijevanje povijesnih okolnosti za koje je potrebna "sređena građa". U prosincu 2011. godine odano mu je priznanje HFD-a za "samoprijegoran rad na očuvanju i afirmaciji baštine Korčulanske ljetne škole i časopisa *Praxis*". Na temelju prikupljene dokumentarne građe sastavljena je zbirka pod nazivom "(Digitalizirani) Praxis" – https://www.memoryoftheworld.org/hr/digitalizirani-praxis/ - koja se za sada sastoji od 661 knjiga i članka, a Ante Lešaja je jedan od sastavljača zbirke. Na temelju rečenog, ostaje nejasno zbog čega ova publikacija nije izdana u Zagrebu, osobito ako se uzme u obzir činjenica da je Ante Lešaja sporazumom iz travnja 2014. godine darovao HFD-u "Zbirku Praxis i Korčulanska ljeta škola" sastavljenu od knjiga, časopisa i dokumenata.

1. 2. Filozofska kritika praksisovaca

Do filozofske kritike praksisovske filozofije došlo je tek sredinom 80-ih godina. Analitički filozof i tadašnji docent na Filozofskom fakultetu u Zagrebu Neven Sesardić smatra se prvim, a prema nekim mišljenjima, i jedinim kritičarom praksisovaca. Nekoliko godina prije nego što je uputio neposrednu kritiku praksisovcima, Sesardić je 1983. godine objavio članak o marksističkoj utopiji koji se smatra relevantnim za raspravu o marksizmu s nemarkističke pozicije.[644] U njemu Sesardić zaključuje da ona "počiva na staklenim nogama", a marksizam opisuje kao nerealističan i načelno neostvariv. U prilog tome govori o nemogućnosti opravdanja radikalne promjene društva pozivajući se na znanstvene i filozofske argumente zato što provođenje političkog programa ovisi jedino o "vrijednosnim opredjeljenjima individualnih ljudi kojima se priznaje potpuna autonomija"[645].

Sesardić je kritiku napisao u članku "Razmišljanja o filozofiji prakse" koja je objavljena 1987. godine u beogradskom časopisu *Theoria*. U naredne dvije godine, tj. 1988. i 1989. godine,

[643] Vidi HR-HDA 1780, Osobni Fond Rudi Supek, kutija 18, dokument Sveučilišta u Zagrebu, br. 03-770/1-1973 od 16. travnja 1973. godine.
[644] Kovačević, B. (1990.) "O mogućnostima dijaloga na zagrebačkoj filozofskoj sceni", *Filozofska istraživanja*, sv. 10 (3): str. 758.
[645] Sesardić, N. (1984., 1991.) "Prilog kritici marksističke utopije" u: Sesardić, N. (1991.) *Iz analitičke perspektive. Ogledi o filozofiji, znanosti i politici*, Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, str. 208.

u tri članka objavljena u časopisu *Theoria* ("Još jednom o filozofiji prakse", 1988.), *Pitanja* ("Nova obrana filozofije prakse: s lošeg na gore", 1989.) i *Književna reč* ("Krik, bijes i filozofija prakse", 1989.), Sesardić je odgovarao na kritike Gaje Petrovića, Milana Kangrge, Mihaila Markovića i Slobodana Žunjića. Kritike su bile usmjerene na prokazivanje njegove političke motiviranosti u odnosu prema praksisovcima. U tom smislu, jedan od njih, tj. Slobodan Žunjić, zaključuje svoj članak na sljedeći način:

> Usprkos ogromnim nedostacima, koji ga teorijski potpuno diskvalifikuju, Sesardićev napis ostaje relevantna *politička činjenica*. To je mali paradoks, ili, kako bi sam Sesardić rekao, *ono ironično u ovoj rehabilitaciji*: njegovo "teorijsko" štivo nije vredno spomena u "isključivoj domeni teorije", ali kao praktično-politička intervencija u oblasti naše teorijske misli zaslužuje najveću moguću pozornost.[646]

Naravno, nakon jednog ovakvog zaključka opravdano se zapitati što je to onda Sesardić tvrdio o praksisovcima. Sesardić svoju kritiku usmjerava na društvene predodžbe koje su stvorene o praksisovskoj grupi te na tezu o jedinstvu teorije i prakse. Sesardić argumentira u prilog tezi o nepostojanju razlika između stavova praksisovaca i političkih struktura, tj. "deklinaciju filozofije prakse od stavova službene politike katkad treba mjeriti ne stupnjevima, već lučnim sekundama"[647]. Prema njegovom mišljenju, problem praksisovske kritike je u tome što nije bila usmjerena na program vladajuće političke stranke, nego na loše provođenje tog programa. U tom smislu, odnos između političke elite i praksisovaca opisuje kao "svađu unutar obitelji"[648]. Nadalje, problematizirajući marksističku tezu o jedinstvu teorije i prakse te rješavanju teorijskih problema na praktičan način, pokazuje na primjeru francuskog filozofa Blaisea Pascala (1623-1662) da se ne radi o originalnoj marksističkoj ideji. Također, ukazuje na naivnost praksisovaca u odnosu na političku vlast.

> Filozofi prakse su očigledno drugačije zamišljali realiziranje svoje ideje o jedinstvu teorije i prakse: vjerovali su da ih njihova oboružanost marksističkom filozofskom teorijom posebno kvalificira da donose sudove o tome koliko je praksa "stvarno" revolucionarna. Oni su na vlasti, što se i moglo očekivati, shvatili tu tezu drukčije: tvrdili su da ih njihova uspješnost u provođenju revolucionarne politike posebno kvalificira da sude koliko je postojeća filozofija "stvarno" marksistična.[649]

Krajem 80-ih, tj. 1989. godine, Sesardić je nastavio svoju akademsku karijeru u inozemstvu, gdje je živio i radio do svog umirovljenja 2015. godine. U tom razdoblju reagirao je 2002. godine tekstom "Ministrovo novo ruho" u dnevnim novinama *Slobodna Dalmacija* povodom

---

[646] Žunjić, S. (1989.) "Politika jednog »teorijskog« osporavanja praxis-filozofije", *Pitanja*, sv. 18 (3-4): str. 87.
[647] Sesardić, N. (1987., 1991.) "Razmišljanja o filozofiji prakse" u: Sesardić, N. (1991.) *Iz analitičke perspektive. Ogledi o filozofiji, znanosti i politici*, str. 228.
[648] Ibid., str. 229.
[649] Ibid., str. 236.

imenovanja Gvozena Flege na mjesto ministra znanosti. Sesardić je prozvao novog ministra za selektivan prikaz dotadašnje akademske karijere. Na taj tekst ubrzo je reagirao *posljednji Mohikanac* Milan Kangrga tekstom "Samo naprijed, Nevene" objavljen u istim novinama. U Sesardićevom tekstu Kangrga pronalazi kritiku cjelokupne praksisovske filozofije, argumentirajući s njim *ad hominem* i upućuje apel svima koji misle drugačije od njega:

> Za sve sesardiće i njemu slične zovke ostaje na snazi i dalje važi ona poznata latinska uzrečica: Neka postolar ne sudi o nečemu što nadilazi cipelu. Ili u ovom slučaju sasvim konkretno: Neka sesardići ne sude o filozofiji, pa prema tome ni o Marxovoj filozofiji, jer za to oni nemaju ni osnovne pretpostavke.[650]

Sesardić je odgovorio Kangrgi tekstom "Filozofi prakse ponovo jašu" koji je objavljen iste godine u istim dnevnim novinama. U njemu se ironično osvrće na Kangrgino nepoznavanje fizikalizma kao filozofske teorije, zatim filozofsku i ideološku (ne)dosljednost hrvatskih intelektualaca i njihovu ulogu "čuvara demokracije"[651].

Nakon smrti *posljednjeg Mohikanca* glas o politički motiviranoj kritici praksisovaca prenio se i na mlađe generacije. Jedan od onih kojem pripada ta čast je Božidar Jakšić koji Sesardićev istup tumači kao balkansko rušenje "mita o apolitičnosti analitičke filozofije"[652].

2. Bibliometrijski pokazatelji prisutnosti praksisovaca u bazama podataka

2. 1. Metodološki prikaz istraživanja

U duhu Decartesovog određenja istinitosti kao onog što je jasno i razlučeno (*clare et distincte*) shvatljiva je čovjekova potreba za kvantitativnim određenjem svijeta u kojem živi. Od toga nisu izuzete niti humanističke znanosti i njezini znanstveni radovi. Kvantitativno vrednovanje znanstvenih radova proizlazi iz potrebe praćenja znanosti o znanosti, ali i iz pragmatičnih razloga npr. financiranje znanstvenih projekata.[653]

Tijekom prošlog stoljeća u okviru informacijskih znanosti razvila se bibliometrija, a u kasnijem razlikovanju spram nje i scientometrija, informetrija i webometrija. Bibliometrija se odnosi na primjenu matematičkih i statističkih metoda u kvantificiranju procesa pisane

---

[650] Kangrga, M. (2002.) "Samo naprijed, Nevene", tekstu je pristupljeno na internetskoj stranici http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20021113/forum03.asp . Stranica je posjećena u rujnu 2015. godine.

[651] Oba teksta N. Sesardića objavljena su njegovoj zbirci tekstova *Iz desne perspektive. S političke desnice protiv tvrdih ljevičarksih uvjerenja* objavljenih 2012. godine u Zagrebu. Inače, u svojoj posljednjoj objavljenoj knjizi Sesardić kritizira praksisovce, kao i prominentne britanske i američke filozofe oko slučaja "beogradske osmorke". Vidi Sesardić, N. (2016.) *When Reason Goes on Holiday. Philosophers in Politics*, New York: Encounter Books, str. 169-176.

[652] Jakšić, B. (2012.) *Praxis – mišljenje kao diverzija*, str. 114.

[653] Jokić, M. (2006.) "Scientometrijski pristup znanstvenom radu u polju filozofije", *Prolegomena. Časopis za filozofiju*, sv. 5 (1): str. 99.

komunikacije.[654] Razvojem internetske mreže *World Wide Web* stvoreni su preduvjeti za stvaranjem *online baza* podataka, tj. internetskih baza podataka koje strukturiraju prikupljene podatke na istovjetan način. Među takvim bazama podataka razlikuju se bibliografske baze, baze cjelovitog teksta i citatne baze podataka. Prve baze podataka sadrže podatke o radovima objavljenim u pojedinim publikacijama, baze cjelovitog teksta omogućuju uvid u cjelokupan autorov tekst, dok se posljednje baze podataka koriste za praćenje utjecaja znanstvenika u akademskoj zajednici.

Citatne baze pružaju objektivan kriterij za vrednovanje nečijeg znanstvenog rada, a u znanstvenoj zajednici se kao subjektivan kriterij znanstvenog vrednovanja uzima metoda recenzentskog mišljenja (*peer review*). U posljednjih nešto više od deset godina bilo je nekoliko radova kojima se ukazivalo na produktivnost hrvatskih filozofa, ali i njihovo "samovrednovanje", tj. kvalitetu. Zaključci tih radova išli su od opisa Hrvatske kao "modernog Platonopolisa" pa do zaključka o hrvatskim filozofima kao filozofima koji ne "filozofiraju previše".[655] Na ovom mjestu nije namjera baviti se subjektivnim kriterijima u vrednovanju praksisovaca i njihovog filozofskog rada, a do sada nisam naišao na bibliometrijska istraživanja kojima bi se prikazala analiza podataka o praksisovcima. "Naime, citiranost nekog rada izravni je pokazatelj njegova odjeka u relevantnoj zajednici. Za filozofske radove, relevantna zajednica, slično kao i u prirodnim znanostima nema državnih granica, ona je univerzalna."[656]

U skladu s navedenim u istraživanju je korištena bibliometrijska metoda kvantitativnog mjerenja zastupljenosti (radova) autora i njihove citiranosti. Podaci su prikupljeni 18. i 19. prosinca 2017. godine iz tri relevantne citatne baze podataka: *Web of Science* (WoS) – platforma baza, baza podataka *Scopus* i znanstveni pretraživač *Google Scholar*. Podaci su prikupljani za praksisovce, tj. G. Petrovića, R. Supeka, P. Vranickog, M. Kangrgu, D. Grlića i B. Bošnjaka. Namjera je dobivene rezultate analizirati za svakog od njih, ali dovesti ih i u međusobni odnos.

Također, na isti način prikupljeni su podaci i za N. Sesardića te su oni prikazani odvojeno. Mogao bi se naći niz prigovora stavljanju praksisovaca i N. Sesardića u isti kontekst, ali isto tako to se može i argumentirano braniti. Npr. svi oni su filozofi kojima marksizam nije bio nepoznat, naravno praksisovski pristup marksizmu bio je dijametralno suprotan od onog N. Sesardića. Naime, krajem 80-ih godina N. Sesardić kao analitički filozof uputio je filozofsku

[654] Više o razlici između pojmova vidi Jokić, M. (2005.) *Bibliometrijski aspketi vrednovanja znanstvenog rada*, Zagreb: Sveučilišna knjižara, str. 19-25.

[655] Vidi npr. Jolić, T. (2004.) "Tko to tamo filozofira?", *Prolegomena*, sv. 3 (2): str. 237-242. Bracanović, T. (2005.) "Norme i činjenice u hrvatskoj filozofskoj periodici", *Prolegomena*, sv. 4 (1): str. 157-170. Krkač, K., Cerovsky, I. (2012.) "O čemu, koliko i kako filozofiraju hrvatski filozofi? Istraživanje mišljenja hrvatskih filozofa o njima samima", *Obnovljeni život. Časopis za filozofiju i religijske znanosti*, sv. 67 (4): str. 479-494.

[656] Jokić, M. (2006.) "Scientometrijski pristup znanstvenom radu u polju filozofije", str. 108.

kritiku praksisovcima. Osim toga, još za vrijeme održavanja Korčulanske ljetne škole i izdavanja filozofskog časopisa *Praxis,* praksisovci su se smatrali filozofima sa svjetskom reputacijom, dok se N. Sesardića smatra danas jednim od najcitiranijih hrvatskih filozofa.

2. 2. Analiza rezultata istraživanja

2. 2. 1. Podaci iz baze podataka *WoS*

Podaci o zastupljenosti navedenih autora u WoS-u dobiveni su na temelju svih radova koji su uneseni u bazu i onih radova koji nisu u WoS-u, ali koje citiraju radovi koji su u spomenutoj bazi podataka. Pretraživane su sve dostupne baze podataka unutar WoS-a (*All Databases*) prema citiranosti (*Cited Reference Search*). Zahtjev za pretragu sadržavao je prezime osobe i prvo slovo imena. Ovim segmentima pridružen je jedan interpunkcijski i jedan pravopisni znak. Zarezom je odvojeno prezime od prvog slova imena, a pored slova imena stavljena je zvjezdica. U pretrazi nisu korišteni dijakritički znakovi, a na primjeru uvida za Gaju Petrovića korisnički zahtjev izgledao je ovako - "petrovic, g*".

Uvidom u citiranost u WoS-u za praksisovce utvrđeno je sljedeće: Gajo Petrović citiran je ukupno 242 puta u 154 rada; Predrag Vranicki citiran je ukupno u 112 puta u 92 rada; Rudi Supek citiran je ukupno 148 puta u 107 radova; Milan Kangrga citiran je ukupno 91 put u 77 radova; Danko Grlić citiran je ukupno 46 puta u 41 radu i Branko Bošnjak citiran je 44 puta u 34 rada. Prema istim kriterijima pretrage utvrđeno je da je Neven Sesardić citiran ukupno 160 puta u 39 radova.

2. 2. 2. Podaci iz baze podataka *Scopus*

Pretraga citatne baze Scopus napravljena je prema dokumentima (*Documents*) autora (*Authors*). Na taj način utvrđeno je da u toj bazi nisu indeksirani radovi praksisovaca, no zabilježeni su sekundarni dokumenti (*View Secondary Documents*), tj. dokumenti u kojima se oni citiraju. Zahtjev za pretragu formiran je kao i u pretrazi baza podataka, ali bez zvjezdice – npr. "petrovic, g". U tijeku pretrage utvrđeno je i nekoliko tipskih grešaka pri citiranju njihovih imena, npr. "Vranieki, P." te su podaci povezani s takvim slučajevima također pridodani rezultatima citiranosti.

Slijedom navedenog, utvrđeno je sljedeće: Rudi Supek citiran je 140 puta u 79 radova; Gajo Petrović citiran je 94 puta u 52 rada; Milan Kangrga citiran je 62 puta u 47 radova; Predrag Vranicki citiran je 46 puta u 41 radu; Danko Grlić citiran je 40 puta u 33 rada i Branko Bošnjak

citiran je 30 puta u 29 radova. S druge strane, na temelju uvida za Nevena Sesardića utvrđeno je da je njegovih 17 tekstova indeksirano u citatnoj bazi *Scopus* koja su ukupno citirana 141 put. U pogledu sekundarnih dokumenata zabilježeno je da bio citiran 65 puta u 26 radova.

2. 2. 3. Podaci iz znanstvenog pretraživača *Google Scholar*

Otvorena baza podatka Google Scholar pretraživana je korištenjem izbornika *Napredno pretraživanje* i pretraživanjem imena i prezimena (*Vrati članke autora*) gore spomenutih filozofa bez obzira na njihov položaj u tekstu (*Traži članke – gdje se pojavljuju moje riječi – bilo gdje u članku*). U pretrazi su navođena njihova puna imena i prezimena bez dijakritičkih znakova, npr. "gajo petrovic". U navedenoj bazi podataka "spominju se" svi praksisovci: 910 puta – Gajo Petrović; 785 puta – Rudi Supek; 408 puta – Predrag Vranicki; 321 - Milan Kangrga; 247 puta – Danko Grlić i 238 puta Branko Bošnjak. Neven Sesardić "spominje se" 910 puta.

2. 2. 4. Tabelarni prikaz prikupljenih podataka i osvrt na rezultate

U nastavku se nalaze tabelarni prikazi prikupljenih podatka o zastupljenosti praksisovaca u bazama podatka *WoS, Scopus* i znanstveni pretraživač *Google Scholar*. U izdvojenim tablicama prikazani su podaci o zastupljenosti za Nevena Sesardića.

Tablica br. 1 – zastupljenost praksisovaca u bazama podataka

Ime i prezime filozofa	Broj citata i spominjanost u bazama podatka		
	Web of Science	Scopus	Google Scholar
Gajo Petrović	242	94	910
Rudi Supek	148	140	785
Predrag Vranicki	112	46	408
Milan Kangrga	91	62	321
Danko Grlić	46	40	247
Branko Bošnjak	44	31	238

Tablica br. 2 – zastupljenost Nevena Sesardića u bazama podataka

Ime i prezime filozofa	Broj citata i spominjanost u bazama podatka		
	Web of Science	Scopus	Google Scholar
Neven Sesardić	160	65	512

Tablica br. 3. – prosječni broj citata prema broju radova u kojem se cititiraju

Ime i prezime filozofa	Broj citata	
	Web of Science	Scopus
Gajo Petrović	1,57	1,8
Rudi Supek	1,38	1,77
Branko Bošnjak	1,29	1,03
Predrag Vranicki	1,21	1,12
Milan Kangrga	1,18	1,31
Danko Grlić	1,12	1,21

Tablica br. 4. – prosječni broj citata prema broju radova koji citiraju N. Sesardića

Ime i prezime filozofa	Broj citata	
	Web of Science	Scopus
Neven Sesardić	4,1	2,5

Uz nekadašnjeg britanskog premijera Benjamina Disrealija (1804-1881) povezuje se razlikovanje tri vrste laži: obična laž, besramna laž i statistika. No, usprkos svim mogućim objektivnim prigovorima koji se mogu uputiti ovakvom bibliometrijskom pristupu nečijem znanstvenom radu, ovi statistički podaci nedvojbeno pokazuju da su praksisovci prisutni u citatnim bazama podataka.

Inače, autori iz područja humanističkih znanosti znatno su manje citirani i indeksirani u bazama podataka od autora iz drugih znanstvenih područja. Također, ovdje treba uzeti u obzir i činjenicu da su praksisovci bili filozofski aktivni još u vrijeme kada citatne baze nisu bile popularne u ovoj mjeri ili nisu uopće postojale.

Od praksisovaca je Petrović najzastupljeniji u sve tri korištene baze podataka, a nakon njega slijedi Rudi Supek koji nije objavljivao samo filozofske radove, nego i sociološke. U pogledu usporedbe praksisovske zastupljenosti u bazama podataka sa zastupljenošću Nevena Sesardića, podaci ukazuju da je Gajo Petrović zastupljeniji u svim bazama od njega, a Rudi Supek u dvije od tri baze. Međutim, gledajući omjer citata prema radovima koji ih navode, podaci uvjerljivo govore u prilog analitičkog filozofa. Ovakve usporedbe su uvijek nezahvalne i ne treba na njih gledati kao presudan element u vrednovanju nečijeg znanstvenog rada, ali takvi podaci svakako mogu poslužiti za uvid u znanstvene trendove.

Idući korak u istraživanju mogao bi se usmjeriti na analizu kvalitativno dobivenih podataka na način da se izdvoje samocitati, potom pozitivni i neutralni citati. Na taj način dobio se još jasniji uvid u gore spomenute podatke, a prvu sliku o broju citata moglo bi se postići samo uvidom u tiskane publikacije.

ZAKLJUČAK

Povijest filozofije je riznica ljudskog duha i nepresušno vrelo ideja za njegovo proučavanje. Isprva može zvučati kao patetičan iskaz nakon višegodišnjeg bavljenja poviješću hrvatske filozofije. No, ako se na trenutak odmaknemo od naše tradicije i pogledamo razvoj filozofske misli unazad posljednjih dvadesetak godina, lako ćemo doći do zaključka o nepostojanju epohalnog filozofskog djela kojeg bismo mogli nazvati filozofskim klasikom. Jedan od razloga tome zasigurno se nalazi u činjenici izuzetno razgranate suvremene filozofske tematike. U takvoj različitosti filozofskoj problematike i pravaca jedino što uvijek nanovo zaokuplja pažnju filozofâ jest upravo povijest filozofije. Stoga je uvijek zanimljivo dokučiti razloge zbog kojih netko bira bavljenje određenim razdobljem povijesti filozofije i na koji način mu pristupa i tumači ga. Posebnu pažnju privlači okupljanje filozofâ i drugih intelektualaca sa svrhom rehabilitacije određenog filozofskog pravca i njegovih ideja. Upravo se to posljednjih godina događa u pogledu filozofske ostavštine filozofske grupe *Praxis* tj. praksisovaca. Uslijed toga, neizbježno se postavlja pitanja o čemu se tu zapravo radi – o filozofskom *Eldoradu*, filozofskoj bezidejnosti ili možda nečem trećem? Odgovoru bi mogla pridonijeti Kangrgi jedna od omiljenih Fichteovih rečenica koja govori o povezanosti naravi čovjeka s filozofijom koju bira (*Was für eine Philosophie man wähle, hängt sonach davon ab, was für ein Mensch man ist* […] .). U ovom slučaju moguće se prikloniti onima koji hvalospjevima i lovorikama obasipaju praksisovce, tj. sve što su pisali ili predstavljali, ali to nužno završava u jednom nekritičkom osvrtu na njihovu filozofsku tradiciju. Također, nepostojanje jednog sustavnog prikaza njihovog djelovanja ima za posljedicu nejasnoću i nepoznavanje temeljnih pojmova i odnosa povezanih s filozofskom grupom *Praxis*.

Tako u prvom poglavlju ovog rada naročito dolazi do izražaja nepostojanje jedinstvenog pogleda, tj. kriterija u pogledu toga koga bi se trebalo smatrati praksisovcem, tj. postavlja se pitanje tko su zapravo praksisovci. S tim u vezi moguće je povezati Kangrgin stav o relativiziranju te na koncu i nijekanju postojanja praksisovskog jedinstva u smislu osnivanja i vođenja filozofske škole, tj. postojanja određenog filozofskog jedinstva među njima. Taj stav došao je do izražaja u njegovim stavovima sredinom 90-ih godina, a danas ga pod njegovim utjecajem zastupa beogradski filozof i sociolog Božidar Jakšić.

U ovom radu kao članovi filozofske grupe *Praxis* podrazumijevaju se one osobe koje su bili stalni članovi redakcije filozofskog časopisa *Praxis* od njegovog prvog do posljednjeg broja. Drugim riječima, ovdje se pod pojmom praksisovci misli isključivo na praksisovce prve generacije tj. Branka Bošnjaka, Danka Grlića, Milana Kangrgu, Gaju Petrovića, Rudija Supeka

i Predraga Vranickog. Oni su ovdje navedeni abecednim redom, a ne po svom značaju za filozofsku grupu. Po uzoru na programatski tekst "Čemu Praxis" insistira se također na razlici između njih i njihovih "suradnika". Pored toga, u odnosu na praksisovce razlikuju se s njima povezane još dvije generacije. Prvom idućom, tj. drugom generacijom praksisovaca smatraju se svi oni koji su u svom obrazovanju prihvatili praksisovski marksizam od samih praksisovaca ili posredno preko njihovih suradnika. Neki od njih su napustili te ideje, dok su drugi ostali aktivni u akademskom i društvenom životu kao simpatizeri i zagovaratelji praksisovaca i njihovog marksizma. Zagovaratelji i nastavljači praksisovskih ideja svojim nastavničkim i akademskim radom uvjetovali su i potaknuli su stvaranje nove tj. treće generacije praksisovaca.

Praksisovci nisu bili jedini filozofi marksističke provenijencije u Zagrebu. Tu se posebno ističe djelovanje filozofa Vanje Sutlića (1925-1989) s Fakulteta političkih znanosti koji je jedno vrijeme smatran dijelom praksisovskog kruga, no objava njegove knjige *Praksa rada kao znanstvena povijest* (1974., 1987.) potvrdila je različitost njegove teorijske pozicije u odnosu na praksisovce. Njegovom filozofskom djelovanju i utjecaju na filozofski razvoj hrvatske filozofije ovdje nije posvećen prostor, ali svakako bi bilo vrijedno tome posvetiti veću pozornost, kao i njegovom odnosu prema praksisovcima, osobito zato što je generacijski blizak njima. Naime, diplomirao je 1949. godine i doktorirao 1958. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

Društveno-političke prilike tog vremena na našim prostorima bile su pod snažnim utjecajem poslijeratnih prilika i odnosa dviju socijalističkih država, tj. SSSR-a i kasnijeg SFRJ-a. Te prilike uvjetovale su političku podobnost i sveučilišnih kadrova što je pokazano na primjeru zaposlenja praksisovaca koji su se nakon 1948. godine okrenuli prema razvijanju kritike staljinističkog marksizma i njegove teorije odraza u čemu su se oslanjali prvenstveno na Marxove *Rane radove*. U odmaku spram staljinističkog marksizma razvijaju svoj pristup koji nazivaju "kreativnim", "stvaralačkim", "autentičnim" i/ili "humanističkim" marksizmom. Stoga se može zaključiti da je za njih stvaralački marksizam zapravo jedino drugi naziv za antistaljinizam. U sjeni njihove kritike staljinizma ostaje njihov afirmativan odnos prema revolucionarnoj struji Druge internacionale, tj. marksizmu-lenjinizmu, te odbacivanje takozvanoga revizionizma, napose nekih njemačkih socijaldemokrata, što *de facto* znači odbacivanje demokratizacije radničkog pokreta i prihvaćanja nasilne revolucije kao jedine metode uređenja društvenih odnosa.

O praksisovskoj kritici teorije odraza najbolje svjedoči skupština JUF-a održana 1960. godine na Bledu koju su praksisovci predstavljali u slovodobitnom tonu gotovo pola stoljeća. No, danas se teško oteti dojmu da se tu radilo samo o jednom praksisovskom mitu, ali svakako

taj događaj treba tumačiti u smislu formaliziranog polariziranja tadašnje marksističke filozofije. Posebno treba naglasiti tadašnji Filipovićev apel o potrebi filozofskog dijaloga sa suvremenom filozofijom. No, u slučaju praksisovaca to je izostalo, tj. oni nisu pokazivali interes za sustavnu i argumentiranu filozofsku raspravu sa zastupnicima nemarksističkih filozofskih tradicija o suvremenim filozofskim temama.

Bledski sastanak označen je ovdje kao početak zlatnog razdoblja u praksisovskom djelovanju, čime je ukazano i na razlikovanje drugih razdoblja njihova djelovanja. U tom smislu, u radu je predloženo razlikovanje pet razdoblja, a kao kriterij određivanja uzeti su događaji koji su bitno utjecali na njihovo djelovanje. Prvo se odnosi na razdoblje u kojem su stekli fakultetsku naobrazbu i zaposlili se (1950.-1960.). Potom slijedi već spomenuto zlatno razdoblje u kojem dolazi do pokretanja Korčulanske ljetne škole i filozofskog časopisa *Praxis* (1960.-1966.). Razdoblje od 1967. do 1974. godine obilježeno je očuvanjem i promicanjem praksisovskog *creda*. Nakon prestanka Korčulanske ljetne škole i filozofskog časopisa zabilježen je pokušaj revitalizacije tih institucija, tj. škole i časopisa, te nastavak njihovog nastavničkog i znanstvenog djelovanja (1975.-1993.). Posljednje razdoblje označeno je kao razdoblje *posljednjeg Mohikanca* koje je obilježio Milan Kangrga svojim medijskim istupima i filozofskim djelovanjem. Kritički se odnosio prema društvenim prilikama u Republici Hrvatskoj i svojim neistomišljenicima, istovremeno se žaleći na zanemarivanje njegovog društvenog značaja. Također, nastavio je s ponavljanjem i preslagivanjem vlastitih teorijskih uvjerenja. Obljetnički skup pod nazivom "Mogućnosti i granice etike u djelu Milana Kangrge" iz 2003. godine i s njim povezan dvobroj *Filozofskih istraživanja*, kao i niz predavanja o klasičnom njemačkom idealizmu održanih u ljetnom semestru akademske godine 2006./2007. godine zasigurno su pridonijeli poboljšanju tog dojma.

Kangrga je u tom razdoblju zastupao s jedne stranu tezu koja govori u prilog nepostojanju filozofske grupe *Praxis*, a s druge strane zastupao je tezu o dva praksisovska stupa – Gaji Petroviću i Milanu Kangrgi. Na taj način potpuno je zanemario značaj Rudija Supeka u spomenutoj grupi, odnosno u Korčulanskoj ljetnoj školi i filozofskom časopisu *Praxis*. Na taj način istovremeno umanjuje i njegovu ulogu u časopisu *Pogledi*, ali i samog časopisa u izgradnji onoga što su oni kasnije preuzeli kao svoj intelektualni *forte* – stvaralački marksizam. Protivno Kangrgi ovdje je zastupano i obrazloženo mišljenje o tri stupa filozofske grupe *Praxis*.

Također, protivno razmišljanjima o filozofskom nejedinstvu praksisovaca, ovdje se pokušalo ukazati na suprotno. Naime, oni svoju filozofsku djelatnost temelje prvenstveno na interpretaciji Marxovih radova s ciljem razvijanja filozofske argumentacije spram sovjetske staljinističke tradicije. Preuzimaju Marxove teorijske koncepte za utemeljenje svojih

interpretacija marksizma, tj. prvo filozofije prakse, a kasnije i mišljenja revolucije. U prvom razdoblju izražava se nespoštedna kritika svega postojećeg kao filozofska metoda koja je usmjerena na stvaranje boljeg i humanijeg svijeta, tj. besklasnog društva. U pokušaju utemeljenja mišljenja revolucije ne naglašava se više toliko metodička kritika, već shvaćanje revolucije kao jednog sveobuhvatnog društvenog fenomena koji će imati cilj stvaranje, tj. uređenje jednog takvog društvenog uređenja. Ova promjena naglaska mogla bi se tumačiti kao znak njihovog političkog oportunizma u razdoblju društveno-političkog pritiska na rad ljetne škole i filozofskog časopisa. Nadalje, ovdje se naglašava da se radi samo o pokušaju utemeljenja nove marksističke interpretacije zbog nedovoljne kvalitativne i kvantitativne pojmovne distinkcije. Tome u prilog se može navesti praksisovska sklonost dovođenju problematiziranih pojmova u vezu s pojmovima npr. prakse i revolucije, bez njihovog prethodnog razlikovanja, te poistovjećivanje svih pojmova koji su stavljeni u međusobni odnos. Usprkos tome, stavljaju u suprotan odnos filozofiju prakse i mišljenje revolucije, baš kao što suprotstavljaju npr. ontologiju i marksizam. To za posljedicu ima zahtjev za prevladavanjem i ukidanjem filozofije, a samim time i filozofskih disciplina.

Najrazrađenije ukidanje određene filozofske discipline i nijekanje uopće njezine mogućnosti prikazano je na primjeru etike za što je najzaslužniji Milan Kangrga koji se njom bavio više od pola stoljeća. On odbacuje korištenje etičkih i moralnih pojmova u ostvarenju besklasnog društva zato što ih smatra obilježjima građanskog društva i filozofije. Na njihovo mjesto stavlja pojam revolucije koji sam po sebi nije ništa drugo nego univerzalan normativan zahtjev upućen proleterima na izmjenu postojećeg svijeta i stvaranje besklasnog društva oslobođenog od svih oblika antagonizama. S druge strane, upravo je Kangrga problem etike vidio u njezinoj normativnosti koja je sadržana u zahtjevu "treba da".

Gore spomenuto praksisovsko shvaćanje (socijalističke) revolucije je problematično upravo zbog njegova karaktera zato što praksisovci ne predviđaju niti jedno normativno pravilo koje bi pridonijelo takvom društvenom uređenju. Oni su polagali nade u budućnost i neprestanu promjenu postojećeg, tj. u dijalektički zakon prijelaza kvantiteta u kvalitetu. Stoga, ako bi netko pristao uz njihovo eksplicitno odbacivanje mogućnosti utemeljenja etike kao filozofske discipline, onda bi se susreo s pitanjem o mogućnosti uređenja boljeg i humanijeg svijeta, bez načela i kriterija. O uređenju takvog društvenog uređenja praksisovci su razmišljali i u okviru pojmova socijalizma i komunizma. Tu je jednu od središnjih mjesta zauzimala ideja radničkog i društvenog samoupravljanja. Praksisovci su bili kritični prema utemeljenosti teorijskog koncepta jugoslavenskog samoupravljanju, pri čemu su naglašavali presudnu ulogu socijalističke revolucije u stvaranju takvog društvenog uređenja. U tom smislu, Supek je

predlagao dodatno razvijanje "kreativne" marksističke filozofije i društvene teorije, kao i stvaranje strategije borbe radničke klase, te intenzivniji dijalog na temu stvaranja takvog društva. Međutim, on sâm nije imao konkretan prijedlog za ostvarenje takvog društva, kao niti ostali praksisovci. Stoga je Supeku jedino ostala nada u povijesna, politička i sociološka istraživanja, dok je Vranicki započeo s brojanjem neuspjeha socijalizma koji je krah zajedno s njim povezanom marksističkom paradigmom na simboličan način doživio rušenjem Berlinskog zida.

Nakon toga, opravdano je postaviti pitanje zbog čega bi se netko danas više bavio ovom filozofskom grupom. U mom slučaju to je proizašlo iz zapaženog povećanog interesa na prostoru nekadašnje države za filozofskim pravcem koji formalno ne postoji više od četrdeset godina te zanimanjem na koji se način njom bave. Kao rezultat tog interesa nastao je ovaj rad koji svojom strukturom i obujmom ukazuje na činjenice i dodatno razjašnjava odnose među praksisovcima i o njima, kao i njihovim idejama, čime se u nedostatku takvog rada kod nas na skroman način pridonosi sustavnom istraživanju tog pravca, ali i hrvatske filozofske tradicije. Drugim riječima, namjera je bila na sustavan, kritički i argumentiran način prikazati nastanak, utjecaj i posljedice djelovanja filozofske grupe *Praxis*. U tome sam se vodio hipotezama, koje se i nakon provedenog istraživanja i dalje čine plauzibilnim. U tom smislu o temi ovog rada zaključujem na sljedeći način:

(1) Samoproglašena škola stvaralačkog marksizma koja je ovdje najčešće označavana kao filozofska grupa *Praxis* - ili jednostavno kao praksisovci - jedan je od mnogobrojnih izdanaka poslijeratne kontinentalno-europske struje tumačenja Marxove misli.

(2) Praksisovci su eksplicitno odbacili mogućnost utemeljenja etike kao filozofske discipline, što je za posljedicu imalo odsustvo načela i kriterija prema kojima bi se trebao odrediti bolji i humaniji svijet. Također, njihov zahtjev za stvaranjem humanijeg društva na temelju bespoštedne kritike svega postojećeg sveo se na odbacivanje tradicionalnih društvenih institucija i tržišne ekonomije, a njihov jedini koliko-toliko konkretan prijedlog bio je prihvaćanje ideje samoupravnog socijalizma.

(3) S obzirom na društveno-politički kontekst u kojem je nastala i djelovala, filozofska grupa *Praxis* nije samo odredila tijek hrvatske akademske filozofije, već je utjecala na zbivanja u drugim društvenim i humanističkim disciplinama, a samim time i na formiranje općeg intelektualnog ozračja u Hrvatskoj (u manjoj mjeri i nekih drugih

sredina bivše Jugoslavije) u razdoblju od ranih šezdesetih do kasnih osamdesetih godina prošlog stoljeća.

(4) Ako zanemarimo vrlo rijetke disonantne tonove, onda se može kazati da su dosadašnji pokušaji sustavne analize i kritičkog vrednovanja praksisovske ostavštine ostali na razini kvazi-kritičkog ili apologetskog pristupa.

(5) Posljednjih godina raste interes za praksisovcima, ali njihova ostavština i utjecaj prikazuju se uvijek na isti – tendenciozan i laudativan – način.

(6) Kao posljedica (4) i (5) stvorena je iskrivljena slika o novijoj povijesti te aktualnom stanju hrvatske filozofije, a samim time i posljedicama dominacije marksističkog pristupa u društvenim i humanističkim znanostima u Hrvatskoj.

Zanemarivanje činjenica o stvarnim teorijskim dometima filozofije prakse te društveno-političkim uvjetima njezina nastanka, razvitka i nestanka otvara prostor za manipuliranje znanstvenom javnošću stvarajući iskrivljenu sliku ne samo o spomenutom filozofskom pravcu, već i o novijoj povijesti hrvatske filozofije. Osim toga, takvo stanje pridonosi pogrešnom i ideologiziranom shvaćanju uloge same filozofije, a onda i degradaciji i relativizaciji kriterija za vrednovanje njezinih postignuća, onih istih kriterija koji su u nekim drugim strukama i sredinama već odavno usklađeni s međunarodnim standardima.

KRATICE

AFŽ – Antifašistički front žena;
AVNOJ – Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije;
br. – broj;
CK SKJ – Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije;
čl. – članak;
i dr. – i drugi;
Država SHS – Država Slovenaca, Hrvata i Srba;
etc. – et cetera (vidi itd.);
FFZG – Filozofski fakultet u Zagrebu;
filoz. – filozofski;
FNRJ – Federativna narodna republika Jugoslavija;
g. – godina;
GK – Gradski komitet;
gl. ur. – glavni urednik;
građ. – građanski;
HDA – Hrvatski državni arhiv;
HFD – Hrvatsko filozofsko društvo;
hrv. – hrvatski;
Ibid. – ibidem (prijevod: navedeno djelo);
itd. – i tako dalje;
IUC – Inter-University Centre Dubrovnik (prijevod: Interuniverzitetski centar u Dubrovniku);
JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti;
JUF – Jugoslavenska udruga za filozofiju;
JUFiS – Jugoslavenska udruga za filozofiju i sociologiju;
kat. – katolički;
KPH – Komunistička partija Hrvatske;
KPJ – Komunistička partija Jugoslavije;
L. cit. – loco citato (prijevod: na navedenom mjestu);
Kraljevina SHS – Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca;
Ministarstvo DFJ – Ministarstvo Demokratske Federativne Jugoslavije;
NDH – Nezavisna Država Hrvatska;
NOB – Narodnooslobodilačka borba;

NR Hrvatska – Narodna Republika Hrvatska;

npr. – na primjer;

odn. – odnosno;

op. – opaska;

OOUR – Osnovna organizacija udruženog rada;

OUN – Organizacija ujedinjenih naroda ili Ujedinjeni narodi;

pr. – priredio;

pre. – preveo;

s. a. – sine anno (prijevod: bez godine);

SFDJ – Savez filozofskih društava Jugoslavije;

SFRJ – Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija;

SIZ – Samoupravna interesna zajednica;

SKJ – Savez komunista Jugoslavije;

srednjov. – srednjovjekovni;

SR Hrvatska – Socijalistička Republika Hrvatska;

SSSR – Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika;

str. – stranica;

sv. – svezak;

teol. – teološki;

tj. – to jest;

tzv. – takozvani;

ugl. – uglavnom;

ur. – uredio i

znanstv. – znanstveni.

POPIS LITERATURE I IZVORA

Knjige, zbornici, udžbenici i drugi priručnici

- Agičić-Najbar, M., *Kultura, znanost, ideologija. Prilozi istraživanju politike komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 2013.
- Agičić-Najbar, M., *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska histriografija 1945-1960.*, IBIS grafika, Zagreb, 2013.
- Audi, R. (gl. ur.), *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge University Press, New York, 2001.
- Barišić Pavo (gl. ur.), *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije. Zbornik radova znanstvenog skupa, Zagreb, 23.-25. lipnja 1999*, Institut za filozofiju, Zagreb, 2000.
- Bazala, A., *Filozofijski portret Franje Markovića*, Institut za filozofiju, Zagreb, 1974.
- Bazala, A., *O ideji nacionalne filozofije*, Knjižnica prijatelja Hrvatskog sveučilišta, Zagreb, 1938.
- Bazala, A., *Povjest filozofije. Filozofija helenističko-rimska. Filozofija u srednjem vijeku. Novija filozofija do Kanta*, Matica hrvatska, Zagreb, 1909.
- Bazala, A., *Povjest filozofije. Povjest filozofije najnovijeg doba*, Matica hrvatska Zagreb, 1912.
- Bazala, A., *Povjest filozofije. Povjest narodne filozofije Grčke*, Zagreb, Matica hrvatska, 1906.
- Berman, M. H., *All That is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity*, Penguin Books, New York, 1982.
- Bosnar, M., *Osobni arhivski fond Rudi Supek. Analitički inventar*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2010.
- Bošnjak, B., *Filozofija i kršćanstvo. Racionalna kritika iracionalnog shvaćanja*, Naprijed, Zagreb, 1966.
- Bošnjak, B., Supek, R. (ur.), *Humanizam i socijalizam. Zbornik radova*, Prva knjiga, Naprijed, Zagreb, 1963.
- Bošnjak, B., Supek, R. (ur.), *Humanizam i socijalizam. Zbornik radova*, Druga knjiga, Naprijed, Zagreb, 1963.
- Bošnjak, B., Škvorc, M., *Marksist i kršćanin*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1969.

- Bošnjak, B., *Povijest filozofije kao nauka*, Naprijed, Zagreb, 1958.
- Bošnjak, B., *Povijest filozofije. Razvoj mišljenja u ideji cjeline*, Knjiga prava, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1993.
- Bošnjak, B., *Povijest filozofije. Razvoj mišljenja u ideji cjeline*, Knjiga druga, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1993.
- Bošnjak, B., *Povijest filozofije. Razvoj mišljenja u ideji cjeline*, Knjiga treća, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1993.
- Botz-Bornstein, T., Hengelbrock, J. (ur.), *Re-ethnicizing the Minds? Cultural Revival in Contemporary Thought (Studies in Intercultural Philosophy)*, Editions Rodopi BV, New York – Amsterdam, 2006.
- Cohen, G. A., *Karl Marx's Theory of History: A Defence*, Princeton University Press, Princeton, 2000. [Kohen, G. A., Odbrana Marksove teorije istorije, Zamak kulture, Vrnjačka Banja, 1987.]
- Cohen, G. A., *Socijalizam – zašto ne?*, Kruzak, Zagreb, 2001.
- Craig, E., *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, Routledge, London – New York, 1988.
- Čović, A., *Etika i bioetika. Razmišljanja na pragu bioetičke epohe,* Pergamena, Zagreb, 2004.
- Čović, A., *Marksizam kao filozofija svijeta*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1988.
- Dabčević Kučar, S., *`71. Hrvatski snovi i stvarnost*, Interpublic, Zagreb, 1997.
- Daković, N. (ur.), *Filozofija prakse. Zbornik*, Dom omladine Beograda, Beograd, 2011.
- Damjanović, S. (ur.), *Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, monografija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1998.
- Dragičević, A., Dragičević, D., *Doba kiberkomunizma*. *Visoke tehnologije i društvene promjene*, Golden marketing, Zagreb, 2003.
- Dragičević, A., *Suton socijalizma. Kraj masovnog društva,* August Cesarec, Zagreb, 1990.
- Dragičević, B., Ørien, Ø., *Fragments of Memories of Life and Love at Inter-University Centre Dubrovnik 1971-2007*, IUC, Dubrovnik, 2009.
- Đilas, M., *Nova klasa. Kritika savremenog komunizma*, Feniks knjiga, Zagreb, 2010.
- Eagleton, T., *Zašto je Marx bio u pravu*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2011.
- Elster, J., *Making Sense of Marx*, Cambridge Univerity Press, Cambridge, 1985.

- Fleck, H.-G., Graovac I. (pr.), *Dijalog povjesničara – istoričara 8*, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 2004.
- Fleck, H.-G., Graovac I. (pr.), *Dijalog povijesničara – istoričara 9*, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 2005.
- Frichand [Fritzhand, op.] M., *Etička misao mladog Marksa*, Nolit, Beograd, 1966.
- Golubović, V., *S Marxom protiv Staljina. Jugoslavenska kritika staljinizma 1950-1960*, Globus, Zagreb, 1985.
- Golubović, V., *Mogućnost novoga. Vidokrug jugoslavenske filozofije*, Zavod za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1990.
- Golubović, V., *Filozofija kao mišljenje novog. Gajo Petrović i prebolijevanje metafizike*, Euroknjiga, Zagreb, 2006.
- Grlić, D., *Contra dogmaticos*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1971.
- Grlić, D., *Friedrich Nietzsche*, Liber, Zagreb, 1981.
- Grlić, D., *Ko je Niče*, Vuk Karadžić, Beograd, 1969.
- Grlić, D., *Leksikon filozofa*, Naprijed, Zagreb, 1983.
- Grlić, D., *Zašto*, Odabrana djela, sv. 1, Naprijed, Zagreb, Nolit, Beograd, 1988.
- Hekman, J. (gl. ur.), *Hrvatska filozofija u XX. stoljeću. Zbornik radova sa znanstvenog skupa što je održan u Palači Matice hrvatske 2-4. ožujka 2006, godine*, Matica hrvatska, Zagreb, 2007.
- Hischberger, J. *Mala povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
- Hodžić, A., Ilić, A., Josić Višnjić, M., Moljković, I., Popov, N., Stojanović, L., Teofilović, V., Vuković, Đ. (ur.), *Jun-lipanj 1968. Dokumenti* [Tiskara i knjigovežnica "Joža Rožanković" – Industrijski radnik, Sisak – Zagreb, 1971.]
- Honderich, T. (ur.), *The Oxford Companion to Philosophy*, Oxford University Press, Oxford- New York, 1995.
- Ilšin, V. (ur.), *Institut za društvena istraživanja u Zagrebu 1964-2014.*, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 2014.
- Jakšić, B., *Praxis. Mišljenje kao diverzija*. Službeni glasnik, Beograd, 2012.
- Jay, M., *Marxism and Totality: The Adventures of a Concept from Lukács to Habermas*, University of California Press, Berkeley - Los Angeles, 1984.
- Kalebić, G., *Filozofija prakse i mišljenje revolucije Gaje Petrovića*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2010.

- Kalebić, G., *Filozofija prakse i mišljenje revolucije Gaje Petrovića*, Plejada, Zagreb, 2014.
- Kalin, B., *Povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.
- Kangrga, M., *Etika ili revolucija,* Odabrana djela, sv. 2, Naprijed, Zagreb, 1989.
- Kangrga, M., *Etika i sloboda. Uvod u postavljanje etičkog problema*, Naprijed, Zagreb, 1966.
- Kangrga, M., *Etika. Osnovni problemi i pravci*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2004.
- Kangrga, M., *Filozofske rasprave*, Euroknjiga, Zagreb, 2008.
- Kangrga, M., *Filozofija i društveni život. Rasprave, Kritike i polemike*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1988.
- Kangrga, M., *Izvan povijesnog događanja. Dokumenti jednog vremena*, Feral Tribune, Split, 1997.
- Kangrga, M., *Klasični njemački idealizam. Predavanja*, FF Press, Zagreb, 2008.
- Kangrga, M., *Kritika moralne svijesti*, Odabrana djela, sv. 1, Naprijed, Zagreb, 1989.
- Kangrga, M., *Misao i zbilja*, Odabrana djela, sv. 4, Naprijed, Zagreb, 1989,
- Kangrga, M., *Nacionalizam ili demokracija*, Razlog, Zagreb, 2002**.**
- Kangrga, M., *Praksa-vrijeme-svijet*, Odabrana djela, sv. 3, Naprijed, Zagreb, 1989.
- Kangrga, M., *Spekulacija i filozofija. Od Fichtea do Marxa*, Službeni glasnik, Beograd, 2010.
- Kangrga, M., *Šverceri vlastitog života, Refleksije o hrvatskoj političkoj kulturi i duhovnosti,* Kultura - Rasvjeta, Split, 2002.
- Kołakowski, L., *Main Currents of Marxism: The Founders, The Golden Age, The Breakdown*, W. W. Norton - Company Incorporated, New York, 2007.
- Kolanović, N. K., Radelić, Z., Spehnjak, K. (gl. ur.), *Disidenstvo u suvremnoj povijesti. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 19. studenoga 2009.*, Hrvatski povijesni institut, Zagreb, 2010.
- Kovač, M., *Elita gora od rulje*. *Polemika*, Fraktura, Zagreb, 2009.
- Kovačec, A. (gl. ur.), *Hrvatska enciklopedija*, sv. 4, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2002,
- Kovačević, B., *Slučaj zagrebački revizionista*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989.
- Krkač, K. (ur.), *Uvod u poslovnu etiku i korporacijsku društvenu odgovornost*, Mate - Zagrebačka škola ekonomije i managamenta, Zagreb, 2007.

- Krstić, K., *Studije, rasprave i članci*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža – Glas Koncila – Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 2015.
- Kukoč, M., *Enigma postkomunizma*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1997.
- Kukoč, M., Kritika *eshatologijskog uma. Problem otuđenja i hrvatska filozofija prakse*, Kruzak, Zagreb, 1998.
- Kukoč, M., *Usud otuđenja*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1988.
- Kutleša, S. (gl. ur.), *Filozofski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2012.
- Kuvačić, I., *Filozofija G. E. Moorea. Kritički pristup*, Naprijed, Zagreb, 1961.
- Kuvačić, I., *Sjećanja*, Razlog, Zagreb, 2008.
- Lešaja, A., *Praxis orijentacija, časopis Praxis i Korčulanska ljetna škola. Građa – Praxis Orientation, Journal Praxis and The Korčula Summer School. Collection*, Rosa Luxemburg Stiftung – Southeast Europe, Beograd, 2014.
- Марковић, М., Јуриш на небо. Сећања, Књига прьа, Просвета, Београд, 2008.
- Марковић, М., Јуриш на небо. Сећања, Књига друга, Просвета, Београд, 2008.
- Marx, K., *Filozofsko-politički spisi*, Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu – Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979.
- Marx, K., Engels, F., *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1989.
- Marx, K., Engels, F., *Odabrana djela klasika marksizma*, Naprijed, Zagreb. 1973,
- McBride, W. L., *From Yugoslav Praxis to Global Pathos. Anti-Hegemonic Post-post-Marxist Essays*, Rowman - Littlefield Publishers Incorporated, Boston, 2001.
- Mihaljević, J., *Odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj od 1958. do 1972.*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2014.
- Mikulić, B., *Nauk neznanja. Retrospekcija o Kangrgi i nasljeđu praxisa*, Arkzin, Zagreb, 2014.
- Mikulić, B., Žitko, M. (ur.), *Aspekti praxisa. Refleksije uz 50. obljetnicu*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2015.
- Mokrović, N., *Praxis i Korčulanska ljetna škola*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2005.
- *Neki problemi teorije odraza. Bled, 10.-11.XI.1960. Referati i diskusija na IV. Stručnom sastanku Udruženja*, Jugoslavensko udreženje za filozofiju [Beograd, 1961.].
- Olujić Oluja, D., Stojaković, K. (ur.), *Praxis. Društvena kritika i humanistički socijalizam. Zbornik radova sa međunarodne konferencije o jugoslavenskoj ljevici:*

Praxis-filozofija i Korčulanska ljetna škola (1963-1974), Rosa Luxemburg Stifung, Beograd, 2012.

- Oswald, J., *Filozofija prakse u Hrvatskoj*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 2006.
- Pavićević, V., *Osnovi etike*, Beogradski izdavalačko-grafički zavod, Beograd, 1974.
- Plant, R., *Suvremena politička misao*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2002.
- Pejović, D., *Protiv struje. Studije i eseji*, Mladost, Zagreb, 1965.
- Pejović, D., Petrović, G. (ur.), *Smisao i perspektive socijalizma. Zbornik radova Drugog zasjedanja Korčulanske ljetne škole*, Zagreb, 1965.
- Petrović, A. (ur.), *Zbilja i kritika. Posvećeno Gaji Petroviću*, Antibarbarus, Zagreb, 2001.
- Petrović, G., *Čemu Praxis*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1972.
- Petrović, G., *Filozofski pogledi G. V. Plehanova*, Kultura, Zagreb, 1957.
- Petrović, G., *Filozofija prakse*, Odabrana djela, sv. 1, Naprijed – Nolit, Zagreb – Beograd, 1986.
- Petrović, G., *Marx i marksisti*, Odabrana djela, sv. 3, Naprijed – Nolit, Zagreb – Beograd, 1986.
- Petrović, G., *Mišljenje revolucije. Od "ontologije" do "filozofije politike"*, Odabrana djela, sv. 2, Naprijed – Nolit, Zagreb - Beograd, 1986.
- Petrović, G., *Prolegomena za kritiku Heidegera*, Odabrana djela, sv. 4, Naprijed – Nolit, Zagreb – Beograd, 1986.
- Petrović, G., *U potrazi za slobodom. Povijesno-filozofski ogledi*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1990.
- Pivčević, E., *Slike iz pamćenja*, Naklada Jurčić, Zagreb, 1998.
- Popov, N., *Društveni sukobi. Izazov sociologiji. "Beogradski jun" 1968.*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
- Popov, N. (ur.), *Sloboda i nasilje. Razgovor o časopisu Praxis i Korčulanskoj ljetnoj školi*, Res Publica, Beograd, 2003.
- Posavac, Z. (pr.), *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti. Zbornik iz 1968. godine*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1992.
- *Program Saveza komunista Jugoslavije*, Komunist, Beograd, 1958.
- Rawls, J., *A Theory of Justice*, The Belknapp Press of Harvard University Press, Cambridge, 1999.

- Reinstadler, S., *Elementa philosophiae scholasticae*, sv. 1, B. Herder, Friburgi Brisgoviae, 1913.
- Rubel, M., *Kronika Marxova života*, Školska knjiga, Zagreb, 1976.
- Selak, M., *Ljudska priroda i nova epoha*, Naklada Breza, Zagreb, 2013.
- Sesardić, N. (pr.), *Filozofija nauke*, Nolit, Beograd, 1985.
- Sesardić, N., *Iz analitičke perspektive. Ogledi o filozofiji, znanosti i politici*, Sociološko društvo Hrvatske, 1991.
- Sesardić, N., *Iz desne perspektive. S političke desnice protiv tvrdih ljevičarskih uvjeranja*, Večernji list, Zagreb, 2012.
- Sesardić, N., Settembrini, D., *Marxian Utopia? A theoretical critique of Marxism*, The Centre for Research into Communist Economies, London, 1985.
- Sesardić, N., *When Reason Goes on Holiday. Philosophers in Politics*, Encounter Books, New York – London, 2016.
- Sher, G. S., *Praxis. Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia*, Indiana Univeristy Press, Bloomington - London, 1977.
- Skledar, N., *O dijalogu kršćana i marksista*, NIRO Mladost, Beograd, 1984.
- Sorić, M., *Gajo Petrović. Kritički esej*, vlastita naklada, Zadar, 2014.
- Stambolić, M. (ur.), *Čovek danas. Zbornik filozofskih ogleda*, Nolit, Beograd, 1964.
- Stojanović, S., Životić, M. (ur.), *Etičko-humanistički problemi socijalizma*, Izdavačko preduzeće Rad, Beograd, 1964.
- Stojanović, S., Knjazeva-Adamović, S. (ur.), *Problemi filozofije marksizma*, Izdavačko preduzeće Rad, Beograd, 1967.
- Strauss, L., Cropsey, J. (ur.), *Povijest političke filozofije*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.
- Supek, R., *Ova jedina zemlja. Idemo li u katastrofu ili u Treće revoluciju?*, Globus, Zagreb, 1989.
- Sutlić, V., *Praksa rada kao znanstvena povijest. Povijesno mišljenje kao kritika kriptofilozofijskog ustrojstva Marxove misli*, Globus, Zagreb, 1987.
- Šidak, J. (gl. ur.), *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, Knjiga prva, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije u Zagrebu, Zagreb, 1969.
- Škorić, G. (ur.), *Za umjetnost. Zbornik radova u čast Danu Grliću povodom dvadeset godina od njegove smrti*, FF Press, Zagreb, 2004.
- Talanga, J., *Uvod u etiku*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1999.

- Tucker, R. C., *The Marxian, Revolutionary Idea*, W. W. Norton, New York, 1969.
- Veljak, L. (ur.), *Filozofija i suvremenost. Zbornik radova s konferencije povodom 80. obljetnice rođenja Danila Pejovića*, FF Press, Zagreb, 2010.
- Veljak, L., *Filozofija prakse Antonija Gramscija*, Studenski izdavački centar UK SSO Beograda, Beograd, 1983.
- Veljak, L. (ur.), *Gajo Petrović – čovjek i filozof. Zbornik s konferencije povodom 80. obljetnice rođenja*, FF Press, Zagreb, 2008.
- Veljak, L. (ur.), *Gajo Petrović, filozof iz Karlovca. Zbornik radova sa simpozija Gajo Petrović – lik i djelo (Karlovac, 12. travnja 2013.)*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 2014.
- Vranicki, P., *Filozofija historije. Nakon Drugog svjetskog rada,* Knjiga treća, Golden marketing, Zagreb, 2003.
- Vranicki, P., *Filozofija historije. Od antike do kraja devetnaestog stoljeća.* Knjiga prva, Golden marketing, Zagreb, 2001.
- Vranicki, P., *Filozofija historije. Od kraja devetnaestog stoljeda do Drugog svjetskog rata*, Knjiga druga, Golden marketing, Zagreb, 2002.
- Vranicki, P., *Filozofske rasprave.* Odabrana djela, sv. 4, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979.
- Vranicki, P., *Historija marksizma*, Prva knjiga, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1987.
- Vranicki, P., *Historija marksizma*, Druga knjiga, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1987.
- Vranicki, P., *Marksizam i socijalizam,* Odabrana djela, sv. 6, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979.
- Vranicki, P., *O problemu općeg, posebnog i pojedinačnog kod klasika marksizma*, Kultura, Zagreb, 1952.
- Zenko, F. (ur.), *Novija hrvatska filozofija*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
- Zenko, F., *Samokritika komunističkog revolucionarizma*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1991.
- Zenko, F. (ur.), *Starija hrvatska filozofija*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
- Zimmermann, S., *O hrvatskoj filozofiji i kulturi*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2001.
- Жуњић, С., Историја српске филозофије, Службени гласник, Београд, 2014.

Znanstveni, stručni i drugi članci

- Albahari, B. (2013.) "Pregled »domaće« filozofske periodike u bibliotekama Srbije, *Filozofija i društvo*, sv. 24 (2): str. 61-102.
- Alić, S. (2008.) "Filozofija prakse u retrovizoru mediologije", *Filozofska istraživanja*, sv. 28 (3): str. 555-565.
- Antić, Lj. (2009.) "Hrvatski komunisti i nacionalni identitet", *Kolo*, br. 1-2 (2009.), online izdanje http://www.matica.hr/kolo/314/hrvatski-komunisti-i-nacionalni-identitet-20692.
- Baće, M. (1965.) "Još jednom o filozofiji", *Praxis*, sv. 1 (2): str. 257-259.
- Bajnić-Pajnić, E. (2005.) "Istraživanje hrvatske filozofije – (samo) kritički osvrt", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, sv. 31 (1-2): str. 29-42.
- Bibić, M. (2012.) "Svjedokinja povijesti", *Slobodna Dalmacija*, online izdanje 10.01.2012. godine.
- Bielińska, K. (2009.) "`Ajde, opet na Bled! Prilog razmatranjima o »Praksisu«", *Filozofija i društvo*, sv. 20 (2): str. 249-259.
- Biemel, W. (2004.) "Milanu Kangrgi za osamdeseti rođendan", *Filozofska istraživanja*, sv. 24 (3-4): str. 847s.
- Bloch, E. (1970.) "Povijesno posredovanje i novum u Hegela", *Praxis*, sv. 7 (5-6): str. 709-720.
- Bloch, E. (1970.) "Riječi zahvale za dodjelu počasnog doktorata u Zagrebu 18.12.1969.", *Praxis*, sv. 7 (1-2): str. 205s.
- Böhmer, A. (2004.) "Re-evolutivna budućnost", *Filozofska istraživanja*, sv. 24 (3-4): str. 679-699.
- Bošnjak, B. (1964.) "Ime i pojam »praxis«", *Praxis*, sv. 1 (1): str. 7-20.
- Bošnjak, B. (1964.) "Socijalizam i religija", *Praxis*, sv. 1 (2): str. 249-257.
- Bošnjak, B. (1974.) "Jedno otkriće »Glasa Koncila« ili Božja intervencija u jugoslavenskom nogometu", *Praxis*, sv. 11 (1-2): str. 257-259.
- Bracanović, T. (2003.) "Doktorske disertacije iz filozofije u Hrvatskoj (1880-1889)", *Prolegomena*, sv. 2 (2): str. 277-288.
- Bracanović, T. (2012.) "From Integrative Bioethics to Pseudoscience", *Devoloping World Bioethics*, sv. 12 (3): str. 148-156.
- Bracanović, T. (2005.) "Norme i činjenice u hrvatskoj filozofskoj periodici", *Prolegomena*, sv. 4 (1): str. 157-170.

- Buden, B. (2004.) "Učiti od Kangrge", *Filozofska istraživanje*, sv. 24 (3-4): str. 829-830.
- Cimeša, M. (2013.) "Pokojni filozof na optuženičkoj klupi. Zašto su vlasti Karlovca zaobišle simpozij o Gaji Petroviću" (članak je objavljen na internetskoj stranici http://www.snv.hr/vijesti/zasto-su-vlasti-karlovca-zaobisle-simpozij-o-gaji-petrovicu/, stranica je posjećena u svibnju 2013. godine).
- Cohen, G. (1968.) "Radnici i riječ ili zašto je Marx imao prava smatrati da ima pravo", *Praxis*, sv. 4 (4): str. 406-421.
- Čović, A. (2004.) "Etički kriticizam u djelu Milana Kangrge", *Filozofska istraživanja*, sv. 24 (3-4): str. 667-677.
- Čović, A. (2006.) "*Filozofska istraživanja* kao projekt integrativnog mišljenja", *Filozofska istraživanja*, sv. 26 (1): str. 3-6.
- Čović, A. (2006.) "Plurizam i pluriperspektivizam", *Filozofska istraživanja*, sv. 26 (1): str. 7-11.
- Debenjak, B., Jerman, F., Kalan, V., Rus, V., "Neistine u izvještaju dr. G. Petrovića" (1974.), *Praxis*, sv. 11 (1-2): str. 244-248.
- D. K. (1989.) "Inicijative. Da li obnoviti Korčulansku ljetnu školu? Dijalog kao specijalni rat", *Borba*, 6. lipanj 1989. str. 10.
- Despot, B. (1996.) "In memoriam – Branko Bošnjak (1923-1996)", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, sv. 22 (1-2): str. 5-7.
- Despot, B. (1968.) "Simpozij Hrvatskog filozofskog društva", *Praxis*, sv. 5 (4): str. 441s.
- Donat, B. (1993.) "Priznajem (2). Malo blaži krvnik", *Nedjeljna Dalmacija*, 24. veljača 1993. godine, str. 20-21.
- Eterović, I. (2007.) "Praxis – filozofski časopis kao odraz složene stvarnosti jednog vremena", *Klepsidra*, sv. 2 (1): str. 13-73.
- Festini, H. (1991.) "Analitiča filozofija zadarskog kruga", *Filozofska istraživanja*, sv. 11 (1): str: 87-89.
- Filipović, V. (1978.) "Filozofska misao Alberta Bazale. Povodom stote obljetnice rođenja (1877-1947). Izvaci iz monografije", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, sv. 4 (7-8): str. 7-26.

- Filipović V. (1984.) "Uz decenijsku opstojnost časopisa prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, sv. 10 (1-2): str. 11-13.
- Girardi-Krušlin, M. (2005.) "Zadaci istraživanja hrvatske filozofske baštine: jučer, danas, sutra", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, sv. 31 (1-2): str. 43-47.
- Golubović, V. (1990.) "Problem istine u metafilozofiji Gaje Petrovića", *Filozofska istraživanja*, sv. 11 (1): str. 129-135.
- Grgurev, V. (2004.) "Povijesnost i sloboda", *Filozofska istraživanja*, sv. 24 (3-4): str. 767-780.
- Grlić, D. (1964.) "Praksa i dogma", *Praxis*, sv. 1 (1): str. 43-53.
- Grlić, D. (1965.) "Sastanak predstavnika filozofskih časopisa socijalističkih zemalja u Varni", *Praxis*, sv. 2 (4-5): str. 713-716.
- Grlić, D. (1964.) "Socijalizam i komunizam", *Praxis*, sv. 1 (2): str. 163-171.
- Gunjević, B. (2008.) "Sukob na teološkoj ljevici. Ili marksist i kršćanin ponovno u dijalogu nakon četrdeset godina", *Filozofska istraživanja*, sv. 28 (3): str. 649-656.
- Habermas, J. (2004.) "Milanu Kangrgi za osamdeseti rođendan", *Filozofska istraživanja*, sv. 24 (3-4): str. 845s.
- Jakovljević, D. (2004.) "Društvene transformacije, moral i etika", *Filozofska istraživanja*, sv. 24 (3-4): str. 707-730.
- Jakšić, B. (2004.) "Intelektualni prkos Milana Kangrge", *Filozofska istraživanja*, sv. 24 (3-4): str. 741-756.
- Ježić, Lj. F. (2016.) "O pojmu hrvatske filozofije", *Filozofska istraživanja*, sv. 36 (1): str. 89-104.
- Ježić, M., Knežević A., et al. (1989.) "Kongresni nastup jugoslavenskih filozofa", *Filozofska istraživanja*, sv. 9 (1): str. 299-314.
- Jokić, M. (2006.) "Scientometrijski pristup znanstvenom radu u polju filozofije", *Prolegomena*, sv. 4 (1): str. 99-110.
- Jolić, T. (2004.) "Tko to tamo filozofira? Produktivnost hrvatskih filozofa (1993-2003)", *Prolegomena*, sv. 3 (2): str. 237-242.
- Jurić, H. (2004.) "Kangrgina riječ o zavičaju", *Filozofska istraživanja*, sv. 24 (3-4): str. 757-762.
- Kalebić, G. (2011.) "Sloboda i otuđenje. O mišljenju Gaje Petrovića", *Filozofska istraživanja*, sv. (3): str. 605-618.

- Kalin, B. (1971.) "Savjetovanje o nastavi filozofije", *Praxis*, sv. 8 (6): str. 961-966.
- Kalin, B. (1965.) "Treće zasjedanje Korčulanske ljetne škole. Što je povijest", *Telegram***,** 8.10.1965. godine, str. 3.
- Kangrga, M. (1957.) "Etički smisao socijalizma", *Naše teme*, sv. 1 (2): str. 177-189.
- Kangrga, M. (1981.) "Etika i istina riječi", *Filozofska istraživanja*, sv. 2 (3): str. 9-16.
- Kangrga, M. (1971.) "Fenomenologija ideološkog-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase", *Praxis*, sv. 8 (3-4): str. 425-446.
- Kangrga, M. (1964.) "Filozofe, šta misliš?", *Praxis*, sv. 1 (1): str. 82-98.
- Kangrga, M. (1969.) "Marek Frichand. Etička misao mladog Marxa", *Praxis*, sv. 4 (1-2): str. 201-206.
- Kangrga, M. (1964.) "O metodi i domašaju jedne kritike", *Praxis*, sv. 1 (2): str. 293-306.
- Kangrga, M. (1966.) "Plodna djelatnost Jugoslavenskog udruženja za filozofiju – referat na Godišnjoj skupštini Jugoslavenskog filozofskog društva", *Filosofija*, sv. 1 (4): str. 467-479.
- Kangrga, M. (1960.) "Postoji li bitna razlika između spisa mladog i kasnijeg Marxa", *Naše teme*, sv. 4 (5): str. 65-69.
- Kangrga, M. (1965.) "Praksa i kritika", *Praxis*, sv. 2 (2): str. 269-281.
- Kangrga, M. (2004.) "Riječ zahvale na skupu u čast mojeg 80. rođendana", *Filozofska istraživanja*, sv. 24 (3-4): str. 849s.
- Kangrga, M. (2002.) "Samo naprijed, Nevene", Slobodna Dalmacija, online izdanje 13.11.2002.
- Kangrga, M. (1966.) "Socijalizam i etika", *Praxis*, sv. 3 (4-6): str. 477-491.
- Kodrnja, J. (2008.) "Kritika svega postojećeg u filozofiji Gaje Petrovića", *Filozofska istraživanja*, sv. 28 (3): str. 573-583.
- Kovačević, B. (1990.) "O mogućnosti dijaloga na zagrebačkoj filozofskoj sceni", *Filozofska istraživanja*, sv. 10 (3): str. 755-759.
- Krivak, M. (2004.) "Tragom jedne fusnote - Revisited", *Filozofska istraživanja*, sv. 24 (3-4): str. 787-792.
- Krkač, K., Cerovsky, I. (2012.) "O čemu, koliko i kako filozofiraju hrvatski filozofi? Istraživanje mišljenja hrvatskih filozofa o njima samima", *Obnovljeni život*, sv. 67 (4): str. 479-494.

- Kujundžić, N. (1966.) "Dva časopisa – dva stila i dva pogleda na svijet", *Praxis*, sv. 3 (2): str. 304-307.
- Kukoč, M. (1994.) "Dokidanje etike u hrvatskoj filozofiji prakse", *Filozofska istraživanja*, sv. 14 (1): str. 143-151.
- Kukoč, M. (2006.) "Filozofija i kulturni pluralizam u dobu globalizacije", *Filozofska istraživanja*, sv. 26 (1): str. 13-22.
- Kukoč, M. (1990.) "Filozofski dijalog i marksistička tradicija", *Filozofska istraživanja*, sv. 10 (3): str. 761-769.
- Kukoč, M. (1992.) "Hrvatska marksistička filozofija i krah socijalizma", *Filozofska istraživanja*, sv. 12 (2): 383-393.
- Kukoč, M. (1981.) "Napomena o odnosu morala i revolucije", *Filozofska istraživanja*, sv. 2 (3): 19-25.
- Kukoč, M. (1994.) "Temelji hrvatske filozofije prakse", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, sv. 20 (1-2): str. 407-432.
- Kukoč, M. (1985.) "Usud otuđenja i upitnost razotuđenja", *Filozofska istraživanja*, sv. 5 (4): str. 651-662.
- Kušan, E. (2012.) "Milan Kangrga – misao i granice", *Filozofska istraživanja*, sv. 32 (2): str. 219-226.
- Lefebvre, H. (1964.) "Socijalizam za vrijeme ljetnog odmora", *Praxis*, sv. 2 (1): str. 164-166.
- Lešaja, A. (2008.) "Recepcija časopisa *Praxis* u Slovačkoj", *Filozofska istraživanja*, sv. 28 (3): str. 567-570.
- Lombardo-Radice, L. (1967.) "Kritički marksizam jednog hrvatskog časopisa", *Praxis*, sv. 4 (5-6): str. 865-867.
- Fleischer, H. (1969.) "Karl Marx u Jugoslaviji. Internacionalna Korčulanska ljetna škola 1968", *Praxis*, sv. 6 (3-4): str. 638-640.
- Lunić, A. (2017.) "Prevladavanje estetike u zagrebačkoj filozofiji prakse", *Filozofska istraživanja*, sv. 37 (2): str. 305-316.
- Marić, I. (2004.) "Jedno predavanje Milana Kangrge", *Filozofska istraživanja*, sv. 24 (3-4): str. 841-845.
- Marković, F., (1975.) "Filozofijske struke pisci hrvatskog roda s onkraj Velebita u stoljećih XV. do XVIII. (pristupna rektorska besjeda Franje Markovića)", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, sv. 1 (1-2): str. 255-280.

- Migić, D. (1964.) "Gajo Petrović: Jugoslavenski filozofi marksisti krvno vezani za svoj, jugoslavenski socijalizam", intervju, *Vjesnik*, 8. studeni 1964. godine, str. 6s.
- Mihaljević, N. (2008.) "Praxis – hrvatski pogledi iz inozemstva", *Hrvatska* revija, sv. 8 (1): str. 109-134.
- Milaković, V., Radoš, I. et al. (1986.) "Simpozij Saveza filozofski društava Jugoslavije »Filozofija, znanost i društvo«", *Filozofska istraživanja*, sv. 6 (2): str. 613-632.
- Miščević, N. (1990.) "Analitička filozofija i mogućnost dijaloga", *Filozofska istraživanja*, sv. 10 (3): str. 771s.
- Mlakar, M., Veljak, L. (2017.) "Istraživanja povijesti srpske filozofije", *Filozofska istraživanja*, sv. 37 (1): str. 132-155.
- Ožegović, N. (2011.), "Desant ljevičara na Korčulu. Marx u novom ruhu", *Nacional*, 10.04. 2011, str. 70-72.
- Павлов, М. (1963.) "ЛЕТЊА ФИЛОЗОФСКО-СОЦИОЛОШКА ШКОЛА У КОРЧУЛИ. О прогресу, социјализму и култури", ДНЕВНИК, 14. јул 1963., 15 [Pavlov, M. (1963.) "LETNJA FILOZOFSKO-SOCIOLOŠKA ŠKOLA U KORČULI. O progresu, socijalizmu i kulturi, *Dnevnik*, 14. jul 1963., str. 15."]
- Павловић, Б. (1964) "Остварење једне лепе иницијативе. КОРЧУЛА – ГРАД ФИЛОЗОФИЈЕ. Књижевници, политичари и филозофи о смислу и перспективама социјализма", *ПОЛИТИКА*, 8.7.1964. godine, nije vidljiv broj stranice novina [Pavlović, B. (1964) "Ostvarenje jedne lepe inicijative. KORČULA-GRAD FILOZOFIJE. Književnici, političari i filozofi o smislu i perspektivama socijalizma, *Politika*, 8.7.1964.]
- Pažanin, A. (1971.) "Usporedba umjesto komentara", *Politička misao*, sv. 28 (4): str. 517-522.
- Pejović, D. (1966.) "Jedno objašnjenje o »ljevičarstvu« i »desničarstvu«", *Kolo*, sv. 6 (6): str. 531-534.
- Pejović, D., Marin, A. (1966.) "Obavijest Hrvatskog filozofskog društva", *Praxis*, sv. 4 (1-2): str. 247s.
- Perović, M. A. (2004.) "Dvije vertikale Milana Kangrge", *Filozofska istraživanja*, sv. 24 (3-4): str. 825-829.
- Perović, M. A. (2008.) "Kangrgin pojam vremena", *Filozofska istraživanja*, sv. 28 (3): str. 585-588.

- Perušić, L. (2015.) "Predstavljanje knjige *Filozofija prakse i mišljenje revolucije Gaje Petrovića* Gracijana Kalebića", *Filozofska istraživanja*, sv. 35 (2): str. 356s.
- Petrović, G. (1971.) "»Birokratski socijalizam«", *Praxis*, sv. 8 (3-4): str. 483-500.
- Petrović, G. (1964.) "Filozofija i politika u socijalizmu", *Praxis*, sv. 1 (2): str. 269-280.
- Petrović, G. (1969.) "Filozofija i revolucija", *Praxis*, sv. 6 (1-2): str. 89-95.
- Petrović, G. (1973.) "Filozofija i socijalizam – još jednom", *Praxis*, sv. 10 (5-6): str. 609-622.
- Petrović, G. (1970.) "Humanizam i revolucija", *Praxis*, sv. 7 (4): str. 635-644.
- Petrović, G., Supek, R. (1966.) "Ispravak redakcije »Praxis«", *Praxis*, sv. 4 (1-2); str. 249s.
- Petrović, G., Supek, R. (1968.) "Izjava redakcije časopisa *Praxis*", *Praxis*, sv. 5 (3): str. 233s.
- Petrović, G. (1965.) "Kritika u socijalizmu", *Praxis*, sv. 2 (3): str. 468-481.
- Petrović, G. (1973.) "O međunarodnom izdanju »Praxis« (1970-1973)", *Praxis*, sv. 9 (5-6): str. 745-757.
- Petrović, G. (1965.) "O našoj filozofiji", *Praxis*, sv. 2 (2): str. 249-254.
- Petrović, G. (1974.) "Otvoreno pismo drugu Ziherlu", *Praxis*, sv. 11 (1-2): str. 205-211.
- Petrović, G. (1964.) "Praksa i bivstvovanje", *Praxis*, sv. 1 (1): str. 21-34.
- Petrović, G. (1974.) "Prijateljsko pismo Vojanu Rusu", *Praxis*, sv. 11 (1-2): str. 249-253.
- Petrović, G. (1993.) "Priznajem", *Nedjeljna Dalmacija*, 3. veljače 1993. godine, str. 20-21.
- Polić, M. (2004.) "Čovjek na djelu", *Filozofska istraživanja*, sv. 24 (3-4): str. 731-740.
- Popov, N. (2004.) "Nismo »morska trava«", *Filozofska istraživanja*, sv. 24 (3-4): str. 831-834.
- Posavac, Z. (2012.) "O filozofiji Vladimira Filipovića", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, sv. 38 (2): str. 265-314.
- Redakcija *Komunista* (1973.) "Stari metodi »nove levice«. Odgovor redakcije »Komunista«" (1973.), *Komunist*, 22. listopad 1973. godine, str. 6.
- Redakcija *Pogledi 52* (1952.) [bez naslova], *Pogledi*, sv. 1 (1): str. 2s.
- Redakcija *Pogledi 54* (1954.) "Odgovor Društva sveučilišnih nastavnika na pismo Jugoslavenske akademije u vezi s »Pogledima«", *Pogledi*, sv. 3 (1): str. 112.

- Redakcija *Pogledi 54* (1954.) "Godišnji sastanak redakcije »Pogleda«", *Pogledi,* sv. 3 (1): str. 112.
- Redakcija *Pogledi 54* (1954.) "Zbog tehničkih razloga februarski i martovski broj izaći će sa zakašnjenjem", *Pogledi*, sv. 3 (2): str. 224.
- Sadžakov, S. (2008.) "Labirinti etike. Od Kangrge do bioetike", *Filozofska istraživanja*, sv. 28 (3): str. 589-600.
- Scruton, R. (2009.) "Leszek Kołakowski: thinker for our time", online izdanje https://www.opendemocracy.net/article/leszek-kolakowski-thinker-for-our-time-0.
- Secor, L. (1999.) "Testaments Betrayed. Yugoslavian Intellectuals and The Road to War" (članak je preuzet s http://linguafranca.mirror.theinfo.org/9909/testbet.html, stranica je posjećena u siječnju 2013.).
- "Simpozij Hrvatskog filozofskog društva" [rubrika Kratke informacije, nije naznačen autor], *Praxis,* sv. 4 (5-6): str. 864.
- Sekulić, G. (2004.) "Milan Kangrga *ili* filozofija kao način života", *Filozofska istraživanja,* sv. 24 (3-4): str. 781-786.
- Sesardić, N. (1972.) "A. J. Ayer. The Originis of Pragmatism [i] Russel and Moore. The Analitical Heritage", *Praxis,* sv. 9 (3-4): str. 583-587.
- Sruk,V. (2004.) "Bio jednom *Praxis …*", *Filozofska istraživanja,* sv. 24 (3-4): str. 835-840.
- Stanić, B. (2011.) "Jača utjecaj komunističkih zasada. Intervju s Tomislavom Janovićem", *Glas Koncila,* 3.4.2011. godine, str. 6-7.
- Supek, R. (1973.) "Deset godina Korčulanske ljetne škole (1963.-1973.)", *Praxis*, sv. 10 (5-6): str. 563-574.
- Supek, R. (1964.) "Dijalektika društvene prakse", *Praxis,* sv. 1 (1): str. 54-65.
- Supek, R. (1965.) "Etičke antinomije revolucionarne egzistencije", *Praxis,* sv. 2 (1): str. 113-125.
- Supek, R. (1964.) "Imamo li sociologiju i gdje je ona?", *Praxis,* sv. 1 (2): str. 289-292.
- Supek, R. (1971.) "Informacija o ciljevima i radu Korčulanske ljetne škole", *Praxis*, sv. 8 (2): str. 299-303.
- Supek, R. (1965.) "Još jednom o alternativi: staljinistički pozitivizam ili stvaralački marksizam?", *Praxis,* sv. 2. (6): str. 891-915.
- Supek, R. (1970.) "Jugoslavensko samoupravljanje pred evropskim forumom", *Praxis,* sv. 8 (3): str. 383-396.

- Supek, R. (1969.) "M. B. Mitin na starom poslu", *Praxis*, sv. 6 (3-4): str. 643-649.
- Supek, R. (1953.) "Materijalni, socijalni i personalni osnovi socijalističke kulture", *Pogledi*, sv. 2 (4): str. 236-244.
- Supek, R. (1971.) "Protivurječnosti i nedorečenosti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma", *Praxis*, sv. 8 (3-4): str. 347-371.
- Supek, R. (1965.) "Sudbina proizvođačke zajednice", *Praxis*, sv. 2 (1): str. 64-74.
- Supek, R. (1967.) "Uvodna riječ", *Praxis*, sv. 4 (5-6): str. 557-564.
- Supek, R. (1953.) "Zašto kod nas nema borbe mišljenja", *Pogledi*, sv. 2 (12): str. 903-911.
- Svitak, I., Prucha, M. (1963.) "Marksizam i problem čovjeka", *Praxis*, sv. 3 (4-5): str. 731-743.
- Szostkiewicz, A. (2009.) "Leszek Kołakowski, 1927-2009: a master figure", online izdanje https://www.opendemocracy.net/article/leszek-kolakowski-1927-2009-a-life-of-courage.
- Šestak, I. (2002.) "Kršćanski filozofi iz vremena »srpa i čekića« u časopisu Obnovljeni život", *Obnovljeni život*, sv. 57 (3): str. 317-331.
- Šestak, I., Jelšenjak, B. (2010.) "Škvorc o marksizmu", *Vrhbosnensia*, sv. 14. (2): str. 341-371.
- Šundov, Z. (2004.) "Bitni momenti mišljenja Milana Kangrge", *Filozofska istraživanja* sv. 24 (3-4): str. 763-766.
- Tucker, R. (1968.) "Demokratska ekspanzija i demokracija", *Praxis*, sv. 5 (1-2): str. 59-62.
- Veljak, L. (2008.) "Die Erbschaft der Praxis-Groupe und di antithetische Solidarität", *Arhe*, sv. 10 (5): str. 31-39.
- Veljak, L. (2012.) "Osvrt na jednu konstrukciju", *Novosti*, 17.03.2012. godine (članak je preuzet s internetske stranice http://www.novosti.com/2012/03/osvrt-na-jednu-konstrukciju/, stranica je posjećena u srpnju 2014. godine).
- Veljak, L. (2014.) "Prilog vrednovanju djela Predraga Vranickog", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine,* sv. 40 (1): str. 385-389.
- Veljak, L. (2004.) "Povijesno mišljenje u djelu Milana Kangrge", *Filozofska istraživanja*, sv. 24 (3-4): str. 701-706.
- Veljak, L. (2013.) "Praktična i praktička filozofija", *Filozoska istraživanja*, sv. 33 (4): str. 603-610.

- Veljak, L. (2008.) "Utemeljitelji Hrvatskog filozofskog društva u borbi protiv dogmatizma", *Filozofska istraživanja*, sv. 28 (3): str. 547-553.
- Vranicki, P. (1967.) "Država i partija u socijalizmu", *Praxis*, sv. 4 (5-6): str. 643-650.
- Vranicki, P. (1973.) "Građanski svijet i socijalizam", *Praxis*, sv. 10 (5-6): str. 579-594.
- Vranicki, P. (1957.) "Misli o radničkom i društvenom upravljanju uopće", *Naše teme*, sv. 1 (2): str. 143-149.
- Vranicki, P. (1968.) "Socijalizam i nacionalno pitanje", *Praxis*, sv. 4 (4): str. 259-270.
- Vranicki, P. (1964.) "Socijalizam i problem alijenacije", *Praxis*, sv. 1 (2): str. 228-239.
- Vranicki, P. (1988.) "Strateški promašaji socijalizma ", *Naše teme*, sv. 33 (5): str. 1072-1078.
- Zenko, F. (1988.) "O ideji (hrvatske) nacionalne filozofije u Alberta Bazale", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, sv. 14 (1-2): str. 109-126.
- Zenko, F. (1985.) "Život i djelo Vladimira Filipovića kao signum temporis", *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, sv. 11 (1-2): 163-181.
- Zidić, I. (1966.) "Viši ideali ili filozofija s vrha mača. Bilješke za skupni portret četiri jahača apokalipse", *Kolo*, sv. 6 (6): str. 512-530.
- Ziherl, B. (1965.) "Neki problemi i primedbe", *Praxis*, sv. 1 (2): str. 255s.
- Žunjić, S. (1989.) "Politika jednog »teorijskog« osporavanja praxis-filozofije", *Pitanja*, sv. 18 (3-4): str. 879-87.
- [Bez autora] "Diskusija o časopisu »Praxis« u Komisiji za idejna pitanja GK SKH Zagreb" (1966.) u: *Bilten*, sv. 4 (5) Gradski komitet SKH i Gradski odbor SSRNH Zagreb, Služba za političku dokumentaciju i informacije: str. 29-69.
- [Bez autora] "Diskusija o nekim aktuelnim društveno-kulturnim pitanjima" (1954.) [nema podatka o uredniku teksta], *Pogledi*, sv. 3 (2): str. 30 - 43.
- [Bez autora] "Izjava redakcije časopisa »Praxis«" (1972.), *Praxis*, sv. 9 (1-2): str. 303.
- [Bez autora] "Izjava Upravnog odbora Hrvatskog filozofskog društva" (1974.), *Praxis*, sv. 11 (1-2): str. 255.
- [Bez autora] "Na početku novog godišta" (1969.), *Praxis*, sv. 4 (1-2): str. 3-6.
- [Bez autora] "Neobjavljeni intervju" [s Gajom Petrovićem] (1967.), *Praxis*, sv. 4 (5-6): str. 880-883.
- [Bez autora] "Obavijest pretplatnicima jugoslavenskog izdanja" (1969.), *Praxis*, sv. 6 (5-6): str. 895.

- [Bez autora] "O nekim gledanjima i stavovima u časopisu »Praxis«" (1966.) u: *Bilten,* sv. 4 (3) Gradski komitet SKH i Gradski odbor SSRNH Zagreb, Služba za političku dokumentaciju i informacije: str. 33-53.
- [Bez autora] "Rat ili mir" (1967.), *Praxis*, sv. 4 (4): str. 549s.
- [Bez autora] "Razgovor sa »Praxisom«. Stenografski zapisnik razgovora sa članovima reakcije »Praxis« i predstavnicima Korčulanske ljetne škole, koji je održan 3. srpnja 1969. u prostorijama Filozofskog fakulteta u Zagrebu", *Dalje*, sv. 8 (28-29): str. 28-52.
- [Bez autora] "Riječ unaprijed", *Praxis*, sv. 1 (2): str. 147-150.
- [Bez autora] "Trenutak jugoslavenskog socijalizma" (1971.), *Praxis*, sv. 8 (3-4): str. 309-310.
- [Bez autora] "U povodu nekih najnovijih kritika »Praxisa«" (1968.), *Praxis,* sv. 5 (4): str. 449-458.
- [Bez autora] "U povodu nekih najnovijih kritika »Praxisa«, Uvodna bilješka" (1974.), *Praxis,* sv. 11 (1-2): str. 231-241.
- [Bez autora] "Uvod" (1972.), *Praxis*, sv. 9 (1-2): str. 307-311.
- [Bez autora] "Uvodna riječ. Sastanak redakcijskog savjeta Praxis. Korčula 1969" (1969) *Praxis*, sv. 7 (1-2): str. 226-249.
- [Bez autora] "Za slobodu akademske diskusije" (1972.), *Praxis*, sv. 9 (3-4): str. 611-613.
- [Bez autora] "Za principijelnu diskusiju. U povodu Vjesnikove »recenzije« Praxisa" (1965.), *Praxis*, sv. 2 (4-5): str. 744-751.
- [Grupna izjava] Telegram učesnika Korčulanske ljetne škole drugu Titu" (1969.), *Praxis*, sv. 6 (1-2): str. 310.
- [Grupna izjava] "Učesnici Korčulanske ljetne škole svjetskoj javnosti" (1969.) *Praxis*, sv. 6 (1-2): str. 307-309.
- [Pojedinačna pisma] "Odgovori članova redakcijskog savjeta »Praxis«.", *Praxis*, sv. 5 (3): str. 236-252.
- [Službeni dokument] "Rješenje Okružnog suda u Sisku, Kr-10/1971-8 od 16. kolovoza 1971. godine", *Praxis*, sv. 8 (5): str. 769-775.

Arhivski izvori

Filozofski fakultet u Zagrebu

- HR Arhiv FF, Personalni dosjei;
- HR Arhiv FF, Red predavanja;
- HR Arhiv FF, Zapisnici diplomskih radova i
- HR Arhiv FF, Zapisnici Fakultetskog vijeća.

Hrvatski državni arhiv

- HR HDA 291, Ministarstvo prosvjete NR Hrvatske (MPRO NRH) i
- HR HDA 1780, Osobni arhivski fond Rudi Supek.

Novinski i internetski izvori

- npr. *Borba*, *Feral Tribune*; *Hrvatska revija*; *Jutarnji list*; *Kolo*; *Slobodna Dalmacija*; *Nacional*, *Novosti*, *Politika*, *Republika*, *Vjesnik*, etc.
- npr.: https://hrcak.srce.hr;
- https://plato.stanford.edu:
- http://radio.hrt.hr/treci-program;
- http://www.enciklopedija.hr-,
- http://www.fm-pregrada.org;
- http://www.ffrz.hr;
- https://www.hrfd.hr;
- http://www.hrt.hr;
- https://www.jutarnji.hr;
- https://www.marxists.org;
- http://www.medri.uniri.hr;
- https://www.memoryoftheworld.org;
- http://www.nacional.hr;
- https://www.opendemocracy.net;
- https://www.slobodnadalmacija.hr;
- http://www.unizd.hr etc.

ŽIVOTOPIS AUTORA

Robert Đidara je državni službenik. Rođen je 25. listopada 1984. godine u Zagrebu, gdje je završio osnovnu i srednju školu. U akademskoj godini 2004./2005. upisao je redovni studij filozofije i religijske kulture na tadašnjem Filozofskom fakultetu Družbe Isusove (FFDI) u Zagrebu. Tijekom studija bio je korisnik državne stipendije (C kategorija) i stipendije Grada Zagreba za nadarene studente. Diplomirao je 2009. godine s odličnim uspjehom. Diplomski rad izradio je pod mentorstvom prof. dr. sc. Josipa Talange na temu "Kantovo poimanje javnog prava". Također, studirao je na pravnom studiju Pravnog fakulteta Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku na kojem je upisao četvrtu godinu. U akademskoj godini 2009./2010. upisao je poslijediplomski doktorski studij na FFDI-u, tj. današnjem Fakultetu filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Početkom 2010. godine zaposlio se na sadašnjem radnom mjestu.

Tijekom poslijediplomskog doktorskog studija pohađao je tečaj pod nazivom "UNESCO: Ethics Teacher Training Course" (IUC, 2011.) i Filozofsku školu Matice hrvatske (2012.). Do sada je bio član sljedećih stručnih udruženja: Udruga za promicanje filozofije "Filozofija.org", Hrvatsko filozofsko društvo i Udruga za promicanje filozofije (UPF). Njegova stručna područja interesa su: povijest filozofije, etika i politička filozofija. Od 2016. godine suradnik je časopisa za zemljopis, povijest, ekologiju i putovanja *Meridijani*. Govori engleski i njemački jezik.

Popis objavljenih radova:

- Đidara, R. (2014.) "Beauchampova kritika Rachelsovog učenja o razlici između aktivne i pasivne eutanazije", *Scopus*, sv. 13 (1): str. 149-163.
- Đidara, R. (2011.) "Egzistencija i dostojanstvo" u: Koprek, I. (ur.) *Siromaštvo i etika. Religijska, etička i praktična promišljanja*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, str. 235-240.

- Đidara, B., Đidara, R. (2017.) "Zlatni indijski grad u srcu pustinje Thar - Jaisalmer", *Meridijani*, br. 198: str. 43-48.
- Đidara, B., Đidara, R. (2017.) "Popijte šalicu cejlonskog čaja! Na plantažama Šri Lanke", *Meridijani*, br. 194: str. 57-61.
- Đidara, B., Đidara, R. (2016.) "Crtice iz života vozača tuk-tuka. Amo-tamo po Šri Lanki", *Meridijani*, br. 191: str. 45-48.
- Đidara, B., Đidara, R. (2016.) "U posjetu manufakturnoj indijskoj proizvodnji pamučnih tkanina - Sanganer", *Meridijani*, br. 190: str. 73-75.